

श्रीमन्महाराजा ठाकोरसाहेब श्री ७ सर. बाघजी बहादूर
के. सी. आइ. ई.
संस्थान श्रीमोरबी.

श्रीराजराजेश्वरो जयति ।

अर्पणपत्रम् ।

श्रीकायाजिचूषकुलमणेः श्रीरवाजिक्षितीन्दोः

सत्पुत्रं त्वां सद्यहृदयं स्वप्रजाश्रेयश्चक्षुम् ।

दृष्ट्वा विद्यासुरतरुलताः कर्तुमसिन् स्वकीये

राज्योद्याने फलभरनताः सर्वदोत्साहवन्तम् ॥ १ ॥

दर्शं दर्शं मयि नयनिधे सत्कृपादृष्टिवृष्टी-

दर्शं दर्शं मयि विरचितांश्रोपकारानपारान् ।

दर्शं दर्शं मयि च ममतां तावकीं ते च पित्रो-

स्त्वामेवात्र स्वकृतिरचनोपायनार्हं तु मन्ये ॥ २ ॥

तस्मादेतद्वरनरपते पुस्तकं प्रेमपूर्वम्

तुल्यं विद्याविनयनिधये संसमर्थ्य प्रमोदात् ।

मन्ये राजन् सफलमखिलं स्वं श्रमं राज्यभक्तिं

स्वां स्वांतस्थामपि च सफलां मन्य एतावताहम् ॥ ३ ॥

महाराजश्रीरवाजित्पाठशालैकशास्त्रिणः ।

एषा संकरलालस्य विज्ञप्तिः प्रति भूपतिम् ॥ ४ ॥

श्रीशिवो जयति.

अर्पणपत्रिका.

श्रीमन् महाराजाधिराज श्री ७ सर बाघजी बहादुर
के. सी. आइ. ई.;

आप दयालु नामदार स्वप्रजाना श्रेयने अर्थे निरंतर प्रयत्नमां रहो छो,
स्वराज्यरूपी उत्तम उद्यानमां सर्वत्र विद्यारूपी कल्प-लताओ
फलित करवा अत्यंत उत्साह धरावो छो. अने आ माणस
उपर अनेक उपकारो करी कृपादृष्टिनी बृष्टी करो छो:
आ अने बीजा अनेक सद्गुणो जोई आ माणस
आपनेज पोतानी रचनानुं अर्पणपात्र माने तो
कई आश्चर्य नही; अने तेथी आ पुस्तक
आप नामदारने अर्पण करी ते
स्वधमनी सफलता अने अंतः-
करणमां रहेली राज्यभक्तिनी
कृतार्थता गणछे.

वि० महाराज श्रीरवाजीराज पाठशालाना शास्त्री

शंकरलाल माहेश्वर.

प्रस्तावना.

यां चिना नैकमर्द्धं वाप्यक्षरं लिखितुं जनः ।
शक्तस्तामीशकरुणां तरुणां प्रणमाम्यहम् ॥ १ ॥

मध्याप्याध्या लब्धी चाप्यलब्धी स्वप्रसादतः ॥
नगस्तस्मै कृता येन कौमुदी जगतां मुदे ॥ २ ॥

अयि सर्वसहासहाध्यायिस्थान्ताः प्रशान्ताशया विपश्चिन्तामणयः संवद्रगनगुणनन्देन्तु १९३०
मितवर्षीयाधिकाष्टादशुल्लपक्षपञ्चम्यां देवदैशिकवासरे स्वस्थानश्रीमोखीपुरपुरंदरस्य पुरंदरपुर-
प्रियातिथेर्महाराजश्रीरवाजिराजवर्मणो धर्मपत्नी सांप्रतं स्वकीयं पितृपैतामहं राज्यसिंहासनमलं-
क्षुर्वतः श्रीव्याघ्रजिह्मजानेर्जननी परमपवित्रचरित्रा पतिव्रतारत्नं बाईश्रीमोंधीवाख्या संवद्रसनयन-
न्दक्षमा १९२६ मितवर्षीयवलक्षपक्षपष्टीरविवासरसमासादितकैलासशीलावासस्यात्मप्राणप्रियस्य
महाराजश्रीरवाजिराजवर्मणः पुण्यमभिधानमजरमरं च कर्तुं महाराजश्रीरवाजिराजपाठशालां
स्थापयित्वा दत्त्वा च तदध्यक्षात्पदं परमया मुदा पुत्रनिर्दिशेषप्रोतिपरिपालितायास्मै जनाय
वस्तु प्रथममेतत्पाठशालाभ्यागतबालानां कौमुदीपरिशीलनं सुगमतमं यथा स्यात्तथा शिष्यपि
विधेयं वक्ष्येनानन्तरं चाभिनवानि काव्यकथानाटकानि निर्माय निर्माय तमाशयतया-
सादितपरमशिवसालोक्यमुक्तेर्महाराजस्य पुण्या कीर्तिशिरसायिनी यथा स्यात्तथा प्रयतितय-
नेत्याज्ञापयन्निजाकावशं जनममुं सा महाराज्ञी यदा तदा तदाज्ञां नन्दनवनचन्दनगालामिय सानन्दं
शरत्ता विधाय बाल्ये लघुकौमुदीपाठपरिशीलनसमये स्वल्पज्ञतयात्प्रज्ञतया चाकुलाकुलस्वान्त-
स्तये स्वस्मै स्वकीयैर्दयामृतमयाशयैः सकलशास्त्रज्ञताप्रणयिनी प्राणप्रियैः स्वैरस्तपुत्रनिर्दि-
शेषीकृतधर्मपुत्रैः सद्गुरुवर्यैः श्रीकेशवशास्त्रिभिः स्वामादिकाशिष्यवात्सल्यविवशाशयतया तथा
समर्पिता सूक्तिमुक्ताः स्मारं स्मारं किमाम्यः परं कौमुदीपाठपठनपाठनसुगमतमताकरणकर-
णमिति चेतसि चिरं विचार्य स्वकीयस्वान्तनिशान्तनिहिताभिस्तभिरेव श्रोतद्गुरुवर्यसूक्तिमुक्ताभिः
श्रीकेशवकृपालेशलहरीलपरपर्यायां प्रयोगमणिमालामिमामतिलघीयसीं लघुकौमुदीभ्याख्यां
व्यरन्वयजनोऽयम् । परं प्रव्यूहव्यूहपरंपरापराधीनतया न तां मुद्रापयित्वा प्रसिद्धिं प्रापयितुं
प्रभवत् । इदानीं परमं साहाय्यं समर्पयित्वैतां प्रसिद्धिं प्रापयितुः श्रीवेदधर्मसमाध्यक्षाणां जीवनतनु-
जानां वैद्यवराणां प्रभुरामशर्मणां टिप्पणीप्रणयनपूर्वकपुस्तकपरिशोधनपरिश्रमं स्वीकुर्वतां महावैया-
करणवर्याणां परमहितैषिणां शास्त्रिवर्याणां रैक (रायकवाळ) श्रीजीवराजशर्मणाभेत्तपुस्तकप्र-

सिद्धिसिद्धये प्रथमप्रवक्ष्यपरिकरस्य भङ्गरिरामतनुजन्मनो वेदधर्मसमातन्त्रिणो केशवलालस्य
 वी. ए. उपपदधारिणो विश्वनाथस्य वत्सस्य च नोपकारभारगहं कदाचिदपि विस्मरिष्यामि ।
 महावापुरमुपेत्य परमया मुदा तन्मुद्रापणप्रयत्नपरंपराञ्चाचरतो मदीयशिष्यस्य लक्ष्मीशङ्कर-
 स्याप्यस्त्यस्मिन्कर्मण्यविस्मर्यः परिश्रमो भवतु भवेत्स्मिन् भगवान् सर्वेषां मे सहायकराणां से-
 सदायकरः सकललोकशंकरः श्रीशंकर इति आर्थये प्रणतप्रियंकरं श्रीशंकरं प्रणामसहस्रसम्-
 पार्पूर्वम् । शिष्यमस्तु सदा सदाशिवप्रसादात्सर्वेषामिललं पल्लवितेनेति ॥

अस्यां कृतौ किमपि सद्गुणवत्तु यचेत्
 तन्मे दयार्द्रगुरुवर्यदयैकमूलम् ॥
 यद्दोषवत्तदखिलं मम जातञ्चजन्यम्
 ज्ञात्येति तत्सहृदयैर्दयया विशोध्यम् ॥ १ ॥

विज्ञप्तिरश्वरभट्टमाहेश्वरामजस्य शंकरलालस्य ॥

प्रयोगमणिमालेयं श्रीमद्वीरगिरीशयोः

श्रीमत्पादान्जयुगले पूर्णप्रेम्णा समर्प्यते ॥

एतत्पुस्तकसेवनात्कमपि यं बोधं ब्रुवाः प्राप्नुयुः
 सद्विद्यार्थदद्यावदाः किमपि यत्सौख्यं च सद्बोधजम् ॥
 तत्सत्पुण्यमुजस्तु तातचरणाः श्रीदेशिकेशाथ मे
 श्रीमन्तश्च रवाजिराजमणयः सन्तवीश्वरानुग्रहात् ॥ १ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ लघुकौमुदी प्रारभ्यते ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नत्वा सरस्वतीं देवीं शुद्धाङ्गुण्यां करोम्यहम् ॥

पाणिनीयप्रवेशाय लघुसिद्धान्तकौमुदीम् ॥ १ ॥

॥ अथ संज्ञाप्रकरणम् ॥

अइउण् १ कलृक् २ एओङ् ३ ऐऔच् ४ इयवरेद् ५ लण् ६ षम-
लणनम् ७ झभञ् ८ घढधप् ९ जयगडदश् १० खफलठथचटनच् ११
कपय् १२ शषसर १३ हल् १४ ॥ इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिगताभ्यानि ।
एषामन्त्या इतः । एकारोदिप्वकार उभारणार्थः । लृप्मध्ये भित्तंघकः ॥ हलन्त्यम् ।
१।३।३। उपदेशेऽन्त्यं हलिस्तात् । उपदेश आद्योधारणम् । मूत्रेष्वहृष्टं पदं सूत्रान्तरा-
बनुवर्त्तनीयं सर्वत्र ॥ अदर्शनं लोपः ॥ १।१।६०। प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ॥
तस्य लोपः ॥ १।३।९। तस्येतो लोपः स्यात् । णयवोऽणाणर्थाः ॥ आदिरन्त्येन
सहेतो ॥ १।१।७१। अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वरा च संज्ञा स्यात् । यथा
अणिति अइउवर्णानां संज्ञा । एवमक् अच् हल् अलितादयः ॥ ऊकालोऽङ्गस्वदी-
र्घप्लुतः ॥ १।१।२७। उञ्ज ऊञ्ज ऊञ् ३५ वः । वां काल इव कालो यस्य सोऽन् क्रमा-
कस्यदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ॥ उच्चैरुदात्तः ॥ १।१।२७।
नीचैरनुदात्तः ॥ १।१।३०। समाहारः स्वरितः ॥ १।१।३१। स नवविधोऽपि प्र-
त्येकमनुनासिकाननुनासिकलाभ्यां त्रिधा ॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ १।
१।८। मुखसहितनासिकयोश्चार्थमाप्नो वर्णाऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्यम् । अङ्ग-
एवां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । स्वर्णस्य द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् । एषामपि

द्वादश । तेषां हस्ताभावात् ॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ११११॥ तात्वादिस्थान-
माभ्यन्तरप्रयत्नश्चैतद्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः संवर्णसंज्ञा स्यात् । (ऋत्वर्णयोर्मिथः
सावर्ण्यं वाच्यम्) अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इधुयशानां तालु । ऋटुरपाणां मूर्धा ।
लतुलसानां दन्ताः । उपपध्यानीयानामोष्ठौ । वमलणनानां नासिका च । एदैतोः क-
ण्ठतालु । ओदैतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । ना-
सिकाऽनुस्वारस्य ॥ यन्नो द्विधा । आभ्यन्तरोवाह्यश्च । आह्यः पक्षधा । स्पृष्टेपस्पृष्टेपद्वि-
भृतविभृतसंभृतभेदात् । तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शनाम् । ईपस्पृष्टमन्तराधानाम् । ईप-
द्विभृतमूष्मणाम् । विभृतं स्वराणाम् । ह्रस्वसावर्ण्यस्य प्रयोगे संभृतम् । प्रक्रियादशायां तु
विभृतमेव ॥ वाह्यप्रयत्नस्वेकादशधा । विवारः संवारः आसो नादोऽघोषो घोषोऽल्पप्राणो
महाप्राण उदाचोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति । खरो विवाराः आसा अघोषाश्च । ह्रस्वः संवारा
नादा घोषाश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यणञ्चाल्पप्राणाः । वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ श-
लब्ध महाप्राणाः । कादयो भावसानाः स्पर्शाः । यणोऽन्तर्याः । शल ऊष्माणः । अचः
क्षेराः । ५०५० इति कस्याभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः । ५५५० इति प-
क्षाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृश उपध्मानीयः । अञः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गा ॥ अणु-
दित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ११११६९॥ प्रतीयते विधीयत इति प्रलयः । अविधीयमा-
नोऽणुदिष्टं सवर्णसंज्ञाः स्यात् । अत्रैकाण परेण णकारेण । कुचुटुतु एते षड्विनः । तदे-
वम् । ज इत्यष्टादशानां संज्ञा तथेकारोकारौ । ऋकारश्चिञ्चतः । एवं लकारोऽपि । एषो
द्वादशानाम् । अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यत्न्य द्विधा । तेनानुनासिकाननुनासि-
कास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ॥ परः सन्निकर्षः संहिता ॥ ११४१०९॥ वर्णानामभिज्ञा-
यितः सन्निधिः संहितासंज्ञाः स्यात् ॥ ह्रस्वोऽनन्तराः संयोगः ॥ ११११७॥ अग्निरे-
व्यवहिता ह्रस्वः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥ सुसिद्धन्तं पदम् ॥ ११४१४॥ सुधन्तं तिङन्तं
प पदसंज्ञा स्यात् ॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीसद्गुर्यो नमः ॥ विद्यां ह्यां प्रदद्यान्मे स्वच्छः
प्रकृतिर्लोमलः । श्रुतिसौख्यं सस्वत्या दयादृष्टेऽदोदेशिकः ॥ १॥ भूत्वा भूत्वा हृदि गिरिमुत्ताप्राण-
नाथाद्विपन्नं नत्वा नत्वा सदयद्वयान् सद्गुरुन् केतवास्यान् । स्मृत्वा स्मृत्वा पराशिवपदाब्जिन्-
स्तातपादान् घर्तुं प्रेम्णा सृह्यति करे लेखनी स्वां जनोऽयम् ॥ २ ॥ तेषामेवा तस्मिन्कल्पेर्षी-
क्षणेर्लेखनी मे निर्माणापि प्रचुरलिखने कुण्ठिता कापि मा स्तात् । लेख्यं चापि स्फुरतु हृदये
निर्मलं सा दयार्द्रा श्रीवागीशा यद्वलमधुना हन्तु मे बुद्धिजाड्यम् ॥ ३ ॥ आसीन्मीमांसरहरपदान्मो-
क्षपुष्पकल्पधुः शौर्योद्देश्यप्रणयनिलयः शारदाभिः शितोन्म्रः । यस्यां चापि प्रकृतिकरुणास्या-
नामृतेः समष्टोर्द्विद्वयः प्रतिदिशमहो गीयते कीर्तिरुत्था ॥ ४ ॥ तस्मिन् याते स्मरहरपदं ना-

१ वर्णभूतान्तरोपारणोद्देश्याप्राप्तिप्रचालन्यथावयव्यन्तं संहितान्वम् ॥ २ अनन्तरादप्यनु व्यपपान-
शान्यथावो व्यपपानं तु विजानीयानामेवेत्यत आह गिरिति ॥

अथ अचसंधिप्रकरणम् ।

इको यणचि ।६।१।७७। इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । सुधी उ-
पास्य इति स्थिते ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।१।१।६६। सप्तमीनिर्देशेन वि-
धीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणान्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ॥ स्थानेऽन्तरतमः॥१।१।६०॥

मपुण्यं तदीयं कर्तुं स्नेहादजरममरं धर्मपत्नी तदीया । श्रीमोक्षीवा सदयद्वया शुद्धसौशील्य-
शाला धर्म्यं फर्मप्रक्रमकरोदात्मनायैकमक्तिः ॥ ९ ॥ महाराजश्रीरवाजिपाठशालाभिधा तया ।
विशाला स्थापिता शाला स्वनाथाख्यामितृद्वये ॥ ६ ॥ विद्यार्थिनोऽन्नामता ये पठेयुस्तु तु
कौमुदीम् । यथाञ्जसा तथा कर्तुं सा मामाज्ञापयन्मुदा ॥ ७ ॥ विद्वद्गुणैकदासेन तदाज्ञा-
कुसुमावलिः । धृता मया स्वशिरसा प्रणयप्रणतेन सा ॥ ८ ॥ प्रयोगसिद्धौ सूत्राणां प्रातिक-
नमनुक्षणम् । मया विस्मरता हेसो योऽनुभूतोऽस्ति दुःसहः ॥ ९ ॥ स मया भवतु बालानां पठतां
छुकोमुदीम् । विरच्यते विचार्येत्यं बालकण्ठार्पणोचिता ॥ १० ॥ श्रीकेशवकृपालेशहृदयपरा-
हया ॥ प्रयोगमणिमालेयं मया सरलया गिरा ॥ ११ ॥ इयं मे विश्वविख्यातगुणयोगुरुवर्ययोः ।
प्रियावलोककृता स्नाच्छ्रीकेशवमहेशयोः ॥ १२ ॥ प्रणतिकुसुममालां सर्वविद्वद्गराणां चरणकमलद्युमे-
धादेरेणापयित्वा । सदयद्वयवृत्तीन् प्रार्थये तान् प्रतीत्यं छुमतिकृतमेतल्लघवं मे क्षमध्वम् ॥ १३ ॥

सुधी अग्रे उपास्येत्यवस्थायां कस्य सूत्रस्य प्राप्तिः संजावटीति । इको यणचि ॥ इक
इति षष्ठ्यन्तं यण् इति प्रथमान्तं अचीति सप्तम्यन्तं त्रिपदावच्छिन्नमिदं सूत्रम् । इक्प्रत्याहारान्तःपा-
तिनो वर्णस्य अच्प्रत्याहारान्तःपातिनि वर्णे परे सति यण्प्रत्याहारान्तःपाती वर्णः स्यात् सत्त्वां संहि-
तायाम् । अत्र सकारोत्तरवर्त्यकार इक् धकारोत्तरवर्तीकार इक् उपास्येत्यस्योकारश्चेक् सकारो-
त्तरवर्त्यकारोऽच् धकारोत्तरवर्तीकारोऽच् उपास्येत्यस्योकारश्चाच् एकमत्र त्रय इकत्त्रयोऽचश्च सन्ति
तेषां मध्ये कस्मिन् सति कस्य स्यादित्याशङ्क्यां नहि सकारोत्तरवर्तिन उकारस्य बीकारोत्तरव-
र्तिनीकारे परे धकारव्यवधानासंहिताया अभावात् यण्संभवः नाप्युपास्येत्यस्योकारस्य पकारो-
त्तरवर्तिन्याकारे परे पकारव्यवधानासंहिताया अभावात् यण्संभवः किंतु धकारोत्तरवर्तिन ईकारस्य
उपास्येत्यस्योकारस्य चातिशयितसन्निधित्वाद्यण्संभवः परं स ईकारस्योकार सति स्यात् उकारस्य
या ईकारे सति स्यादित्याशङ्क्यां कस्य सूत्रस्य प्राप्तिर्बोध्यतीति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्व-
स्य । तस्मिन्निति सप्तम्यन्तं इतीत्यव्ययं निर्दिष्ट इति सप्तम्यन्तं पूर्वस्येति षष्ठ्यन्तं चतुष्पदावच्छिन्न-
मिदं सूत्रम् । सप्तम्या निर्देशेन विधीयमानं यत्कार्यं तद्वर्णान्तरव्यवधानविरहितो यः पूर्वस्य स्यात्
कावान्न सप्तमी इको यणचीति सूत्रे अचीति सप्तमी तया निर्दिष्टं किंवा कार्यं इकः स्थाने यण्-
रूपं कार्यं तच्च व्यवधानविरहितस्य पूर्वस्य स्यात् । ततः पूर्वस्योकारस्य यण् प्रत्याहारान्तःपातिषु
सर्वेषु वर्णेषु प्राप्तेषु तेषां मध्याल्केनात्र ग्राह्यमिति शङ्क्यां कस्य सूत्रस्य प्राप्तिर्वीर्यतीति ।
स्थानेऽन्तरतमः । स्थाने इति सप्तम्यन्तं अन्तरतम इति प्रथमान्तं द्विपदावच्छिन्नमिदं सूत्रम् ।

प्रसंगे सति सदृशतम आदेशः स्यात् । सुध् यू उपास्य इति जाते ॥ अनचि च । ८। ४। ४७। गचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न जनि ॥ झलां जश् झशि । ८। ४। ५३। स्पष्टम् । इति धकारस्य दकारः ॥ संयोगान्तस्य लोपः । ८। २। २३। संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् ॥ अलोऽन्त्यस्य । १। १। ५२। षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्तस्यालआदेशः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते (यणः प्रतिषेधो वाच्यः) सुद्धयूपास्यः, मध्वरिः, धात्रंशः, प्रसंगे सति यः सदृशतमः स आदेशः स्यात् । को वा प्रसंगः इकः स्थाने यणरूपः प्रसंगस्तस्मिन् सति सदृशतम आदेशः स्यात् । कुतः सादृश्यं स्थानतः । कथमिति चेदित्यम् । इकारस्य किं स्थानं इ-
शुयशानां तात्विति तात्त्वस्थानम् । तात्त्वस्थाने च यणप्रत्याहारान्तःपाती को वास्ति वर्णो यकारोऽस्ति ततो यकारो जातस्तत्र कस्य सूत्रस्य प्राप्तिर्वर्तते । अनचि च । अनचीति सप्तम्यन्तं चेत्य-
व्ययं द्विपदावच्छिन्नं सूत्रमिदम् । अच्प्रत्याहारान्तःपातिनो वर्णापरस्य यरो द्वित्वं स्यादचि परतो न स्यात् को वात्राच् सकारोऽपरस्य यकारोच् तस्मात्परः को वा यर् धकारस्तस्य द्वित्वे कृते सुद्धयूपा-
स्येति जातम् । तत्र कस्य सूत्रस्य प्राप्तिर्वर्तते । झलां जश् झशि ॥ झलामिति षष्ठ्यन्तं जशि-
ति प्रथमान्तं झशीति सप्तम्यन्तं त्रिपदावच्छिन्नमिदं सूत्रम् । झल्प्रत्याहारान्तर्वर्तिनां वर्णानां स्थाने जश् प्रत्याहारान्तर्वर्तिनो वर्णाः स्युः झल्प्रत्याहारान्तर्वर्तिनि वर्णे परे सति कोवात्र झल्प्रत्याहारान्तर्वर्ति-
वर्णः पूर्वधकारस्तस्मात्परः कोस्ति झल्प्रत्याहारान्तःपाती वर्णो वर्ततेत्र द्वितीयो धकारो झल्प्रत्याहा-
रान्तःपाती वर्णस्तस्मिन् परे पूर्वधकारस्य जश्प्रत्याहारान्तःपातिनः पञ्चापि वर्णाः प्राप्तास्तेषां मध्याके-
नान् भाव्यमिल्याशङ्काया स्थानेऽन्तरतमः कुतः सादृश्यं स्थानतः कथमिति चेदित्यं धकारस्य किं स्थानं दन्तस्थानं दन्तस्थानीयेषु अच्प्रत्याहारान्तःपाती कोस्ति वर्णो दकारोस्ति ततः पूर्वधकार-
स्य दकारे कृते सुद्धयूपास्येति जातं तत्र कस्य सूत्रस्य प्राप्तिर्वर्तते । संयोगान्तस्य लोपः ॥ संयोगान्तस्येति षष्ठ्यन्तं पदं लोप इति प्रथमान्तं पदं द्विपदपदितमिदं सूत्रम् । किमत्र वर्तते संयोगान्तं पदं सुद्धयू इति वर्ततेत्र संयोगान्तं पदं ततस्तस्य सर्वस्य लोपे प्राप्ते । अलोऽन्त्यस्य ॥ अल इति षष्ठ्यन्तं पदं अन्त्यस्येति षष्ठ्यन्तं पदमेतं द्विपदपदितमिदं सूत्रम् । षष्ठीनिर्दिष्ट आदेशो-
न्त्यस्य स्यात् । को वा षष्ठी संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रे संयोगान्तस्येति षष्ठी तथा निर्दिष्टः को वादेशो लोपरूप आदेशः सत्तु अन्त्यस्य यकारस्य प्राप्तस्तथा सति यणः (प्रतिषेधो वाच्य इति कांतिकेन यकारस्य लोपो न स्यात्) असिद्धं बहिरागन्तपदे ईर्जनया परिभाषया निरपेक्षमन्तार्द्धं तापेक्षं बहिरागमिति पक्षे निरपेक्षवेनान्तार्द्धस्य संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रेण प्राप्तस्य लोपविधेः प्राप्ते इको यणचि इति सूत्रेण प्राप्तस्य अच्संज्ञादिनापेक्ष

१ अत्र प्राप्ते नञ् भवि न भवतीति । अच्युदागन्तपक्षे नञ् भवि नञ् भवति नञ् भवति

लाकृतिः ॥ एचोऽयवायावः । ६।१।७८। एचः क्रमादय् अच् आय् आव् एते स्म-
रचि ॥ यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १।१।१०। समसंबन्धी विधिर्यथासंख्यं
स्यात् । हरये, विष्णवे, नायकः, पावकः ॥ वान्तो यि प्रत्यये । ६।१।७९। यका-
रादौ प्रत्यये परे ओदौत्तोरवावौ स्तः । गव्यम्, नान्वम् (अध्वपरिमाणे च) गव्यूतिः ॥
अदेङ् गुणः । १।१।१२। अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ॥ तपरस्तत्कालस्य । १।१।७०।
तः परो यस्मात्स च तात्पर्यञ्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा स्यात् ॥ आहुणः । ६।१।८७।

वहिरङ्गस्य यण्विधेरसिद्धत्वाद् यण एव प्रादुर्भावाभावः कुतस्तल्लोपप्रसंग इति यलोपाभावे
वज्रशीर्षं परेण संयोज्यमित्यनेनाञ्जीनानां दकारधकारयकाराणां उपास्येत्यस्योकारेण सह संयोगे
कृते ॥ मुद्गधुपास्य इति सिद्धम् ॥ एवमेव च मधु अग्रे अरिरित्यत्र इको यणचि इति सूत्रेण यण्
संबन्धिषु चतुर्षु वर्णेषु प्राप्तेषु स्थानेन्तरतम इति सूत्रेण उकारस्योष्ठप्लवात् ओष्ठेषु च
वकारस्यैव विद्यमानत्वाद्दकारे जाते अनचिचेल्यनेन धकारस्य द्वित्वे झलां जश् झशिति
पूर्वधस्य दत्वे संयोगान्तस्य लोप इति लोपे प्राप्ते अलोन्त्यस्येत्यनेनान्यस्य वकारमात्रस्य
लोपे प्राप्ते यणः प्रतिषेधो वाच्य इति वलोपाभावे वज्रशीर्षं परेण संयोज्यमिति दकारधकारव-
काराणामरिरित्यस्याकारेण सहसंयोगे कृते ॥ मद्गुरिः ॥ धात् अग्रे अंश इत्यत्र इको यणचि इति
सूत्रेण तकारोत्तरवर्तिन ऋकारस्य मूर्धन्यत्वान्मूर्धन्येषु च यणोऽन्तःपातिनो रकारस्यैव विद्यमानत्वात्
रकारे जाते । जाते चानचि चेल्यनेन तकारस्य द्वित्वे संयोगे च कृते ॥ धात्रंशः ॥ लृ अग्रे आ-
कृतिरित्यत्र इको यणचि ल्यनेन लृकारस्य दन्त्यत्वात् दन्त्येषु च यण्प्रत्याहारान्तःपातिनो
लृकारस्यैव विद्यमानत्वात् लृकारे जाते संयोगे च कृते ॥ लाकृतिः ॥ हरे अग्रे ए इत्यवस्थायां कस्य
सूत्रस्य प्रातिर्बोभवोति । एचोयवायावः ॥ इत्यनेन रकारोत्तरवर्तिन एकारस्य अयादिषु चतु-
र्ष्वर्षदेशेषु प्राप्तेषु तेषां मध्यात्केनात्र भाव्यमिलाकाङ्क्षायां यथासंख्यमनुदेशः समानामित्य-
नेनात्र एचोपि चत्वार आदेशा अपि चत्वारस्तत एकस्यैक एवादेशः स्यात् । अत एकारस्य अया-
देशे कृते कृते च संयोगे ॥ हरये ॥ विष्णो अग्र ए इत्यत्र एचोयवायाव इत्यनेन यथासं-
ख्यत्वात् अवादेशे कृते कृते च संयोगे ॥ विष्णवे ॥ नै अग्रे अकः इत्यत्र एचोयवायाव
इत्यनेन चतुर्ष्वर्षदेशेषु प्राप्तेषु यथासंख्यत्वादावादेशे कृते कृते च संयोगे ॥ नायकः ॥ पै अग्रे
अकः इत्यत्र एचोयवायाव इत्यनेन यथासंख्यत्वात् आवादेशे कृते कृते च संयोगे ॥
पावकः ॥ गो अग्रे यं इत्यत्र वान्तो यि प्रत्यये इत्यनेन यादौ प्रत्यये परे अवादेशे
कृते कृते च संयोगे ॥ गव्यं ॥ नौ अग्रे यमित्यत्र वान्तो यि प्रत्यये इत्यनेन नका-
रोत्तरवर्तिन औकारस्य आवादेशे कृते ॥ नान्वम् । गो अग्रे यूतिरित्यत्र अध्वपरिमाणे चे-
त्यनेन अवादेशे कृते ॥ गव्यूतिः ॥ उप अग्रे इन्द्र इत्यत्र आहुण इति सूत्रेण पूर्वपरयोः स्थाने

अवर्णादनि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात् । उपेन्द्रः, गङ्गोदकम् ॥ उपदेशोऽजनुना-
सिक इत् । १।३।२ । उपदेशोऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञाऽनुनासिकयाः पा-
णिनीयाः । लणसूत्रस्यावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रल्योः संज्ञा ॥ उरण् रपरः । १।
१।५१ । अ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तं उत्स्थाने गोऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते । कृष्णाद्भिः,
तवल्कारः ॥ लोपः शाकल्यस्य । ८।३।१९ । अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोरेवबयोर्लोपो वाशि
परे ॥ पूर्वत्रासिद्धम् । ८।१।१ । सपादसप्ताध्यायी प्रति त्रिपाथसिद्धा त्रिपाथामपि
पूर्वप्रति परं शास्त्रमसिद्धम् । हर इह, हरयिह, विष्ण इह, विष्णविह ॥ वृद्धिरादैच्

गुणसंबन्धिनि वर्णत्रये प्राप्ते तेषां मप्यात्केनात्र भाव्यमित्याशङ्क्यायां पक्षोत्तरत्वर्यकारस्य कण्ठ-
त्वात् इन्द्रस्यत्येकारस्य च ताडव्यत्वात्कण्ठतालुस्थानमध्ये च गुणसंबन्धिन एकारस्यैव विद्यमान-
त्वात् एकारे कृते कृते च संयोगे ॥ उपेन्द्रः ॥ गङ्गोदकमपि तथैवोक्तम् ॥ कृष्ण अग्रे ऋद्धिरि-
त्यत्र कस्य सूत्रस्य प्राप्तिर्मेवितुमर्हति । आहुणः ॥ को वा वर्णः णकारोत्तरत्वर्यकारस्तस्मात्परः
को वाच् ऋद्धिरित्यस्य ऋकारस्तस्मिन् परे पूर्वपरयोः स्थाने गुणसंबन्धिनत्त्वयोः वर्णाः प्राप्तास्तेषां
मप्यात्केनात्र भाव्यम् । स्थानेन्तरतमः ॥ को वात्र प्रपङ्गः पूर्वपरयोः स्थाने गुणरूपस्ततः सह-
शतम एव स्यात् । कुतः सादृश्यं स्थानतः कथमिति चेदित्यं णकारोत्तरत्वर्यकारस्य किं स्थानं कण्ठ-
स्थानम् । ऋकारस्य किं स्थानं मूर्द्धस्थानम् । एवं कण्ठाद्विस्थानयोर्मध्ये गुणसम्बन्धी मोक्षि वर्णः
कण्ठस्थाने त्वत्यकारः परं मूर्द्धस्थाने न कोव्यस्ततः किं विधेयमिति चेदुच्यते । उरण् रपरः ॥
अत्र ऋस्थाने अकारेण भरितव्यं तच्च रकारपरेणैव भक्तिव्यमिति रकारपरे अकारे जाते कृष्ण् अर्-
धिरिति जातं कृते च संयोगे ॥ कृष्णाद्भिः ॥ एमने तत्र अग्रे लृकार इत्यत्र लृस्थाने उपरेऽण्
प्रत्याहारसन्निध्यकारे जाते तत्त्वकारः । हरे अग्रे इहेत्यनस्यायाम् ॥ एचोयवायाव इत्यनेन
यथासंख्यत्वात् अयादेशे कृते ॥ हर् अय् इहेति जाते तत्र लोपः शाकल्यस्येति
सूत्रेणावर्णपूर्वस्य यस्य लोपे कृते हर इहेति जातं तत्राहुण इत्यनेन गुणस्य प्राप्ते पूर्वत्रा-
सिद्धमिति सूत्रेण सपादसप्ताध्यायीत्यस्याहुण इति सूत्रस्य प्राप्त्यवसरे त्रिपादीत्यस्य लोपः
शाकल्यस्येति सूत्रस्यासिद्धत्वात् रकारोत्तरत्वर्यकारस्य इहेत्येकारस्य च मध्ये यकारस्य
विद्यमानत्वात् नाहुण इति सूत्रस्य प्राप्तिरिति ॥ हरइह ॥ लोपः शाकल्यस्येति
सूत्रस्याप्राप्तौ तु ॥ हरयिह ॥ विष्णो अग्रे इहेत्यनस्यायामेचोयवायाव इति सूत्रेण णका-
रोत्तरवर्तिन लृकारस्य यथासंख्यमनुदेशः समानामिति सूत्रेण अयादेशे कृते लोपः
शाकल्यस्येति यकारलोपे च कृते आहुण इति गुणः प्राप्तः पर पूर्वत्रासिद्ध-
मिति सपादसप्ताध्यायीत्यादिन आहुणस्याग्रे त्रिपाथन्तर्गतित्वो लोपः शाकल्यस्येति

१ पूर्वशब्दालु चापेक्षान्तरं यत्किञ्चित् परत्वे सत्वेव तद्व्यवहारो नैकस्मिन्निति पूर्वशब्देन परस्याक्षे-
पस्तथा च क्रियेष्टया पूर्वत्वं परत्वं चोपस्थितत्वादेतत्प्रापेक्षया तदात्मकं पूर्वं सपादसप्ताध्यायी परा
त्रिपाथे इति । तदैतत्तावत् मनसि निषायाद् सपादस्यादिः । २ अत्र चो कुरिति वृत्तं न भवति । अय,
स्मवादीनि चण्दसीशनेन गन्ताव ।

१।१।१। आदैश्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥ वृद्धिरेचि । १।१।८८। आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः
 स्यात् । गुणापवादः । कृष्णैकत्वम्, गङ्गैवः, देवैश्वर्यम्, कृष्णौत्कण्ठ्यम् ॥ एत्येधत्सु ।
 ६।१।८९। अघर्णादेजाघोरेत्येधत्योरुटि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । उपैति, उपैधते,
 प्रष्टौहः, एजाघोः किम् । उपेतः । सामवान्प्रेदिधत् । (अक्षादूहिन्त्यामुपसंख्यानम्)
 अक्षौहिणी सेना । (प्रादूहोढोढ्येपैष्येपु) प्रौहः, प्रौढः, प्रौढिः, प्रैषः, प्रैष्यः, (ऋते
 च तृतीयासमासे) सुखेन ऋतः सुखार्तः । तृतीयेति किम् । परमर्तः । (प्रवत्सतरक-
 म्बलवसनार्णदशानामृणे) प्रार्णम्, वत्सतरार्णमित्यादि ॥ उपसर्गाः क्रियायोगे ।
 १।४।५९। प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः । प्र परा अप सम् अनु अच् निस्
 निर् दुस् दुर् वि आक् नि अधि अपि अति सु उत् जभि प्रति परि उप । एते
 प्रादयः ॥ भूवादयो धातवः । १।१।११। क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥

सूत्रस्यासिद्धत्वान्मध्ये वकारव्यवधानान्न गुणसंभवस्तेन ॥ विष्णुइह ॥ वाग्रहणाह्योपः
 शाकल्यस्येत्यस्याप्राप्ता तु ॥ विष्णुविह ॥ कृष्ण अग्रे एकत्वमित्यत्र कस्य सूत्रस्य प्रातिर्व-
 रीवरीति वृद्धिरेचि ॥ को वा वर्णः ष्णकारोत्तरवर्त्यकारः को वैष् एकत्वमित्यस्यैकारस्तस्मिन्
 परे सति पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिशब्देनात्र त्रयो वर्णाः प्राप्तास्तेषां मध्यात्केनात्र भाव्यम् ।
 स्थानेन्तरतमः कथमिति चेदित्थं ष्णकारान्तःपातिनोकारस्य किं स्थानं कण्ठः । एका-
 रस्य किं स्थानं कण्ठतालुस्थानम् । एवं कण्ठतालुस्थानमध्ये वृद्धिसंबन्धी कोस्ति वर्ण एकारोस्ति तत्
 ऐकारे जाते जाते च संयोगे ॥ कृष्णैकत्वम् ॥ एवमेव गङ्गैवः ॥ देवैश्वर्यं कृष्णौत्कण्ठ्यं च सिध्यति ।
 उप अग्रे एतीत्यत्र एत्येधत्सुइस्विति सूत्रेण पकारोत्तरवर्त्यकारोदेजादौ एति परे पूर्वपरयोः
 स्थाने वृद्धौ कृतायाम् ॥ उपैति ॥ एवं उपैधते, प्रष्टौह इत्यादि ज्ञेयम् । उप अग्रे इत इत्यत्र प्र अग्रे
 इदिधत् इत्यत्र च एत्येधत्सुइस्विति सूत्रेण एजाघोरेत्येधत्योर्ग्रहणात् अत्र च एजाघमावाक्
 वृद्धिः कित्वाद्गुण इति गुणे कृते उपेतः प्रेदिधत् च सिद्ध्यति ॥ अक्ष अग्रे ऊहिनीत्यत्र ।
 अक्षादूहिन्त्यामुपसंख्यानमिति वृद्धौ ॥ अक्षौहिणी ॥ प्र अग्रे ऊहः इत्यत्र प्रादूह्यनेन
 वृद्धौ प्रौहः । एवं प्रौढः, प्रौढिः, प्रैषः, प्रैष्य इत्याद्युच्यम् । सुख अग्रे ऋत इत्यत्र ऋते च तृती-
 यासमासे इत्यनेन वृद्धौ ॥ सुखार्तः । परम अग्रे ऋत इत्यत्र ऋतशब्दे परेति तृतीयासमा-
 साभावान्न वृद्धिर्जाता किंतु गुणे जाते ॥ परमर्तः ॥ प्र अग्रे प्रणमित्यत्र प्रवत्सतरकम्बलवसनार्ण-
 दशानामृणे इत्यनेन सूत्रेण वृद्धौ कृतायाम् ॥ प्रार्णम् ॥ एवं वत्सतरार्णमपि ज्ञेयम् । प्र अग्रे ऋच्छति
 इत्यत्र उपसर्गाः क्रियायोगे इत्यनेन प्रकारस्य उपसर्गतां विधाय भूवादयो धातवः

१ यथा कर्तृकर्मजोः कृतीत्यादौ सप्तमीनिर्दिष्टेन योगस्य आगो भवति तथाऽत्रापि क्रियायामिति सप्तमीनि-
 र्द्देशेनैव तन्नामे सिद्धे योगग्रहणं न्यर्थं सत् ज्ञापयति यत् क्रियासुक्ताः प्रादयस्तत्प्रत्येकं गत्युपसर्गसंज्ञेति । तेन
 च अमुं पुरः पश्यसि देवदाकमित्यत्र पुरोऽन्वयमित्यनेन नित्यगतिर्वैषम्यं नमस्तुरसोरित्यनेन न सत्त्वं कृत-
 त्वस्य स्थितपदाध्याहारेण तन्निरूपितमेव गतित्वं न तु दृष्टिक्रियानिरूपितमिति विभावनीयम् ।

उपसर्गादिति धातौ । ६।१।९१। अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ धातौ परे वृद्धिरेका-
देशः स्यात् । प्राछति ॥ एङि पररूपम् । ६।१।९४। आहुपसर्गादेडादौ धातौ परे
पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते, उपोपति ॥ अचोऽन्त्यादि टि । १।१।६४। अचां मध्ये
योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तद्विसंज्ञं स्यात् (शकन्व्यादिषु पररूपं वाच्यम्) तच्च टेः । शकन्धुः,
कर्कन्धुः, मनीषा । आकृतिगणोऽयम् । मार्तण्डः ॥ ओमाडोश्च । ६।१।९५। ओमि
आकि चान् परे पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायोनमः, शिव एहि, शिवेहि ॥ अकः
सचर्णे दीर्घः । ६।१।१०१। अकः सचर्णेऽचि परे पूर्वपरयोर्दीर्घः एकादेशः स्यात् । दै-
त्यारिः, श्रीशः, विष्णूदयः, होतृकारः ॥ एङः पदान्तादिति । ६।१।१९। पदा-
न्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव, विष्णोऽव ॥ सर्वत्र विभाषा
गोः । ६।१।१२२। लोके वेदे पैडन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः पदान्ते । गोअग्रम्,
गोऽग्रम् । एङन्तस्य किम् । बिम्बमग्रम्, पदान्ते किम् । गोः ॥ अनेकाव्युत्थितस्-

इत्यनेन म्यादीनां च धातुत्वं विधाय उपसर्गादिति धातौ इत्यनेन वृद्धौ कृतायां प्राछति ।
प्र अग्रे एजते इत्यत्र एङि पररूपमित्यनेन पररूपैकादेशे जाते ॥ प्रेजते ॥ एवमुपोपति ।
शक अग्रे अन्धुः इत्यत्र अचोऽन्त्यादि टि इत्यनेन ककारोत्तरवर्त्यकारस्य टिसंज्ञां विधाय
शकन्व्यादिषु पररूपं वाच्यं तच्च टेः इत्यनेन पररूपे कृते शकन्पुटिति सिद्धम् ॥ एवमेव क-
र्कन्धुः ॥ गनस् अग्रे ईषा इत्यत्र । अचोऽन्त्यादि टि इत्यनेन अन्त्याचो नकारान्तःपात्यकार-
स्य तदादेः सकारस्य च टिसंज्ञायां कृतायां कृते च शकन्व्यादिभ्यिति नकारोत्तरवर्त्यकारस्य स-
कारस्य च पररूपत्वे मनीषा ॥ एवमेव मार्तण्डः ॥ इत्यत्रापि ज्ञेयम् । शिवाय अग्रे अन्नमः
इत्यत्र ओमाडोश्चेत्यनेन पररूपैकादेशे कृते ॥ शिवायोनमः ॥ शिव अग्रे आइहि इत्यत्र पूर्वं
धातुवपसर्गेण युज्यत इति नियमात् आहुण इति सूत्रेण गुणे कृते शिव एहि इति जातं
तत्र ओमाडोश्चेति पररूपैकादेशे कृते ॥ शिवेहि ॥ दैत्य अग्रे अरिरित्यत्र अकः सचर्णे
दीर्घः को वाऽक् त्यकारोत्तरवर्त्यकारः को वा परः सचर्णोच् अरिरित्यस्याकारस्तस्मिन् सति
दोर्वैकादेशे कृते दैत्यारिः ॥ एवं विष्णूदय इत्यत्र होतृकार इत्यत्र चापि बोध्यम् । हरे अग्रे अव
इत्यत्र कस्य सूत्रस्य प्राप्तिर्वीवरीति । एङः पदान्तादिति ॥ कोवात्र पदान्त एङकारान्तःपा-
त्यकारः पदान्त एङ् तरमात्परः को वाकारः अवैल्लस्याकारः सति तस्मिन् पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरू-
पादेशः प्राप्तः कोवापूर्व एकारस्तद्वैकादेशे जाते ॥ हरेव ॥ एवमेव विष्णोर्वैल्लत्रापि ज्ञेयम् ॥
गो अग्रे अग्रमित्यत्र । सर्वत्र विभाषा गोः इति सूत्रेण प्रकृतिभावे कृते ॥ गोअग्रम् ॥
विभाषाग्रहणात् पक्षे एङः पदान्तादतीति सूत्रेण पूर्वरूपैकादेशे कृते ॥ गोऽग्रम् ॥ यदि
वृत्तौ एङन्तस्येति नापठित्यंस्तर्हि चित्रम्वग्रमित्यत्रापि प्रकृतिभावः प्राप्तविष्यत् । यदि च पदान्ते इति
नापठित्यंस्तर्हि गोरिति गोशब्दस्य पञ्चमीपष्ठपेक्यचनेपि प्रकृतिभावः प्राप्तविष्यत् तदुभयमपि

वैश्य ११११५५। इति प्राप्ते ॥ छिन्ध ११११५३। छिन्दनेकालप्यन्यस्यैव स्यात् ॥
अवङ् स्फोटायनस्य ६।११२३। पदान्त एकन्तस्य गोरवङ् वाऽचि । गोऽप्रम्,
गवाप्रम् । पदान्ते किम् । गवि ॥ इन्द्रे च ६।११२४। गोरवङ् स्थादिन्द्रे । गवे-
न्द्रः ॥ दूराद्धूते च ८।२।८४। दूरात्संबोधने वाक्यस्य टेः पुतो वा ॥ हुतप्रगृह्या
अचि नित्यम् । ६।११२५। एतेऽचि प्रकृत्या स्युः । आगच्छ कृष्ण ३ अत्र गौश्व-
रति ॥ ईदूदेद्विचचनं प्रगृह्यम् ११११११। ईदूदेदन्तं द्विचचनं प्रगृह्यं स्यात् । हरी
एतौ, विष्णू इमौ, गङ्गे अमू ॥ अदसो मात् ११११२। अस्मात्परानीदूतौ प्रगृह्यौ
स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णायमू आसाते । भाक्तिम् । अमुकेऽग्रं ॥ चादयोऽसत्वे
१।४।५७। अद्रव्यार्थाश्चादयो निपाताः स्युः ॥ प्रादयः ११।४।५८। एतेऽपि तथा ॥
निपात एकाजनाङ् ११११२४। एकोऽजनिपात आङ्बर्ज्यः प्रगृह्यः स्यात् । इ

माभूदिति मनसि विचार्य एकन्तस्य पदान्ते इति च पेटुः प्रज्ञावतां प्रथमे वृत्तिकारः । गो अग्रे
इन्द्र इत्यत्र इन्द्रे चेत्यनेन अवकादेशे ऊकारस्येत्संज्ञायां तस्य लोप इति लोपे आहुण इति
गुणे च कृते ॥ गवेन्द्रः ॥ आगच्छ कृष्ण अत्र गौश्वरतीत्यत्र दूराद्धूते चेति सूत्रेण आगच्छ कृ-
ष्णेति वाक्यस्य टेः पुतत्वं विधाय हुतप्रगृह्या अचि नित्यमित्यनेन प्रकृतिभावे कृते ॥
आगच्छ कृष्ण अत्र गौश्वरतीति जातम् । हरी अग्रे एतौ इत्यत्र । ईदूदेद्विचचनं प्रगृ-
ह्यम् इत्यनेन हरी इत्यस्य द्विचचनत्वात्प्रगृह्यतां विधाय हुतप्रगृह्या अचि नित्यमित्यनेन
प्रकृतिभावे कृते ॥ हरी एतौ ॥ एवमेव विष्णू इमौ गङ्गे अमू इत्यादयो भवन्ति । अमी अप्र ईशा
इत्यत्र । अदसो मात् ॥ इत्यनेनात्रादःशब्दसंबन्धिनो मकारात्परस्येकारस्य प्रगृह्यतां विधाय
हुतप्रगृह्या अचि नित्यमित्यनेन प्रकृतिभावे कृते ॥ अमी ईशा इति सिद्धम् । एवमेश-रामः-
ऽङ्गौ अमू आसाते इत्यत्रापि ज्ञेयम् । इ अग्रे इन्द्र इत्यत्र चादयोऽसत्वे इत्यनेन चादन्तःपा-
तेनां निपाततां विधाय विधाय च निपातएकाजनाङ् इत्यनेनेकारस्य प्रगृह्यत्वे कृते चान-
तरं हुतप्रगृह्या इति प्रकृतिभावे ॥ इन्द्र इति सिद्धम् । एवम् ॥ उउमेश इत्यत्रान्यूयम् । ईषदर्थे
श्रेयायोगे मर्यादामिविधौ च यः । एतमातं कितं विद्याद्वैक्यस्मरणयोरङ्गित् ॥ इत्यनेन आ अग्रे एवं
उ मन्यसे इत्यत्र वाक्यार्थत्वात् आ अग्रे एवं किञ्च तत् इत्यत्र स्मरणार्थकत्वाच्च निपात एकाज-
नाङ् इत्यनेनाकारस्य प्रगृह्यतायां हुतप्रगृह्या अचि नित्यमिति प्रकृतिभावे च तदुभयमपि
सिद्धतामेति । आ अग्रे उष्णमित्यत्र ईषदर्थत्वादाकारस्य कित्वं जातं कित्वाच्च सूत्रेऽनाङ्गित्युक्तत्वा-

१ मादृप्रहणामावे सभिवीगकिष्ठानां सह वा अर्चतिः सह वा निवृत्तिरिति न्यायेन ईदूदेद्विचचनमिति
युजायथा ईदूदित्यसागृह्यत्वात् एदित्यस्यापि स्यादनुवृत्तिरिति च अमुकेऽनेत्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्तस्यां च
तस्यां प्रकृतिभावः स्यात् । सत्ते तु मादृप्रहणे तस्मात् पर एकारामानादेव नागृह्यतिरिति तत्त्वम् । २ अत्र
एकधासी अचि चेति कर्मधारय एकशब्दस्तु इतरत्यावृत्तिवाचकत्वेन अ इ उ इत्यादीनां केवलानां प्रहणं
जातम् । एकोऽचि यस्मिन्निति बहुव्रीहिसमावे तु प्र इव प्रेदमित्यत्रापि प्रगृह्यत्वं स्यात् ।

इन्द्रः, उ उमेशः । वाक्यस्मरणयोरदित् । एवं नु मन्यसे, आ एवं किल तत् ।
 अन्यत्र कित् । ईपदुष्णम् ओष्णम् ॥ ओत् ॥ ११११५॥ ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः ।
 अहो ईशाः ॥ संयुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्थे ॥ ११११६॥ संयुद्धिनिमित्तक ओ-
 कारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे । विष्णो इति, विष्ण इति, विष्णविति ॥ मय
 उजो यो वा ॥ ८१३१३३॥ मयः परस्व उजो-यो वाऽचि । किम्बुक्तम्, किमुक्तम् ॥
 इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ ११११२७॥ पदान्ता इको ह्रस्वा वा सुरु-
 वर्णेऽचि । ह्रस्वविधिसामर्थ्यात् खरसन्धिः । चकि अत्र चत्रयत्र, पदान्ता इति किम् ॥
 अचो रहान्यां द्वे ॥ ८१४१४६॥ अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्व यंरो द्वे वा क्तः ।
 गौर्ध्यां । (न समासे) वाच्यश्चः ॥ अत्यकः ॥ ११११२८॥ कति परे पदान्ता अकः
 प्राग्वद्धा । ब्रह्मपिः, ब्रह्मपिः, पदान्ताः किम् । आच्छत् ॥ इत्यप्सन्धिः ॥

आकारस्य प्रगृह्यता तत्तत्त्वाद्गुणे इत्यनेन गुणे कृते ओष्ण जातम् । अहो अग्रे ईशा इत्यत्र ओत् ।
 इत्यनेन हकारोत्तरवर्तिन ओकारस्य प्रगृह्यतायां हुतप्रगृह्या इति प्रकृतिभावे च कृते अहो ईशा
 इति जातम् ॥ विष्णो अग्र इतीत्यत्र संयुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्थे इत्यनेन णकारोत्तरव-
 र्तिन ओकारस्य इतौ परे प्रगृह्यतां विधाय हुतप्रगृह्या अचि नित्यमित्यनेन प्रकृतिभावे कृते ।
 विष्णो इति ॥ बाग्रहणात्पक्षे पृथोयचायाव इत्येनावि कृते विष्णविति ॥ किमु अग्रे उक्तमित्यत्र
 मय उजो यो चेति सूत्रेण गकारोत्तरवर्तिन उकारस्य धकारे कृते ॥ किम्बुक्तम् ॥ पक्षे निपात
 एकाजनाखिल्यनेनोकारस्य प्रगृह्यतायां प्रकृतिभावे च कृते ॥ किमु उक्तम् ॥ चकी अग्रे
 अत्र इत्यत्र इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेति सूत्रेण ह्रस्वे कृते ॥ चकि अग्रेति जातम् ॥
 पक्षे इको यणचीत्यनेन यणि कृते ॥ चत्रयत्र ॥ पदान्ता इति नापठिष्वधेदाचार्यास्ताहिं गौरी-
 औ इत्यत्रापि इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्यनेन रकारोत्तरवर्तिन ईकारस्य ह्रस्व-
 एवप्राप्तिः समजावटिष्यत् सन्निवारणाय पदान्ता इत्युक्तेऽत्र पदान्तात्वाभावात् न ह्रस्व च किन्तु इको
 यणचीत्यनेन यणि अचो रहान्यां द्वे इत्यनेन यदिते च कृते ॥ गौर्ध्यां ॥ इति जातम् ॥
 यापी अग्रे अथ इत्यत्र यद्यपि इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्यनेन पकारान्तःपा-
 तिन् ईकारस्य द्रव्यत्वं प्राप्तं परंतु न समासे इत्यनेनात्र समासत्वात् ह्रस्वायं निगम्य इको
 यणचीति यणि ॥ वाच्यश्चः ॥ प्रक्षा अग्रे ऋषिरित्यत्र अत्यक इत्यनेन पदान्तात्वात् प्रया-
 रान्तःपातिनो रकारोत्तरवर्तिन आकारस्य ह्रस्वे कृते ॥ प्रक्ष ऋषिरिति भवति पक्षे आ-
 द्रुण इति गुणे कृते मर्सापि इति भवति । पदान्ता अकथेत् तर्हि कृति परे ह्रस्वतां भवेत्
 नान्यथा यथा आ अग्रे आच्छत् इत्यत्राकारस्य पदान्तात्वाभावात् ह्रस्वायं किन्तु आटश्चेति
 सूत्रेण वृद्धौ वृत्तायाम् ॥ आच्छत् ॥ इति जातम् ॥ इति श्रीमत्सदृशकेशवकृष्णपदहारीपद्मना-
 यमांशायां प्रयोगमणिमांगल्यमन्त्रः पूर्णः ॥

॥ अथ हल्सन्धिप्रकरणम् ॥

स्तोः शुना शुः । ८।४।४०। सकारतवर्गयोः शकारचवर्गोभ्यां योगे शकारच-
वर्गौ स्तः ॥ रामदशेते, रामश्चिनोति, सञ्चित्, शार्ङ्गिञ्जय ॥ शात् । ८।४।४४। शा-
त्परस्य तवर्गस्य शुत्वं न स्यात् । विश्रः, प्रश्नः ॥ घुना घुः । ८।४।४१। स्तोः घुना
योगे घुः स्यात् । रामण्वष्टः, रामघीकते, पेष्टा, तट्टीका, चक्रिण्ढौकसे ॥ न पदान्ता-
द्योरनाम् । ८।४।४२। पदान्तादृवर्गात्परस्यानामः स्तोः घुर्न स्यात् । षट्सन्तः, पद्वे,
पदान्तात्किम् । ईद्वे । टोः किम् । सर्पिष्टमम् । (अनाञ्जवतिनगरीणामिति बाध्यम्)

श्रीमत्केशवसंज्ञश्रीदैशिकेशदयादृशः ।

पतन्तु तत्कृपापात्रे छात्रे मयि निरन्तरम् ॥

अथ हल्सन्धिः ॥ रामस् शोते इत्यत्र स्तोः शुना श्रुत्यनेन सकारस्य शकारे कृते कृते च सं-
योगे ॥ रामदशेते ॥ रामस् अग्रे चिनोतीत्यत्र स्तोः शुना श्रुति सस्य शत्वे कृते ॥ रामश्चि-
नोति ॥ सत् अग्रे चित् इत्यत्र स्तोः शुना श्रुति सूत्रेण तकारस्य स्थाने चवर्गसंवन्धिषु सर्वेषु
वर्णेषु प्राप्तेषु यथासंख्यमनुदेशः समानमित्यनेन तकारस्य चकारे कृते ॥ स-
ञ्चित् ॥ एवं शार्ङ्गिन् इत्यत्रापि तवर्गान्यस्य नस्य चवर्गान्य अकारे कृते ॥ शार्ङ्गिञ्जयेति जातम् ।
विश्र अग्रे नः इत्यत्र यद्यपि स्तोः शुना श्रुति नस्य अत्वं प्राप्तं परंतु शात् इति
सूत्रस्य प्रातिर्वीर्यरीति घुना घुः अत्र सकारो वर्तते तवर्गो वा वर्ततेत्र सकारः पकारेण यो-
गोक्ति वर्गेण वा अस्यत्र पकारेण योगस्ततः सकारस्य पकारे जाते ॥ रामण्वष्टः ॥ एवं रामस्
टीकते इत्यत्र घुना घुरिति सस्य षत्वे ॥ रामघीकते ॥ पेष्ट अग्रे ता इत्यत्र घुना घुरिति
तकारस्य टकारत्वे ॥ पेष्टा ॥ तत् अग्रे टीका इत्यत्रापि तेनैव सूत्रेण तस्य टत्वे ॥ तट्टीका ॥
चक्रिन् अग्रे ढौकसे इत्यत्र घुना घुरिति सूत्रेण तवर्गान्यस्य नस्य टवर्गान्ये णत्वे जाते ॥ च-
क्रिण् ढौकसे इति भवति ॥ षट् अग्रे सन्त इत्यत्र यद्यपि घुना घुरित्यनेन सस्य पत्वं प्राप्तं तथापि
न पदान्ताद्योरनाम् इति सूत्रेण पदान्तात् टवर्गात्परस्यान्त्यस्य पत्वं न जातं ततः ॥
पद्वन्त इति जातम् । एवमेव षट् अग्रे ते इत्यत्रापि ज्ञेयम् । सूत्रे पदान्तादित्युक्तं तेन इदं

१ टोः ग्रहणमात्रे घुनाघुरिति सूत्रात् सन्निभयोगक्षिप्त्यायेन घुरित्यस्यानुवृत्तिस्तस्य विभक्तिविपरिणामेन
पञ्चम्यन्तत्वं स्वीकृत्यं । पदान्तादृवर्गात् पदान्तात् पकाराच्च स्तोः घुर्नैतत्वं सर्पिष्टममित्यत्रापि दुर्लभप्रेषः
स्यात् । न च कनिदेकदेशोऽप्यनुवर्तत इत्यनेन पकारं परित्यज्य केवलं घुरित्यस्यैवानुवृत्तिस्तथा न सर्पिष्ट-
ममित्यत्र नास्ति दूषणमिति बाध्यम् । घुलविषये तस्य न्यावस्यानुपस्थितेः । स्तोः पीड्यत्र स्तोः ग्रहणसाम-
र्थ्यात् । अन्यथा कनिदेकदेशस्यायेन स्तोः शुनेति सूत्रात् तोरित्येकदेशस्यानुवृत्त्यैव सिद्धेः । न च सर्पिष्टम-
मित्यत्र पदान्ते वर्तमानस्य पकारस्य जडत्वं कस्मान्न भवतीति बाध्यम् । इत्यास्तादौ तद्विदित इत्यनेन जाय-
मानपलस्यासिद्धत्वात् । सलद्वयापि न भवति प्रत्यविधायकस्यापवादत्वात् ॥

पण्णाम्, पण्णवतिः, पण्णवर्गः ॥ तोः पि । ८।४।४३। न पुत्रम् । सन्वहः ॥ झलां
जशोऽन्ते । ८।२।३९। पदान्ते झलां जशः स्युः । बागीशः ॥ यरोऽनुनासिके-
ऽनुनासिको वा । ८।४।४५। यरः पदान्तस्थानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् ।
एकन्मुसारिः, एतद्मुसारिः । (प्रत्यये भाषायां नित्यम्) सन्वात्रम्, चिन्मषम् ॥ तोरि-
। ८।४।६०। तवर्गस्य टकारे परे परसवर्णः । तद्वयः, विद्वौष्ठिसति । नस्यानुनासिको लः ॥
उदःस्यास्तम्भोः पूर्वस्य । ८।४।६१। उदः परयोः स्थासम्भोः पूर्वसवर्णः ॥ त-
स्मादित्युत्तरस्य । १।१।६७। पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवदि-
अग्रे ते इत्यत्र इत्संबन्धिनपकारस्य पदान्ततन्माभावात्ततः परस्य सकारस्य टकारे कृते ॥ इहे ॥
सूत्रे टोरित्युक्तं तेन सपिण् अग्रे तमपिपत्र पदान्तादपि पकारापरस्य तस्य ठे कृते ॥ सपि-
ण्म ॥ पट् अग्रे नाम् इत्यत्र सूत्रे अनाम् इत्युक्तं तेन नामननतिनगरीसंयन्धनजितस्य तवर्ग-
स्य टवर्गो न स्यादित्यर्थस्ततोऽत्र नामसंबन्धिनो नकारस्य णकारे जाते प्रत्यये भाषायां
नित्यमिति टकारस्य स्थाने सरेष्वनुनासिकेषु प्राप्तेषु स्थानेन्तरतम इति सूत्रेण
टकारस्य मूर्द्धस्थानीयान्मूर्द्धनीयेषु आनुनासिकान्तःपातिनो णकारस्येव निधमागत्वाद् णकारे
जाते ॥ पण्णामिति जातम् ॥ एवमेव पट् अग्रे नवतिरित्यत्र पट् अग्रेनगर्घ्य इत्यत्र न के-
यम् । मन् पट् इत्यत्र यद्यपि पृना पृरिति पुरं प्राप्तं तथापि तोः पि । इति सूत्रेण मुखा-
भ्यो ॥ मन्पट् ॥ वाक् अग्रे ईश इत्या झलारं जशोऽन्ते इत्यनेन ककारस्य स्थाने जशः
पयसु वर्णे प्राप्तेः स्थानेन्तरतम इत्यनेन कण्ठस्थाने जसुसंबन्धिनो गकारस्येव निधमान-
त्वाद्गकारे जाते ॥ बागीशः ॥ एतद् अग्रे मुसारिः इत्यत्र यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको
वेति तवर्गं सरेष्वनुनासिकेषु प्राप्तेः स्थानेन्तरतम इति टकारस्य दन्तादन्तेषु प्राप्ते-

स्य परस्य ज्ञेयम् ॥ आदेः परस्य ॥१॥१५४॥ परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्वोध्यम् ।
ति सस्य थः ॥ झरो झरि सवर्णे ॥८॥४॥६५॥ हळः परस्य झरो वा लोपः
वर्णे झरि ॥ खरि च ॥८॥४॥६५॥ खरि ज्ञलां चरः स्युः । इत्युदो दस्य तः ।
स्थानम्, उत्तम्भनम् ॥ झयो होऽन्यतरस्याम् ॥८॥४॥६२॥ झयः परस्य ह्रस्व वा
पूर्वसवर्णः । नादस्य घोषस्य संवारस्य महाप्राणस्य तादृशो वर्गचतुर्थः । वाग्वरिः ॥

भा यकारस्य स्यादित्याशङ्क्याम् । आदेः परस्येत्यनेन स्थापदस्यादेः सकारस्य पूर्वसवर्णादेशः
प्राप्तः को बास्यत्र पूर्वो वर्ततेऽत्र दकारः पूर्वस्ततस्तत्सवर्णाः सर्वेपि प्राप्तास्तेषां मध्यात्केनात्र भा-
व्यम् । स्थानेन्तरतमः । कुतः सादृश्यं स्थानतः कथमिति चेदित्यं सकारस्य किं स्थानं
दन्ताः स्थानं दन्त्येषु च को वा दकारसवर्णो वर्णः सर्वोपि तवर्गस्तत्सवर्ण एव तत एवात्र स्था-
नतः सावर्ण्यं परित्यज्य प्रयत्नतः सावर्ण्यं ग्राह्यं तथा च सति खरो विवाराः श्वासा
अधोषाश्चेत्यनेन सकारस्य विवारश्वासाघोषप्रयत्नवत्ता वर्तते सा च दकारसवर्णेषु वर्णेषु
केषु केषु विवारश्वासाघोषप्रयत्नवत्ता परिस्फुरति वरीवर्ती खरूपस्याहारान्तःपातित्वात्तकारे थकारे
च ततस्तत्कारथकारौ द्वावपि प्राप्तौ तयोर्मध्यात्केन भाग्यमित्याशङ्क्यां वर्गाणां द्विती-
यचतुर्थौ शलश्च महाप्राणा इत्यनेन शलन्तःपातित्वात्सकारस्य महाप्राणप्रयत्नवत्ता
वरीवरीति सा च महाप्राणप्रयत्नवत्ता वर्गचतुर्थत्वात्थकारस्यैव भवितुमर्हति न तकारस्य ततः सका-
रस्थाने थकारे जाते उद्धृत्युधानमिति जातं तत्र झरो झरि सवर्णे इत्यनेन थकारस्य लोपे कृते
खरि चेत्यनेन दकारस्य तकारे च कृते ॥ उत्थानम् ॥ एवं उद् अग्रे स्तम्भनमित्यत्र उद्ःस्थास्त-
म्भोः पूर्वस्येति पूर्वसवर्णे जाते उद्धृत्युत्तम्भनमिति जातं तत्र झरो झरि सवर्णे इति
थकारलोपे खरि चेत्यनेन दकारस्य तकारे च जाते ॥ उत्तम्भनम् ॥ याक् अग्रे हरिरित्यवस्थायां
कस्य सूत्रस्य प्राप्तिः झयो होऽन्यतरस्याम् कोवात्र झय् ककारस्तस्मात्परः कोवा हकारो
हरिरित्यस्य हकारस्तस्य स्थाने ककारस्य सर्वेपि सवर्णाः संप्राप्तास्तत्र ह्रशः संवारा नादा
धोषाश्चेत्यनेन हकारसंवारनादधोपप्रयत्नवत्ता वर्तते । वर्तते च वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ
शलश्च महाप्राणा इत्यनेन महाप्राणप्रयत्नवत्ता कसवर्णेषु च सर्वेषु वर्णेषु संवारनादधोपप्रयत्न-
वत्ता महाप्राणप्रयत्नवत्ता च घकारस्यैव संजायतीति नापरस्य ततो हकारस्थाने वकारे जाते झलां
जशोन्ते इत्यनेन च झल्प्रहारात्तःपातिनः पदान्ते वर्तमानस्य च ककारस्य स्थाने स्थाने-
न्तरतम इत्यनेन जश्प्रत्याहारान्तर्गते थकारे जाते ॥ वाग्वरिति जातम् । तद् अग्रे शिव
इत्यत्र स्तोः श्रुनाश्रुरित्यनेन यथासह्यमनुदेशः समानमित्यनेन तवर्गतृतीये जकारे
कृते तज्जिव इति जातं जकारस्य च खरि चेत्यनेन चकारे कृते कृते च शच्छोदी-
त्यनेन पदान्तात् झयन्तःपातिनश्चकारात्परस्य शस्य अद्प्रत्याहारान्तःपातिनि शकारोत्तरवर्तिनी-
कारे परे छये ॥ तच्छिवः ॥ क्त्वामावे ॥ तच्छिवः ॥ तद् अग्रे श्लोकेनेत्यत्र स्तोः श्रुनां श्रु-

शङ्छोऽटि । ८।४।६३। श्वः परस्य श्व छो वाऽटि । तद्दशिव इत्यत्र दत्त भुत्वेन
जकारे कृते । हरि चेति जकारस्य चकारः । तच्छिवः, तच्छिवः (छत्वममीति वाच्यम्)
तच्छोकेन ॥ मोऽनुस्वारः । ८।३।२३। मान्तस्य पदस्यानुस्वारे हलि । हरि वन्दे ॥
नश्चापदान्तस्य झलि । ८।३।२४। नस्य मस्य चापदान्तस्य झत्यनुस्वारः । यशासि,
आक्रंस्यते । झलि किम् । मन्यते ॥ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । ८।४।५८।
ययम् । शान्तः ॥ वा पदान्तस्य । ८।४।५९। त्वङ्करोपि, त्वं करोषि ॥ मो रोजि
ममः कौ । ८।३।२५। किञ्चन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । सम्राट् ॥ हे
मपरे वा । ८।३।२६। मपरे हकारे परे मस्य मो वा । किम् झल्यति । किञ्चल्यति (पञ्चलपरे
यवला वा) किञ्चल्यति, किञ्चल्यति । किञ्चल्यति, किञ्चल्यति, किञ्चल्यति, किञ्चल्यति ॥
मपरे नः । ८।३।२७। मपरे हकारे मस्य नो वा । किम् हुवे ॥ किम् हुवे ॥ छः नि धुद्
८।३।२९। डालरस्य सस्य धुद्वा ॥ आद्यन्तौ टकितौ । १।१।४६। टिकितौ वसो-
रिति दस्य जत्वे हरि चेति जस्य चारे छत्वममीति वाच्यमिति शस्य छत्वे च कृते ॥ तच्छो-
केन ॥ हरिम् अमे वन्दे इत्यत्र मोनुस्वार इत्यनेन मस्यानुस्वारे ॥ हरि वन्दे ॥ यशान् अमे
सि इत्यत्र नश्चापदान्तस्य झलीत्यनेन पदान्तमिक्स्यस्य नस्य झलन्ता पातिनि सुकारे परे
स्यनुस्वारे कृते ॥ यशासि ॥ आक्रम् अमे स्यते इत्यत्रापि नश्चापदान्तस्य झलीत्यनेन
मस्यानुस्वारे कृते ॥ आक्रंस्यते ॥ शाम् अमे त. इत्यत्र नश्चापदान्तस्य झलीति मका-
स्यानुस्वारे कृते शात् इति जात रात्र अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण इति सूत्रेणानुस्वा-
रस्य स्थानेन्तरत्नम् इति नकारे कृते ॥ शान्तः ॥ त्वम् अमे करोषीत्यत्र मोनुस्वार इति
मकारस्यानुस्वारे चापदान्तस्थैत्यनेन च परसवर्ण प्राप्त अत्र को वास्ति पर फकारस्य
स्तवर्णेण सनेषु वर्णेषु प्राप्तेषु तेषां मध्याह्नेनात्र भाव्यमित्याशङ्क्या स्थानेन्तरम् अनुस्वा-
रस्य किं स्थान नासिकास्थान नासिकास्थानीयेषु कर्गान्त पाती कोस्ति यणो ङकारस्ततो ङ
कारे जाते ॥ त्वङ्करोपि ॥ वाग्रहणात्पक्षे ॥ ङकरोपि ॥ सम् अमे यद् इत्यत्र मोराजि-
समः कौ इत्यनेन समसबन्धिनां मकारस्य किञ्चन्ते राजतौ परे मकारे कृते ॥ सम्राट् ॥ किम्
अमे झल्यतीत्यत्र हे मपर इत्यनेन मकारस्य मकारे कृते किम् झल्यति ॥ पक्षे मोनु-
स्वार इति मस्यानुस्वारे ॥ किञ्चल्यति ॥ किम् अमे त्व इत्यत्र यवचलपरे यवला
वा इत्यनेनात्र हकारस्य यपरत्वात्तस्मिन्परे अनुनासिकस्य मकारस्य अनुनासिके यकारे कृते ॥
किञ्चल्य पक्षे अनुस्वारे किञ्चल्य ॥ किम् झल्यतीत्यत्र हकारस्य यपरत्वात्तस्मिन् परे मकारस्य
यकारे ॥ किञ्चल्यति किञ्चल्यति । किम् ह्रादयतीत्यत्र लपरे ह्वारे मकारस्य लकारे कृते ॥
किञ्चल्यति किञ्चल्यति ॥ किम् अमे हुते इत्यत्र नपरे नः इति सूत्रेणात्र नपरे हकारे मस्य
नत्वे कृते ॥ किम् हुते ॥ पट् अमे सन्त इत्यत्र टः सि धुद् इत्यनेन डालरस्य धुद् प्राप्त स-
धुत्र स्यादित्याशङ्क्याम् । आद्यन्तौ टकितौ इति टित्वा सकारस्यादी धुटि जाते पट् धुद्

कौ तस्य क्रमादायन्तावयवौ स्तः । षट्सन्तः, षट्सन्तः ॥ क्लोः कुक् टुक् शरि
।८।३।२८। वा स्तः । प्राङ्पष्ठः, प्राङ्पष्ठः । प्राङ्पष्ठः । (चयो द्वितीयाः शरि
पौष्करसादेरिति वाच्यम्) सुगणट्पष्ठः, सुगणट्पष्ठः, सुगण्पष्ठः ॥ नश्च ।८।३।३०।
नान्तात्परस्य सस्य धुदा । सन्तः, सन्तः ॥ शि तुक् ।८।३।३१। पदान्तस्य नस्य
क्षे परे तुग्वा । सञ्छंभुः, सञ्छंभुः, सञ्चंभुः, सञ्चंभुः ॥ डमो ह्रस्वादचि
डमुणित्यम् ।८।३।३२। इत्वात्परो यो डम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो

सन्त इति जातम् । तत्र टकारस्य हलन्त्यमित्यनेन वकारोत्तरवर्तिन उकारस्य चोपदेशेज-
नुनासिक इति सूत्रेणैस्संज्ञायां तस्य लोप इत्यनेन तयोर्लोपे कृते पद् ध् सन्त इति
जातम् । तत्र खरि चेलनेन धस्य ते पुनश्च खरि चेलनेन डस्य टे कृते ॥ पद्सन्तः ॥ इति
जातम् ॥ धुडभावपक्षे खरि चेति डस्य टे कृते ॥ षट् सन्त इति भवति तत्र धुना धुरिति
सूत्रस्य प्राद्याशङ्कायां न पदान्तादोरनामित्यनेन सा शङ्का निवार्यते । प्राङ् अग्रे षष्ठ
इत्यत्र क्लोः कुक् टुक् शरीत्यनेन उकारस्य कुक् प्रातः सत्त्वायन्तौ टकितावित्यनेन
कित्वादन्ते जातस्तथासति प्राङ् कुक् षष्ठ इति जाते ककारोकारयोस्तिंज्ञायां लोपे च कृते
प्राङ् क् षष्ठ इति जातं ककारषकारसंयोगाक्षकारे जते ॥ प्राङ्पष्ठ इति जातम् ॥ कुगभावे
च ॥ प्राङ्पष्ठः ॥ सुगण् अग्रे षष्ठ इत्यत्र क्लोः कुक् टुक् शरीत्यनेन टुकि ककारोकारयो-
स्तिंज्ञायां लोपे च ॥ सुगणट्पष्ठः ॥ पक्षे ॥ सुगण्पष्ठः ॥ सन् अग्रे सः इत्यत्र नश्चेति
सूत्रेण धुटि उकारस्य टकारस्य चेत्संज्ञायां लोपे च कृते सन् ध् सः इति जातं तत्र खरि चे-
लनेन वकारस्य तकारे कृते कृते च संयोगे ॥ सन्तः ॥ धुवागमाभावे च सन्तः ॥ सन् अग्रे
शंभुरित्यत्र कस्य सूत्रस्य प्रातिः शितुक् इत्यनेन पदान्तनकारस्य टुकि कृते सन् टुक्शं-
भुरिति जातम् । तत्र हलन्त्यमिति ककारस्येत्संज्ञायामुपदेशेऽजनुनासिक इत् इति
तकारोत्तरवर्तिन उकारस्येत्संज्ञायां तस्य लोप इति तकारोकारयोर्लोपे कृते सन्त्शंभुरिति जा-
तम् । शइछोटीत्यनेन शंभुरित्यस्य शस्य छत्वे कृते सन्तछंभुरिति जाते स्तोः धुना धु-
रिति तकारस्य चकारे कृते पुनः स्तोः धुना धुरित्यनेन नस्य अत्वे सञ्चंभुरिति जातं तत्र
क्षरो क्षरि सवर्णे इति चकारलोपे सञ्छंभुः । चलोपामावे सञ्छंभु । छत्वाभावे सति च
जुत्वे । सञ्चंभुः । तुक्शमाभावे नस्य जुत्वे च सञ्चंभुः । इति रूपचतुष्टयी भवति । प्रत्यङ्
अग्रे आत्मा इत्यत्र डमो ह्रस्वादचि डमुण् नित्यमित्यनेन ह्रस्वात्परस्यडम् प्रत्याहा-
रन्तःपातिनो उकारात्परस्याऽचप्रत्याहारसन्तवर्तिन आकारस्य टित्वादादौ धुटि जाते प्रत्यङ् डुट्
आत्मेति जातम् । उटोरित्त्रालोपे कृते कृते च संयोगे ॥ प्रत्यङ्मुत्मा ॥ सुगण् अग्रे ईश इत्यत्र डमो
ह्रस्वादचि डमुण् नित्यमिति सूत्रेण धुटि उटो लोपे संयोगे च कृते ॥ सुगण्णीशः ॥
सन् अग्रे अच्युत इत्यत्र डमो ह्रस्वादचि डमुण् नित्यमिति धुटि उटो लोपे संयोगे

अमुद् । प्रत्यङ्मुत्ता, सुगण्णीशः, सञ्च्युतः ॥ समः सुदि ॥८१॥५॥ समो रुः
 सुदि ॥ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥८१॥२॥ अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्थानु-
 नासिको वा ॥ अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ॥८१॥४॥ अनुनासिकं विहाय रोः
 पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः ॥ स्वरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥८१॥१५॥ स्वरि अव-
 साने च पदान्तस्य रेफस्य विसर्गः (संपुंकानां सो वक्तव्यः) सैस्कर्ता, संस्कर्ता ॥
 पुमः खय्यमपरे ॥८१॥६॥ अपरे खयि पुमो रुः । पुंस्कोकिलः पुंस्कोकिलः ॥
 नङ्छव्यप्रशान् ॥८१॥७॥ अपरे छवि नान्तस्य पदस्य रुः ॥ विसर्जनीयस्य सः
 ॥८१॥३४॥ स्वरि । चर्कि स्त्रायस्व, चर्कित्त्रायस्व । अप्रशान् किम् । प्रशान्तमिति ।

च कृते सञ्च्युतः ॥ सम् अमे कर्ता इत्यत्र संपरिभ्यां करोतौ भूषणे इति सूत्रेण मु-
 ङागमे कृते सम् मुद् कर्तेति जातम् । तत्र टकारोकार्योर्लोपे कृते सम् स् कर्तेति जातं तत्र
 समःसुदीत्यनेन मुद् सवन्धिनि सकारे परे सर्वस्य समो रत्ये प्राप्ते अलोन्त्यस्येति
 सूत्रेणान्यस्य मस्य कवे उच्चारणोपे च कृते स र् स् कर्तेति जातम् । अत्रानुनासिकः
 पूर्वस्य तु वा इत्यनेनानुनासिके जाते सै र् स् कर्तेति जातं यस्मिन्पक्षे वा ग्रहणादनुनासिको
 न जातस्तस्मिन् पक्षे अनुनासिकात्परोऽनुस्वार इत्यनेनानुस्वारे कृते सं र् स् कर्तेति
 जातम् । तत्र स्वरवसानयोर्विसर्जनीय इत्यनेन खूप्रत्याहारान्तपातिनि सकारे परे रका-
 रस्य विसर्गे कृते ॥ संस्कर्ता ॥ अथवा ॥ संस्कर्ता इति जातं तत्र विसर्जनीयस्य स
 इत्यनेन प्राप्तं विसर्जनीयस्य सत्वं वा क्षरीति सूत्रेण प्राप्तं विसर्जनीयस्य विसर्जनीयत्वं चैयुम-
 पमपि संदाभ्यः संपुंकानां सो वक्तव्य इत्यनेन विसर्गस्य सकारे कृते ॥ सैस्कर्ता ॥ अथवा
 ॥ संस्कर्ता ॥ पुम् अमे कोकिल इत्यत्र पुमः खय्यमपरे इत्यनेन पुमो मस्य रत्ये रकारो-
 च्छरवर्धुकारलोपे पुं कोकिल इति जातम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु चैत्यनुनासिके पुं
 र् कोकिलः पक्षे अनुनासिकात्परोऽनुस्वार इत्यनेनानुस्वारे पुं र् कोकिल इति जातं तत्र
 स्वरवसानयोर्विसर्जनीय इति रस्य विसर्गत्वे संपुंकानां सो वक्तव्य इति विस-
 र्गस्य सकारे पुंस्कोकिलः ॥ अथवा ॥ पुंस्कोकिलः ॥ चर्किन् अमे त्रायस्वेत्यत्र नङ्छव्यप्रशान्
 इत्यनेन नाय रत्ये रकारोच्छरवर्धुकारलोपे अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु चैत्यनुनासिके
 चर्किं र् त्रायस्वेति जातं पक्षे अनुनासिकात्परोऽनुस्वार इत्यनुस्वारे चर्किं र् त्राय-
 स्वेति जातं स्वरवसानयोर्विसर्जनीय इति रस्य विसर्गे कृते कृते च विसर्जनीयस्य
 स इति विसर्गस्य सकारे ॥ चर्कित्त्रायस्व ॥ पक्षे ॥ चर्कित्त्रायस्व ॥ मृदसूत्रे अप्रशानि-
 त्युक्तं तस्य किं प्रयोजनमिति चेदुच्यते यद्यप्रशानित्याचार्या नामदिष्यन्तर्हि प्रशान् अमे तनो-
 तीत्यत्रापि नङ्छवीति सूत्रेण नस्य स्वल्पमविष्यत् तत्र शब्दशास्त्रविरुद्धमनोऽप्रशानि युक्ते
 शान्तं पापम् । किंचपट्म्येति नामनिष्पद्येत् इति इत्यत्र नस्य गते सरो च हंसीत्यपप्रयोगप्राप्ति-

पदान्तस्येति किम् । हन्ति ॥ नृन्पे । ८।३।१०। नृनित्यस्य हर्वा पे ॥ कुप्वोः ५ क
 ५ पौ च । ८।३।३७। कवर्गे पवर्गे च विसर्गस्य ५ क ५ पौ स्तः । चाद्विसर्गः । नृन् ५ पाहि,
 नृन् ५ पाहि, नृन्ःपाहि, नृन्ःपाहि, नृन्पाहि ॥ तस्य परमाश्रेडितम् । ८।३।१२। द्विरुक्तस्य
 परमाश्रेडितं स्यात् ॥ कानाश्रेडिते । ८।३।१२। कानकारस्य रुः स्यादाश्रेडिते । काँस्कान्
 काँस्कान् ॥ छे च । ६।१।७३। ह्रस्वस्य छे तुगागमः । शिवच्छाया ॥ पदान्ताद्वा । ६।१।
 ७६। दीर्घात्पदान्ताच्छे तुग्वा । लक्ष्मीच्छाया, लक्ष्मीछाया ॥ इति हल्सन्धिप्रकरणम् ॥

॥ अथ विसर्गसन्धिप्रकरणम् ॥

विसर्जनीयस्य सः ८।३।३४। खरि ॥ विष्णुस्वाता ॥ वा शरि । ८।३।३६। शरि
 विसर्गस्य विसर्गो वा । हरिः शेते, हरिश्शेते ॥ ससजुषो रुः । ८।२।६६। पदान्तस्य
 सस्य सजुषश्च रुः स्यात् ॥ अतो रोरभुतादभुते । ६।१।११३। अभुतादतः परस्य रोहः

रभविष्यत्ततः पदस्येत्युक्ते हनो नस्य पदत्वाभावाच्छान्तो व्याधिः ॥ नृन् अग्रे पाहीत्यत्र नृन्पे
 इत्यनेन नस्य रुत्वे उकारलोपे अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्यनुनासिके पक्षे अनुना-
 सिकात्परोनुस्वार इत्यनुस्वारे खरवसानयोर्विसर्जनीय इति तस्य विसर्गे च नृन्ः-
 पाहि अथवा नृन्ः पाहीति जातं तत्र कुप्वोः ५ क ५ पौ चेति सूत्रेणोपध्यानीये जाते ॥ नृन् ५ पाहि ॥ नृन्
 पाहि ॥ पक्षे ॥ नृन् पाहि ॥ कान् अग्रे कान् इत्यत्र कानाश्रेडिते इति तस्य रुत्वे उक्ता-
 रलोपे अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्यनुनासिके काँ रू कानिति जातं पक्षे अनुना-
 सिकात्परोनुस्वार इत्यनुस्वारे काँ रू कान् इति जातं तत्र खरवसानयोर्विसर्ज-
 नीय इति तस्य विसर्गे संपुंकानां सो वस्तव्य इत्यनेन सकारे ॥ काँस्कान् ॥ पक्षे काँस्कान्
 ॥ शिव अग्रे छयेत्यत्र छेचेति सूत्रेण तुकि जाते उकारककारयोर्लोपे शिव त् छयेति जातं
 तत्र स्तोः श्रुना श्रुरिति तकारस्य चकारे ॥ शिवच्छाया ॥ लक्ष्मी अग्रे छयेत्यत्र पदा-
 न्ताद्वेति सूत्रेण तुकि कृते उको लोपे स्तोः श्रुना श्रुरिति तस्य चकारे कृते ॥ लक्ष्मी-
 छाया ॥ तुग्भाषपक्षे ॥ लक्ष्मीछाया ॥ इति हल्सन्धिः पूर्णः ॥

सदा सदाशिवपदारविन्दयुगलं हृदा ॥

विभर्ति यस्तस्य के केऽभ्युदया नोदयोन्मुखाः ॥ १ ॥

अथ विसर्गसन्धिः ॥ विष्णुः अग्रे प्राता इत्यत्र विसर्जनीयस्य स इत्यनेन खप्प्रत्याहा-
 रान्तःपातिनि तकारे परे विसर्गस्य सकारे कृते ॥ विष्णुस्वाता ॥ हरिः अग्रे शेते इत्यन्त्यायां
 वा शरीरत्वेन विसर्गस्य विसर्गे कृते ॥ हरिः शेते ॥ पक्षे विसर्जनीयस्य स इत्यनेन विस-
 र्गस्य सकारे स्तोः श्रुना श्रुरिति तस्य रुत्वे च कृते ॥ हरिश्शेते ॥ शिवस् अग्रे अर्च्य इत्यन्त्या-
 यां ससजुषो रुरित्यनेन सस्य रुत्वे अतो रोरभुतादभुते इत्यनेन रोक्त्वे आहुण
 इत्यनेन पूर्वपरयोः स्थाने गुणे एङः पदान्तादतीति सूत्रेणार्च्य इत्यस्याकारस्य पूर्वरूपदेशे

स्यादुच्यतेऽति । शिवोऽर्च्यः ॥ हृदि च । १६।१।११४। तथा । शिवो वन्द्यः ॥ भो-
 भगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । १८।३।१७। एतत्पूर्वस्य रोर्थादेशोऽशि । देवा इह,
 देवायिह । भोस् भगोस् अघोस् इति सान्ना निपाताः । तेषां रोर्थत्वे कृते ॥ हलि
 सर्वेषाम् । १८।३।२२। भो भगो अघो अपूर्वस्य यस्य छोपः स्यादहलि । भो देवाः, भगो
 नमस्ते । अघो याहि ॥ रोऽसुपि । १८।३।१९। अहो रेफादेशो न ॥ सुपि । अहरहः,
 अहर्गणः ॥ रो रि । १८।३।१४। रेफस्य रेफे परे छोपः ॥ द्रूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः

कृते ॥ शिवोर्च्य ॥ शिवस् वन्द्य इत्यत्र ससञ्जुपो रुरिति सस्य हत्वे हृदि चेत्यनेन
 हृन्प्रत्याहारान्तं पातिनि वन्द्य इत्यस्य क्कारे परे रोर्त्वे आद्रुण इत्यनेन पूर्वपरयो स्याते
 गुणे च कृते ॥ शिवो वन्द्य ॥ देवास् अघे इहेत्यत्र ससञ्जुपो रुरिति सस्य हत्वे भोभ-
 गोअघोअपूर्वस्य योऽशीत्यनेन रोर्थत्वे देवा य् इहेति जातम् । तत्र छोपः शाक-
 स्यस्येति यलोपे ॥ देवा इहेति जातम् ॥ वामद्वेष्टात्पक्षे ॥ देवायिह ॥ भोस् अघे देवा इत्यत्र
 ससञ्जुपो रुरिति सस्य हत्वे भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीत्यनेन रोर्थत्वे हलि
 सर्वेषामिति यलोपे ॥ भो देवा ॥ भगोस् अघे नमस्ते इत्यत्र ससञ्जुपो रुरिति सस्य
 हत्वे भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीति रोर्थत्वे हलि सर्वेषामिति यलोपे च ॥ भगो
 नमस्ते ॥ अघोस् अघे याहीत्यत्र ससञ्जुपो रुरिति सस्य हत्वे भोभगोअघोअपूर्व-
 स्य योऽशीति रोर्थत्वे हलि सर्वेषामिति यलोपे च कृते ॥ अघोयाहि ॥ अहन् अघे
 गण इत्यत्र रोऽसुपीत्यनेन सर्वस्याहन्शब्दस्य हत्वे प्राप्ते अलोन्त्यस्येति सूत्रेणान्यस्य
 नस्य रेफादेशो कृते कृते च सयोगे ॥ अहर्गण ॥ अहन् अघे अहरित्यत्र रोऽसुपीत्यनेन
 नस्य रेफादेशो सयोगे च ॥ अहरह ॥ पुनर् अघे रमते इत्यत्र रोरीत्यनेन रस्य छोपे कृते
 द्रूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इत्यनेनात्र छोपनिमित्ते रेफे परे पूर्वाण्यस्ये नफारोत्तरात्तन्व-
 कारे दीर्घे कृते ॥ पुनारमते ॥ एवमेव हरिस् अघे रम्य इत्यत्र ससञ्जुपो रुरिति सस्य हत्वे
 लफारस्येतस्यन्वाह्योपे रोरीत्यनेन रलोपे द्रूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इत्यनेन रेफोत्तर-
 र्वात्तिन इकारस्य दीर्घत्वे च कृते ॥ हरीरम्य ॥ एव शभूराजते ॥ द्रूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः
 इति सूत्रेण इयुक्तं तस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्क्यां तद् हिसायामित्यस्मात्तातोनिष्ठया
 तत्रप्रत्यये कृते तद् स इति जातमुदित्वेन वेदकृत्तयस्यविभापेति सूत्रेणेदभावे-
 दत्तयत्त्वदुल्लङ्घ्ये च कृते तद् इति जातं तत्र द्रूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण
 इति सूत्रेण पूर्वस्य तत्कारोत्तरार्वात्तिन ऋकारस्य दीर्घता प्राप्ता ऋकारस्य अण्प्रत्या-
 हारान्तर्वात्तिनामायान् दीर्घम् । यद्यपि इति नावदिष्यन्नाचार्यास्तर्हि सेयमप्यप्रयोगातिरमधि-
 ष्यत् ॥ एव तद् इत्यपि न दीर्घता जाता ॥ मनस् अघे रय इत्यत्र ससञ्जुपो रुरित्यनेन

भासे किम् । असद्विशवः । दलि किम् । एपोऽत्र ॥ सोऽचि लोपे चेत्यादपूरणम् । ६।१।१३४। स इत्यस्य खोर्लोपः स्वादचि पादत्रेहोपे सत्येव पूर्यत । सेनामविद्विप्र-
भृतिम्, सैप दाशरथी रामः ॥ इति विसर्गसन्धिप्रकरणम् ॥

॥ अथ अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १।१।१४५। धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च
वर्जयित्वा र्थवच्छब्दरूपे प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥ कृत्तद्धितसमासाश्च । १।१।१४६।
कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च तथा स्युः ॥ स्वौजसमौद्घष्ठाभ्यांभिस्ङोभ्याम्भ्यस्-
ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् । १४।१।१। सु औ जस् इति प्रथमा । अस्
जौद् ङस् इति द्वितीया । टा भ्यां भिस् इति तृतीया । वे भ्याम् भ्यस् इति चतुर्थी ।
ङसि भ्यां भ्यस् इति पञ्चमी । ङस् ओस् आम् इति षष्ठी । किं ओस् सुप् इति सप्तमी

सम् इगामविद्विप्रभृतीत्यत्र सोचि लोपे चेत्यादपूरणमिति सकारस्य लोपाभावे पाद-
एव न पूर्यते ततः सकारलोपे आहुण इत्यनेन गुणे च कृते ॥ सेनामविद्विप्रभृतीति
जातम् ॥ एवमेव सैप दाशरथीराम इत्यादी मुलोप ऊहनीयः ॥ इति श्रीमातङ्गुरकेशवकृपा-
कल्पवल्लरीपल्लवायमानाया प्रयोगमणिमालायां विसर्गसन्धिः पूर्णः ॥

धेयःश्रीपोषिणी लोकास्तोकशोकार्तिशोषिणी ॥

भूस्वै भूयादिह सदा सदाशिवपदार्हणा ॥ १ ॥

ग्रेल्लसन्तु कृपापूर्णाः श्रीकेशवमहेशयोः ॥

श्रीसद्गुरोर्दशोऽजस्रं मयि तच्चरणाश्रये ॥ २ ॥

अथ विभक्तिप्रकरणम् ॥

अजन्तपुंलिङ्गाः व्याकरणेहि पञ्चद्वयमङ्गीक्रियते रुदिर्यौगिकचेति तत्र यदा रुदिरपक्षः सत्ता-
श्रीपते तदा रामशब्दस्य अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमित्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञा
संज्ञापदीति यदार्थं यौगिकः पक्षः समाश्रीयते तदा रमु मी टायामित्यस्माद्वातोर्धकारणे धमि कृते
रामशब्दः सिद्ध्यति ततः कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यनेन रामशब्दस्य कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा
योभयत्येवम् । पञ्चद्वयेषु सप्तद्वयेन कृतार्थां रामशब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां तस्य सप्तस्य प्राप्तिः ।

१ अथ प्रत्ययपदसङ्कतिः वर्तन्ते । एवस्य प्रत्ययपदस्य प्रत्ययप्रद्वये यस्मात्प्रातिपदिकत्वादादेशदन्तस्य
प्रत्ययनिगमनया परिभाषया तदन्तपरत्वं । न च संज्ञाविधी प्रत्ययप्रद्वये तदन्तप्रद्वये नास्तीति तदन्तस्यानुप-
स्थितिरिति वाच्यम् । आहतिप्रकरणवाच्यमर्थोक्त्या द्वाशुपरिचितेः । आहर्मा चोत्तरगुणे तद्विगतप्रद्वये
गतम् ।

॥ ऊधाप्प्रातिपदिकात् । ४।१।१। प्रत्ययः । ३।१।१। परश्च । ३।१।२। इत्यधि-
कृत्य । ऋन्तादावन्तात्प्रातिपदिकाश्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः ॥ सुपः । १।४।१०३।
सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः ॥ द्वेकयो-
द्विवचनैकवचने । १।४।२२। द्वित्वैकत्वयोरैते स्तः ॥ बहुषु बहुवचनम् । १।४।
२१। बहुत्वविवक्षायां बहुवचनं स्यात् ॥ विरामोऽवसानम् । १।४।११०। वर्णाना-
मभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् । कृत्वविसर्गौ रामः ॥ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ
। १।२।६४। एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते ॥ प्रथमयोः
पूर्वसवर्णः । ६।१।१०२। अकः प्रथमाद्वितीययोरपि पूर्वसवर्णदीर्घ एकदेशः । स्यात् ।
इति प्राप्ते ॥ नादिचि । ६।१।१०४। आदिचि न पूर्वसवर्णदीर्घः । वृद्धिरेचि । रामौ
॥ बहुषु बहुवचनम् । १।४।२१। चुट्ट । १।३।७। प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः ॥ विभ-
क्तिश्च । १।४।१०४। सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः ॥ न विभक्तौ तुस्माः । १।३।४।
विभक्तिस्थास्तर्गसमानेतः । इति सस्य नेत्त्वम् । रामः रामौ, रामाः ॥ एकवचनं संबुद्धिः
। १।३।४९। संबोधने प्रथमाया एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् ॥ यस्मात्प्रत्ययविधिस्त-

ऊधाप्प्रातिपदिकात् । इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञादामशब्दात्खलकपोतबन्धन्यायेन स्वादयः
प्रातास्तेषां मध्याह्नेनात्र भाव्यं सुप इत्यनेन वचनानामेकवचनद्विवचनसंज्ञां विधाय द्वेकयो-
द्विवचनैकवचने इत्यनेनात्रैकवचनविवक्षास्तीति ततः प्रथमाया एकवचने तु इत्यागते राम
सु इति जातं तत्र उपदेशेजनुनासिक इत् इत्यनेन सकारोत्तरवर्तिन उकारस्येत्संज्ञां
विधाय तस्य लोप इत्यनेन चोकारस्य लोपे कृते राम स् इति जातम् । तत्र ससञ्चयो रु-
रिङ्यनेन सस्य रूपे रकारोत्तरवर्तिन उकारस्येत्संज्ञाविधानपूर्व लोपे स्वरवसानयोर्विसर्ज-
नीय इति सस्य विसर्गे च कृते ॥ रामः ॥ रामशब्दात्प्रथमाया द्विवचने औ इत्यागते राम
राम औ इति जातम् तत्र सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ इति सूत्रेणात्रैकस्मिन्बु-
द्धिष्टे प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यनेन पूर्वसवर्णादेशे प्राप्ते नादिचीत्यनेन पूर्वसवर्णा-
देशाभावे वृद्धिरेचीत्यनेन वृद्धौ कृतायां ॥ रामौ ॥ रामशब्दात्प्रथमाया बहुवचने जसि
समागते राम जस् इति जातं तत्र चुट्ट इत्यनेन प्रत्ययाद्यस्य चवर्गान्तःपातिनो अकारस्येत्सं-
ज्ञायां तस्य लोप इति लोपे च कृते राम जस् इति जातम् । तत्र प्रथमयोः पूर्वसवर्ण
इति पूर्वसवर्णादेशे कृते रामास् जातं तत्र ससञ्चयोरु रिति सस्य रूपे उकारलोपे स्वरव-
सानयोरिति सस्य विसर्गे च कृते ॥ रामाः ॥ हेपूर्वकारागशब्दात्प्रथमाया एकवचने सौ समागते
एकवचनं संबुद्धिरिति सूत्रेण सोः संबुद्धिसंज्ञायां कृतायां कृते च यस्मात्प्रत्ययवि-

१ नच राम औ इत्यवस्थायां वृद्धिः प्राप्ता सा बाधिता प्रथमयोरिति शीघ्रः प्राप्तस्तस्य नादिचीत्य-
नेन निषेधः कृतः पुनर्देवदत्तहन्तृदत्तन्यायेन वृद्धिर्न स्यादिति वाच्यम् । ती सदित्यादिनिर्देशेन तस्मान्नित्य-
लक्ष्योत्पत्तात् । वस्तुतस्तु नात्र न्यायस्य विषयः । वृद्धिहन्तुः पूर्वसवर्णदीर्घस्य हननोद्यमसंज्ञातीवप्रसङ्गात्
न तु हननस्थानीया लक्ष्ये प्रवृत्तिरिति ॥ तस्मादत्र धात्वक्रियाव्यस्य निषयः ॥

दादिमलयेऽङ्गम् । १।४।१३। यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन्नङ्गं
 स्यात् ॥ एङ्हस्वात्संवुद्धेः । १।१।१९। एङ्हन्ताङ्गस्वान्ताच्चाङ्गादुप्यते संवुद्धेः ॥
 हे राम, हे रामौ हेरामाः ॥ अमि पूर्वः । १।१।१०। अकोऽन्वयि पूर्वरूपनेकादेशः ।
 रामम्, रामौ ॥ लशक्तञिते । १।१।८। तद्वितवर्जप्रत्ययाणां लशकवर्गा इतः स्युः ॥
 तस्माच्छसो नः पुंसि । १।१।१०३। पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शस्त्व नः स्यात्पुंसि ॥
 अङ्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि । ८।४।२। अङ् कवर्गः पवर्ग आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथा-
 संप्रवं मिलितैश्च व्यवधानेऽपि स्याभ्यां परस्य नस्य णः समाजपदे । इति प्राप्ते ॥ पदा-
 न्तस्य । ८।४।३। नस्य णो न । रामान् ॥ टाडसिङ्सामिनात्स्याः । ७।१।१२।
 अदन्तादृषीनामिनावयः स्युः । णत्वम्, रामेण ॥ सुपि च । ७।१।१०२। यनादौ
 सुपि अतोऽङ्गस्य दीर्घः । रामाभ्याम् ॥ अतो भिस ऐस् । ७।१।९। अनेकाल्
 क्षित्तर्वस्व । रामैः ॥ डेर्यः । ७।१।१३। अतोऽङ्गात्परस्य डेर्यादेशः ॥ स्यानिबदा-
 देशोऽनस्त्विधौ । १।१।५६। आदेशः स्यानिबत्स्याञ्च तु स्थान्यलाभ्यविधौ । इति

धित्तदादिप्रत्ययेऽङ्गमित्यनेन रामशब्दस्याङ्गत्वे एङ्हस्वात्संवुद्धेरित्यनेन संवुद्धि-
 संबन्धिनि हल्रूपे सफारे लुप्ते ॥ हे राम ॥ हे रामौ ॥ हे रामाः ॥ इति प्रथमाया द्विवचनबहुव-
 चनसाधने परिषाब्धेय सिद्धयति । राम अग्रे द्वितीयैकवचने अमि समागते अमि पूर्व इत्यनेन
 पूर्वरूपैकादेशे कृते ॥ रामम् ॥ रामौ ॥ पूर्ववत् ॥ राम अग्रे द्वितीयावबहुवचने शस्ति समागते
 लशक्तञिते इत्यनेन शस्येत्संज्ञाया तस्य लोप इति शस्य लोपे राम अस् इति जातं
 तत्र प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति पूर्वसवर्णादेशे रामा स् इति जातं तत्र तस्माच्छसो नः
 पुंसीत्यनेन सकारस्य नकारे कृते रामान् इति जातं तत्र अङ्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि
 इत्यनेन नकारस्य णत्वे प्राप्ते न पदान्तस्येत्यनेन णलाभावे ॥ रामान् ॥ राम अग्रे तृतीयै-
 कवचने टा इत्यागते राम टा इति जातं तत्र टाडसिङ्सामिनात्स्या इत्यनेन इनादेशे
 कृते आङ्गुण इति गुणे कृते कृते चाङ्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपीति मस्य णत्वे ॥ रामेण ॥
 राम अग्रे तृतीयाद्विवचने भ्यामि समागते सुपि चेत्यनेन यनादिसुबन्तःपातिनि म्यसि परे
 मकारोत्तरवर्तिनोऽदन्ताङ्गस्वरूपस्याकारस्य दीर्घत्वे ॥ रामाभ्याम् ॥ राम अग्रे तृतीयावबहुवचने भिसि
 समागते अतो भिस ऐसित्यनेन अदन्तादङ्गसंज्ञाया रामशब्दात्परस्य भिस ऐसि कृते वृद्धि-
 रेणीत्यनेन वृद्धी कृतायां ससञ्जुषो रुरिति सस्य रकारोत्तरवर्तिन उकारस्य लोपे खरव-
 सानयोर्विसर्जनीय इति सस्य विसर्गत्वे च विहिते ॥ रामैः ॥ राम अग्रे चतुर्थ्यैकवचने डे
 इत्यागते डेर्य इत्यनेन डेर्यादेशे रामय इति जातं तत्र कस्य स्यस्य प्राप्तिः सुपि च कोयान
 यनादिः गुप् डेः स्थाने जातो योयं यादेशः स तु यनादिर्वर्तते परं तस्मिन् सुप्तं नास्ती-
 त्याशङ्कायां स्यानिबदादेशोऽनस्त्विधापि स्येण डेः स्थाने आदेशत्वेन प्राप्तस्य
 यय स्यानिररे कृते यकारस्य सुप्ता सिद्धा ततो यञ्चदिसुक्ते यकारे परे मकारोत्तरवर्ति-

एतत् त्वत् त्व नेम सम सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।
 समप्रतिधनाख्यायाम् । अन्तरं वह्नियोगोपसंज्ञानयोः । तद् तद् यद् एतद् इदम्
 अदस् एक द्वि शुष्मद् अस्मद् भवतु किम् ॥ जैसः शी । ७।१।१७। अदन्तात्सर्वनाम्नो
 जसः शी स्वात् । अनेकाल्त्वात्सर्वोदेशः । सर्वे ॥ सर्वनाम्नः स्मै । ७।१।१४। अतः
 सर्वनाम्नो दे स्मै । सर्वस्मै ॥ ऊसिङ्योः स्मात्स्मिनौ । ७।१।१५। अतः सर्वनाम्न
 एतयोरेतौ स्मः । सर्वस्मात् ॥ आमि सर्वनाम्नः सुह् । ७।१।१६। अवर्णान्तात्परस्य
 सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुहात्मनः । एत्वपत्वे । सर्वेषाम् सर्वस्मिन् । शेषं रागवत् ।
 एवं विश्वाद्योऽन्यदन्ताः । उभशब्दो द्विवचनान्तः । उभौ २ उभाभ्याम् ३ उभयोः २ ।
 तस्येह पाठोऽकजर्थः । उत्तरदत्तमी प्रत्ययौ । प्रत्ययप्रहणे तदन्तप्रहणमिति तदन्ता
 प्राणाः । नेम इत्यर्थः । समः सर्वेषाम्यस्तुल्यपराधस्तु न । यथासंख्यगनुदेशः समा-
 नामिति ज्ञापकात् ॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसं-
 ज्ञायाम् । १।१।१४। एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणसूत्रात्सर्वत्र या

रूपदेशो कृते सर्वं शीति जातं तत्र लृशफतञित इति शकारस्ये संज्ञायां तस्य लोप इति
 शकारलोपे कृते कृते पादुण इति गुणे ॥ सर्वे ॥ सर्वशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने के इत्यागते
 सर्वनाम्नः स्मै इत्यनेन के इत्यस्य स्मै आदेशो कृते ॥ सर्वस्मै ॥ सर्वशब्दात्तृथ्या एकवचने
 टात्तागते ऊसिङ्योः स्मात् स्मिनान्वयेन वसीत्यस्य स्वात् इत्यादेशो कृते ॥ सर्व-
 स्मात् ॥ सर्वशब्दात्तृथ्या बहुवचने आमि प्राप्ते आमि सर्वनाम्नः सुह् इति मुटि सार्थं सुह्
 भाग इति ज्ञाने टकारोकारयोर्लोपे सफागम्य चाम आकारेण सहसंयोगे कृते सर्वनामिति जातं तत्र
 बहुवचनेन इत्यपेक्षित्यनेन टकारोत्तरार्धोत्तरोऽकारस्यैकारे कृते । कृते च आदेशाप्रत्यय-
 योरिति मध्य गृह्यदेशे ॥ सर्वेषाम् ॥ सर्वशब्दात्तृथ्या एकवचने टौ समागते ऊसिङ्योः
 स्मात्स्मिनान्वयेनात्र केः स्मिन्नित्यादेशो कृते ॥ सर्वस्मिन् ॥ एवमेव विश्वाद्योऽदन्ता घो-
 र्पाः ॥ उभाभ्याम् द्विवचनान्तात्किं सर्वनामसंज्ञा सूत्रे सपाठेन पाठमिति धेदुष्यते ।
 अन्यथसर्वनामासफागम्यकृतेऽन्यनेन प्राप्तस्यकम् प्रत्ययो यदि नापठिष्यन् भगवन्तः
 पाणिनयः सर्वनामसंज्ञासूत्रे उभशब्दं ताहि नामविष्यदेवेतिहेतोर्मत्स्यात्र पाठो विहितः उत्तरदत्त-
 मयोः । सर्वोक्तिः सर्वं जगत्तत्रप्रत्ययान्नशब्दानां सर्वनामसंज्ञार्थं विहितम् । नेमशब्दोर्दशप-

प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे पूर्वाः । असंज्ञायां किम् । उत्तराः कुरवः । स्वाभिधेया-
पेक्षाऽवधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा गायकाः । कुशला इत्यर्थः ॥
स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १।१।३५। ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा
सा जसि वा । स्वे स्वाः । आत्मीयाः आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः ।
ज्ञातयोऽर्थो वा ॥ अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । १।१।३६। बाह्ये परिधानीये
चार्येऽन्तरशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा । अन्तरे अन्तरा वा गृहाः । बाह्या इत्यर्थः ।
अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः । परिधानीया इत्यर्थः ॥ पूर्वादिभ्यो नचभ्यो वा । ७
१।१।३७। एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः । पूर्वस्मात् पूर्वात्, पूर्वस्मिन् पूर्वे । एवं
परादीनाम् । शेषं सर्ववत् ॥ प्रथमचरमतयाल्पाधिकतिपयनेमाश्च । १।१।३८।
एते जसि उक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे प्रथमाः । तयः प्रत्ययः । द्वितये द्वितयाः । शेषं रामवत् ।
नेमे नेमाः । शेषं सर्ववत् । (तयस्य ङित्सु वा) द्वितीयस्मै द्वितीयायेत्यादि ॥ एवं तृतीयः ।
निर्जरः ॥ जरायां जरसन्यतरस्याम् । ७।२।१०१। अजावौ विभक्तौ । पदा-
सर्वनामसंज्ञायां जसः शीत्यनेन जसः श्वादेशे ङकारलोपे गुणे च कृते ॥ पूर्वे ॥ यस्मिन्
पक्षे न सर्वनामसंज्ञा तस्मिन् पक्षे ॥ पूर्वाः ॥ रामवत् । उत्तराः कुरव इत्यत्र देशनाचकत्वात् सर्व-
नामसंज्ञा । दक्षिणा गायका इत्यत्र अव्यवस्थायाचकत्वादक्षिणशब्दस्य न सर्वनामसंज्ञा । स्वम-
ज्ञातिधनाख्यायामिति स्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञायां (स्वे) इति रूपं तदभावे तु (स्वा) इति
रूपं भवति । स्वशब्दस्य ज्ञातिधनवाचकत्वे तु न सर्वनामता बोधयति ॥ पितृपैतामहायेय
त्वाय-सृहयतानिहं ॥ विद्याधनाय च जने स्वे स्नेहस्तु विधीयताम् ॥ अन्तरशब्दस्य बाह्यात्वे
परिधानीयत्वेन अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति सर्वनामसंज्ञायाम् ॥ अन्तरे तद-
भावे च (अन्तरा) इति भवति । पूर्वशब्दात्पञ्चम्येकवचने ङसौ पूर्वादिभ्यो नचभ्यो वेति
स्मादित्यादेशे ॥ पूर्वस्मात् ॥ तदभावे ॥ पूर्वात् ॥ पूर्वशब्दात्सप्तम्येकवचने ङावागते पूर्वा-
दिभ्यो नचभ्यो वेति सूत्रेण ङेः स्मिन्नित्यादेशे कृते ॥ पूर्वस्मिन् ॥ पक्षे ॥ पूर्वे ॥ प्रथम
अग्रे जसि प्रथमचरमतयाल्पाधिकतिपयनेमाश्चेति सूत्रेण सर्वनामसंज्ञकत्वाज्जसः
शीति सूत्रेण जसः श्वादेशे कृते ॥ प्रथमे ॥ पक्षे ॥ प्रथमाः ॥ एवमेव द्वितीये ॥ द्वितीयाः ॥
तयैव ॥ नेमे ॥ नेमाः ॥ द्वितीय अग्रे चतुर्थ्येकवचने ङे समागते तीयस्य ङित्सु वेत्यनेन सर्व-
नामसंज्ञा वैकल्यात् ॥ द्वितीयस्मै ॥ पक्षे ॥ द्वितीयाय ॥ तृतीयशब्देऽप्येवमेवोक्तम् । निर्जर अग्रे
प्रथमैकवचने सावागते सकारोत्तरवर्तिन उकारस्येत्संज्ञाकरणपूर्वं लोपे कृते ससञ्जुषोरिति
सस्य रुत्वे पुनरुकारलोपे खरवसानयोर्विसर्जनीय, इति विसर्जनीयत्वे ॥ निर्जरः ॥
निर्जर अग्रे प्रथमाद्वियचने औ समागते जरायां जरसन्यतरस्याम् । इत्यनेन जराया-

१ अत्र जरायां अनुङ्गवेति न सूत्रितं परहिते तदनुकरणे च जराजरा औ इत्यवस्थायामन्त्याकारस्या-
मुष्टि जराजरसाभिव्यक्तिं प्रकल्पेत् । राह्यान्ते तु स्थाने द्वितपक्षे द्वित्वनिमित्ते स्थानियद्वावेन जराशब्द-
मानीय तद्विशिष्टस्यैव जरसादेशे जरसाविति भाष्यरामतम् ।

ज्ञाधिकारे तस्य तदन्तस्य च । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । एकदेशविकृतमनन्यवदिति
 जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ निर्जरस इत्यादि ॥ पक्षे ह्रस्वौ च रामवत् । विश्वपाः ॥
 दीर्घाज्जसि च । ६।१।१०६। विश्वपौ विश्वपाः ॥ विश्वपाम् विश्वपौ ॥ सुडनपुंस-
 कस्य । १।१।४३। स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरहीयस्य ॥ स्वादि-
 पञ्चसर्वनामस्थाने । १।४।१७। कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिपञ्चसर्वनामस्थानेषु पूर्वं पदं
 स्यात् ॥ यचि भम् । १।४।१८। वादिपञ्चजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिपञ्चसर्व-
 नामस्थानेषु पूर्वं भसंज्ञं स्यात् ॥ आ कटारादेका संज्ञा । १।४।१। एष ऊर्ध्व क-
 टाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव सज्ञा ज्ञेया वा पराऽनवकाशा च ॥ आतो
 धातोः । ६।४।१४०। आकारातो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः । अङोऽन्त्यस्य ।
 विश्वपः विश्वपा विश्वपाभ्यामित्यादि ॥ एवं शप्प्रभादयः । धातोः किम् । हाहान् ।
 देशे प्राप्ते सूत्रे जरशब्दस्य जरसादेश प्रोक्तो न तु निर्जरशब्दस्य अतः । कथं जरसादेशः, स्था-
 दिभाषाङ्गायाम् । पदाङ्गाधिकारेतस्य तदन्तस्येत्यनेनात्र अङ्गाधिकारगतात् तदन्तस्यापि स्यादिति
 प्राप्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यनेन जरशब्दस्यैव जरसादेशेन भाष्यं कथमत्र जरशब्दस्य
 जरसानाभ्यामित्याशङ्कायामेकदेशविकृतमनन्यवदिति जरसादेशे कृते कृते च सयोगे ॥
 जरसौ ॥ जसि च ॥ जरस ॥ पक्षे ह्रस्वौ रामवत् ॥ विश्वपा अत्रे सौ तस्य ह्रस्वे रीयसर्गत्वे
 च ॥ विश्वपाः ॥ विश्वपा औ इत्यत्र प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति पूर्वसवर्णादेशे प्राप्ते दीर्घा-
 ज्जसि चेति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घाभावे धृदिरेचीत्यनेन इदौ कृतायाम् ॥ विश्वपौ ॥
 विश्वपा अत्रे जसि ऋङ् इति जस्येत्सङ्गाया तस्य लोप इत्यनेन जस्य लोपे अकः सवर्णे
 दीर्घ इति सवर्णदीर्घाभावे तस्य ह्रस्वे रस्य विसर्गत्वे च ॥ विश्वपा ॥ विश्वपा अत्रे अमि ।
 अमि पूर्व इति पूर्वसवर्णदीर्घादेशः ॥ विश्वपाम् । विश्वपौ ॥ विश्वपा शस् इत्यत्र लशक्त-
 दित्वा इति शस्येत्सङ्गाया लोपे च विश्वपा अस् इत्यनशिष्ट तत्र सुडनपुंसकस्येति सूत्रेण
 स्वादिपञ्चवचनानां सर्वनामस्थानसंज्ञाया जाताया विश्वपाशब्दस्य स्वादिपञ्चसर्वनामस्था-
 नेऽपि स्यात् सूत्रेण पदसंज्ञा यचि भमिति सूत्रेण भसंज्ञा च प्राप्ता सयोगेऽप्यारक्यान् भाष्यमि-
 त्याशङ्कायामाकटारादेका संज्ञेति सूत्रेण भसंज्ञाया परत्वादनेवकाशक्याच्च भसंज्ञयैव
 भाष्यमिति भसंज्ञायामातो धातोरिति सूत्रेण पकारोच्चारित्वेन आकारस्य लोपे पकारस्या-
 कारेण सह सयोगे तस्य ह्रस्वे रस्य विसर्गत्वे च ॥ विश्वप ॥ विश्वपा अत्रे ङे समागते ङस्येत्सङ्गाया
 लोपे च विश्वपा ए इत्यनशिष्ट तत्र यचि भमिति भसंज्ञायामातो धातोरिति पकारान्त-
 पातिन आकारस्य लोपे सयोगे च कृते ॥ विश्वपे ॥ एन पञ्चम्याश्चवचनेऽप्यलम् ॥ शङ्क-
 भादय शब्दा अप्येऽत्रेऽरोहणीया । हरिशब्दे वर्ततेऽत्रे प्रथमैकवचने सामगते उपदेशेऽनु-
 नासिक इत् । ससञ्जुपो रुः । एरचसानयोर्विसर्जनीय इत्येभि सूत्रे ॥ हरि ॥
 हरि अत्रे प्रथमाद्विचने औ समागते प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घादेशे कृते

अनङ् सौ । ७।१।९३। सख्युरङ्गस्थानञ्जदेशोऽसंबुद्धौ सौ ॥ अलोऽन्त्यात्पूर्व ष-
 पथा । १।१।६५। अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः ॥ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ।
 ६।४।८। नान्तस्योपधाया दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने ॥ अपृक्त एकात् प्रत्ययः । १।
 १।४।१। एकात्प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात् ॥ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्य-
 पृक्तं हल् । १।१।६८। हलन्तात्परं दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिर्सीतेतदपृक्तं
 हलुप्यते ॥ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८।२।७। प्रातिपदिकसंज्ञकं यस्यदं तद-
 न्तस्य नस्य लोपः । सखा ॥ सख्युरसंबुद्धौ । ७।१।९२। सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिर्जनं
 सर्वनामस्थानं निहृत्स्वात् ॥ अचो ङिणिति । ७।२।११५। अजन्ताङ्गस्य ष्टद्धिर्मिति
 णिति च परे । सखायौ सखायः । हे सखे । सखायम् सखायौ सखीन् ।
 सख्या सख्ये ॥ ख्यत्यात्परस्य । ६।१।११२। खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दान्यां

यूरेण पूर्वपरयोः स्थाने ष्टद्धिरूपादेशे कृते ॥ हरी ॥ हरि अग्रे सप्तमीबहुवचने सुभ्यागते
 पकारलोपे आदेशप्रत्यययोरिति सूत्रेण सस्य मूर्धन्यादेशे कृते ॥ हस्ति ॥ सखिशब्दो
 वर्ततेऽग्रे प्रथमैकवचने सौ समागते अनङ्सौ इत्यनेन अनङ्प्राप्तः स कुत्र स्यादित्याशङ्क्या-
 मनेकात्प्रतिशित्सर्वस्येति सर्वस्य प्राप्तः पर ङिच्चेत्यनेन अन्यस्य खकारोत्तरवर्तिन
 इकारस्य अनङादेशे कृते- सख्- अनङ् स इति जातं तत्र नकारोत्तरवर्त्यकारस्य उपदेशो-
 जनुनासिक इत् इत्यनेन ङकारस्य हलन्त्यगित्यनेन चेत्संज्ञा विधाय द्वयोरपि तस्य
 लोप इति लोपे कृते सख्- अन्- स इत्यनशिष्टं तत्र अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा इत्यनेनाकार-
 स्योपधासंज्ञायां कृतायां सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति सूत्रेण नान्तास्य पदस्योपधाया
 दीर्घे कृते सखान् स इति जातं तत्र अपृक्त एकात् प्रत्यय इत्यनेन सकारस्यापृक्त
 संज्ञायां कृतायाम् हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलित्यनेन सकारस्य
 लोपे सखान् इत्यनशिष्टं तत्र नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति सूत्रेण नस्य लोपे च
 कृते ॥ सखा ॥ सखि अग्रे औ समागते सख्युरसंबुद्धौ इत्यनेनौकारस्य निहृद्धाने कृते
 अचो ङिणिति इति अजन्ताङ्गस्य ष्टद्धौ कृतायां सखै- औ इति जातं तत्र एचोय-
 चायाव इत्यायादेशे संयोगे च कृते ॥ सखायौ ॥ एवं जसि ॥ सखायः ॥ अमि सख्युर-
 संबुद्धौ । अचो ङिणिति । एचोयवायावः । इत्येभिः सूत्रैः क्रमात् निहृद्धाने ष्टद्धौ
 आयादेशे च कृते ॥ सखायम् ॥ सखायौ ॥ पूर्वम् ॥ सखिशब्दात् टा इत्यागते चुह इति
 टकारस्यसंज्ञायां तस्य लोप इति लोपे इको यणच्यीति यणि च कृते ॥ सखा ॥
 एतेन ॥ सख्ये ॥ सखिशब्दात् ढसि मभ्यागते टकारस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते कृते च इको
 यणच्यीति यणादेशे सख्- य्- अम् इति जातं तत्र ख्यत्यात्परस्येति यूरेण अकारस्यो-
 पायदेशे सकारस्य च त्रिसर्गत्वे कृते ॥ सख्युः ॥ पष्टेपकवचनेपि ॥ सख्युः ॥ पूर्वम् ।

कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङ्सोरत् उः । सख्युः ॥ औत् ॥ ७।३।११८। इतः परस्य
ङेरौत् । सख्यौ । शेषं हरिवत् ॥ पतिः समास एव ॥ १।४।८। विसंज्ञा । पत्ये ।
पत्युः २ पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतये । कतिशब्दो बहुवचनान्तः ॥ ब-
हुगणवतुडति संख्या ॥ १।१।२३। डति च ॥ १।१।२५। डत्यन्ता संख्या षट्-
संज्ञा स्यात् ॥ षड्भ्यो लुक् ॥ ७।१।२२। जडशसोः ॥ प्रत्ययस्य लुक्शल्लुपः
१।१।६१। लुक्शल्लुपशब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्त्वसंज्ञं स्यात् ॥ प्रत्ययलोपे
प्रत्ययलक्षणम् ॥ १।१।६२। प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति जसि चेति
गुणे प्राप्ते ॥ न लुमताङ्गस्य ॥ १।१।६३। लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न
स्यात् । कति२कतिभिः कतिभ्यः२ कतीनाम् कतिषु । युष्मदस्मत्पदसंज्ञकाक्षिपु सरूपाः ।
त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः २ ॥ त्रेस्त्रयः ॥ ७।१।६३।

सखिशब्दात्सप्तम्येकवचने ङौ समागते औत् इति सूत्रेण ङेरौकारादेशे इको यणचीति
यणादेशे च कृते ॥ सख्यौ ॥ आद्वितीयावबहुवचनं पतिशब्दस्य हरिशब्दसाम्यम् । तृतीय-
कवचने तु पतिः समास एवेति सूत्रेणात्र समासाभावादधित्वविहात् । आङो नास्त्रि-
यामित्यप्राप्ता इको यणचीति यणि कृते ॥ पत्या ॥ एवमेव ॥ पत्ये ॥ षड्म्येकवचने
ङस्यागते ङकारलोपे यणि ख्यत्यात्परस्येयकारस्योकारे सस्य श्वे रस्य विसर्गे च
कृते ॥ पत्युः ॥ एवम् ॥ पत्युः ॥ सप्तम्येकवचने ङौ समागते औत् इति सूत्रेण ङेरौत्वे
यणादेशे च कृते ॥ पत्यौ ॥ समासश्चेदधिसंज्ञत्वात् ॥ भूपतिना ॥ भूपतये ॥ इत्यादि भवत्येव ॥
कतिशब्दस्याग्रे प्रथमावबहुवचने जसि समागते बहुगणवतुडति संख्या इति संख्या-
संज्ञा विधाय डति चेति सूत्रेण षट्संज्ञां च विधाय षड्भ्यो लुक् जस्शसोरिति
जसो लोपं विधाय प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति जसि चेति गुणे प्राप्ते न लुम-
ताङ्गस्येति सूत्रेण गुणाभावे ॥ कति ॥ त्रिशब्दात्प्रथमावबहुवचने जस्यागते जस्य लोपे
इस्स्य गुण इति गुणे एचोयवायाव इति अयादेशे च कृते ॥ त्रयः ॥ त्रिशब्दात्
द्वितीयावबहुवचने जसि प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति पूर्वसवर्णदर्शित्वे तस्माच्छसो
नः पुंसीति सस्य नत्वे कृते ॥ त्रीन् ॥ त्रिशब्दात्प्रथमावबहुवचने आम्त्यागते त्रेस्त्रय इति

१ न च ही यद्विमिश्रितं तत्त्वानिवद्भावेन औति आयास्यति तदा तु न विभक्तौ तुस्मा इति नियेधात्कार-
त्येत्संज्ञा न स्यादिति वाच्यम् । इदमस्त्वयुरिति सूत्रे मकारेत्संज्ञापरित्राणार्थेन उकारोच्चारणेन तद्विषेधस्या-
नित्यलघोतनात् । उकाराभावे मकारेत्संज्ञा तु न भवति प्राद्विशोषिकादित्यधिकारान् यमुदितस्य
विभक्तिलेन तेन निषेधेनैव सिद्धिः । २ अत्र एवञ्चर इत्योऽन्वधारणार्थेन । सीतायाः पतये नमः ।
श्रीवे च पतिते पती । सखिना नानेन्द्रेणैवास्मां सिद्धिः । विपरीतनियमनारण्यशु न धात्वादेः पः
इत्यादिनिर्देशात् । ३ त्रिलक्षितसंख्यानाचित्रिशब्दस्यैव बहुवचनान्तत्वम् । अत एव त्रेस्त्रय
इत्यत्रैकवचनान्तत्वमपि साम्येनैव तत्र स्वरूपपरत्वात् ।

त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् त्रिषु । गौणत्वेऽपि प्रियत्रयाणाम् ॥ त्र्य-
दादीनामः । ७।२।१०२। एषामकारो विभक्तौ । द्विपर्वन्तानामेवेष्टिः । द्वौ द्वौ द्वाभ्याम्
द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वयोः द्वयोः । पाति लोकमिति पपीः सूर्यः ॥ दीर्घाञ्जसि च । ३।
१।१०६। दीर्घाञ्जसि इषि च परे न पूर्वसवर्णः । पप्यो पप्यः । हे पपीः पपीम् पपीन्
पप्या पपीभ्याम् पपीभिः पप्ये पपीभ्यः पप्यः पप्योः । दीर्घतान् नुद् । पप्याम् । डौ तु
सवर्णदीर्घः । पपी पप्योः पपीषु । एवं वातप्रम्यादयः । बहुवः श्रेयसो यस्य स बहुश्रेयसी ॥
यूरुपाख्यौ नदी । १।४।३। ईषूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नवीसंज्ञौ स्तः । प्रथमलिङ्गग्रहणं
च । पूर्व क्वाब्ज्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ अन्वार्थनद्योर्ह्रस्वः ।
७।३।१०७। संन्वुदौ । हे बहुश्रेयसि ॥ आण् नद्याः । ७।३।११२। नद्यन्तात्सरेषां

त्रयादेशे कृते त्रय-आम् इति जातं रात्र ह्रस्वनद्यापो नुद् इति नुटि उटो लोपे नका-
रस्याकारेण सह संयोगे नामि इति दीर्घे अद्भृक्पवाह् नुम्ब्यवायेपीति नस्य णत्वे
च कृते ॥ त्रयाणाम् ॥ द्विशब्दात्प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औ समागते त्र्यदादीनाम इत्य-
कारान्तादेशे कृते कृतायां च वृद्धिरेचीत्यनेन वृद्धौ ॥ द्वौ ॥ द्वौ ॥ द्विशब्दात् तृतीयाच्-
तुर्थापञ्चमीनां द्विवचने म्यामि समागते त्र्यदादीनाम इत्यकारान्तादेशे सुपि चेति सू-
त्रेणाजन्तस्याङ्गत्वं दीर्घत्वे कृते ॥ द्वाभ्याम् ॥ द्वाभ्याम् ॥ द्वाभ्याम् ॥ द्विशब्दात्पष्ठोसप्तम्योर्द्विवचने
ओसि समागते त्र्यदादीनाम इत्यकारान्तादेशे ओसि चेत्यजन्ताङ्गत्वेकारादेशे कृते
एचोयथायाच इति त्रयादेशे संयोगे सस्य रुचि रस्य विसर्गत्वे च कृते ॥ द्वयोः ॥
द्वयोः ॥ पपी अग्रे औ समागते प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति पूर्वसवर्णदीर्घादेशे प्राप्ते
दीर्घाञ्जसि चेति पूर्वसवर्णदीर्घाभावे इको यणचि इति यणि कृते ॥ पप्यौ ॥ एवम् ॥
पप्यः ॥ पपीशब्दात् द्वितीयाग्रहुवचने ञसि समागते प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति पूर्वस-
वर्णदीर्घादेशे कृते ॥ तस्माच्छसो नः पुंसीभ्येन सकारस्य नकारे कृते ॥ पपीन् ॥
पपीशब्दात्सप्तम्यैकवचने डौ समागते लशक्तचित् इति ङकारस्येत्यङ्गायां तस्य लोप
इति ङकारस्य लोपे च कृते अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घादेशे ॥ पपी ॥ पपीशब्दात्सप्तमी-
बहुवचने सुप्पागते आदेशप्रत्यययोरित्यनेन सकारस्य मूर्धन्यादेशे कृते ॥ पपीषु ॥ बहुश्रे-
यसीशब्दात्प्रथमैकवचने सायागते सकारोत्तरवर्तिन सकारस्य लोपे अष्टक एकाल्प्रत्यय इति
सकारस्याष्टकसंज्ञायां ह्रस्वस्याब्ज्यो दीर्घात्सुतिस्वष्टकं हलिति सस्य लोपे ॥ बहुश्रे-
यसी ॥ बहुश्रेयसी अग्रे संबोधनैकवचने सायागते सकारोत्तरवर्तिन सकारस्य लोपे सकारस्य च
ह्रस्वस्याब्ज्य इति लोपे यूरुपाख्यौ नदी इत्यनेन नदीसंज्ञायामन्वार्थन-
द्योर्ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे कृते ॥ हे बहुश्रेयसि ॥ बहुश्रेयसी अग्रे चतुर्थ्यैकवचने हे समागते
आण् नद्या इति सूत्रेण आट् प्राप्तः स कुत्र स्यात् । आद्यन्तौ टकितावित्यनेन टि-

क्षितामाडागमः ॥ आटश्च ॥ ६॥११९०॥ आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः ॥ बहुश्रेयस्यै
बहुश्रेयस्याः बहुश्रेयसीनाम् ॥ डेराम्नयान्नीभ्यः ॥ ७॥३॥११६॥ नयन्तादाबन्ता-
नीशब्दात्परस्य डेराम् । बहुश्रेयस्याम् । शेषं पपीवत् । अक्यन्तत्वात् सुलोपः । अति-
लक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । प्रधीः ॥ अचि शुधातुभ्रुवां खोरियडुवडौ ।
॥ ६॥४॥७७॥ भूप्रत्ययान्तस्वेवर्णोवर्णान्तस्य धातोर्भू इत्यस्य चाङ्गस्येयडुवडौ सोऽजादौ
प्रत्यये परे । इति प्राप्ते ॥ एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ६॥४॥८२॥ धात्वचयवसं-
योगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण्स्यादजादौ प्र-
त्यये । प्रध्यौ प्रध्यः प्रध्यम् प्रध्यौ प्रध्यः प्रध्यि । शेषं पपीवत् । एवं ग्रामणीः । डौ तु
प्राप्तव्याम् । अनेकाचः किम् । नीः नियौ नियः । अमि झसि च परत्वादियङ् । ति-

त्वात् डे इत्यस्याधाप्रत्यये आदि जाते बहुश्रेयसी-आट्-डे इति जातं तत्र लशक्तवृत्ति-
इति कस्य ह्रस्वत्वमिति तस्य चेत्संज्ञायां तस्य लोप इति तयोर्लोपि च कृते बहुश्रेयसी-
आ-ए इति जातं तत्र आटश्चेति सूत्रेण पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धौ कृतायां
कृते श्वेको यणचीति यणि ॥ बहुश्रेयस्यै ॥ बहुश्रेयसीशब्दात् कस्यागते आण् नद्याः ।
आटश्च । इको यणचि । ससजुषो रुः । खखसानयोर्विसर्जनीयः । इत्येभिः
सूत्रैरुटि वृद्धौ यणि सस्य रुवे रस्य च विसर्गे कृते ॥ बहुश्रेयस्याः ॥ एवं पट्टयेकवचनमपि
हेयम् ॥ बहुश्रेयसी अग्रे पट्टीबहुवचने आमि ह्रस्वनद्यापो नुट् इति नुटि उटो लोपे सं-
योगे च कृते ॥ बहुश्रेयसीनाम् ॥ बहुश्रेयसीशब्दात्सतमेकवचने जावागते डेराम्नयान्नी-
भ्य इत्यनेन डेरामादेशे इको यणचीति यणि च कृते ॥ बहुश्रेयस्याम् ॥ बहुश्रेयसी अग्रे सुप्या-
गते आदेशप्रत्यययोरित्यनेन सस्य मूर्धन्यादेशे ॥ बहुश्रेयसीषु ॥ अतिलक्ष्मीशब्दात्प्रथमैक-
वचने सौ समागते अतिलक्ष्मीशब्दस्य ङक्यन्तत्वाभावात् ह्रत्ङ्याङ्भ्य इति सूत्रेण सलोपाभावे
ससजुषो रुः । खखसानयोर्विसर्जनीय इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां सस्य रुवे रस्य च
विसर्गे कृते ॥ अतिलक्ष्मीः ॥ शेषं बहुश्रेयसीवत् ॥ प्रधीशब्दस्याभ्यङ्ग्यन्तत्वात् ह्रत्ङ्या-
ङ्भ्य इति सूत्रस्याप्रवृत्तेः ससजुषो रुरिति सस्य रुवे खखसानयोरिति रस्य विसर्गे
च कृते ॥ प्रधीः ॥ प्रधी अग्रे औ इत्यवस्थायां कस्य सूत्रस्य प्राप्तिः अचि शुधातुभ्रुवां
खोरियडुवडौ । अत्र भूप्रत्ययान्तमङ्गं वर्तते इवर्णान्तधात्वन्तमङ्गं वर्तते । उवर्णान्तधात्वन्तमङ्गं
वर्तते किंवा भ्रूसंयन्धकाङ्गं वर्तते । वर्ततेऽत्र इवर्णान्तधात्वन्तमङ्गं तत इत्यङि प्राप्ते एरने-
काचोऽसंयोगपूर्वस्येत्यनेन यण् स्यात्कयमिति चेदित्यम् । अत्र अधात्वचयवसंयोगपूर्वः
कोस्तिया । इवर्णः धकारोत्तरवर्ती योयमीवर्णः स त्वात्वावयवसंयोगपूर्व एवास्ति तदन्तः को
वात्र धातुः धीधातुस्तदन्त एवास्ति । तदन्तमेकाङ्गं किंवात्राङ्गं वर्तते वर्तते प्रधीरूपं तदन्तमे-
काङ्गाङ्गं ततस्तस्य अजादिप्रत्ययरूपे औकारे परे यणि जाते ॥ प्रध्यौ ॥ जसि ॥ प्रध्यः ॥ एवमेव

यम् । डेराम् नित्याम् । असंयोगपूर्वस्य किम् । सुधियौ यवप्रियौ ॥ गतिश्च । १।४।
 ६०। प्रादयः क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते । शुद्ध-
 धियौ ॥ न भूसुधियोः । ६।४।८६। एतयोरचि सुपि यण् । सुधियौ सुधिय इ-
 त्यादि । सुखमिच्छतीति सुखी । सुतीः सुख्यौ सुत्यौ सुख्युः सुत्युः । शेषं प्रधीवत् ।
 शंभुर्हरिवत् । एवं भान्वादयः ॥ तृज्वत्क्रोष्टुः । ७।१।९६। असंयुद्धौ सर्वनामस्थाने
 परे । क्रोष्टुशब्दस्य कोष्टुशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः ।
 ७।३।११०। ऋतोऽङ्गस्य गुणो ङौ सर्वनामस्थाने च इति प्राप्ते ॥ ऋदुशनस्फुरद्-

ग्रामणीशब्दोप्यापटीवहुवचनं बोध्यः । सप्तम्यां तु ग्रामणी अग्रे ङी डेरान्नद्याङ्गीभ्य इत्यामि
 यणि च ॥ ग्रामण्याम् ॥ नीशब्दास्तौ सस्य स्त्वे रस्य विसर्गे च कृते ॥ नीः ॥ नी औ इत्यत्र
 अचि भुधातुभुवां खोरियडुचङाविति इयङि कृते ॥ नियौ ॥ नियः ॥ इत्यादि
 ज्ञेयमापटीवहुवचनम् । सप्तम्यां तु डेरान्नद्याङ्गीभ्य इत्येतस्सूत्रे नीप्रहणादपि डेरामि
 कृते कृते चैयङादेशे ॥ नियाम् ॥ एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्येति सूत्रे असंयोगपूर्व-
 स्येत्युक्तत्वात् सुधीशब्दान्तर्गतोपणस्य तु घस्त्वययसंयोगपूर्वत्वात् । अचि भुधातुभुवा-
 मिति सूत्रेणैव सर्वत्राजादौ प्रत्यये परे इयङादेशं विधाय नीशब्दवद्गुणानि विधेयान्यापटीवहु-
 वचनम् । सप्तम्येकवचने त्यङ्वन्तत्वात् डेरान्नद्याङ्गीभ्य इति सूत्रस्याप्राप्तौ ङकारस्येत्यङ्गा-
 छोपौ विधाय इयङि कृते ॥ सुधियि ॥ शुद्धधी अग्रे सौ सस्य स्त्वे रस्य विसर्गे च शुद्धधीः ।
 शुद्धधी औ इत्यत्र एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्येति सूत्रेण यणि प्राप्ते गतिकारके-
 तरपूर्वपदस्य यण् नेष्यत इत्यनेन शुद्धशब्दस्य गतित्वाभावात्कारकत्वाभावाच्च यणोऽप्रा-
 तौ । अचि भुधातुभुवामित्यनेन इयङि कृते ॥ शुद्धधियौ ॥ शुद्धधिय इत्यादि ॥ शेषाणि
 सुधीवद्गुणानि । सुधी अग्रे औ इत्यत्र गतिश्चेति गतिसंज्ञां विधाय एरनेकाचोऽसंयोग-
 पूर्वस्येति यणि प्राप्ते न भूसुधियोरिति यणादेशाभावे । अचि भुधातुभुवामित्यनेनेयङि
 कृते ॥ सुधियौ ॥ सुधियः ॥ शेषं सुधीवत् ॥ सुखीशब्दात् सुतीशब्दाच्च प्रथमाद्विवचने
 औकारे समागते एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्येति यणि ॥ सुख्यौ ॥ सुखी ॥ सुखी
 वसु-सुता वस् इत्यत्र ङस्येत्यङ्गायां छोपे च कृते एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्येति यणि च
 कृते ख्यत्यात्परस्येति ङसि संवन्धि नो ङकारस्योकारे सस्य स्त्वे रस्य विसर्गे च ॥ सुख्युः ॥
 सुत्युः ॥ सुखी ङि-सुता ङि इत्यत्र ङस्येत्यङ्गायां छोपे च एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्ये-
 ति यणि ॥ सुधिय ॥ सुखि ॥ इति रूपं भवति । शंभुर्हरिवद्बोध्यः ॥ एवं भान्वादयोपि ज्ञेयाः ।
 क्रोष्टुशब्दो वर्ततेऽग्रे सौ समागते तृज्वत् क्रोष्टुरित्यनेन सर्वनामस्थाने परे क्रोष्टुशब्दस्य
 वृजन्तत्वात्प्रायां कृतायां ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोरित्यनेन सर्वनामस्थानपराधादुपे प्राप्ते
 परत्वात् ऋदुशनस्फुरद्सोऽनेहसां चेत्यनेन अनङि कृते क्रोष्टु अनङ् सु इति जातं

सोऽनेहसां च । ७।१।९४। ऋदन्तानामुशनसादीनां चानङ्ख्यादसंबुद्धौ ॥ अमृ-
न्तृचस्वसृनमृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् । ६।४।११। अवादीनामु-
पधाया दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने । क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टून् ॥ विभाषा
तृतीयादिष्वचि । ७।१।९७। अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टृर्वा तृज्वत् । क्रोष्ट्रा क्रोष्ट्रे ॥
ऋत उत् । ६।१।१११। ऋतो ऋसिऋसोरवि चदेकादेशोरपरः ॥ रात्सस्य । ८।

तत्र ङकारस्य नकारान्तःपात्यकारस्य चेत्संज्ञायां लोपे च कृते क्रोष्ट् अन् स् इति जातं तत्र
हृत्ङ्ख्याभ्यो दीर्घादिति सुलोपे अप्तृन्तृजिल्यनेन संबुद्धिभिन्नसर्वनामस्थानपर-
त्वात् उपधाया दीर्घत्वे कृते क्रोष्टान् इति जातं तत्र नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यनेन
नस्य लोपे ॥ क्रोष्टा ॥ क्रोष्टु औ इत्यत्र तृज्वत् क्रोष्टुरित्यनेन तृजन्तस्येति कृते ऋतो
ङ्सिर्बर्धनामस्थानयोरिति गुणे प्राप्ते उरण्पर इत्यनेन रपरे अकारे जाते क्रोष्ट् अन्
औ इति जातं तत्र अप्तृन्तृजिल्यनेनोपधाया दीर्घत्वे कृते कृते च संयोगे ॥ क्रोष्टारौ ॥ एषन् ॥
क्रोष्टारः ॥ क्रोष्टु अमे शसि समागते असर्वनामस्थानत्वात् शसस्तस्मिन् परे क्रोष्टुशब्दस्य तु-
ज्वद्वावाभावात् तस्मान्छसो नः पुंसीत्यनेन सस्य नत्वे कृते प्रथमयोः पूर्वसवर्ण
इति पूर्वसवर्णदीर्घादेशे कृते ॥ क्रोष्टून् ॥ क्रोष्टु अमे टा इत्यागते चुट् इत्यनेन टकारस्येत्सं-
ज्ञायां तस्य लोप इति लोपे विभाषा तृतीयादिष्वचि इत्यनेन तृज्वत्तायां
कृतायामिको यणचीति यणि कृते ॥ क्रोष्ट्रा ॥ यस्मिन् पक्षे तृज्वद्वावो न स्यात् तस्मि-
न्पक्षे आजो ना स्त्रियामित्यनेन टा इत्यस्य नाकारादेशे कृते ॥ क्रोष्टुना ॥ क्रोष्टु के इत्यत्र
लशक्तवृत्ति इति ङस्येत्संज्ञायां तस्य लोप इति ङस्य लोपे विभाषा तृती-
यादिष्वचि इति तृज्वद्वावे इको यणचीति यणि च कृते ॥ क्रोष्ट्रे ॥ पक्षे घेङितीति
गुणे कृते कृते च एचोयवायाव इति अवादेशे ॥ क्रोष्टवे ॥ क्रोष्टु अमे ङसि सकारोत्तरव-
र्तिन इकारस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते घेङितीति गुणे कृते क्रोष्टो अस् इति जातं तत्र ङसि-
ङ्सोश्चेति पूर्वरूपादेशे सस्य स्ये रस्य विसर्गे च कृते ॥ क्रोष्टोः ॥ पक्षे विभाषा
तृतीयादिष्वचि इति तृजन्तस्येतायामुपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सकारोत्तर-
वर्तिन इकारस्येत्संज्ञायां तस्य लोप इत्यनेनेकारस्य लोपे लशक्तवृत्ति इति ङकारस्ये-
त्संज्ञायां तस्य लोप इति ङस्य लोपे च कृते क्रोष्ट् अस् इति जातं तत्र ऋत उत् इत्यनेन
अकारस्य रपरे उकारादेशे जाते क्रोष्टृस् इति जातं तत्र रात्सस्येत्यनेन सस्य लोपे
खरवसानयोर्विसर्जनीय इति रस्य विसर्गादेशे ॥ क्रोष्टुः ॥ एवं पष्ठथेकवचनेपि
ज्ञेयम् ॥ क्रोष्टु अमे ओस् इत्यत्र इको यणचीति यणि सस्य विसर्गे च कृते ॥ क्रोष्टोः ॥
तृज्वद्वावपक्षे इको यणचीति यणि ॥ क्रोष्टोः ॥ क्रोष्टु अमे आमि समागते विभाषा-
तृतीयादिष्वचि इत्यनेन तृज्वद्वावे प्राप्ते ह्रस्वनद्यापो नुह इत्यनेन नुटि च प्राप्ते विप्र-
तिषेधे परं कार्यमित्यनेन परत्वाच्चृज्वद्वावे प्राप्ते । नुमचिरतृज्वद्वावेभ्यो नुह इत्यनेन

२।२४। रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव छोपो नान्वित्यस्य । रस्य विसर्गः । क्रोष्टुः क्रोष्टो (तु मचिरतृज्यज्ञानभ्यो नुद् पूर्वविप्रतिषेधेन) क्रोष्टूनाम् क्रोष्टरि । पक्षे हलादी च शंभुवत् । ह्रहः ह्रहौ ह्रहः ह्रहम् इत्यादि । अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्यै अतिचम्याः अतिचमूनाम् । खलपूः ॥ ओः सुपि । २।४।८३। धातव्यव- संयोगपूर्वो न भवति य उवर्णसदन्वो यो धातुसदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादपि सुपि । खलप्यौ खलप्यः । एषं सुत्वादयः । स्वभूः स्वभुवौ स्वभुवः । वर्षाभूः ॥ व पर्वाभ्यश्च । २।४।८४। अस्य यण् स्यादपि सुपि । वर्षाभ्यावित्यादि । दन्भूः (दन्क-

तुभ्येव कृते उटि गते नकारस्याकारेण सह सयोगे कृते नामि इत्यनेनाजन्ताङ्गस्य दीर्घादेशो कृते ॥ क्रोष्टूनाम् ॥ क्रोष्टु अत्रे किं इत्यत्र अच घेरित्यनेन डेरौकारादेशो धेष्वाकारादेशो कृते घृजिरेचीत्यनेन वृद्धौ च कृतायाम् ॥ क्रोष्टौ ॥ पक्षे चिभाषा तृतीयादिष्वचीत्यनेन तृज्यस्तुल्यत्वे कृते क्रतो द्विसर्वनामस्थानयोरिति गुणशब्देनात्र त्रयो वर्षा प्रासास्त्रन खरण्पर इत्यनेन रपरे अकारे जाते क्रोष्ट् अर् इति जात तत्र सयोगे कृते ॥ क्रोष्टरि ॥ ॥ अत्रे प्रथमाद्विचक्षणे औ इत्यागते इको यणचि इति यणि ॥ ह्रहौ ॥ ह्रह ॥ ह्रहम् ॥ इत्यादि ॥ अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषस्तत्रतत्पर्येकवचने के इत्यागते आप्नय्या इत्यनेन आदि कृते आदश्चेत्यनेन वृद्धौ कृतायाम् ॥ अतिचम्यै ॥ अतिचम् अत्रे पठौबहुवचने आम्मागते ह्रस्वनद्यापो नुद् इत्यनेन नुटि कृते ॥ अतिचमूनाम् ॥ हेर्पूर्वातिचमूशब्दात् सवोधनैकवचने सावागते । अम्भ्यार्थनयोर्ह्रस्व इत्यनेन ह्रस्वे कृते ॥ हे अतिचमु ॥ खलपूशब्दाप्रथमाद्विचक्षणे औ इत्यागते ओः सुपीति यणि कृते ॥ खलप्यौ ॥ स्वभू अत्रे औ इत्यत्र न भूसुधियोरित्यनेन यणादेशाभावे अचि शुधातुभुवौ चोरियडुव- डौ इत्यनेन उषङि कृते कृते च सयोगे ॥ स्वमुयौ ॥ एर सर्वत्र बोध्यम् ॥ वर्षाभू अत्रे औ आगते न भूसुधियोरित्यनेन यणादेशाभावे सिद्धेपि वर्षाभ्यश्चेत्यनेन यणि कृते कृते च सयोगे ॥ वर्षाभ्यौ ॥ वर्षाभ्य इत्यादि । दन्भू अत्रे औ इत्यत्र दन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्य इति धार्तिकेन यणि कृते ॥ दन्भ्यौ ॥ करम्बौ ॥ पुनर्म्बौ ॥ इत्यादि ॥ धातु अत्रे सौ समागते ऋदुशानस्पुरुदंसोनेहसां चेत्यनेन अनङि कृते अपृतन्तृच् इत्यनेनोपधाया दीर्घे कृते ह्रल्ल्यान्म्य इति सकारस्य लोपे नलोपः प्रातिपदि कान्तस्येति नकारस्य लोपे च ॥ धातु ॥ धातु औ इत्यत्र क्रतोङ्ङि सर्वनामस्थानयो- रिति गुणे धातर् औ इति जातम् । अपृतन्तृजित्यनेनोपधाया दीर्घत्वे कृते ॥ धातारौ ॥

१ अत्र सजुदि मला जायमानो ह्रस्व सभिप्राप्तपरिमाण्या सजुदिविपातको न स्यात् । सत्यम् । एरह्रस्वत्सजुदेरित्यत्र गुणात्सजुदेरित्येव मध्यमे एरह्रस्वग्रहणमेव ज्ञापयति सजुद्धौ तस्या अनुपस्थिति । एव (हे बहुभेयसि हे ननु) इत्यादिषु तत्परिमाणाग्रहणसाध्या ॥

रपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः) इन्ध्वौ । एवं करमूः । धाता हे धातः धातामे धा-
तारः । (ऋवर्णाञस्य णत्वं वाच्यम्) धातृणाम् । एवं नप्त्रादयः । नप्त्रादिमहणं व्युत्पत्ति-
पक्षे नियमार्थम् । तेनेह न पिता पितरौ पितरः पितरम् । शेषं धातृवत् । एवं जामात्रा-
दयः । ना नरौ ॥ नृ च । ६।१।४। अस्व नामि वा दीर्घः । नृणाम् नृणाम् ॥ गोतो
णित् । ७।१।९। ओकाराद्विहितं सर्वनामस्थानं णिद्धत् । गौः गावौ गावः ॥ औ-
तोऽम्शसोः । ६।१।९३। ओकारादम्शसोरपि आकार एकादेशः । गाम् गावौ गाः ।
गवा गवे गोः । इत्यादि ॥ रायो हलि । ७।१।८५। अस्याकारादेशो हलि विभक्तौ ।

धातार इत्यत्राप्येयमेव ज्ञेयम् ॥ धातृ अग्रे आम् इत्यत्र ह्रस्वनद्यापो नुङ् इत्यनेन नुटि नामि
इत्यनेन दीर्घादेशे कृते ऋवर्णाञस्य णत्वं वाच्यमिति नस्य णत्वे कृते ॥ धातृणाम् ॥
हेपूर्वकधातृशब्दात्सौ समागते ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति गुणे कृते धात् अर् स् इति
जातं तत्र ह्रस्वङ्धाव्यो दीर्घादिति सस्य लोपे खरवसानयोर्विसर्जनीय इति
विसर्जनीये ॥ हे धातः ॥ एवं नप्त्रादयः ॥ पितृ औ इत्यत्र ऋतो-ङिसर्वनामस्थानयो-
रित्यनेन गुणे कृते । अपतृनृतृजिति सूत्रे प्रोक्तानामेव शब्दानामुपधाया दीर्घः स्यादित्युक्त-
त्वात् । अत्र दीर्घत्वाभावे ॥ पितरौ ॥ यद्यपि अपतृनृतृजिति सूत्रे तृनृतृजन्तानां ग्रहणे
कृते स्वसृनप्त्रित्यादीनामपि ग्रहणं जातमेव तथापि पुनस्तद्ग्रहणमेव सिद्धे सत्कार-
भ्यमाणो विधिर्नियमार्थ इति वचनात् तृनृतृजन्तानामुपधाया दीर्घः स्याच्चेन्नप्त्रादीनामेवेति
निवेदयति । नृशब्दात्पृष्ठीवहुवने आमि ह्रस्वनद्यापो नुङ् इति नुटि उटो लोपे संयोगे
नामीति दीर्घे कृते ऋवर्णाञस्य णत्वं वाच्यमिति नस्य णत्वे ॥ नृणाम् ॥ नृचेति
सूत्रेण पक्षे दीर्घाभावे ॥ नृणाम् ॥ गोशब्दात्सौ समागते गोतो णित् इत्यनेन सोर्णिङ्पक्षे
कृते अचोऽङिणतीति सूत्रेण वृद्धौ सस्य कृत्वे रस्य विसर्गे च कृते ॥ गौः ॥ गो अग्रे औ
इत्यत्र गोतो णित् इति णिङ्ग्रहणे अचोऽङिणतीति वृद्धौ एचोयवायाव इत्यनेन
आवादेशे च कृते ॥ गावौ ॥ एवम् ॥ गावः ॥ गोशब्दात् अमि समागते औतोऽम्शसोरि-
त्यनेन गकारोत्तरवर्तिन ओकारस्याकारादेशे अमि पूर्व इति पूर्वरूपैकादेशे च ॥ गाम् ॥ गो अग्रे
शस् इत्यत्र लशकतद्धित इति शस्वेत्संज्ञायां तस्य लोप इति ऌपे औतोऽम्शसो-
रिति पूर्वपरयोः स्थाने आकारादेशे सस्य कृत्वे रस्य विसर्गे च कृते ॥ गाः ॥ गो अग्रे
टा इत्यत्र टुट् इत्यनेन टस्वेत्संज्ञायां तस्य लोप इति ऌपे एचोयवायाव इति
अवादेशे च ॥ गवा ॥ गो अग्रे पञ्चम्येकवचने ङस्यागते ङस्वेत्संज्ञायां लोपे च कृते गो
अस् इति जातं तत्र ङसिङ्सोऽप्येत्यनेन पूर्वरूपैकादेशे सस्य कृत्वे रस्य विसर्गे च ॥ गोः
॥ शब्दात्प्रथमैकवचने सौ समागते रायो हलीत्यनेन रैव्यस्य सर्वस्याप्याकारादेशे

राः रायौ रायः । राभ्यामित्यादि । ग्लौः ग्लौवौ ग्लौवः ग्लौभ्यामित्यादि ॥ इत्यजन्ताः पुलिङ्गाः ॥

॥ अथाजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ॥

रमा ॥ औङ्क आपः । ७।१।१८। आबन्तादन्तात्परसौङ्कः शीं स्यात् । औङ्कौ-कारविगच्छेः संज्ञा । रमे रमाः ॥ संबुद्धौ च । ७।३।१०६। आप एकारः स्यात्संबुद्धौ । एङ्गस्वादिति संबुद्धिलोपः । हे रमे हे रमे हे रमाः । रमाम् रमे रमाः ॥ आङि चापः । ७।३।१०६। आङि ओसि चाप एकारः । रमया रमाभ्याम् रमाभिः ॥ याडापः । ७।३।११३। आपो ङिओ याद् । वृद्धिः । रमायै रमाभ्यः रमाभ्यः । रमायाः रमयोः ।

प्राप्ते अलोन्त्यस्येत्स्वनेनान्वत्येकारस्याकारदेशे सत्य स्त्वे विसर्गे च कृते ॥ राः ॥ रे अग्रे औ इत्यत्र एचोयवायाच इत्यनेन आयादेशे कृते ॥ रायौ ॥ राय इत्याद्यप्युद्गम ॥ इति श्रीमत्सद्वृत्तेरावकृपाकल्पवल्दुपेक्षवायमानायां प्रयोगमणिमालायामजन्तपुलिङ्गाः पूर्णाः ॥ षालानुपास्तहे गौरीं षालाः स्वां जननीमिव ॥ स्वयं वालप्यवाळान् यावालाभिर्मिति विधया ॥ १ ॥

नामं नामं गुरुवरे श्रीकेशचमहेश्वरो ॥ स्मारं स्मारं च वागीशां लिखाम्येतदयामिति ॥ २ ॥

रमाशब्दो वर्तते ङ्याप्यातिपदिकादित्यनेन सर्वेपि स्यादयः प्राप्तास्तेषां मध्यादत्र प्रथमै-कवचने सौ समागते षपदेशेजनुनासिक इत् इति सकारोत्तरार्थ्यकारस्येत्संज्ञायां तस्य लोप इति लोपे हल्ङ्याभ्य इत्यनेन सकारस्य लोपे च कृते ॥ रमा ॥ रमा अग्रे औ इत्यत्र औङ्क आप इत्यनेनौकारस्य शीकारादेशे कृते रमा शी इति जातं तत्र लृशाक्त-क्षित इत्यनेन दास्येत्संज्ञायां तस्य लोप इति लोपे कृते रमा ई इत्यवशिष्टं तत आहुण इति गुणे ॥ रमे ॥ रमा जस् इत्यत्र चुट् इति जस्येत्संज्ञायां तस्य लोप इति लोपे प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति पूर्वसवर्णदीर्घादेशे सत्य स्त्वे रस्य विसर्गे च रमाः ॥ रमा अग्रे संयोधनै-कवचने सौ समागते संबुद्धौ षेत्स्वनेनान्वताङ्गस्य एकारादेशे कृते एङ्गस्वात्संबुद्धेरित्यनेन सत्य लोपे कृते ॥ रमे ॥ रमा अग्रे टा इत्यत्र चुट् इति टस्येत्संज्ञायां तस्य लोप इति लोपे रमा आ इति जाते आङि चाप इत्यनेनान्वताङ्गस्येकारादेशे एचोयवायाच इति अया-देशे च कृते ॥ रमया ॥ रमा के ककारस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते रमा ए इति जातं तत्र याडाप इति याटि टस्येत्संज्ञायां लोपे वृद्धिरेचीत्यनेन वृद्धौ च कृतायाम् ॥ रमायै ॥ रमा अग्रे डस् इत्यत्र ङ्स्येत्संज्ञायां लोपे याडाप इति याटि टकारस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते कृते च अ-ङ्कः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घादेशे सत्य स्त्वे रस्य विसर्गे च ॥ रमायाः ॥ एवं पष्ठपेकाचन-मपि ज्ञेयम् ॥ रमा ओस् इत्यत्र आङि चाप इत्यनेन आबन्ताङ्गस्येकारादेशे एचोयवा-याच इति अयादेशे सकारस्य च स्त्वे रस्य विसर्गत्वे कृते ॥ रमयोः ॥ रमा आम् इत्यत्र हस्वनयापो नुद् इति नुटि उटो लोपे संयोगे अह्कुप्वाङ्नुभ्यवायेपीति

रमाणाम् । रमायाम् रमासु । एवं दुर्गाम्बिकादयः ॥ सर्वनाम्नः स्याद् ह्रस्वश्च ॥ ७ ॥
३।१।१४। आबन्तात्सर्वनाम्नो ङितः स्याद् स्यादापञ्च ह्रस्वः । सर्वस्यै सर्वस्याः सर्वासाम्
सर्वस्याम् । शेषं रमावत् । एवं विन्यादय आबन्ताः ॥ विभाषा दिक्समासे य-
हुव्रीहौ ॥ १।१।२८। सर्वनामता वा । उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै । (तीयस्य वा संज्ञा)
द्वितीयस्यै द्वितीयायै । एवं तृतीया । अम्बार्थेति ह्रस्वः । हे अम्ब हे अक् हे अह ।

नस्य णत्वे च कृते ॥ रमाणाम् ॥ रमा ङि इत्यत्र **उेरान्नयान्नीभ्य** इत्यनेन उेरामि कृते
रमा आम् इति जातं तत्र **याडाप** इति याटि विहिते विहिते **चाकः** **सवर्णे दीर्घ** इति
दीर्घदेशे ॥ रमायाम् ॥ सर्वा के इत्यत्र लकारस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते **सर्वनाम्नः** **स्याद्**
ह्रस्वश्चेत्यनेन स्याटि आबन्तस्य ह्रस्वत्वे च कृते सर्वं स्याद् ए इति जातं तत्र **वृद्धिरेची-**
त्यनेन वृद्धौ ॥ सर्वस्यै ॥ सर्वा अत्रे पष्ठोऽवहुवचने आमि समागते आमि **सर्वनाम्नः**
सुट् इति सुटि उटि गते सकारस्याकारेण सह संयोगे च कृते ॥ सर्वासाम् ॥ सर्वा ङि इत्यत्र
उेरान्नयान्नीभ्य इति उेरामि सर्वा आम् इति जातं तत्र **सर्वनाम्नः** **स्याद्** **ह्रस्वश्चेति**
ङितः स्याटि विहिते विहिते चाबन्तस्य ह्रस्वत्वे सर्वस्या आम् इति जातं तत्राकः **सव-**
र्णे दीर्घ इति दीर्घदेशे ॥ सर्वस्याम् ॥ उत्तरपूर्वा के इत्यत्र **सर्वनाम्नः** **स्याद्** **ह्रस्वश्चेति**
स्याटि आबन्तस्य ह्रस्वत्वे **वृद्धिरेचीति** वृद्धौ च ॥ उत्तरपूर्वस्यै ॥ यस्मिन् पक्षे उत्तरपूर्वाश-
ब्दस्य **विभाषा दिक्समासे यहुव्रीहौ** इत्यनेन सर्वनामता न स्यात्तस्मिन् पक्षे
याडाप इत्यनेन याटि **वृद्धिरेचीति** वृद्धौ च ॥ उत्तरपूर्वायै ॥ द्वितीया के इत्यत्र **तीयस्य**
ङिस्तु वेत्यनेन सर्वनामतावैकल्ये यस्मिन् पक्षे सर्वनामता जाता तस्मिन् पक्षे **सर्वनाम्नः**
स्याद् **ह्रस्वश्चेति** स्याटि ह्रस्वत्वे च विहिते विहितायां च वृद्धौ ॥ द्वितीयस्यै ॥ सर्वनामताः
भावे तु **याडाप** इति याटि वृद्धौ च विहितायाम् ॥ द्वितीयायै ॥ हे अम्बा सु इत्यत्र
सकारोत्तरपर्युक्तारस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते **अम्बार्थनयोर्ह्रस्व** इति ह्रस्वत्वे कृते ॥
एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति संबुद्धिलोपे ॥ हे अम्ब ॥ जरा औ इत्यत्र **जराया जरसन्यत-**
रस्याम् इति जरसि कृते ॥ जरसौ ॥ यस्मिन् पक्षे जरसादेशो न जातस्तस्मिन् पक्षे **औङः शि**
इति औकारस्य शीकारे शकारस्येत्संज्ञायां लोपे विहिते विहिते **चाद्रुण** इति ॥ जरे ॥ मति
शस् इत्यत्र शकारस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते **प्रथमयोः पूर्वसवर्ण** इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वे सस्य
रत्वे रस्य विसर्गत्वे च ॥ मतीः ॥ मति के इत्यत्र **शेषोऽध्यसखि** इति सूत्रेण मतिशब्दस्य

१ अत्र केषिद् वदन्ति । सर्वनाम्नोऽमुच्चेत्येव सूत्र्यताम् । एवमन्तरह्रस्वात्पूर्वं याटि तस्मिन् परे हि-
त्वादन्यादेशो अमुटि सर्वस्या इत्यादि सिद्धम् । स्याद् करणे ऋह्रस्वविधाने च प्रबोजनं विन्यम् । अञो-
च्यते । उक्तन्यासेऽमुच्ये इत्यादि न सिद्धेत् । अक्षान्तत्तामविन युलानापतेः । किञ्च आदेशरूपसका-
रभावात् पञ्चानापतेः । यदि आदेशप्रत्यययोरित्यत्रादेशावयवो एवमेव चेत्तदा तिस्रामित्यत्रापि पञ्चानापतेः ।
तस्माद्यथोक्तमेव साधु ॥

जरा जरसौ जरे इत्यादि । पक्षे रमावत् । गोपा विधपावत् । मलीः मला ॥ किति
 ह्रस्वश्च ॥१४॥१॥ इयद्वचस्यानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदृतौ द्वसौ च इव-
 णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ सौ किति । मलै मतये मत्याः २ मतेः ॥ इदुद्भ्याम् ॥७॥
 ३॥१॥७॥ नदीसंज्ञकाम्याभिदुद्भ्यां परस्म्य डेराम् । मत्याम् मतौ । शेषं हरिवत् । एवं
 बुद्ध्यादयः ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥७॥२॥९॥ कालिङ्गयोरेतौ सौ विभ-
 क्तौ ॥ अचि र ऋतः ॥७॥२॥१००॥ तिसृ चतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि ।
 गुणदीर्घोत्थानामपवादः । तिस्रः तिलः तिसृभिः तिसृभ्यः तिसृभ्यः । आनि नुद् ॥ न
 तिसृचतसृ ॥३॥४॥४॥ एतयोर्नामि दीर्घो न । तिसृणाम् तिसृषु ॥ द्वे द्वे द्वाभ्याम् द्वा-
 भ्याम् द्वाभ्याम् द्वयोः द्वयोः । गौरी गौर्वौ गौर्यः ॥ द्वे गौरि गौर्ये इत्यादि । एवं नद्यादयः ।

घिसंज्ञायां घेडितीति गुणे एचोयचायाच इति अपादेशे च कृते ॥ मतये ॥
 किति ह्रस्वश्चेति सूत्रेण यस्मिन् पक्षे मतिशब्दस्य नदीसंज्ञा जाता तस्मिन्पक्षे आण-
 नद्या इत्यनेन आटि कृते आटश्चेति कृत्तौ च कृतायाम् ॥ मलै ॥ मति ॥ इत्यत्र किति
 ह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञायामिदुद्भ्यामित्यनेन केनामि विहिते विहिते च यणि ॥ मत्याम् ॥ नदी-
 संज्ञामावे शेषोऽघसखि इत्यनेन घिसंज्ञायामचघेरित्यनेन केौकारे डेरकारादेशे कृत्तौ
 च कृतायाम् ॥ मतौ ॥ त्रि जए इत्यत्र त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ इत्यनेन तिसृ
 इत्यादेशे कृते तिसृ अस् इति जातम् तत्र ऋतो डिसर्बनामस्यानयोरित्यनेन प्राप्तं
 गुणं प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यनेन प्राप्तं पूर्वसवर्णदीर्घत्वं प्रियतिलः समागतः प्रियतिलः
 स्यामित्यत्र ऋतडत् इत्यनेन प्राप्तमुत्वं च निवार्य अचि र ऋत इत्यनेन रेफादेशे कृते कृते
 च संयोगे सस्य कृते रस्य विसर्गे च ॥ तिलः ॥ त्रि अमे आमि त्रिचतुरोः स्त्रिया-
 मित्यनेन तिसृ इत्यादेशे कृते ह्रस्वनद्यापो नुद् इति नुटि उटि गते संयोगे कृते तिसृ
 नामिति जातं तत्र नामि इति दीर्घत्वे प्राप्ते न तिसृचतसृ इति दीर्घत्वाभावे
 ऋवर्णाभ्रस्य णत्वमित्यनेन णत्वे ॥ तिसृणाम् ॥ एवं चतुःशब्दोपि बोध्यः ॥ द्वि औ
 इत्यत्र त्यदादीनाम इत्यनेन अकारादेशे कृते कृते च टापि गते च चुटू इत्यनेन टकारे-
 संज्ञाकरणपूर्वं तस्य लोप इत्यनेन टकारे लोपे द्व आ औ इति जातं तच्चाकः सवर्णे
 दीर्घ इति दीर्घादेशे औडः शी इत्यनेन औकारस्य शीकारे अकारे गते कृते चानुण
 इत्यनेन गुणे ॥ द्वे ॥ गौरी सु इत्यत्र ह्रस्वस्याभ्य इति सकारलोपे ॥ गौरी ॥ गौरी

१ अत्राप्तविभागेयम् । दशयोःप्राप्तावितरयोस्तु नेयदुपरहस्यान्नामिति निषेधे प्राप्ते आरम्भः । २ विभक्ति-
 मया जायमानं सदापत्वं टापि कृते सभिप्रातपरिमाणया तनोरव्यवहितदीर्घापर्यन्तिप्राप्तकं स्यादिति ।
 तथाच न मयलेवात्र टाप् । कर्षं द्वे इति रूपम् । उच्यते नयस्यगोरिति सूत्रनिर्देशेन तदापत्वविषये
 तत्परिभाषाऽनित्यावबोधकात् ॥

लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् । एवं तरीतश्चादयः । स्त्री हे स्त्रिं ॥ स्त्रियाः । ६।४।७०।
असेयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ स्त्रियः ॥ चाम्शसोः । ६।४।८०। अमि श-
सि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम्, स्त्रीम् स्त्रियः स्त्रीः स्त्रिया स्त्रियं स्त्रियाः । पर-
त्वान्मुट् स्त्रीणाम् स्त्रीषु । श्रीः श्रियौ श्रियः ॥ नेयङ्मुवङ्स्थानावस्त्री । १।४।४।

औ इत्यत्र प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते दीर्घाञ्जसि चेत्यनेन
पूर्वसवर्णदीर्घाभावे इको यणचितीति यणि कृते अचोरहाभ्यां ङे इति षष्ठित्वे ॥ गौर्यौ ॥
गौरी ङे इत्यत्र यूक्यारूपौ नदी इति नदीसंज्ञायां कृतायां आण्णया इति आटि
आटश्चेति वृद्धौ कृतायां कृते च इको यणचितीति यणि ॥ गौर्यं ॥ गौरी ङि इत्यत्र
ङेरान्नद्यास्त्रीभ्य इति सूत्रेण ङेरामि इको यणचितीति यणि ॥ गौर्याम् ॥ हे गौरी सु
इत्यत्र अम्बार्धनयोर्ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे ॥ हे गौरि ॥ लक्ष्मी अप्रे सु इत्यत्र अङ्गन्तत्वात्
ह्रस्व्याभ्यो दीर्घादिति सकारलोपाभावे सस्य कृत्वे रस्य विसर्गत्वे ॥ लक्ष्मीः ॥ शेषं
गौरीवत् ॥ स्त्री अप्रे सु इत्यत्र ह्रस्व्याभ्यो दीर्घादिति सुलोपे ॥ स्त्री ॥ स्त्री औ इत्यत्र
स्त्रिया इत्यनेन इयङि कृते ॥ स्त्रियौ ॥ स्त्री अप्रे अमि समागते अमि पूर्व इति पूर्व-
रूपैकादेशे कृते ॥ स्त्रीम् ॥ पक्षे चाम्शसोरित्यनेन इयङि कृते । स्त्रियम् ॥ स्त्रीशब्दात्
द्वितीयावहुवचने शसि शकारलोपे प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वे सस्य
कृत्वे रस्य विसर्गे च ॥ स्त्रीः ॥ स्त्री ङे इत्यत्र आण्णया इति आटि आटश्चेत्यनेन वृद्धौ
स्त्रिया इत्यनेन इयङि च कृते ॥ स्त्रियै ॥ हेपूर्वकस्त्रीशब्दात्संबोधनैकवचने सौ समागते यू-
क्यारूपौ नदी इति नदीसंज्ञायामम्बार्धनयोर्ह्रस्व इत्यनेन ह्रस्वत्वे ॥ हे स्त्रि ॥ श्रीशब्दात्
सौ समागते अङ्गन्तत्वात्सुलोपाभावे ससजुषो रुरिति सस्य कृत्वे खरवसानयोरिति रस्य
विसर्गे च कृते ॥ श्रीः ॥ श्री औ इत्यत्र अचि शुधातुभुवां च्वोरियङ्मुवङ्ङौ इत्य-
नेनेयङि कृते ॥ श्रियौ ॥ एवं श्रियः ॥ संवृद्धौ नेयङ्मुवङ्स्थानावस्त्री इत्यनेन नदीसंज्ञानिषेधा-
दम्बार्धनयोर्ह्रस्व इति ह्रस्वाभावे । हे श्रीः श्रियौ श्रियः । श्री ङे इत्यत्र आण्णया इति सूत्रे-
णाटि आटश्चेति वृद्धौ अचि शुधातुभुवां च्वोरित्यनेनेयङि च कृते ॥ श्रियै ॥ पक्षे ङिति
ह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञाविरहे अचि शुधातुभुवामिति इयङि ॥ श्रिये ॥ श्री अप्रे आम्
इत्यत्र वामि इत्यनेन नदीसंज्ञाभावे अचि शुधातुभुवामिति इयङि कृते ॥ श्रियाम् ॥
नदीसंज्ञायां तु ह्रस्वनद्यापोनुट् इति नुटि षटि गते अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपीति
नस्य णत्वे च ॥ श्रीणाम् ॥ श्री ङि इत्यत्र ङिति ह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञायां ङेरान्नद्यास्त्रीभ्य
इति ङेरामि अचि शुधातुभुवामिति इयङि ॥ श्रियाम् ॥ यस्मिन् पक्षे ङिति ह्रस्व-
श्चेति सूत्रे वाम्रह्णानदीसंज्ञा न जात तस्मिन् पक्षे ङस्वेत्संज्ञायां ङोपे अचि शुधा-
तुभुवामिति इयङि ॥ श्रियि ॥ श्री ओस् इत्यत्र इयङं विधाय सस्य कृत्वे रस्य विसर्गे च

इयदुपडोः स्थितिर्यथोत्सावीदूतो नदीसंज्ञौ न सः स्त्रीभिन्नौ । हे श्रीः श्रिये श्रिये श्रि-
याः श्रियः ॥ चामि । १।४।५। इयदुवहस्थानौ क्वाक्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ सः
स्त्रीभिन्नौ । श्रीणाम् श्रियाम् । श्रिवि श्रियाम् । धेनुमंतिवत् ॥ स्त्रियां च । ७।१।९।
स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दभृजन्तवद्वयं उच्यते ॥ ऋन्तेभ्यो ङीप् । ४।१।५। ऋन्तेभ्यो ना-
न्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् । ऋष्टी गौरीवत् । भूः श्रीवत् । स्वयंभूः पुंवत् ॥ न षदस्त्रिंसा-

कृते ॥ धियोः ॥ श्री सु इत्यत्र आदेशप्रत्यययोरिति सत्य कवे ॥ श्रीभू ॥ धेनु ॥ इत्यत्र
सत्य सत्ये सत्य विसर्गे ॥ धेनुः ॥ धेनु औ इत्यत्र प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति पूर्वसवर्ण-
दीर्घादेशे ॥ धेनु ॥ धेनु जस् इत्यत्र जत्येत्संज्ञायां लोपे च जसि चेति गुणे एचोयबा-
याच इति अयादेशे सत्य सत्ये सत्य विसर्गे ॥ धेनुः ॥ धेनु अस् इत्यत्र अमि पूर्व
इति पूर्वरूपैकादेशे ॥ धेनुम् ॥ धेनु शस् इत्यत्र शकारस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते प्रथमयोः
पूर्वसवर्ण इति पूर्वसवर्णदीर्घादेशे कृते सत्य सत्ये सत्य विसर्गे च ॥ धेनुः ॥ धेनु के इत्यत्र
घेङितितीति गुणे अयादेशे च धेनुवे ॥ किति ह्रस्वश्चेति पक्षे नदीत्ये आण् नद्या इति
आटि आटश्चेति दृढी इको यणच्यीति यणि च ॥ धेनुवे ॥ धेनु डस् इत्यत्र घेङितितीति
गुणे डसिङसोश्चेति पूर्वसवर्णे सत्य सत्ये सत्य विसर्गे च ॥ धेनुः ॥ किति ह्रस्वश्चेति
पक्षे नदीत्ये आण् नद्या इति आटि अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घे इको यणच्यीति
यणि सत्य सत्ये सत्य विसर्गे च धेनुयाः ॥ धेनु कि इत्यत्र भङ्गचेरिति केरीकारादेशे वेरफारादेशे
दृढी च ॥ धेनु ॥ किति ह्रस्वश्चेति पक्षे नदीत्ये इतुव्भ्यामिलनेन केरामि आण् नद्या
इत्यनेन आटि कृते दीर्घे इको यणच्यीति यणि च कृते ॥ धेनुयाम् ॥ हे धेनु सु इत्यत्र
ह्रस्वस्य गुण इत्यनेन गुणे एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति सत्य लोपे ॥ हे धेनु ॥ क्रोष्टुशब्दो पर्यते
तत्र स्त्रियां चेतनेन तुजन्तपर्ये कृते ऋन्तेभ्यो ङीप् इत्यनेन ङीपि च कृते क्रोष्टु ङीप्
इति जातं तत्र उकाररूपकारयोरित्संज्ञां लोपं च विधाय इको यणच्यीति यणि कृते क्रोष्टु
शब्दो जातस्तत्र सावागते ह्रस्व्याभ्यो दीर्घादिति सत्ये ॥ क्रोष्टु ॥ कोपं गौरीवत्
श्रेयम् ॥ भू सु इत्यत्र सत्य सत्ये सत्य विसर्गे च ॥ भूः ॥ भू औ इत्यत्र अचि भुधा-
तुभ्रुवामिति उवङि कृते ॥ भुवौ ॥ भू के इत्यत्र किति ह्रस्वश्चेति नदीत्ये आण् नद्या
इति आटि आटश्चेति दृढी आचि भुधातुभ्रुवामिति उवङि च विहिते ॥ भुवे ॥ नदी-
त्वविरहे उकारेत्संज्ञा विधाय उवङि कृते ॥ भुवे ॥ भू कि इत्यत्र केरास्यस्यास्त्रीभ्य इति
केरामि उवङि च कृते ॥ भुवाम् ॥ किति ह्रस्वश्चेति सूत्रे वाग्रहणानदीत्वविरहे उका-
रलोपं विधाय उवङि कृते ॥ भुवि ॥ स्वयंभूशब्दः स्वभूतल्यो बोध्यः । स्वसु सु इत्यत्र
ऋन्तेभ्यो ङीप् इत्यनेन ङीपि प्राप्ते न षदस्त्रिंसादिभ्य इत्यनेन ङीवभावे । ऋदुश-

दिभ्यः । १४।१।१०। जीष्वापौ न स्तः । स्वसा विश्वथतस्त्र ननान्दा दुहिता तथा ॥
याता मातेति सप्तैते स्वसादय उदाहृताः ॥ स्वसा स्वसारौ । माता पितृवत् । शसि मा-
तृः । यौगोवत् । राः पुंवत् । नौगौवत् ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

अतोऽम् । ७।१।२४। अतोऽज्ञात् क्रीवारस्त्रमोरम् । अमि पूर्वः । ज्ञानम् । एङ्ह-
स्वादिति ह्रस्वोपः । हे ज्ञान ॥ नपुंसकाच्च । ७।१।१९। क्रीवादौः शी स्यात् । भसंज्ञा-
याम् ॥ यस्येति च । ६।४।१४८। ईकारे तद्विधे च परे भस्ववर्णावर्णयोर्लोपः । इभ्य-
लोपे प्राप्ते । (औः इयां प्रतिषेधो वाच्यः) ज्ञाने ॥ जइशसोः शिः । ७।१।२०। क्री-

नस्पुरुदंसोनेहसां चेलनेन अनङि कृते स्वस् अनङ् सु इति जातं तत्र अपृतन्तु-
जित्त्वेनोपधाया दीर्घे हल्ब्याभ्य इति सुलोपे न लोपः प्रतिपदिकान्तस्येति नलोपे
च ॥ स्वसा ॥ स्वस् औ इत्यत्र कृतो ङि सर्वनामस्थानयोरिति गुणे अपृत-
न्तुजिति उपधाया दीर्घे ॥ स्वसारौ ॥ स्वस् शस् इत्यत्र शकारस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते
प्रथमोः पूर्वसवर्ण इति पूर्वसवर्णदीर्घादेशे सस्य स्त्वे रस्य विसर्गे च ॥ स्वसुः ॥ स्वस् ङस् इ-
त्यत्र कृत उत् इत्यनेन सकारोत्तरवर्तिन ञकारस्य असित्यकारस्य च स्थाने ङरण् रपर इत्यनेन
रपरे उकारे जाते स्वस् ङस् इति जातं तत्र रात्सस्येति सलोपे रस्य विसर्गे सस्योकारेण सह
संयोगे च कृते ॥ स्वसुः ॥ स्वस् ङि इत्यत्र कृतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति
गुणे ॥ स्वसरि ॥ हे स्वस् सु इत्यत्र ह्रस्वस्य गुण इति गुणे रात्सस्येति सकारलोपे
खरवसानयोरिति रकारस्य विसर्गे च ॥ हे स्वसः ॥ मातृशब्दस्य रूपाणि पितृशब्दानि
ज्ञेयानि ॥ केवलं शसि । मातृः ॥ इति स्यात् ॥ धो सु इत्यत्र गोतोषित् इत्यनेन सकारस्य
णिङ्त्वं विधाय अचोऽङिति इदौ सस्य स्त्वे रस्य विसर्गे च ॥ यीः ॥ यो शस्
इत्यत्र औतोम्शसोरित्यनेन पूर्वपरयोः स्थाने आकारादेशे कृते सस्य विसर्गादेशे च ॥ घाः ॥
रिशब्दस्य पुंलिङ्गस्वरैशब्दसदृशानि रूपाणि नौशब्दस्य च ग्लौशब्दतुल्यानि रूपाणि ज्ञेयानि ॥
इति श्रीमत्सद्गुरुकेशवकृपाकल्पवल्लीपल्लवायमानायां प्रयोगमणिमालायामजन्तस्त्रीलिङ्गाः पूर्णाः ॥
गद्देशकेशाङ्गशब्दनखचिन्तामणीनुमः । कवेर्गुरोर्बुधस्यापि पदं यच्छन्ति योचिताः ॥ १ ॥

ज्ञानशब्दादप्यनैकवचने सौ अतोम् इत्यनेन अमि कृते अमि पूर्व इत्यनेन पूर्वरूपैकादेशे
च ॥ ज्ञानम् ॥ ज्ञान औ इत्यत्र नपुंसकाच्चेलनेन औकारस्य शीकारे शकारस्येत्संज्ञायां लोपे च
ज्ञान ई इति जातं तत्र यच्चिभमित्यनेन भसंज्ञायां यस्येति चेलनेन नकारोत्तरवर्त्यकारस्य लोपे
प्राप्ते औः इयां प्रतिषेधो वाच्य इत्यकारलोपाभावे आङ्गुण इति गुणे ॥ ज्ञाने ॥ ज्ञान
जस् इत्यत्र जइशसोः शिरिति सूत्रेण अनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वस्य जसः शिकारा-

रीणि । नलुमतेत्यस्यानित्वात्पक्षे संबुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारि हे वारे । घेङ्ङितीति गुणे प्राप्ते (वृद्धौत्वतृज्वद्वावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन) वारिणे । वारिणः वारिणः वारिणोः । नुमधिरेति लुट् । वारीणाम् वारिणि । हलद्वा हरिवत् ॥ अस्थिदधिसक्थ्यक्षणाभनङुदात्तः । ७।१।७५। एषामनङ् स्यात् टादावचि ॥ अल्लोपोऽनः । ६।४। १३४। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः । दध्ना दध्ने दध्नः दध्नः दध्नोः ॥ विभाषा छिद्योः । ६।४। १३६। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादित्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् छिद्योः परयोः । दध्नि दधनि । शेषं वा-

कृते कृते च संयोगे ॥ वारिणी ॥ वारि जस् इत्यत्र जङ्शसोः शिरिलनेन जसः शित्वे शि सर्वनामस्थानमिति शिकारस्य सर्वनामस्थानत्वे लशक्तञ्छित इति शकारस्येत्संज्ञायां तस्य लोप इति शस्य लोपे इकोचि विभक्तौ इति नुमि उमि गते सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति नान्तोपधाया दीर्घत्वे अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपीति नस्य णत्वे णस्य इकारेण सह संयोगे कृते ॥ वारिणी ॥ वारि टा इत्यत्र चुट्ट इति टस्येत्संज्ञायां तस्य लोप इति लोपे इकोचि विभक्तौ इति नुमि उमि गते अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपीति नस्य णत्वे संयोगे च ॥ वारिणा ॥ वारि डे इत्यत्र ङकारस्येत्संज्ञायां लोपे च वारि ए इति जातं तत्र घेङ्ङितीत्यनेन गुणः प्राप्तः इकोचि विभक्तावित्यनेन नुम् च प्राप्तस्तयोर्मध्ये केन भाव्यमित्याशङ्कायां परत्वादगुणे प्राप्ते वृद्धौत्वतृज्वद्वावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेनेति अतिसिक्खिनी इत्यत्र सख्युरसंबुद्धौ इत्यनेन ईकारस्य णिद्धद्वावत्वाच्चोष्णितीति सूत्रेण प्राप्तां वृद्धिं वारिणीत्यत्र अच्च घेरित्यनेन प्राप्ते केरीत्वं प्रियकोटुनी इत्यत्र तृज्वत्कोष्ठरित्यनेन प्राप्तं तृज्वद्वावं वारिणे इत्यत्र घेङ्ङितीत्यनेन प्राप्तं च गुणं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुमैव भाव्यम्, जाते च नुमि गते च उमि वारिन् ए इति जातं तत्र नस्य णत्वे संयोगे च ॥ वारिणे ॥ हे वारि सु इत्यत्र स्वमोर्नपुंसकादित्यनेन सोलौपे ॥ हे वारि ॥ न लुमतेत्यस्यानित्वात्पक्षे ह्रस्वस्य गुण इति गुणे ॥ हे वारे ॥ शेषं हरिवत् ॥ दधि टा इत्यत्र अस्थिदधिसक्थ्यक्षणाभनङुदात्त इत्यनेनामकादेशो कृते दध् अनङ् आ इति जाते नकारोत्तरवर्त्यकारस्य ङकारस्य चेत्संज्ञायां लोपे च कृते अल्लोपोऽन इत्यनेनाकारलोपे विहिते विहिते च संयोगे ॥ दध्ना ॥ दधि कि इत्यत्र अस्थिदधीति सूत्रेणानङि कृते विभाषा छिद्योरित्यनेन अनसंबन्धिनोऽकारस्य लोपे ॥ दध्नि ॥ लोपाभावे च ॥ दधनि ॥ एवमेव अस्थि-सक्थि-अक्षि-शब्दानां रूपाणि बोध्यानि ॥

१ अनित्यत्वे च इकोऽनिविभक्त्याविति सूत्रेऽचिग्रहणमेव । भ्यामादिषु सप्तषि नुमि तल्लोपसंभवात् । नन्वचिग्रहणभावे संबुद्धौ नुमापत्तिस्तत्र न छिन्त्युच्चोरिति नलोपनिषेध इति चेत् । संबुद्धिपरत्वाभावात् । प्रत्ययलक्षणं नु नलुमतेति विषेधस्यानित्यतां विना दुर्लभम् ।

रिवत् । एवमस्थिसकप्याक्षि । सुधि सुधिनी सुधीनि । हे सुधे, हे सुधि सुधिनेत्यादि । मधु मधुनी मधूनि । हे मधो, हे मधु । सुलु सुलुनी सुलूनि सुलुनेत्यादि । धातु धातूणी धातूणि धातूणाम् हे धातः । एवं ज्ञात्रादयः ॥ एच इग्घस्वादेशे ॥ १११॥४८॥ आदि-
इयमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच इयेव स्यात् । प्रभु प्रभुनी प्रबूनि प्रबुनेत्यादि । प्ररि प्ररिणी प्ररीणि प्ररीणा । एकदेशविकृतमनन्यवत् । प्रराम्याम् प्ररीणाम् । सुनु सुनुनी सुनूनि सुनुनेत्यादि ॥ इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

सुधी सु इत्यत्र ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वत्वे स्वमोर्नपुंसकादिति सोर्लोपे ॥ सुधि ॥ सुधी औ इत्यत्र ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वत्वे नपुंसकाच्चेति औकारस्येकारत्वे इकोचि विभक्ताविति नुमि च कृते ॥ सुधिनी ॥ सुधी जस् इत्यत्र ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वत्वे जइशसोः शिरिति जसः शित्वे शि सर्वनामस्थानमिति शेः सर्वनामस्थानत्वे शकारलोप इकोचि विभक्ताविति नुमि उमि गते सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति नान्तोपधाया दीर्घत्वे संयोगे च ॥ सुधीनि ॥ मधु सु इत्यत्र स्वमोर्नपुंसकादित्यनेन सोर्लोपे ॥ मधु ॥ मधु औ इत्यत्र नपुंसकाच्चेति औकारस्य शीकारे इकोचि विभक्ताविति नुमि उमि गते संयोगे च ॥ मधुनी ॥ मधु जस् इत्यत्र जइशसोः शिरिति जसः शित्वे शि सर्वनामस्थानमिति शिकारस्य सर्वनामस्थानत्वे इकोचि विभक्ताविति नुमि उमि गते सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति नान्तोपधाया दीर्घत्वे संयोगे ॥ मधूनि ॥ धातु सु इत्यत्र स्वमोर्नपुंसकादिति सोर्लोपे ॥ धातु ॥ धातु औ इत्यत्र नपुंसकाच्चेति औकारस्य शीकारे इकोचि विभक्ताविति नुमि उमि गते अट्कुप्वाङ् नुम्व्यवायेपीति नस्य णत्वे संयोगे च ॥ धातूणी ॥ धातु जस् इत्यत्र जइशसोः शिरित्यनेन जसः शित्वे शि सर्वनामस्थानमिति सर्वनामस्थानत्वे इकोचि विभक्ताविति नुमि उमि गते सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्युपधादीर्घत्वे नस्य णत्वे संयोगे च ॥ धातूणि ॥ एवं ज्ञातृशब्दस्यापि रूपाणि हे-
यानि ॥ प्रयो सु इत्यत्र एच इग्घस्वादेशे इत्यनेन एज् रूपस्योकारस्य उकारे स्वमोर्नपुंसकादिति सोर्लोपे ॥ प्रभु ॥ शेष मधुक्त् ॥ प्ररि सु इत्यत्र एच इग्घस्वादेशे इति इकि कृते स्वमोर्नपुंसकादिति सोर्लोपे । प्ररि ॥ शेषं धारिक्त् ॥ अजादी विभक्ती । हलाद्री सु एकदेशविकृतमनन्यवदिति यथा छिन्नपुच्छे सुनि पुच्छरात्रव्यवहारमात्रः परं श्वलव्यवहारस्तु नित्य एव तथैव प्ररिशब्दस्य द्रुपेण विकृतत्वेति रायो हृलीत्यनेन आकाशदेशे ॥ प्रराम्याम् प्ररामिः ॥ इति मनति ॥ एवं सुनी सु इत्यत्र एच इग्घस्वादेशे इत्येव इक्त्वे स्वमोर्नपुंसकादिति सोर्लोपे च ॥ सुनु ॥ शेषं मधुक्त् ॥ इति श्रीमत्सहस्रनामस्तोत्रविश्वगुरुकृपापात्यवहरी पल्लवायमानायां प्रयोगमणिमालायामजन्तनपुंसकलिङ्गाः पूर्णः ॥

अथ हलन्तपुलिङ्गप्रकरणम्

हो ङः । ८।२।३१। हस्य ङः स्वाब्जलिपदान्ते च । लिट् लिट् लिट् लिट् । लिट्-
भ्याम् लिट्सु लिट्सु ॥ दादेर्धातोर्घः । ८।२।३२। उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य ङः झलि
पदान्ते च ॥ एकाचो वशो भप् झपन्तस्य स्थवोः । ८।२।३७। धात्ववयवस्यै-
काचो झपन्तस्य वशो भप् से ध्वे पदान्ते च । धुक् धुग् दुहौ दुहः धुग्भ्याम् धुशु ॥
वा द्रुह्मुह्णुह्णिहाम् । ८।२।३३। एषां हस्य वा धो झलि पदान्ते च । धुक्
धुग् धुद् धुहौ दुहः धुग्भ्याम् धुह्भ्याम् धुसु धुदसु धुदत्सु । एवं मुह् ॥ धात्वादेः पः

नमः श्रीगुरुवर्यैर्भ्यस्तेभ्यो येभ्यः कृताञ्जलिः । अत्यल्पज्ञोपि सर्वज्ञप्रज्ञानामप्रणीर्भवेत् ॥ १ ॥

लिङ्शब्दो वर्ततेऽग्रे प्रथमाया एकवचने सौ समागते होढ इत्यनेन हस्य ङत्वे हल्ङ्याब्भ्यो
दीर्घादिति सुलोपे झलां जशोन्ते इति ङस्य ङत्वे वावसाने इति ङस्य ङत्वे च कृते ॥
लिट् ॥ वावसाने इत्यस्याप्राप्ती ॥ लिट् ॥ लिङ् अग्रे म्यामि समागते स्वादिष्वसर्वनाम-
स्थाने इत्यनेन पदसंज्ञायां कृतायां होढ इति हस्य ङत्वे झलां जशोन्ते इति ङस्य ङत्वे
संयोगे च कृते ॥ लिङ्भ्याम् ॥ लिङ् सुप् इत्यत्र स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति पदसंज्ञायां
होढ इति हस्य ङत्वे झलां जशोन्ते इति ङस्य ङत्वे ङः सि धुद् इति धुटि उटि
गते खरि चेति घस्य तावे पुनश्च खरि चेति ङस्य ङत्वे कृते ॥ लिट्सु ॥ बाग्रहणात्
धुग्भावे ॥ लिट्सु । दुह् सु इत्यत्र हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिति सुलोपे दादेर्धातोर्घः
इति हस्य ङत्वे झलां जशोन्ते इति घस्य गत्वे वावसाने इति गकारस्य ककारे कृते
एकाचो वशो भप् झपन्तस्य स्थोरिति धात्ववयवस्यैकाचो झपन्तस्य वक्ष्प्रत्याहारान्तः-
पातिनो द्कारस्य भप्प्रत्याहारान्तःपातिनि धकारे कृते ॥ धुक् ॥ वावसाने इत्यस्याप्राप्ती ॥
धुग् ॥ धुह् सु इत्यत्र वाद्रुह्मुह्णुह्णिहामित्यनेन हस्य ङत्वे ध्रुव् इति जातं तत्र एका-
चो वशो भप् झपन्तस्य स्थोरिति द्कारस्य धकारे ध्रु व् इति जातम् । तत्र हल्-
ङ्याब्भ्य इति सकारलोपे झलां जशोन्ते इति घस्य गत्वे वावसाने इति गस्य कत्वे च
॥ धुक् ॥ वावसाने इत्यस्याप्राप्ती ॥ धुग् ॥ यस्मिन् पक्षे वाद्रुह्मुह्णुह्णिहामिति
सूत्रस्याप्राप्तिस्तस्मिन् पक्षे होढ इति हस्य ङत्वे झलां जशोन्ते इति ङस्य ङत्वे वावसाने
इति ङस्य ङत्वे च कृते ॥ धुद् ॥ वावसाने इत्यस्याप्राप्ती ॥ धुह् ॥ एवं ॥ धुक् ॥ धुग् ॥
धुद् ॥ धुह् ॥ इति रूपचतुष्टयं जातम् ॥ धुह् म्यामित्यत्र वाद्रुह्मुह्णुह्णित्यनेन हस्य ङत्वे ए-
काचो वशो भप् झपन्तस्य स्थोरिति द्कारस्य धकारे कृते झलां जश् अशीति

१ अत्र धुलं न भवति न पशन्तेति निषेधात् । कर्तव्यादिद्वन्वाच्यो द्वितीया इति न द्वितीयादेशः ।

२ अत्र धातोरित्यस्याहोः कर्तव्या एकं धातुपदमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्षयति । इदं प्राचामनु-
रोधेन । नमस्तु दादेरित्यस्याहोः कृता ।

सः । ६।१।६।१। खुद् खुद् खुक् खुग् । एवं खिद् ॥ इग्यणः संप्रसारणम् । १।
 १।४६। यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् ॥ वाह ऊट् । ६।४
 १।३२। भस्य वाहः संप्रसारणमूट् ॥ संप्रसारणाच्च । ६।१।१०८। संप्रसारणादपि
 पूर्वरूपमेकादेशः । वृद्धिः । विश्वौहः इत्यादि ॥ चतुरनडुहोरामुदात्तः । ७।१।९८।

धकारस्य धकारे कृते ॥ धुम्याम् ॥ धकारविधायकसूत्रप्राप्त्यभावे होढ इति हस्य ढत्वे ढस्य च
 झलां जश् झशीति ढत्वे ॥ धुम्याम् ॥ झुह् अग्रे सप्तमीबहुवचने सुपि वाट्टुहमुहिति
 हस्य धकारे एकाचो यशो भप् क्षपन्तस्येति दकारस्य धकारे खरि चेति धकारस्य
 फकारे आदेशप्रत्यययोरिति सकारस्य पकारे कपोः संयोगे क्ष इति धकारे च कृते ॥ धुधु ॥
 यस्मिन् पक्षे वाट्टुहमुहिलस्य प्रातिर्न जाता तस्मिन् पक्षे होढ इति हस्य ढत्वे ढस्य झलां
 जश् झशीति ढत्वे ङः सि धुट् इति धुटि उटि गते झलां जश् झशीति धकारस्य
 दकारे खरि चेति दकारस्य तकारे पुनश्च खरि चेति दकारस्य टकारे ॥ धुट् ॥ ङः सि
 धुट् इति सूत्रस्याप्राप्तौ तु खरि चेति ढस्य ढत्वे ॥ धुट् ॥ खुद् सु इत्यत्र वाट्टुहमुहिति
 हस्य धत्वे झलां जशोन्ते इति ढस्य गत्वे वावसाने इति गस्य कत्वे ॥ खुद् ॥
 वावसाने इत्यस्याप्राप्तौ ॥ जुग् ॥ बाग्रहणात् घत्वाभावे होढ इति हस्य ढत्वे झलां
 जशोन्ते इति ढस्य ढत्वे वावसाने इति ढस्य ढत्वे ॥ खुद् ॥ वावसाने इत्यस्या-
 प्राप्तौ ॥ खुद् ॥ विश्ववाह् सु इत्यत्र होढ इति हस्य ढत्वे झलां जशोन्ते इति ढस्य ढत्वे
 वावसाने इति ढस्य ढत्वे ॥ विश्ववाट् ॥ पक्षे ॥ विश्ववाह् ॥ विश्ववाह् शस् इत्यत्र शस्य
 लशक्तचित्ते इतीत्संज्ञायां तस्य लोप इति लोपे च यचि भमिति विश्ववाह्शब्दस्य
 भसंज्ञायां वाह ऊट् इत्यनेन संप्रसारणप्राप्तं किं नाम संप्रसारणमिग्यणः संप्रसारण-
 मित्यनेनात्र परूपस्य यणः स्थाने उकाररूपे संप्रसारणे कृते विश्व उ आह् अस् इति जातं तत्र
 वाह ऊट् इत्यनेन पूर्वं कृतस्य संप्रसारणस्य ऊट्संज्ञायां कृतायां संप्रसारणाच्चेति पूर्व-
 रूपैकादेशे कृते विश्वउह् अस् इति जातं तत्र एत्येधत्प्यूट्सु इति सूत्रेण वृद्धौ संयोगे स-
 स्य ढत्वे रस्य विसर्गे च ॥ विश्वौहः ॥ एवं विश्वौहेत्यादि ॥ अनडुह् अग्रे सौ समागते चतुरन-
 डुहोरामुदात्त इति सूत्रेण प्राप्त आम् मिदचोन्यात्पर इति मित्वात् उकारोत्त-
 रवर्त्युकारात्परो जातस्तथा सति अनडुहाम् ह् सु इति जातं तत्र भस्येत्संज्ञायां लोपे च अनडु आ
 ह् सु इति जातं तत्र साचनडुह इति गुणि उमि गते अनडु आन् ह् सु इति जातं तत्र
 हट्ठ्याभ्य इति सकारलोपे संयोगान्तस्य लोप इति हकारलोपे नकारस्य च न-
 लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति सूत्रेण लोपः प्राप्तः परं पूर्वप्राप्तसिद्धिमिति सूत्रेण हकार-
 लोपत्रिधायिनः संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रस्य नकारलोपविधायिनो नलोपः प्रा-
 तिपदिकेति सूत्रस्याग्रे असिद्धत्वाप्रलोपाभावे इको यणच्येति उकारोत्तरप्रातिन उका-
 रस्य यकारे संयोगे च कृते ॥ अनड्वान् ॥ अनडुह् औ इत्यत्र चतुरनडुहोरामिति आभि

रेफहकाराभ्यां परस्व यरो द्वे वा सः । चतुर्णाम् ॥ रोः सुपि । ८।३।१६। रोरेव
 विसर्गः सुपि । सबम्, सस्व द्वित्वे प्राप्ते ॥ शरोऽचि । ८।४।४९। अचि परे शरो
 न द्वे सः । चतुर्णाम् ॥ मो नो घातोः । ८।२।६४। घातोर्मस्य नः पदान्ते । प्रशाम् ॥
 किमः कः । ७।२।१०३। किम कः स्वादिभक्तौ । कः कौ के इत्यादि । शेषं सर्ववत् ॥
 इदमो मः । ७।२।१०८। तदाद्यत्वापवादः ॥ इदोऽय् पुंसि । ७।२।१११। इदम्
 इदोय् स्वात्सौ पुंसि । अयम् । तदाद्यत्वे ॥ अतो गुणे । ६।१।९७। अपदान्तादतो
 गुणे पररूपमेकादेशः ॥ दृञ्च । ७।२।१०९। इदमो दस्व गः स्वादिभक्तौ । इमो इमे ।
 तदाद्येः संबोधनं नास्तीत्युत्सर्गः ॥ अनाप्यकः । ७।२।११२। अफकारस्य इदम् इदो-
 ऽन् स्वादापि विभक्तौ । आधिवि प्रत्याहारः । अनेन ॥ हलि लोपः । ७।२।११३।

चतुर्णाम् ॥ चतुर् अग्रे सुपि समागते रोः सुपि इत्यनेन स्वरवसानयोरिति सूत्रेण प्राप्तं
 रस्य विसर्गाच्च न जातं ततश्चतुर् सु इति जातं तत्र आदेशप्रत्यययोरिति सस्य पत्ये
 अचोरह्नाभ्यामिति पत्य द्वित्वे प्राप्ते शरोचीति सूत्रेण पकारद्विगमाभावे ॥ चतुर्णाम् ॥
 प्रशाम् अग्रे सु इत्यत्र हल्ङ्वाभ्याम् इति मुलोपे सुपतिङन्तयिति पदसंज्ञायां मो नो
 घातोरिति मस्य नकारे कृते ॥ प्रशाम् ॥ प्रशाम् अग्रे भ्यामि स्वादिष्वसर्वनामस्थाने
 इति पदसंज्ञायां मो नो घातोरिति मस्य नकारे ॥ प्रशाम्भ्याम् ॥ किम् सु इत्यत्र किमः
 क इति किमः कादेशे सस्य कत्ये रस्य विसर्गे च ॥ कः ॥ किम् अग्रे औ इत्यत्र किमः क
 इति कादेशे वृद्धौ च ॥ कौ ॥ किम् जस् इत्यत्र जसः शी इति जसः शीत्ये शकारस्येत्संज्ञायां
 लोपे किमः क इति किमः कादेश आहुण इति गुणे च कृते ॥ के ॥ इदम् सु इत्यत्र
 तदादीनाम् इत्यनेन अकारः प्राप्तः परं इदमो म इत्यनेन तदपवादके मकारे जाते
 इदोय् पुंसि इत्यनेन इदम् इद्भागस्य अयादेशे कृते यकारस्याकारेण सह संयोगे
 सकारस्य च हल्ङ्वाभ्याम् इति लोपे ॥ अयम् ॥ इदम् औ इत्यत्र तदादीनाम् इति
 मकारस्याकारे अतो गुणे इति पररूपैकादेशे इद औ इति जातं तत्र दृश्चेत्यनेन दस्य मकारे
 इम औ इति जाते वृद्धिरेचीति वृद्धौ ॥ इमौ ॥ इदम् जस् इत्यत्र जसः शी इति जसः शी-
 त्ये शकारस्येत्संज्ञायां लोपे च इदम् ई इति जातं तत्र तदादीनाम् इति मकारस्य अयादादेशे
 अतो गुणे इति पूर्वरूपैकादेशे दृश्चेति दस्य मकारे आहुण इति गुणादेशे ॥ इमे ॥
 इदम् टा इत्यत्र टाङ्गसिङ्गामिनात्स्या इति सूत्रेण इनादेशे तदादीनाम् इति
 यकारे अतो गुणे इति पररूपे अनाप्यक इति अनादेशे आहुण इति गुणे च कृते ॥
 अनेन ॥ इदम् म्याम् इत्यत्र तदादीनाम् इत्यकारादेशे अतो गुणे इति पररूपैका-
 देशे इद म्यामिति जातं तत्र हलि लोप इत्यनेन इद्भागस्य लोपे प्राप्ते अतोऽन्त्यस्ये-

अककारस्वेदम् इदो लोप आपि ह्लादौ । नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥ आ-
द्यन्तवदेकस्मिन् ॥ १११२१ ॥ एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव स्यात् । सुपि
चेति दीर्घः । अभ्याम् ॥ नेदमदसोरकोः ॥ ७११११ ॥ अककारयोरिदमदसोर्भिस
ऐस् न । एभिः अस्मै एभ्यः अस्मात् अस्य अनयोः २ एषां अस्मिन् एषु ॥ द्विती
यादौस्त्वेनः ॥ २१४१३४ ॥ इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे । किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य
कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथा अनेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽभ्या-
पयेति । अनयोः पवित्रं कुलम् एनयोः प्रभूतं खं धनमिति । एनम् एनौ एनान् एनेन
एनयोः एनयोः । राजा ॥ न ङिसंबुद्धोः ॥ ८१२१८ ॥ नस्य लोपो न ङौ संबुद्धौ च ।
हे राजन् (ङेवुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः) ब्रह्मनिष्ठः । राजानौ राजानः राज्ञः ॥
नलोपः सुप्रस्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ ८१२१८ ॥ सुन्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ

त्यनेन दकारस्यैव लोपे प्राप्ते नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे इत्यनेनालो-
न्त्यविध्यभावे इदमागस्य लोप अभ्यामिति जातम् । सुपि चेति सूत्रेणादन्ताङ्गस्य दीर्घता प्राप्ता
परमत्र विद्यमानस्याकारस्यादन्तता वर्तते न वेति शङ्कायामाद्यन्तवदेकस्मिन् इत्यनेनात्रै-
कस्मिन्नकार एव दीर्घत्वविधेयत्वात् अकार एवादितमन्ततां च मत्वाकारस्य दीर्घत्वे कृते ॥ आ-
भ्याम् ॥ इदम् भिस् इत्यत्र खदादीनाम् इति मकारस्यात्वे अतो गुणे इति पररूपत्वे
हलिलोप इति इदमागलोपे अतो भिस् ऐस् इत्यनेन प्राप्तमैत्वं नेदमदसो-
रकोरित्यनेन बाधित्वा बहुवचने झल्येदित्येकारे कृते ॥ एभिः ॥ इदम् भम्
इत्यत्र द्वितीयादौस्त्वेन इत्यनेन इदम् एनादेशे कृते अमि पूर्व इत्यनेन पूर्वरूपादेशे
च ॥ एनम् ॥ राजन् सु इत्यत्र सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इत्यनेन नान्तोपधाया
दीर्घत्वे हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादित्यनेन सलोपे नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति सू-
त्रेण नलोपे च कृते ॥ राजा ॥ हे राजन् सु इत्यत्र हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिति सलोपे
नङि संबुद्धोरित्यनेन नलोपाभावे च ॥ हे राजन् ॥ ब्रह्मणि निष्ठा यस्येति बहुव्रीहौ प्रत्यय-
लोपलक्षणेन ङेः परत्वात् न ङि संबुद्धोरित्यनेन प्राप्तस्य नलोपाभावस्य ङाद्युत्तर-
पदे प्रतिषेधो वाच्य इति नलोपे जाते ॥ ब्रह्मनिष्ठ इति जातम् ॥ राजन् शस् इत्यत्र
यस्मात्प्रत्ययविधिरिति सूत्रेण राजन्शब्दस्याङ्गसंज्ञायां अल्लोपोन इति अन्संबन्धि-
ऽकारस्य लोपे लशक्तद्धिते इति शकारलोपे सस्य विसर्गत्वे स्तोः श्रुना श्रुरिति नस्य
अत्वे जकारजकारयोः संयोगात् झकारे कृते ॥ राज्ञः ॥ राजन् म्यामित्यत्र नलोपः प्राति-
पदिकान्तस्येति नलोपे सुपि चेति दीर्घत्वे प्राप्ते नलोपः सुप्रस्वरसंज्ञातुग्विधिषु

१ अस्य सूत्रस्य वृत्तिस्तु आदावन्ते च क्रियमाणं कार्यमेकस्मिन्नपि भवतीति संप्रदीदुमुचिता । आदि-
तमन्त्यत्वं य सप्तहायलमेकस्मिन्नित्यस्याप्यहोऽपि तत्र कार्यं भवतीत्यर्थः । २ अत्र विषयसप्तमी बोध्या
दिविषयके उत्तरपदे ॥ ङिसंबुद्धोरित्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ।

कृति तुविधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र राजाश्च इत्यादौ । इत्यसिद्धतादात्म्यमेतमेतत्त्वं च न । यज्या यज्यान्तौ यज्वानः ॥ न संयोगाद्गमन्तात् । ६।४।१३७। वमन्तमयो-
गादनोऽकारस्य लोपो न । यज्वनः यज्वना यज्वभ्याम् व्रजणः व्रजणा ॥ इन् इन्पूर्वा-
पर्यम्णां शौ । ६।४।१५। एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र इति निषेधे प्राप्ते ॥ सौ
च । ६।४।१३। इत्यादीनामुपधाया दीर्घोऽसंयुदौ सौ । वृत्रहा हे वृत्रहन् ॥ एकाजु-
त्तरपदे णः । ६।४।१२। एकाजुत्तरपदं बल्य वस्मिन्समासे पूर्वपदस्यात्रिचत्वारस्य

कृति चेत्यनेन लोपस्यासिद्धत्वात् दीर्घत्वाभावे ॥ राजभ्याम् ॥ राजन् ङि इत्यत्र ङकारस्ये-
स्तज्ञायां लोपे च विभाषाङ्गिद्योस्त्यनोऽकारस्य लोपे स्तोः श्रुता श्रुरिति नस्य
अत्वे ङकारञकारयोः संयोगात् ङकारे कृते ॥ राजि ॥ सूत्रे विभाषेत्युक्तत्वात् यास्मिन्
पक्षे अनोऽकारस्य लोपो न जातस्तस्मिन् पक्षे ॥ राजनि ॥ राजन् ओस् इत्यत्र अङ्गोपोऽन
इत्यनेन ङकारोत्तरपदस्य लोपे स्तोः श्रुता श्रुरिति नस्य अत्वे जगोर्ङ इति ङकारे
च कृते ॥ राजोः ॥ राजन् सु इत्यत्र नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपे ॥ राजसु ॥
राज्ञोऽश्चो राजाश्च इत्यत्र नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिपुङ्क्ति इति सूत्रोक्तस्य नैक-
स्यापि विधेः सत्वात् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपे अकः सवर्णे दीर्घ इति
दीर्घे च कृते ॥ राजाश्चः ॥ राजम्यामित्यत्र सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्तमपि मुग्धधित्वेन नलोपस्या-
सिद्धत्वात् दीर्घत्वम् । एवं राजम्ब इत्यत्र बहुवचने हल्येत् इत्येवं प्राप्तमपि मुग्धधित्वेन
नलोपस्यासिद्धत्वात् नलोपः । एवमेव राजभिरित्यत्र अतो भिस् ऐस् इत्यनेनैत्यनमुग्धधित्वात्
योभवीति । यज्वन् सु इत्यत्र हल्ङ्ग्याभ्य इति मुलोपे सर्वनामस्थाने चासंयुद्धा
वित्युपधादीर्घत्वे नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः ॥ यज्या ॥ यज्वन् औ इत्यत्र स-
र्वनामस्थाने चासंयुद्धावित्युपधादीर्घत्वे ॥ यज्यानी ॥ एवं यज्यानः ॥ यज्वन् शत् इत्यत्र
शलोपेन संयोगाद्गमन्तादिति सूत्रेणात्र यान्तसंयोगत्वादनोऽकारस्य लोपाभावात् नका-
रस्याकारेण संयोगे कृते ॥ यज्वनः ॥ वृत्र हन् सु इत्यत्र सोलोपे इन् इन्पूर्वपर्यम्णां शा-
चितिनियमादुपधादीर्घत्वाभावे अस्ते सौचेति योभयाभा दीर्घत्वे नलोपः प्रातिपदिका-
न्तस्येति नलोपेकृते ॥ वृत्रहा ॥ वृत्रहन् औ इत्यत्र इन् इन्पूर्वपर्यम्णां शाचिति नि-
यमादुपधादीर्घत्वाभावे एकाजुत्तरपदे ण इति नस्य णत्वे संयोगे च कृते ॥ वृत्रहणी ॥ वृत्र-
हन् जस् इत्यत्र वृद् इति जस्येत्सज्ञायां तस्य लोप इति जस्य लोपे एकाजुत्तरपदे ण इति
नस्य णत्वे संयोगे च ॥ वृत्रहणः ॥ वृत्रहन् शस् इत्यत्र शकारलोपे अङ्गोपो न इत्यनेन द-

१ न संयोगाद्गमन्तात् । अत्र न हलोपमादित्वेव सूत्रमस्तु, हल-पर्यं यौ ङकारमकारौ सतः परस्परानो-
ङ्कारस्य लोपे न स्यादित्यर्थे न कुत्राप्यनुपपत्तिः ॥ अत्र च सम्यक्चन बहुविधेऽनुपपत्तेः । संयोग इति प-
दस्य सहात्वात्संज्ञायाश्चानामर्थमात्रकत्वं हन् इति पदे नाद्यादयं तदुच्चारणे गौरवम् । एकचन रावुद्धि-
त्यत्र मुरावुद्धिरित्येन वक्ष्यन्ते एकचनग्रहणं प्रापयति सहात्वात्संज्ञायाश्चानामर्थमात्रकत्वमिति ॥

प्रातिपदिकान्तनुन्विभक्तिस्थस्य नस्य णः । वृत्रहणौ ॥ हो हन्तेर्णिञ्जेणु । ७।३।५४।
 निति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुलम् । वृत्रघ्नः । इत्यादि । एवं
 शार्ङ्गिन् यशस्विन् अर्यमन् पूषन् ॥ मघवा बहुलम् । ६।४।१२८। मघवन्शब्दस्य वा
 तृइत्यन्तादेशः । ऋइत् । उगिदच्चां सर्वनामस्थानेऽधातोः । ७।१।७०। अधातोः कृगितो
 नलोपिनोऽधत्तेश्च नुमस्यात्सर्वनामस्थाने परे । मघवान् मघवन्तौ मघवन्तः । हे मघवन्
 मघवज्ज्याम् । नृलाभावे मघवा । सुटि राजवत् ॥ श्वयुवमघोनामतद्धिते । ६।४।
 १६३। अन्नन्तानां भानामेषामतद्धिते संप्रसारणम् । मघोनः मघवभ्याम् । एवं श्वन् यु-
 धन् ॥ न संप्रसारणे संप्रसारणम् । ६।१।३७। संप्रसारणे परतः पूर्वस्य णः

कारोत्तरवर्त्यकारलोपे वृत्रहन् अस् इति जातं तत्र हो हन्तेर्णिञ्जेण्वित्यनेनात्र हकारस्य
 नकारं परे कवर्गसंश्लिष्टः पञ्चवर्णाः प्राप्तास्तत्र संवारनादघोषमहाप्राणप्रयत्नवतो हस्य
 स्थाने तावत्प्रयत्नवति घकारे कृते कृते च सस्य रुत्वे रस्य च विसर्गे ॥ वृत्रघ्नः ॥ वृत्रहन्
 टा इत्यत्र शुटू इति टत्वेत्संज्ञायां तस्य लोप इति टलोपे अलोपो न इत्यकारलोपे हो
 हन्तेर्णिञ्जेण्विति हकारस्य घकारे ॥ वृत्रघ्ना ॥ वृत्रहन् भ्यामित्यत्र नलोपः प्रातिप-
 दिकान्तस्येति नकारलोपे नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विविधु कृतीति नलोपस्या-
 सिद्धत्वात्सुपिचेति सूत्रेण प्राप्ते दीर्घत्वे निवृत्ते ॥ वृत्रहम्याम् ॥ एवम् ॥ वृत्रहमिः ॥ मघवन्
 तु इत्यत्र मघवा बहुलमित्यनेन तृ इत्यन्तादेशे कृते मघव तु इति जातं ऋकारस्येत्संज्ञायां
 लोपे च कृते मघवत् सु इति जातं तत्र उगिदच्चां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति सूत्रेण नुमि
 कृते उमो लोपे मघवन् त् स् इति जातं हल्ङ्याबभ्यो दीर्घादिति सकारलोपे संयो-
 गान्तस्य लोप इति तकारलोपे सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति नान्तोपधाया दीर्घत्वे
 च कृते ॥ मघवान् ॥ मघवन् औ इत्यत्र मघवा बहुलमिति तृइत्यन्तादेशे ऋकारस्येत्संज्ञायां
 लोपे च मघवत् औ इति जातं तत्र उगिदच्चां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति नुमि उमि गते
 संयोगे च कृते ॥ मघवन्तौ ॥ एवं मघवन्तः ॥ यस्मिन् पक्षे बहुलप्रहणात् तृप्रत्यन्तादेशाभाव-
 स्तास्मिन् पक्षे ॥ मघवा ॥ मघवानौ ॥ मघवानः ॥ इत्यादि सुटि राजवत् ॥ शस्ति तु श्वयुव-
 मघोनामतद्धिते इत्यनेन संप्रसारणे मघवन् अस् इति जातं तत्राहुण इति गुणे संयोगे
 सस्य रुत्वे रस्य विसर्गे च कृते ॥ मघोनः ॥ एवमन्येष्वप्यजादिषु प्रत्ययेषु रूपाणि ज्ञेयानि ॥
 मघवन् भ्यामित्यत्र नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपे ॥ मघवभ्याम् ॥ एवमन्ये-
 ष्वपि हलादिषु प्रत्ययेषु रूपाणि ज्ञेयानि ॥ युवन् शु इत्यत्र अलोन्त्यात्पूर्व उपधा
 इत्यनेन वकारोत्तरवर्त्यकारस्योपधासंज्ञायां सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति नान्तोपधाया
 दीर्घत्वे हल्ङ्याबभ्यो दीर्घादिति सकारलोपे नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति
 नकारलोपे च ॥ युवा ॥ युवन् शस् इत्यत्र श्वयुवमघोनामतद्धिते इति संप्रसारणे यु
 उभन् अस् इति जातं तत्र संप्रसारणाच्चेत्यनेन अकार उकारयोः पूर्वरूपैकादेशे ततः

संप्रसारणं न स्यात् । इति यकारस्य नेत्रम् । अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम् । यूनः यूना युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्वन् ॥ अर्वणस्त्रसावनञः । ६।४।१२७। नञा रदितसार्वन्त्रित्यस्याऽङ्गस्य तृ इत्यन्तादेशो न तु सौ । अर्वन्तौ अर्वन्तः अर्वज्रयामित्यादि ॥ पथिमध्यृषुक्षामात् । ७।१।८५। एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे ॥ इतोऽस्तसर्वनामस्थाने । ७।१।८६। पथ्यादेरिकारस्ताकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥ थोऽन्थः । ७।१।८७। पथिमयोत्थस्य न्यादेशः सर्वनामस्थाने । पन्थाः पन्थानौ पन्थानः ॥ भंस्य टेलोपः । ७।१।८८। मस्य पथ्यादेरेलोपः । पथः पथा पथिभ्याम् । एवं मथिन् ऋमुक्तिन् ॥ घणान्ता पट् । १।१।२४। पान्ता नान्ता च

सवर्णदीर्घे यून अस् इति जाते श्वयुवमयोनामतद्धिते इति पुनर्व्यकारस्य संप्रसारणे प्राप्ते न संप्रसारणे संप्रसारणमिति संप्रसारणाभावे संयोगे मस्य रुत्वे रस्य विसर्गे च ॥ यूनः ॥ अर्वन् सु इत्यत्र हल्ङ्घ्यान्भ्य इति सकारलोपे अलोन्त्यात्पूर्वं उपधा इति वकारान्तःपात्यकारस्योपधासंज्ञायां सर्वनामस्थाने चासंयुद्धावित्युपधादीर्घत्वे न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नकारलोपे च ॥ अर्वा ॥ अर्वन् औ इत्यत्र अर्वणस्त्रसावनञः इत्यनेन तुइत्यन्तादेशे कृते अर्वं तृ औ इति जातं तत्र उपदेशोजनुनासिकइत् इति तकारोत्तरवर्तिन ऋकारस्येत्संज्ञायां तस्य लोप इति ऋकारस्य लोपे च कृते विहिते च उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोरिति सुमि उमो लोपे संयोगे च ॥ अर्वन्तौ ॥ अर्वन् शस् इत्यत्र अर्वणस्त्रसावनञ इति तृ इत्यन्तादेशे असर्वनामस्थानाजानुगमात् ऋकारस्येत्संज्ञायां लोपे च सस्य रुत्वे रस्य विसर्गे संयोगे च कृते ॥ अर्वतः ॥ पथिन् सु इत्यत्र पथिमध्यृषुक्षामात् इत्यनेनाकारान्तादेशे कृते पथि आ सु इति जातं तत्र इतोऽस्तसर्वनामस्थाने इत्यनेन थकारान्तःपातिन इकारस्याकारादेशे कृते पथ आ सु इति जातं तत्र थोऽन्थ इत्यनेन थस्य न्यादेशे कृते कृते च अकः । सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वे सस्य रुत्वे रस्य विसर्गत्वे च ॥ पन्थाः पन्थानौ पन्थानः ॥ पथिन् शस् इत्यत्र भंस्य टेलोप इति सूत्रेण टिरूपस्येन्भागत्य लोपे संयोगे सस्य रुत्वे रस्य विसर्गे च ॥ पथः ॥ एवं मथिन् शब्दस्य रूपाणि त्रैयानि ॥ पथन् जस् इत्यत्र घणान्ता पट्

१ मस्य टेलोपः । नन्वत्र गात्रित्येष सूत्रमस्तु । मस्यज्ञातपथ्यादिः परोयः प्रत्ययः सङ्गित इत्यर्थः । न चेन्ना तु नञादिव्येव मयति तोपामेव ङित्वं ननु हलादिषु टित्वाट्टिव्येपे सिद्धं पथ इति । अत्र पर्वतवदङ्गस्य समाधानमुच्यते । सुपविन् शब्दात् प्रातिपदिकादस्त्येव बहुलमिष्टवशेत्पनेन विधि कृते तस्योष्ठवत्त्वात् । टेः ६।४।१५५ भस्य टेलोपः स्यादित्येवमस्तु इति सूत्रेण इन्भागत्य लोपे सुपययति तस्मात् क्विपि नि-लोपे सुपश्चोच पथिमयीत्यनेनात्वे सुपा-न्यादेशे सुपन्थी सुपन्थः । शसि तस्य टित्वात् । टेः ६।४।१५४ । इति सू-त्रेण टिलोपे कर्तव्ये पूर्वं योर्वे इन् इत्यस्य लोपोऽज्ञातस्य (असिद्धवदत्राभावात्) इत्यनेनासिद्धत्वाद् इन् इ-त्यस्यैवलोपो ननु अष् इत्यस्य तन्मात्रं सुप इति एवं नैव चेत्स्यति । अत्र भिजन्तानां आद्यभिवत्त्वमिति न-मेति विचारस्तु मत्कृतव्याकरणतरङ्गोऽन्येयः ।

संख्या पदसंज्ञा स्यात् । पञ्चन्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । पञ्च पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः
पञ्चभ्यः । नुट् ॥ नोपधायाः । ६।४।७। नान्तस्योपधाया दीर्घो नामि । पञ्चानाम्
पञ्चसु ॥ अष्टन आ विभक्तौ । ७।२।८। हलादौ वा स्यात् ॥ अष्टाभ्य
औश् ॥ ७।२।२१। कृताकारादष्टनो जश्चसोरौश् । अष्टभ्य इति वक्तव्ये कृतात्मनि-
देशो जश्चसोरिष्ये आलं ज्ञापयति । अष्टौ अष्टौ अष्टाभिः अष्टाभ्यः अष्टाभ्यः अष्टा-
नाम् अष्टासु । आत्वाभावे अष्ट पञ्चवत् ॥ ऋत्विग्दधृक्स्वर्गादिगुणिगञ्जुयुजि-
कृञ्चां च । ३।२।५९। एभ्यः किन् । अक्षेः सुप्पुपपदे युञ्जिक्ञोः केवलयोः कृञ्चने-
लोपाभावश्च निपात्यते । कनावितौ ॥ कृदतिङ् । ३।१।९३। अत्र धातुधिकारे तिङ्-
भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् ॥ वेरपृक्तस्य । ६।१।६७। अपृक्तस्य वस्य लोपः ॥ किं-
न्प्रत्ययस्य कृः । ८।२।६२। किन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः पदान्ते । तस्मा-

इत्यनेन पञ्चन्शब्दस्य पदसंज्ञायां कृतायां षड्भ्यो लुगित्यनेन असौ लोपे नलोपः प्रा-
तिपदिकान्तस्येति नकारलोपे च ॥ पञ्च ॥ पञ्चन् आमिल्यत्र षड्चतुर्भ्यश्चेल्यनेन नुट्
प्रातः परं स कुत्रस्यादित्याशङ्कायामाचन्यतौटकितावित्यनेनामः पूर्वं नुटि कृते उटि गते
पञ्चन् न् आम् इति जातं तत्र नकारस्याकारेण सह संयोगे कृते नोपधाया इत्यनेनोपधाया
दीर्घत्वे नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नकारलोपे च ॥ पञ्चानाम् ॥ अष्टन्जस् इत्यत्र
अष्टन आविभक्तावित्यनेन आकारान्तादेशे कृते अष्ट जस् इति जातं तत्र अष्टाभ्य
औश् इत्यनेन जस औशि कृते शकारस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते कृतायां च वृद्धौ ॥ अष्टौ ॥
अष्टन् भिस् इत्यत्र अष्टन आविभक्तावित्यनेन आकारान्तादेशे सस्य सत्वे रस्य दि-
सर्गे च ॥ अष्टाभिः ॥ एवमग्रेपि ॥ पक्षे पञ्चन् शब्दवद्गुणाणि ज्ञेयानि ॥ ऋत्विग्शब्दोवर्तते
तत्र 'ऋत्विग्दधृक्स्वर्गादिगुणिगञ्जुयुजिकृञ्चां चेत्यनेन किनि कृते ऋत्विज्
किन् इति जातं तत्र लशक्तद्धिते इति कस्येत्संज्ञायां हलन्त्यमिति नत्येत्संज्ञायां उप-
देशेजनुनासिक इत् इत्यनेन च ककारोत्तरवर्तिन इकारस्येत्संज्ञायां कृतायां कृते च क-
कारेकारनकाराणां तस्य लोप इत्यनेन लोपे वकार एवचावशिष्टे ऋत्विक् व् इति जातं तत्र
कृदतिङ् इत्यनेन वस्य कृत्संज्ञायां जातायां वेरपृक्तस्येत्यनेन वकारस्य लोपे च कृते किन्-
प्रत्ययसंबन्धि न किञ्चिदप्यवशिष्टम् तथापि कृत्तद्धितसमासाश्चेल्यनेन किन्प्रत्ययसंब-
न्धात् ऋत्विज्शब्दस्य कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा जाता जातायां च तस्यां प्रथमैक्यवचने सौ स-
मागते ऋत्विज् सु इति जातं तत्र किन्प्रत्ययस्य कुरित्यनेन कवर्गान्तादेशे प्राप्ते यथा-
संख्यमनुदेशः समानामित्यनेन चवर्गतृतीयस्य जस्य स्थाने कवर्गान्तर्वाये गकारे जाते

१ किन्प्रत्ययस्य कृः । अत्र प्रत्ययग्रहणं बहुमीहिबीज्यावधार्य तेन किन्प्रत्ययोयस्मात्तस्माद् दृष्टास्य
सर्वस्य कुत्वं भवतीत्यर्थे किमपि कुत्वं स्पष्टम् । अनुदके शुद्धपपदे स्पष्टं धातोः किन् प्रत्ययोदृष्टत्वाच्च
केवलात्स्पष्टं धातोः किमपि कुत्वं जातम् ॥

सिद्धत्वाद्योः कुरिति कुलम् । ऋत्विग् ऋत्विक् ऋत्विजौ ऋत्विग्याम् ॥ युजेरसमासे
 । ७।१।७१। युजेः सर्वनामस्थाने गुप् स्यादसमासे । सुलोपः संयोगान्तलोपः । कुलेन
 नस्य कः । युङ् युञ्जौ युञ्जः युग्म्याम् ॥ चोः ॥ ८।१।३०। चवर्गस्य कवर्गः स्याज्जलि
 पदान्ते च । सुयुक् सुयुजौ सुयुग्म्याम् । खन् रक्षौ रन्म्याम् ॥ ब्रश्चभ्रस्जसृजसृ-
 जयजराजभ्राजच्छां पः ॥ ८।१।३६। झलि पदान्ते च । जश्चचर्त्त । राट् राट्
 राजौ राजः राट्भ्याम् । एवं विभ्राट् देवेट् विश्वसृट् (परौ प्रजेः पः पदान्ते) परायु-
 ह्दृष्ट्यावभ्य इति सकारलोपे वावसाने इति गस्य कफारे च कृते ॥ ऋत्विक् । पक्षे ।
 ऋत्विग् ॥ ऋत्विज्भ्यामित्यत्र किन्प्रत्ययस्य कुरिति कवर्गादेशे कृते ॥ ऋत्विग्याम् ॥
 एवमग्रेभ्यस्तान् ॥ ऋत्विज् सु इत्यत्र किन्प्रत्ययस्य कुरित्यनेन जस्य स्थाने गफारे खरिचे
 स्यनेन च गफारस्य कफारे आदेशप्रत्यययोरिति सस्य पक्षे कपोः संयोगात् क्षे च कृते ॥
 ऋत्विक्षु ॥ युज् सु इत्यत्र युजेरसमासे इति नुमि उमोलोपे सकारोत्तरवर्णकारस्य लोपे
 हृत्क्ष्वावभ्य इति सकारलोपे संयोगान्तस्य लोप इति जकारलोपे किन्प्रत्ययस्य
 कुरिति मूत्रेण नकारस्य स्थाने कवर्गापञ्चमे कफारे कृते ॥ युङ् ॥ युञ् औ इत्यत्र युजेरसमासे
 इति नुमि उम्मागलोपे स्तोः श्रुनाश्रुरित्यनेन नस्य ऋवे संयोगे च ॥ युञ्जौ ॥ एवम् ॥
 युञ्जः इत्यादि ॥ युज् शस् इत्यत्र जकारस्याकारेण सह संयोगे सस्य रस्य पित्तौ च
 कृते ॥ युजः ॥ युज् म्यामित्यत्र किन्प्रत्ययस्य कुरित्यनेन कवर्गादेशे कृते ॥ युग्म्याम् ॥
 युज् सु इत्यत्र ऋत्विग्दधृक्स्त्रग्दिगुष्णिगभुपुजिभ्रुञ्चां चेति किनि किनो लोपे
 किन्प्रत्ययस्य कुरिति कवर्गादेशे जकारस्य गफारे खरिचेति गफारस्य कफारे आदे-
 शप्रत्यययोरिति सस्य पक्षे संयोगे च कृते ॥ युञ्जु ॥ मुयुज् सु इत्यत्र किनि किनो लोपे सी
 समागते सस्य लोपे चोः कुरिति जस्य गफारे वावसाने इति गस्य कफारे ॥ मुयुक् ॥
 मुयुग् ॥ मुयुजौ ॥ मुयुग्म्यामित्यादि ॥ खन् सु इत्यत्र सकारलोपे ॥ संयोगान्त-
 स्येति जकारलोपे ॥ खन् ॥ खन् ज् औ इत्यत्र जकारस्यौकारेण सह संयोगे स्तोः श्रुना-
 श्रुरिति नस्य ऋवे ॥ खञ्जौ ॥ खन्ज् म्यामित्यत्र संयोगान्तस्य लोप इति जकारलोपे ॥
 यन्म्याम् ॥ यन् सु इत्यत्र सकारोत्तरवर्णकारलोपे ब्रश्चभ्रस्जसृजसृजयजराज-
 भ्राजदृच्छां प इत्यनेन पकायन्तादेशे कृते राप् सु इति जातं तत्र सकारस्य
 हृत्क्ष्वावभ्य इति लोपे झलां जशोन्ते इति पस्य ङवे ङस्य वाचमाने ङनि
 ङवे च कृते ॥ गट् ॥ वाचसान् इत्यत्याप्राप्ती ॥ गट् ॥ विभ्रान् सु इत्यत्र हृत्क्ष्वा

पपदे ब्रजेः किप् स्वात् दीर्घश्च पदान्ते पत्वमपि । परित्राट् परित्राजौ ॥ विश्वस्य व-
सुराटोः । ६।३।१२८। विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्वाहसौ राट्शब्दे च परे । वि-
श्वाराट् विश्वाराट् विश्वराजौ विश्वाराह्म्याम् ॥ स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । ८।२।
२२। पदान्ते शलि च यः संयोगस्तदाधोः स्कोर्लोपः । भृद् । सस्य श्रुतेन शः । ब्रलां
जश् शशीति सस्य जः । भृजौ भृद्भ्याम् । त्वदाधलं पररूपत्वम् ॥ तदोः सः सा-
वनन्त्ययोः । ७।२।१०६। त्वदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्वासौ । स्यः लौ
ले । सः लौ ले । यः यौ ये । एषः एतौ एते ॥ छेप्रथमयोरम् । ७।२।१८। गुणद-

इति वस्य ढवे ॥ परित्राट् ॥ पक्षे ॥ परित्राट् ॥ विश्वराज् सु इत्यत्र ब्रश्चभ्रस्जेति जस्य पत्वे
सस्य लोपे ब्रलां जशोन्ते इति पस्य ढवे ढस्य च वावसाने इति ढवे विश्वस्य
वसुराटोरिति दीर्घत्वे च कृते ॥ विश्वाराट् ॥ पक्षे ॥ विश्वाराट् ॥ भ्रस् ज् सु इत्यत्र स्कोः
संयोगाद्योरन्तेचेलनेन संयोगाद्यस्य सकारस्य लोपे भ्रज् स् इति जाते ब्रश्चेति जस्य
पत्वे हृत्क्याभ्य इति सलोपे ब्रलां जशोन्ते इति पस्य ढवे वावसाने
इत्येतेन ढस्य ढवे ग्रहिज्येति सूत्रेण संप्रसारणे कृते ॥ भृद् । भृद् ॥
भ्रस् ज् औ इत्यत्र स्तोः श्रुना श्रुरित्यनेन सस्य शत्वे ब्रलां जश् शशी
त्यनेन शस्य जत्वे संयोगे विहिते च ग्रहिज्येति संप्रसारणे ॥ भृजौ ॥ त्वद् सु इत्यत्र
त्वदादीनाम् इत्यनेन दकारस्याकारे कृते अतो गुणे इत्यनेन पररूपे कृते कृते च तदोः
सः सावनन्त्ययोरित्यनेन तकारस्य सकारे सकारस्य च हत्वे रस्य च विसर्गत्वे ॥ स्यः ॥
त्वद् औ इत्यत्र त्वदादीनाम् इत्यनेन दकारस्याकारे अतो गुणे इति पररूपे वृद्धिरेची
त्यनेन वृद्धौ ॥ लौ ॥ त्वद् जस् इत्यत्र त्वदादीनाम् इत्यनेन दस्यात्वे अतो गुणे इति
पररूपत्वे जसः शीति जसः शीत्वे शकारस्येसंज्ञायां लोपे आद्गुणे इति गुणे ॥ ले ॥ शोपं
सर्ववत् ॥ तद् अग्रे सु इत्यत्र त्वदादीनाम् इति दकारस्याकारे अतो गुणे इति पररूपत्वे
तदोः सः सावनन्त्ययो रित्यनेन दकारस्य सकारे सस्य हत्वे रस्य विसर्गे च कृते ॥ सः ॥
एतद् सु इत्यत्र त्वदादीनाम् इति दकारस्याकारे अतो गुणे इति पररूपत्वे तदोः
सः सावनन्त्ययोरिति तकारस्य सकारे सस्यजुषोरिति सस्य हत्वे खरवसान-
योर्विसर्जनीय इति रस्य विसर्गादेशे आदेशप्रत्यययोरिति सकारस्य मूर्द्धन्यादेशे
च कृते ॥ एषः ॥ गुणद् अग्रे सु । असद् अग्रे सु-इत्यत्र छेप्रथमयोरम् इत्यनेन सोरमादेशे

१ विश्वस्य वसुराटोः । अत्र भिजन्तस्य रट् परिमाणे इत्यस्व न श्द्वं लाङ्गिकत्वात् । आदित्यविश्व-
स्य इत्यत्र तुन दीर्घः । नरेण्डावामित्वतः संज्ञापदापकर्षात् ॥ २ तदोः सः सावनन्त्ययोः । अनन्त्ययो-
र्ग्रहणमात्रे हेन परस्मात् त्वदाधलं गधित्वा सर्वं स्वात् । ततो ह्रस्वादिभ्ये ह्यविस्मर्गं स्वाताम् ।
किंच त्रिभिर्नै वा इति रूपमपि नैव सेत्स्येति त्वदाधलात्मावेन दावनुत्पत्तिः । प्रत्यग्विचरन्तु मद्वक्तव्य-
याकरणात्तदोऽवसेयः ॥

स्मद्भ्या परस्य डे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः ॥ त्वाहौ सौ । ७।२।९४। अ-
नयोर्मपर्यन्तस्य आहावादेशौ स्तः ॥ शेषे लोपः । ७।२।९५। एतयोपिलोपः । त्वम्
अहम् ॥ युवावौ द्विवचने । ७।२।९६। द्वयोरुक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो वि-
भक्तौ ॥ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । ७।२।९७। औङ्येतयोरात् लोके ।
युवाम् आवाम् ॥ यूयवयौ जसि । ७।२।९८। अनयोर्मपर्यन्तस्य । यूयम् वयम् ॥
त्वमावेकवचने । ७।२।९९। एकस्योक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ ॥ द्वि-
तीयायां च । ७।२।१००। अनयोरात्स्यात् । त्वाम् माम् ॥ शसो न । ७।२।१०१।
आभ्यां शसो नः स्यादमोऽपवादः । आदेः परस्य । संयोगान्तलोपः । युष्माम् अस्मान् ॥

कृते युष्मद् अम् । अस्मद् अम् । इति जात तत्र त्वाहौ सौ इत्यनेन युष्मदोर्मपर्यन्तस्य
त्वादेशे अस्मदश्च मपर्यन्तस्य अहादेशे कृते एव अद् अम् । अह अद् अम् । इति जात
तत्र अतो गुणे इति पररूपत्वे कृते कृते च शेषे लोप इत्यनेन अद्भागस्यलोपे त्व
अम् । अह् अम्-इति जात तत्र संयोगे कृते ॥ त्वम् । अहम् ॥ इति सिद्धम् ॥ युष्मद् औ ।
अस्मद् औ-इत्यत्र डे प्रथमयोरित्यनेन अमि युवावौ द्विवचने इत्यनेन युष्मदो
मपर्यन्तस्य युवादेशे अस्मदो मपर्यन्तस्य च आगादेशे कृते युव अद् अम् । आन अद् अम् ।
इति जात तत्र अतो गुणे इति पररूपे प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामित्यनेन
आफारान्तादेशे युव आ अम्-आय आ अम्-इति जात तत्र अकः सवर्णे दीर्घ इति
दीर्घकादेशे कृते कृते च अमि पूर्व इति पूर्वरूपकादेशे ॥ युवाम् । आवाम् ॥ युष्मद् जस्
अस्मद् जस्-इत्यत्र डे प्रथयोरम् इत्यनेन जस् स्थाने अमि जाते यूयवयौ जसी स्येन
युष्मदोर्मपर्यन्तस्य यूयादेशे अस्मदो मपर्यन्तस्य च वयादेशे कृते यूय अद् अम् । वय अद्
अम्-इति जात तत्र अतो गुणे इति पररूपादेशे शेषे लोप इत्यनेन अद्भागस्यलोपे
च कृते ॥ यूयम् । वयम् ॥ युष्मद् अम्-अस्मद् अम्-इत्यत्र त्वमावेकवचने इत्यनेन युष्मदो
मपर्यन्तस्य एव इत्यादेशे अस्मदो मपर्यन्तस्य च म इत्यादेशे कृते त्व अद् अम् । म अद् अम्
इति जात तत्र अतो गुणे इति पररूपे शेषे लोप इति अद्भागस्य लोपे द्वि
तीयायां चेत्यनेनाकारान्तादेशे अमि पूर्व इति पूर्वरूपादेशे च कृते ॥ त्वाम् । माम् ॥
इति जातम् ॥ युष्मद् शस् । अस्मद् शस् इत्यत्र लशक्तत्तिते इति शकारस्येत्सङ्गायां तस्य
लोप इति शकारलोपे च कृते शसो न इत्यनेन नादेशे तस्मादित्युत्तरस्येति त-
त्रेणोत्तरस्य सकारस्य प्राप्त परमादेः परस्येति सूत्रेणादेरकारस्य नकारे जाते युष्मद् न् स् ।
अस्मद् न् स्-इति जात तत्र द्वितीयायां चेत्यनेनाकारान्तादेशे दीर्घत्वे संयो
गान्तस्य लोप इत्यनेन सस्यलोपे च कृते ॥ युष्मान् । अस्मान् ॥ युष्मद्-टा अस्मद् टा
इत्यत्र चुट् इति टस्येत्सङ्गायां तस्यलोप इति टलोपे च त्वमावेकवचने इति युष्म-
दो मपर्यन्तस्य आदेशे अस्मदो मपर्यन्तस्य मादेशे च कृते एव अद् आ-म अद् आ-इति जात ।

योऽचि । ७।२।८९। अनयोर्थकारादेशः स्यादनादेशोऽजादौ परतः । त्वया मया ॥ यु-
ष्मदस्मदोरनादेशो । ७।२।८६। अनयोरास्त्वादनादेशो हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम्
आवाभ्याम् युष्माभिः अस्माभिः ॥ तुभ्यमहौ ऊयि । ७।२।९५। अनयोर्मपर्यन्तस्य ।
दिलोपः । तुभ्यम् ममम् ॥ भ्यसोऽभ्यम् । ७।२।३०। आभ्यां परस्व । युष्मभ्यम्
अस्मभ्यम् ॥ एकवचनस्य च । ७।२।३२। आभ्यां ड्सेरत् । तत् मत् ॥ पञ्चम्या
अत् । ७।२।३१। आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽस्त्वात् । युष्मत् अस्मत् ॥ तवममौ ड्सि ।
७।२।९६। अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ड्सि ॥ युष्मदस्मद्भ्यां ड्सोऽश् । ७।
२।२७। तव मम युवयोः आवयोः ॥ साम आकम् । ७।२।३३। आभ्यां परस्व साम

तत्र अतो गुणे इति पररूपैकादेशे योचि इति सूत्रेण सर्वस्य प्राप्तो वादेशस्तु अलोन्य-
स्येति सूत्रेणान्यस्य दकारस्य जातस्तथा सति त्वय् आ—मय् आ इति जातं तत्र संयोगे कृते॥
त्वया ॥ मया ॥ युष्मद् भ्याम्—अस्मद् भ्यामित्यत्र युवावौ द्विवचने इति युवादेशे आवा-
देशे च कृते युव अद् भ्याम्—आव अद् भ्याम् जाते अतो गुणे इति पररूपादेशे कृते युष्म-
दस्मदोरनादेशो इति दकारस्याकारे कृते कृते च अकः सचर्णं दीर्घ इति दीर्घादे-
शे ॥ युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ॥ युष्मद् भिस्—अस्मद् भिसित्यत्र युष्मदस्मदोरनादे-
शे इति दस्य स्थाने आकारे कृते कृते च दीर्घत्वे ॥ युष्माभिः । अस्माभिः ॥ युष्मद् डे—अस्मद्
डे इत्यत्र तुभ्यमहौ ऊयीति युष्मदो मपर्यन्तस्य तुभ्यादेशे अस्मदो मपर्यन्तस्य
ममादेशे च कृते तुभ्य अद् डे—मम अद् डे इति जातं तत्र अतो गुणे इति पररूपत्वे
शेषे लोप इति अद् लोपे डेप्रथमयोरम् इत्यमि कृते ॥ तुभ्यम् । ममम् ॥
युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ॥ युष्मद् भ्यस्—अस्मद् भ्यस्—इत्यत्र शेषे लोप इति
अद् लोपे भ्यसोऽभ्यम् इत्यभ्यमि च कृते ॥ युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । युष्मद् ड्सि—
अस्मद् ड्सित्यत्र त्वमावेकवचने इति युष्मदो मपर्यन्तस्य त्वादेशे अस्मदश्च मपर्यन्तस्य
मादेशे अतो गुणे इति पररूपत्वे शेषे लोप इति अद् लोपे एकवचनस्येति
सूत्रेण ड्सेरति कृते कृते च संयोगे ॥ त्वत् । मत् ॥ युष्मद् भ्यस्—अस्मद् भ्यस्
इत्यत्र शेषे लोप इति अद् लोपे पञ्चम्या अत् इति सूत्रेण भ्यसोऽस्ति कृते ॥
युष्मत् । अस्मत् ॥ युष्मद् डस्—अस्मद् डस्—इत्यत्र तवममौ ड्सि इति युष्मदो
मपर्यन्तस्य त्वादेशे अस्मदो मपर्यन्तस्य ममादेशे च तव अद् डस्—मम अद् डस्
इति जातम् अतो गुणे इति पररूपे शेषे लोप इति अद् लोपे युष्मदस्मद्भ्यां
ड्सोऽश् इति ड्सोशि कृते हलन्त्यामिति शस्वेत्संज्ञायां तस्य लोप इति

१ साम आकम् । यदिच शेषे लोप इत्यत्र डिलोपपक्ष एव स्वीक्रियते चेत्तदा हलन्तत्वाभावात्तुः प्राप्ति-
रेव नेति समुद्रकनिर्देशो व्यर्थलोचनान्त्यलोपपक्षोऽपि ज्ञाप्यते । तदाहलन्तत्वात्तुः प्राप्तिः समासना समुद्रक-
निर्देशः सार्धकः । फलतः सर्वमेतद्ग्रन्थावसारेण सिद्धान्तानुसारेण त्वन्वदेनेति तद्विपर्ययोऽवश्यम् ।

आकम् सात् । युष्माकम् अस्माकम् । तयि मयि युवयोः आवयोः युष्मासु अस्मासु ॥
 युष्मदस्मदोः पष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्वाङ्माचौ । ८।१।२०। पदात्परयोरपा-
 दादो स्थितयोः पष्ठयादिविशिष्टयोर्युष्मदस्मादोर्वाङ्माचित्यादेशौ स्तः ॥ बहुवचनस्य व-
 स्लसौ । ८।१।२१। उक्तविधयोरनयोः पष्ठयादिवहुवचनान्तयोर्वस्लसौ स्तः ॥ तेमयावे-
 कवचनस्य । ८।१।२२। उक्तविधयोरनयोः पष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः ॥
 त्वामौ द्वितीयायाः । ८।१।२३। द्वितीयैकवचनान्तयोस्ता मा इत्यादेशो स्तः ॥ श्रीशस्त्रा-

शलोपे ॥ तत्र । मम ॥ युष्मद् ओस्—अस्मद् ओस् इत्यत्र युवाचौ द्विवचने
 इति युष्मदो मपर्यन्तस्य युगादेशो अस्मदो मपर्यन्तस्य आवादेशो अतो गुणे इति
 पररूपे युषद् ओस्—आनद् ओस्—इति जातम् तत्र योचि इति दकारस्य यकारे कृते
 सयोगे सत्य कृते रस्य निर्गुणे च ॥ युषपो । जानयो ॥ युष्मद् आम्—अस्मद् आम् तत्र
 शोषेलोप इति अद् लोपे साम आकमिति साम आकमि कृते च ॥ युष्माकम् ॥
 अस्माकम् ॥ युष्मद् ङि—अस्मद् ङि इत्यत्र लशक्तकित्ते इति कृतेत्सङ्गाया
 तस्य लोप इति कलोपे त्वमावेकवचने इति युष्मदो मपर्यन्तस्य त्वादेशो
 अस्मदो मपर्यन्तस्य च मादेशो ऽत्र अद् इ—म अद् इ—इति जात तत्र अतो गुणे इति
 पररूपत्वे योचीति दस्य कृते सयोगे च ॥ त्वयि । मयि ॥ युवयो । जानयो —
 ईवत् ॥ युष्मद् सु—अस्मद् सु—इत्यत्र युष्मदस्मदोरनादेशो इत्यनेनाकारादेशो
 कृते दीर्घे च । युष्मासु ॥ अस्मासु ॥ श्रीशस्त्रावतु माणीहेत्यत्र त्वामौ द्वितीयाया
 इत्यनेन तामित्यस्य त्वादेशो मामित्यस्य मादेशो जातोस्ति । दत्तात्ते मेपि शर्म स इत्यत्र
 तेमयावेकवचनस्येत्यनेन तुभ्य स्थाने ते महा स्थाने च मे इत्यादेश सभूत । त्वामौ
 ते मेपि स हरिरित्यत्र तेमयावेकवचनस्येति सूत्रेण तत्र स्थाने ते मम स्थाने च मे
 इत्यादेश सभूत । पातु वामपि नौ विभुरित्यत्र युष्मदस्मदोः पष्ठीचतुर्थीद्विती-
 यास्ययोर्वाङ्माचौ इत्यनेन युगमित्यस्य वाम्—आवामित्यस्य च नौ इत्यादेशो दरीद-
 श्यते । सुखं वा नौ दद्यात्वीश इत्यत्र युगाम्यामित्यस्य स्थाने वाम्—आवाम्यामित्यस्य स्थाने च
 नौ इत्यादेश सभूत । पतिर्वागपि नौ हरिरित्यत्रापि युगयोरित्यस्य स्थाने वाम्—आवयोरि-
 त्यस्य च स्थाने नौ इत्यादेश सभूत । सोय्याद्गोन इत्यत्र बहुवचनस्य वस्लसौ इत्य-
 नेन युष्मानित्यस्य व—अस्मानित्यस्य च न इत्यादेशो वरीवरीति ॥ शिव धो जो दद्या-
 दित्यत्रापि युष्मन्मित्यस्य स्थाने व—अस्मन्मित्यस्य च स्थाने च न इत्यादेश सजा
 तोऽस्ति । एवमेव सेव्योत्र व स न इत्यत्रापि बहुवचनस्य वस्लसौ इत्यनेन युष्माक-
 मित्यस्य व—अस्माकमित्यस्य च न इत्यादेशश्चकार्त्ते । पाता ते भक्तोस्तीत्यत्र एकवाक्ये
 युष्मदस्मदादेशा चकव्या इत्यनेन तत्र स्थाने ते आदेशो जातोस्ति य
 भिन् पक्षे ते इत्यादेशो न जातस्तस्मिन् पक्षे पाता तत्र भक्तोस्तीति जातम् । तस्यै

ऽवतु मापीह दद्यात्ते मेऽपि शर्म सः ॥ स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु धामपि नौ विभुः ॥ १ ॥ सुखं वा नौ ददात्तीशः पतिर्वामपि नौ हरिः । सोऽव्याहो नः शिवं वो नो दद्यात्तेव्योऽत्र वः स नः ॥२॥ (एकवाक्ये शुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः) अन्वादेशे तु नित्यं स्युः । घाता ते भक्तोऽस्ति । घातात्तव भक्तोऽस्ति तस्मै ते नम इत्येव । सुपात् सुपाद् सुपादौ ॥ पादः पत् ॥ ६।४।१३०। पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पदादेशः । सुपदः सुपदा सुपाद्भवाम् । अग्रिमत् अग्रिमद् अग्रिमथौ अग्रिमथः ॥ अनिदितां हल उपधायाः किति ॥ ६।४।१४। हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः किति किति । नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । तस्य कुन्ने ङः । प्राङ् प्राङ्घ्रौ प्राङ्घ्रः ॥

ते नन इत्यत्र अन्वादेशत्वात् नित्य आदेशो जातः ॥ सुपाद् सु इत्यत्र हल्ङ्ङ्याच्भ्य इत्यनेन सलोपे वाचसाने इति दस्य तकारे च कृते ॥ सुपात् पक्षे सुपाद् ॥ सुपाद् शस् इत्यत्र पादःपदित्यनेन पदादेशे कृते कृते च संयोगे ॥ सुपदः । सुपदा । सुपाङ्गामित्यादि । अग्रिम्य सु इत्यत्र हल्ङ्ङ्याच्भ्य इत्यनेन सुलोपे झलां जश्चोन्ते इत्यनेन थस्य दकारे वाचसाने इत्यनेन दकारस्य तकारे च कृते ॥ अग्रिमत् ॥ पक्षे ॥ अग्रिमद् ॥ अग्रिमथ न्यामित्यत्र झलां जश्च झशीत्यनेन थस्य दकारे कृते ॥ अग्रिमङ्गाम् ॥ प्र अग्रे अन् च इत्यवस्थायां ऋत्विग्दधृक्लृग्दिगुष्णिग्शुयुजिक्कुञ्चां चेति सूत्रेण किन्ति कृते प्र अन् च किन् इति जाते लशक्ततद्धिते इति ककारस्थेत्संज्ञायां हलन्त्यमित्यनेन नकारस्थेत्संज्ञायां उपदेशेऽजनुनासिक इदिति वकारोत्तरवर्तिन इकारस्य चैत्संज्ञायां कृतायां कृते च तस्य लोप इत्यनेन ककारोत्तरवर्तिनो लोपे प्र अन् च इति जातं तत्र वेरपृक्तस्येति वकारलोपे न किमपि किन्संबन्धावशिष्टं तथापि किन् प्राङ्घ्रशब्दे कृदन्तता निष्पादिता ततश्च कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचने सौ समागते प्र अन् च सु इति जातं तत्र अनिदितां हलउपधायाः किति इति सूत्रेण नकारस्य लोपे प्र अच् सु इति जातं तत्र उगिद्वां सर्वनामस्थानेऽधातोरित्यनेन नलोपिन्यञ्चतौ परे लुमि जाते उम्मागस्य लोपे कृते प्र अन् च सु इति जातं तत्र सकारोत्तरवर्तिन उकारस्य उपदेशेऽजनुनासिक इदिति इत्संज्ञायां तस्य लोप इत्यनेन लोपे च कृते प्र अन् च स् इति जातं तत्र हल्ङ्ङ्याच्भ्यो दीर्घादिति सकारलोपे संयोगान्तस्य लोप इति चकारलोपे किन् प्रत्ययस्य कुरित्यनेन नकारस्य स्थाने यथासंख्यमनुदेशः समानागिति नकारस्य उकारादेशे अकः सवर्णे दीर्घ इति प्रकारोत्तरवर्तिनो अकारस्य दीर्घत्वे च कृते ॥ प्राङ् ॥ प्रान् च औ इत्यत्र चकारस्थीकारेण तद् संयोगे कृते स्तोः श्रुना श्रुत्यनेन नकारस्य अकारे च कृते ॥ प्राङ्घ्रौ ॥ एवं जसि ॥ प्राङ्घ्रः ॥ प्रान् च शस् इत्यत्र सकारस्थेत्संज्ञायां लोपे च अनिदितां हल उपधायाः किति

अचः । ६।४।१३८। लुप्तनकारस्याश्वतेर्भस्याकारस्य लोपः ॥ चौ ६।३।१३८। लुप्ता-
कारनकारेऽश्वतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः ॥ प्राचः प्राचा प्राग्भ्याम् । प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्र-
तीचः प्रत्यग्भ्याम् । उदङ् उदञ्चौ ॥ उद् ईत् ६।४।१३९। उच्चवृदात्तरस्य लुप्तनका-
रस्याश्वतेर्भस्याकारस्य ईत् । उदीचः उदीचा उदग्भ्याम् ॥ समः समि ६।३।१३९।

नकारलोपे प्र अन् अस् इति जातं तत्र अचः इति सूत्रेण अकारस्य लोपे चौ
इत्यनेन पूर्वस्याणो दीर्घत्वे कृते च संयोगे ॥ प्राचः ॥ प्राचा ॥ प्राग्भ्यामित्यादि ॥ प्रति अन्
च् इत्यत्र ऋत्विग्दधुगित्यनेन किमि ककारवकारेकारनकायाणां लोपे ह्रको यणचीति
यकारे कृत्ताञ्चित्समासाश्चेति प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचने सौ च समागते प्रत्यन्
च् सु इति जातं तत्र ह्रल्लङ्याचभ्य इति सकारलोपे संयोगान्तस्य लोप इति च-
कारलोपे किन्प्रत्ययस्य कुरिति कवर्गान्तादेशे ॥ प्रत्यङ् ॥ प्रति अन् च् अस् इत्यत्र
अनिदितां ह्रल उपधायाः कृतीति नकारलोपे प्रति अच् अस् इति जातं तत्र
अच इत्यकारलोपे चौ इत्यनेन पूर्वस्याणो दीर्घत्वे ॥ प्रतीचः ॥ प्रति अन् च् भ्याम् इत्यत्र
ह्रको यणचीति यणि अनिदितां ह्रल उपधायाः कृति इति नकारलोपे
चौ । कुरिति कवर्गदेशे प्रथकभ्यामिति जातं तत्र झलां जशोन्ते इति ककारस्य
गकारे कृते ॥ प्रत्यग्भ्याम् ॥ उत् अन् च् शस् इत्यत्र शकारस्येत्संज्ञायां लोपे च
अनिदितां ह्रल उपधायाः कृतीति नकारलोपे उत् अच् अस् इति जातं तत्र
उद् ईदित्यनेन अकारस्य ईकारदेशे झलां जशोन्ते इति ककारस्य दकारे संयोगे सम्प
रूपे स्य विसर्गत्वे च कृते ॥ उदीचः ॥ एवं ॥ उदीचा ॥ उदन् च् भ्यामित्यत्र अनिदि-
तां ह्रल उपधायाः कृतीति नकारलोपे चौः कुरिति कवर्गदेशे उदङ् भ्याम्
जाते झलां जशोन्ते इति कस्य गकारे कृते ॥ उदग्भ्याम् ॥ सम् अन् च् इत्यत्र समः
समीत्यनेन समः स्थाने सम्पादेशे कृते कृते चैकोयणचीति सूत्रेण यणि सम्यन् च् जाते
ऋत्विग्दधुक्स्वर्गदिगुण्णिगञ्जुजिकुञ्चां चेति किमि किनः सर्वस्य लोपे कृत्त-
ञ्चित्समासाश्चेति प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ मुफारोत्तरपर्युक्तारस्येत्संज्ञायां लोपे च सम्यन्
च् सु इति जातं तत्र अनिदितां ह्रल उपधायाः कृति इति नकारलोपे उणि-
दचां सर्वनामस्थाने भातोर्गिति लुमिउन्मागलोपे संयोगान्तस्य लोप इति च-
कारलोपे ह्रल्लङ्याचभ्य इति सकारलोपे किन्प्रत्ययस्य कुरिति सूत्रेण कवर्गान्तादेशे च
॥ सम्पङ् ॥ सम् अन् च् शस् इत्यत्र समः समीति समौ समि अन् च् शस् इति जातं तत्र श-

१ अचः । अत्र निरनुस्वारनिर्देशादेव वृत्तौ लुप्तनकारस्याश्वतेरित्यर्थो जातः । २ समः समि । अत्र
समोनिधिरिति न्यायः कर्णः रिधेति सूत्रेणान्तादेशे सिद्धं सम्बधितं किं वीरवेण सखम् । धन् इत्यस्याव्य-
यत्ताद्व्ययवर्तनाग्रामकच् प्राक् टेरित्यनेन सूत्रेण अवधि दृष्टे उक्तम् इति जातं तत्र उन्मध्यपति-
तम्यायेन समोयद्वयेण सङ्गोऽपि ग्रहणं सप्तम्या भ्रान्त्योदेन सङ्गम्यदित्यनेन प्रसज्येत राहन्ते तु समि
आदेशस्यानेनाभ्यादकचमिष्ठलौकादेशे सम्बधितं भाष्यसमत् तस्यावधौचमेव समीपम् ॥

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ । सम्यङ् सम्यङ् समीचः सम्यग्भ्याम् ॥ सहस्य सध्रिः । ६।
३।९५। तथा सध्र्यङ् ॥ तिरसस्तिर्यलोपे । ६।३।९४। अलुप्ताकारेऽञ्चतौ वप्रत्य-
यान्ते तिरसस्तिर्यदेशः । तिर्यङ् तिर्यङ् तिरश्चः तिर्यग्भ्याम् ॥ नाञ्चेः पूजायाम्
। ६।४।३०। पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न ॥ प्राङ् प्राञ्चौ । नलोपाभावाद्लोपो
न । प्राञ्चः प्राङ्भ्याम् प्राङ्क्षु । एवं पूजार्थं प्रत्यक्षद्वयः । कुङ् कुञ्चौ कुङ्भ्याम् । ५-

कारत्येसंज्ञायां लोपे अनिदितां हल उपधाया इति नलोपे अच इति अकारलोपे
समिच् अस् इति जातं तत्र चौ इति सूत्रेण पूर्वस्याणो दीर्घत्वे संयोगे च ॥ समीचः ॥ एवं
समीचा ॥ सम् अन् च भ्यामित्यत्र समः समीति सन्पादेशे इकां यणचीनि यणि
अनिदितां हल उपधायाः कृतीति नकारलोपे चोः कुरित्यनेन कवर्गादेशे
कृते कृते च झलां जश् झशीति कस्य गत्वे ॥ सम्यग् भ्याम् ॥ सह अन् च
इत्यत्र ऋत्विगदधृगिति किनि ककारवकारेकारनकाराणां लोपे प्रातिपदिकत्वात्सौ सकारो-
त्तरवर्त्युकारलोपे सह अन् च स् इति जातं तत्र सहस्य सध्रित्यनेन सध्यादेशे अनि-
दितां हल उपधाया इति नलोपे उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोरिति तुमि
उमो लोपे इको यणचीति यणि संयोगान्तस्य लोप इति चकारलोपे हल्भ्यान्-
भ्य इति सकारलोपे किन्प्रत्ययस्य कुरिति कवर्गान्तादेशे च कृते ॥ सध्र्यङ् ॥ एवमप्रेपि
ज्ञेयम् ॥ तिरस् अन्च इत्यत्र ऋत्विगिति किनि किनो लोपे सौ सकारोत्तरवर्त्युकारलोपे
तिरसस्तिर्यलोपे इति तिरि कृते हल्भ्यावभ्यां दीर्घादिति सलोपे इको यणची-
ति यणि तिर्यन् च इति जाते अनिदितां हल उपधायाः कृति इति नलोपे उगि-
दिचां सर्वनामस्थाने धातोरिति तुमि उमो लोपे संयोगान्तस्य लोप इति चका-
रलोपे किन्प्रत्ययस्य कुरिति कवर्गान्तादेशे ॥ तिर्यङ् ॥ तिरस् अन् च शान् इत्यत्र शका-
रत्येसंज्ञायां लोपे अनिदितां हल उपधायाः कृति इति नलोपे अच इत्यकार-
लोपे स्तोः श्रुना श्रुरिति सस्य शत्वे कृते कृते च संयोगे ॥ तिरश्चः ॥ एवम् ॥ तिरश्चा ॥
तिरस् अन् च भ्यामित्यत्र अनिदितां हल उपधाया इति नलोपे तिरस-
स्तिर्यलोपे इति तिर्यदेशे इको यणचीति यणि चोः कुरिति कवर्गादेशे झलां
जश् झशीति जङ्त्वे ॥ तिर्यग्भ्याम् ॥ प्र अन् च शस् इत्यत्र नाञ्चेः पूजायामि-
त्यनेन नकारलोपाभावे स्तोः श्रुनेति नस्य ऋत्वे संयोगे च कृते ॥ प्राञ्चः ॥ एवमप्रे सम्यङ्
सध्र्यङ् तिर्यङ् शब्दावभ्याः । कु अन् च इत्यत्र किनि किनो लोपे सौ समागते कु अन् च
स् इति जातं तत्र अनिदितां हल उपधायाः कृति इति नकारलोपे अच इत्य-

१ तिरसस्तिर्यलोपे । अत्र अलोप इति पदे बहुव्रीहिसमाप्तः । न विद्यते अत्र लोपो वसित्विति विग्रहः ।

सीत्रस्ताजुडभायः शफन्वादिस्ताव परत्यं च । तदेव मनसि निधाय कृत्वा अलुप्ताकारेऽञ्चतविलुक्तम् ।
उक्तार्थात्सीकारे तु अलोप इत्यस्य लोपाभाव इत्येवार्थः ।

योमुक् पयोमुग् पयोमुचौ पयोमुग्भ्याम् । चगित्वाञ्जुम् ॥ सान्तमहत्तः संयोगस्य । ६।४।१०। सान्तसंयोगस्य महत्तश्च यो नकारस्तोपधाया दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने । महान् महान्तौ महान्तः । हे महन् महद्भ्याम् ॥ अत्वसन्तस्य चाधातोः । ६।४।१४। अत्वन्तस्योपधाया दीर्घो धातुमित्रासन्तस्य चासंबुद्धौ सौ परे । धीमान् धीमन्तौ धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ महद्भ्याम् । मातेर्द्वयतुः । विलसामभ्यादिभस्यापि देलौपः । भवान् भवन्तौ । शत्रन्तस्य तु भवन् ॥ उभे अभ्यस्तम् । ६।१।५। पाष्ठ-

कारलोपे उगिदचां सर्वनामस्थानेधातोरिति नुमि उमो लोपे किन्प्रत्ययस्य कुरिति कयर्गान्तादेशे कृते च ॥ कुह् ॥ कु अन् च औ इत्यन अनिदितामिति नकारलोपे अच् इत्यनेनाकारलोपे उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोरिति नुमि उम्भागलोपे स्तोः श्रुना श्रुरिति नस्य अत्वे सयोगे च कृते ॥ कुर्धौ ॥ एवमपि बोध्यम् ॥ पयोमुच् स इत्यत्र हल्ङ्याच्भ्य इति तलोपे चोः कुरिति चस्य कत्वे वायसाने इति कस्य गत्वे ॥ पयोमुग् ॥ पयोमुक् ॥ पयोमुच् भ्यामित्यत्र चोः कुरिति चस्य कत्वे झलौ जङ् झशीति कस्य गत्वे ॥ पयोमुग्भ्याम् ॥ महत् सु इत्यत्र हल्ङ्याच्भ्यो दीर्घादिति सकारलोपे उगिदचां सर्वनामस्थानेधातोरिति नुमि उमो लोपे संयोगान्तस्य लोप इति तलोपे सान्तमहत्तः संयोगस्येलनेनोपधाया दीर्घत्वे च कृते ॥ महान् ॥ महद्भ्याम् ॥ धीमत् स इत्यत्र उगिदचां सर्वनामस्थानेधातोरिति नुमि उमो लोपे हल्ङ्याच्भ्य इति सकारलोपे संयोगान्तस्य लोप इति तलोपे अत्वसंत्यस्य चाधातोः इत्यनेनोपधाया दीर्घत्वे ॥ धीमान् । धीमन्तौ । धीमन्तः ॥ मातेर्द्वयतुरित्यनेन भाधातोर्द्वयती एते सुट् इत्यनेन ड्योत्तज्ञाया तस्य लोप इति ङकारलोपे उपदेशेजनुनासिक इत् इत्यनेन तकारोत्तरन्युकारस्योत्तज्ञाया तस्य लोप इत्युकारलोपे टेः इत्यनेन भकारोत्तरत्वाकारलोपे भवत् इति जात तत्र प्रातिपदिकमंज्ञायां सी सान्त पात्युकारलोपे हल्ङ्याच्भ्य इति मस्य लोपे उगिदचामिति नुमि उमो लोपे संयोगान्तस्य लोप इति तकारलोपे अत्यमन्तस्य चाधातोरित्यनेनोपधाया दीर्घत्वे च कृते ॥ भवान् ॥ यदा च ङटः शतृशान्ताभित्यनेन भूधातोः शतृप्रत्यये कृते ङकारस्य लोपे तकारान्तपानिनि ऋकारस्य लोपे भू अत् इति जाते तिङ् शित् भार्यधातुर्कपिति सार्धधातुकर्ता विधाय कर्तरिङापिति ङपि ङकारस्यलोपे च कृते भू अ अत् इति जातम्, तत्र भार्यधातुर्भार्यधातुर्भार्योरिति गुणे मन्थोययायाच इति सूत्रेणानादेशे भव अत् इति जातम्, तत्र अत्वोत्तज्ञे इति परस्परान्ते भवत् इति जातं तत्र पाठ्योत्तज्ञे भावकते

द्विसप्रकरणे ये द्वे विहिते ते दधे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे सः ॥ नाभ्यस्ताच्छतुः
 ।७।१।७८। अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम्र । ददत् ददद् ददतौ ददतः ॥ जक्षित्यादयः
 पट् ।६।१।६। पट् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एते अभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षन् ज-
 क्षद् जक्षतौ जक्षतः । एवं जाप्रत् दरिद्रत् शासत् चकासत् । गुप् गुप्ता गुप्ः गुभ्याम् ॥
 लदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ।३।२।६०। लदादिषूपपदेऽप्यज्ञानार्थादृशः क-
 न्स्यात्, चात्किम् ॥ आ सर्वनाम्नः ।६।३।९१। सर्वनाम्न आकारेऽन्तादेशः स्या-
 द्गृहशबतुषु । तादृशौ तादृशः तादृग्न्याम् । ब्रञ्चेति पः । जञ्चच्चर्त्वे । विद् विद्
 वेशौ विशः विद्भ्याम् ॥ नशेर्वा ।८।२।६३। नशेः कचर्गोऽन्तादेशो वा पदान्ते ।
 नक् नग् नद् नद् नशौ नशः । नग्भ्याम् नद्भ्याम् ॥ स्पृशोऽनुदके कित् ।३।२

जगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोरिति नुमि उमो लोपे हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घा-
 दिति सलोपे संयोगान्तस्येति तलोपे च कृते ॥ भयन् ॥ इति रूपं भयति दीर्घत्वं न भ-
 यति अत्वन्तत्वाभावात् ॥ ददत् स् इत्यत्र नाभ्यस्ताच्छतुरित्यनेन नुमोऽभावे हल्ङ्याब्भ्य
 इतिसलोपे च ॥ ददत् ॥ एवं जक्षत् जाप्रत् दरिद्रत् शासत् चकासत् दीर्घत् वेभ्यत् इत्यादि
 शब्दानामपि जक्षित्यादयः पट् इत्यनेनाभ्यस्तसंज्ञायां जातायां नाभ्यस्ताच्छतुरिति
 नुमोऽभावे ददत् वद्रूपाणि ज्ञेयानि । तादृशशब्दोऽस्त्यग्रे लदादिषु दृशोऽनालोचने
 कञ्चेत्यनेन कनि किनि च जाते सर्वस्यापि कनः कित्तथ लोपे कृत्तद्धितसमासा-
 श्चेति प्रातिपदिकतायां प्रथमैकवचने सौ समागते तद् दन् सु इति जातम्, तत्र आ स-
 र्वनाम्न इति सूत्रेणाकारान्तादेशः कृते कृते चाकःसवर्णे दीर्घ इति दांयं तादृग् न् इति
 जातम्, तत्र हल्ङ्याब्भ्य इति सलोपे ब्रश्चभ्रस्जसृज्सृज्यजराजभ्राजच्छशां
 प इत्यनेन शस्य पक्षे झलां जशोन्ते इति पत्य ङत्वे किन्प्रत्ययस्य कुरित्यनेङस्य गत्वे
 वाचसाने इति गत्य कत्वे च कृते ॥ तादृक् । तादृग् । तादृशौ । तादृशः । तादृग्न्याम् ॥ इत्यादि
 विश् सु इत्यत्र ब्रश्चभ्रस्जसृज्सृज्यजराजभ्राजच्छशां प इत्यनेन शकारस्यपक्षे
 झलां जशोन्ते इति पत्य ङत्वे वाचसाने इत्यनेन ङस्य ङत्वे ॥ विद् पक्षे विद् ॥
 विशौ ॥ विशः ॥ विद्भ्याम् ॥ इत्यादि ॥ मग् सु इत्यत्र ब्रश्चेति शस्य पक्षे झलां जशो-
 न्ते इति पत्य ङत्वे हल्ङ्याब्भ्य इति सकारलोपे नद् इति जातं तत्र नशेर्वा इत्य-
 नेन ङस्य कुत्वेन गत्वे वाचसाने इत्यनेन गत्य कत्वे ॥ नक् ॥ चर्त्वाभावे ॥ नग् ॥
 कुत्वाभावे चार्त्वे च ॥ नद् ॥ चर्त्वाभावे च ॥ नद् ॥ नशौ ॥ नशः ॥ नग्भ्याम् ॥

१ आ सर्वनाम्नः । न चाग्नेन ज्ञातेन सर्वतद् विध्यद्विस्वादिष्वार्त्वं कस्मात् भवतीति वाच्यम् । लदादिषु
 दृशोऽनालोचने कञेति सूत्रात्त्वदादिपदशानुवृत्तिर्न सिद्धेः । अनुवृत्त्येवैवविद्वां सर्वनामग्रहणं तु विष्णुदेव-
 चोद्य देवस्यर्त्वा यप्रसन्न इत्यस्मिन्ननुवृत्त्यर्थम् ।

।५८। अनुदके सन्नुपपदे स्पृशोः किन् । घृतस्पृह् घृतस्पृग् घृतस्पृशौ घृतस्पृशः । दधृक्
दधृग् दधृगौ दधृग्भ्याम् । रत्नमुद् रत्नमुद् रत्नमुगौ रत्नमुद्भ्याम् । पद् पद् पद्भिः
पद्भ्यः पण्णाम् पद्सु । रुत्वं प्रति पलस्यासिद्धत्वात्सञ्जुपो रुरिति रुत्वं ॥ वोरूपे-
धाया दीर्घ इकः । ८।२।७६। रेफवान्तयोरुपधाया इको दीर्घः पदान्ते । पिपठीः

नद्ध्याम् ॥ इत्यादि ॥ घृतस्पृश् इत्यत्र स्पृशोऽनुदके किनिति किनि किनो लोपे
प्रातिपदिकत्वात्सौ सकारस्य ह्रस्व्याब्भ्य इति लोपे व्रश्चेति शस्य पत्वे झलां
जशोन्ते इति पत्य उत्वे किन्प्रत्ययस्य कुरित्यनेन उत्य गत्वे वाचसाने इति
गस्य चत्वेन कत्वे ॥ घृतस्पृक् ॥ चर्त्वाभावे ॥ घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ । घृतस्पृश ॥ इत्यादि
दधृक् इत्यत्र ऋत्विग्दधृगित्यनेन किनि किनो लोपे प्रातिपदिकत्वात्सौ सकारस्य च ह्रस्व-
ज्याब्भ्य इति लोपे झलां जशोन्ते इति पत्य उत्वे किन्प्रत्ययस्य कुरिति
उत्य गत्वे वाचसाने इत्यनेन गस्य कत्वे ॥ दधृक् ॥ चर्त्वाभावे ॥ दधृग् ॥ दधृगौ ॥
दधृप ॥ दधृग्याम् ॥ इत्यादि ॥ रत्नमुप् सु इत्यत्र ह्रस्व्याब्भ्य इति सकारलोपे झलां-
जशोन्ते इति पत्य उत्वे वाचसाने इति उत्य टत्वे ॥ रत्नमुद् ॥ पक्षे ॥ रत्न
मुद् ॥ रत्नमुगौ ॥ रत्नमुप ॥ रत्नमुद्भ्याम् ॥ इत्यादि ॥ पप् सु इत्यत्र ह्रस्व्याब्भ्य
इति सकारलोपे झलां जशोन्ते इति पत्य उत्वे वाचसाने इति उत्य टत्वे ॥ पद् ।
पक्षे । पद् ॥ पप् आमिसत्र पट्चतुर्भ्यश्चेति नुटि उटो लोपे झलां जशोन्ते
इति पत्य उत्वे घृना घुरिति नस्य णत्वे पट्णामिति जात तत्र प्रत्यये मापायां नित्य-
मित्यनेन उत्य णत्वे ॥ पण्णाम् ॥ पप् सुप् इत्यत्र झलांजशोन्ते इति पत्य उत्वे डः
सि धुद् इति धुटि उटो लोपे खरि चेति धस्य कत्वे पुनश्च खरिचेति उत्य टत्वे कृते ॥
पद्सु । धुढभावे । पद्सु ॥ पिपठिस् सु इत्यत्र ह्रस्व्याब्भ्यो दीर्घादिति सकारलोपे
आदेशप्रत्यययोरिति मूर्धन्यादेशे तत्प्रातिहत्वात् ससञ्जुपोरुत्त्यनेन पत्य रुत्वे उप-
देशोऽजनुनासिक इत् इत्यनेन स्कारोत्तरकर्तृकारलोपे पिपठिर् इति जात ॥ च वॉ-
रुपधाया दीर्घ इक इत्यनेनोपधामृतठकारोत्तरपतिनीकारे दीर्घे कृते खरचसानयो-
र्विसर्जनीय इत्यनेन सस्य निसर्गत्वे च कृते ॥ पिपठी ॥ पिपठिस् औ इत्यत्र आदे-
शप्रत्यययोरिति सस्य णत्वे सयोगे च कृते ॥ पिपठिगौ ॥ पिपठिस् म्याम् इत्यत्र सस-
ञ्जुपोरुत्त्यनेन सस्य रुत्वे स्कारोत्तरकर्तृकारलोपे वोरुपधाया दीर्घ इक इति ठकारो-
त्तरवातिन इकारस्य दीर्घत्वे ॥ पिपठीर्म्याम् ॥ पिपठिस् सु इत्यत्र ससञ्जुपोरुत्त्यनेन सस्य
रत्वे वोरुपधाया दीर्घ इक इति दीर्घत्वे खरचसानयोर्विसर्जनीय इति सस्य

१ स्पृशोऽनुदके किन् । अनुदके किमुदनस्पर्श । २ वोरुपधाया दीर्घ इति । अत्र सिपि धातोर्नि-
त्यतो धातोर्नित्यनुपपत्तौ तथा वोरुपधाया विशेष्यते तथा च धातोरेवोपधाया इको दीर्घस्तोन हरिभिरित्यादी-
न दीर्घः ।

शनसौ उशनोभ्याम् उशनःषु । अनेहा अनेहसौ हे अनेहः । वेषाः वेपसौ हे वेधः
वेधोभ्याम् ॥ अदस औ सुलोपश्च । ७।२।१०७ अदस औत्सात्सी परे सुलो-
पश्च । तदोरिति सः । असौ । लदायल पररूपतम् वृद्धिः ॥ अदसोऽसेर्दादुदो
मः । ८।२।८० अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्त्रो दस्य मश्च । आन्तरतम्याद्-

इत्यनेनोपधाया दीर्घत्वे नलोपः प्रातिपदिकान्तस्तेति नलोपे च कृते ॥ उशना ॥
हेर्पूर्वकोशनस् सु इत्यत्र हल्छान्द्यभ्य इति सलोपे अस्य संवृद्धौ वानङ्नलोपश्चेति
धातुकेनान्त्यस्य सकारस्थानादि कृते कृते च नलोपे ॥ हेउशन ॥ याग्रहणात् नलोपाभावे ॥ हे
उशनम् ॥ अनङ्गदेशाभावे सस्य रत्वे रस्य विसर्गत्वे च ॥ हे उशन ॥ उशनस् भ्यामियत्र
ससञ्जुपोरिति सस्य रत्वे ह्रश्चिचेत्यनेन रोस्त्वे आहुण इति गुणे च कृते ॥ उश-
नोभ्याम् ॥ एवमेव ॥ अनेहा ॥ अनेहसौ ॥ हे अनेह ॥ इत्यादि ॥ वेधस् सु इत्यत्र अत्व-
सन्तस्य चाधातोरित्यनेनोपधाया दीर्घत्वे हल्छान्द्यभ्य इति प्रत्ययसकारलोपे
ससञ्जुपोरिति सस्य रत्वे रस्य विसर्गत्वे च ॥ वेधा ॥ अदस् सु इत्यत्र अदस औ सु-
लोपश्चेत्यनेन सस्य स्थाने औकारे जाते सकारलोपे च अद औ इति जातम्, तत्र तदोः
सः सावनन्त्ययोरिति दस्य सकारे वृद्धिरेचीति वृद्धौ च ॥ असौ ॥ अदस् औ
इत्यत्र त्यदादीनाम् इति अकारे अद अ औ इति जात तत्र अतोऽगुणे इति पररूपे
अद औ इति जाते वृद्धिरेचीत्यनेन वृद्धौ अदौ इति जात तत्र अदसोऽसेर्दादुदोम
इति सूत्रेणौकारस्य ऊकारे दकारस्य च मकारे कृते ॥ अम् ॥ अदस् जस् इत्यत्र त्यदादी-
नाम् इति अकारे अतो गुणे इति पररूपत्वे जसः शीति जस शीकारे शकारस्ये-
स्तज्ञाया लोपे च कृते अद ई इति जात तत्रादूगुण इति गुणे अदे इति जात तत्र एत
ईह्लुवचने इत्यनेन एकारस्य ईकारे दकारस्य च मकारे कृते ॥ अमी ॥ अदस् अम् इत्यत्र
यद्यपि अदसोऽसेर्दादुदोम इति सूत्र प्राप्त पर च पूर्वप्राप्तिसिद्धमिति सूत्रेण तस्यासि-
द्धत्वात्प्रथमं त्यदादीनाम् इति अत्ये अतो गुणे इति पररूपे अमि पूर्व इति पूर्वरूपे अदम्
इति जात तत्र अदसोऽसेर्दादुदोम इति दकारस्य मकारे अकारस्य च उत्त्वे कृते ॥ अ

१ अदस औ सुलोपश्च । अतु सोरेवैकारो विधीयता लदायलेन्यावितिसिद्ध किं सुलोपविधानेन । नै
वम् । अतस्ती औलत्र अतक अ औ इत्यवस्थायामतोऽगुणे कृते यपि प्रत्ययस्थेति सूत्रेणैवावति । रा
ज्ञान्ते तु अदन्तस्तामाभावेन न द्यम् । इति मनोरमायाम् । अदस सोर्दो इति न सुनिता टिलोपे कृते
निल्लात्तल बाधिला लदायलेन्यावितिसिद्धिरिति सेतरे प्रतिपादितम् । नच तदोऽस इति सूत्रेण दस्य
रस्य सत्वविधानात्तदायल नैवे वाच्यम् । असकानिलत्र चरितार्थत्वात् । अत्रोच्यते । सौ आदेशश्चदा-
यपवादः सत्यपि सभवे बाधन भवतीति न्यायेन । एवच टिलोपापेक्षया परत्वात्सत्वे पुन प्रसङ्गविज्ञानादि-
लोपे असौ इत्यस्य सिद्धिः । सकृदप्यविवक्षितान्तरे तु निल्लात्तल्लोपे कृते न दोषः । तदोरिति सूत्रे स
कृदप्यविवक्षितान्तरे अदस इति विभज्य सत्वविधायनविधानेन गाव्येऽनन्त्यग्रहणप्रत्याख्यानं सत्वसिध्याऽ
दोषात् ।

स्य उः दीर्घस्य ऊः । अम् । जसः शी । गुणः ॥ एत ईडुवचने । ८।२।८१। अ-
दसो दात्परस्यैत ईदस्य मो वहुयौकौ । अमी । पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् प-
श्चादुत्तमत्वे । अनुम् अम् अमून् । गुले कृते विसंज्ञायां नाभावः ॥ नं मुने । ८।२।३।

मुम् ॥ अदस् शस् इत्यत्र लशक्तद्धिते इति शकारस्येत्संज्ञायां तस्य लोप इति शस्य
लोपे अदस् अस् इति जातं तत्र त्यदादीनाम इत्यकारे अतो गुणे इत्यनेन प्राप्तं
पररूपं अधित्वा प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति पूर्वसवर्णदीर्घादेशे तस्माच्छसो नः पुंसि
इति सकारस्य नकारे अदान् इति जातं तत्र अदसोऽसेर्दादुदोम इति दकारस्य मकारे
आकारस्य ऊकारे च कृते ॥ अमून् ॥ अदस् टा इत्यत्र त्यदादीनाम इत्यकारे अतो
गुणे इति पररूपत्वे अदसोऽसेर्दादुदोम इति दस्य मकारे अकारस्य च उकारे अमु
टा इति जातं तत्र शेषोध्यसखीति विसंज्ञायां कृतायां कृते च आङो नाऽखि-
यानित्यनेन टाकारस्य नाकारे । अमुना । इति जातं परंतु मुभावस्य विसंज्ञाविधायकशा-
स्त्रस्याग्रे अस्तिद्वत्वात् विसंज्ञाया अप्यसिद्धत्वे प्राप्ते नमुने इत्यनेन मुभावस्य सिद्धत्वात् विसं-
ज्ञायां सिद्धायां नाभावे जाते ॥ अमुना । अदस् अग्रे तृतीयादिवचने भ्यामि समागते त्यदादी-
नाम इत्यनेन सस्यात्वे अतो गुणे इति पररूपत्वे सुपि चेति दीर्घे अदसोऽसे-
र्दादुदोम इत्यनेन दान्तःपात्ताकारस्योत्वे दस्य मत्वे च ॥ अमूभ्याम् ॥ अदस् अग्रे तृती-
याया बहुवचने भिसि त्यदादीनाम इति सस्यात्वे अतो गुणे इति पररूपत्वे बहु-
वचने झल्येदिति दस्यैत्वे एत ईडुवचने इत्यनेन एकारस्य ईकारे दस्य च मत्वे ॥
अमीभिः ॥ अदस् अग्रे चतुर्थ्येकवचने डे समागते त्यदादीनाम इत्यत्वे अतो गुणे
इति पररूपत्वे सर्वनाम्नः स्मै इत्यनेन स्मै कृते अदसोऽसेर्दादुदोम इति दस्य मत्वे
तदुत्तरवर्त्यकारस्य चोत्वे आदेशप्रत्यययोरिति मूर्धन्यादेशे च कृते ॥ अमुष्मै ॥ एवं
पञ्चम्या एकवचने ङसौ समागते त्यदादीनाम इत्यकारे अतो गुणे इति पररूपे ङसि-
ङ्योः स्मात्स्मिनाविति ङसेः स्मात् कृते अदसोऽसेर्दादुदोम इति दस्य मत्वे दका-
रान्तःपात्ताकारस्योत्वे च आदेशप्रत्यययोरिति सस्य पत्वे च अमुभ्यात् ॥ षष्ठ्येक-
वचने ङसि त्यदादीनाम इत्यत्वे अतो गुणे इति पररूपत्वे टाङसिङ्सामिना-
त्स्या इति ङसः स्यादेशे अदसोऽसेर्दादुदोम इति दस्य मत्वे तदुत्तरवर्त्यकारस्योत्वे
आदेशप्रत्यययोरिति सस्य पत्वे ॥ अमुष्य ॥ अदस् अग्रे ङी इत्यत्र त्यदादीनाम
इति अत्वे अतो गुणे इति पररूपत्वे ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ इति ङेः स्मिन्कृते

१-नमुने अत्र ने इति विषयसप्तमीत्यत आह नामाने कर्तव्य इति । अन्यथा चेः परत्याभावान्नाभावो
न स्यादिति भावः । नन्वेवमपि कृते नामाने सुपि चेति दीर्घः स्यादीर्घ इति मुत्वस्यासिद्धत्वादत आह
कृते चेति । अथवा सविधातपरिभाषया समाधेयम् ॥ इतिम् ०

नाभाये कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः । अमुना अमृष्यां असीभिः अमुष्यौ असीभ्यः
अमुप्तात् अमुप्य अमुयोः अमोयाम् अमुप्मिन् ॥ इति हलन्ताः पुष्टिदाः ॥

॥ अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ॥

नहो धः । ८।२।३४। नहो हस्य धः स्याद्भलि पदान्वे च ॥ नहिवृतिवृषि-
व्यधिकृचिसहितनिपु फौ । १६।३।११६। क्तिन्तेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत्
उपानहो उपानत्सु । क्तिन्नन्तात्क्रुद्धेन घः । उष्णिक् उष्णिहो उष्णिग्भ्याम् । सौः
दिवौ दिवः शुभ्याम् । गीः गिरौ गिः । एषं पूः । चतस्रः चतसृणाम् । का के काः ।
सर्वापह् ॥ घः मौ । ७।२।११०। इदमो हस्य यः । इयम् । त्यदाद्यत् पररूप-

अदसोसेर्दादुदोम इति दस्य मत्वे दान्तःपात्यकारस्योत्वे आदेशप्रत्यययोरिति
सस्य पत्वे च ॥ अमुप्मिन् ॥ इति संपूर्णतामगच्छन् हलन्ताः पुष्टिदाः ॥

उपपूर्वकनहधातोः क्तिपि फकारपकारकाराणां लोपे वेरपृक्तस्येति वकारलोपे नहो घः
इति हस्य धावे सौ समागते नहिवृतिवृषिव्यधिकृचिसहितनिपु फौ इत्यनेन पूर्वपदस्य
दीर्घत्वे हल्ङ्यावभ्य इति सलोपे झलां जशोऽन्ते इति धस्य दत्वे घाचसाने
इति दस्य तत्वे ॥ उपानत् ॥ पक्षे ॥ उपानद् ॥ उष्णिहश्चन्दो वर्तते तत्र ऋस्विन्दधृक्स्त्रिन्द-
शुष्णिगश्चुषुजिकृञ्चाश्चेति किनि किनो लोपे प्रातिपदिकत्वात्सौ हल्ङ्यावभ्य इति
मुलोपे क्तिन्नप्रत्ययस्य कुरित्वेन हस्य धावे झलां जशोऽन्ते इति घस्य गावे घाचसाने
इति गस्य कत्वे ॥ उष्णिक् ॥ पक्षे ॥ उष्णिग् ॥ दिप् अग्रे सु इत्यत्र दिघ औदित्वेन
वकारस्वीकारे इको यणचोति यणि सस्य रत्वे रस्य विसर्गत्वे च ॥ यौः ॥ गिर् सु इत्यत्र
हल्ङ्यावभ्य इति सलोपे वोरुपधाया दीर्घ इकः इति यकारोत्तरार्धतिन इकारस्य
दीर्घत्वे खरवसानयोर्विसर्जनीय इति रस्य विसर्गत्वे ॥ गीः ॥ एषं ॥ पूः ॥ चतुर्
जस् इत्यत्र चुट्ट इति जत्येतसंज्ञायां तस्य लोप इति जस्य लोपे त्रिचतुरोः स्त्रिया-
मिहनेन चतुरशब्दस्य चतस्र इत्यादेशे कृते अचिरश्रुतः इति ऋकारस्य रेफत्वे सस्य
रत्वे रस्य विसर्गत्वे च ॥ चतस्रः ॥ चतुर् आम् इत्यत्र त्रिचतुरोः स्त्रियामिति चतस्रा-
देशे चतस्र आम् इति जातं तत्र ह्रस्वनवापो नुह् इति जुटि उटि गते नकारस्या-
कारेण सहसंयोगे नाम्नीति दीर्घत्वे प्राप्तेन तिसृचतस्र इति दीर्घमात्रे च कृते ऋयर्णात्र-
स्य णत्वं वाच्यमित्यनेन नस्य णत्वे ॥ चतसृणाम् ॥ किं सु इत्यत्र किमः क
इत्यनेन ककारादेशे अजाद्यतष्टाप् इति टापि चुट्ट इति टकारस्येतसंज्ञायां तस्य लोप
इति लोपे अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घादेशे हल्ङ्यावभ्य इति सलोपे ॥ का ॥
इदम् सु इत्यत्र यः सौ इत्यनेन दस्य यत्वे हल्ङ्यावभ्य इति सकारलोपे ॥ इयम् ॥
इदम् औ इत्यत्र त्यदादीनाम् इत्यकारे अतो गुणे पररूपत्वे अजाद्यतष्टाप्

खम् । टाप् । दश्चेति मः । इमे इमाः इमाम् अनया । हलि लोपः । आभ्याम् आभिः
अस्यै अस्याः अनयोः आसाम् अस्याम् आसु । त्वदाद्यलम् टाप् । स्या ले त्याः । एवं तद् एतद् ।
वाक् वाग् वाचौ वाग्भ्याम् वाक्षु । अपञ्चन्दो नित्यं बहुवचनान्तः । अतृप्तिरिति दीर्घः ।
आपः अपः ॥ अपो मि । ७।४।४८। अपञ्चकारो भादौ प्रत्यये । अद्भिः अद्भ्यः अ-
पाम् अपतु । दिग् दिक् दिक्षः दिग्भ्याम् । त्वदादिष्विति दशेः किन्विधानादन्यत्रापि

इत्यापि इदा औ इति जातं तत्र दश्चेत्यनेन दस्य मत्वे औङ् आप इत्यनेनौकारस्य शीकारे
शकारलोपे आद्गुण इति गुणे ॥ इमे ॥ इदम् जस् इत्यत्र जस्येत्संज्ञायां लोपे त्यदादी-
नाम इत्येवे अतो गुणे इति पररूपत्वे अजाद्यतष्टापिति टापि इदमो म इति
दस्य मत्वे अकः सर्वर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वे सस्य स्त्वे रस्य विसर्गे च ॥ इमाः ॥ इदम् टा
इत्यत्र अनाप्यक इत्यनेन इदम् इद्भागस्य अनादेशे त्यदादीनाम इति मकारस्यात्वे
अतो गुणे इति पररूपत्वे अजाद्यतष्टापिति टापि ढलोपे पूर्वसवर्णदीर्घादेशे आङि
च्चाप इति आकारस्येकारे एचोयवायाव इति अयादेशे ॥ अनया ॥ इदम् भ्यामित्यत्र
त्यदादीनाम इति अकारे अतो गुणे इति पररूपे अजाद्यतष्टापिति टापि पूर्व-
सवर्णदीर्घत्वे हलि लोप इति इद्भागलोपे च कृते ॥ आभ्याम् ॥ इदम् के इत्यत्र त्यदा-
दीनाम इति मकारस्याकारे अतो गुणे इति पररूपत्वे अजाद्यतष्टापिति टापि सर्व-
नाम्नः स्याद् ह्रस्वश्चेत्यनेन स्याटि आपो ह्रस्वत्वे च कृते इदस्या के इति जातं तत्र हलि लोप
इति इद्भागलोपे लकारस्येत्संज्ञायां लोपे वृद्धिरेच्चीति वृद्धौ च कृतायाम् ॥ अस्यै । एवम् । अस्याः ॥
इदम् औच् इत्यत्र त्यदादीनाम इत्येवे अजाद्यतष्टापित्यापि सवर्णदीर्घत्वे इदा औच्
इति जातं तत्र अनाप्यक इति सूत्रेण इद्भागस्य अनादेशे आङिच्चापः इति मकारान्तःपा-
त्याकारस्येकारे एचोयवायाव इति अयादेशे सस्य स्त्वे रस्य विसर्गे च ॥ अनयोः ॥ त्वद् सु इ-
त्यत्र त्वदादीनाम इति मस्यात्वे अतो गुणे इति पररूपत्वे अजाद्यतष्टापित्यापि तदोः
सः सावनन्त्ययोरिति, सकारादेशे ह्रस्वव्याभ्य इति सुलोपे च ॥ स्या ॥ तद् एतद् दश-
भ्ययोः ॥ सा । एषा । इति प्रथमैकवचनं । वाच् सु इत्यत्र ह्रस्वव्याभ्य इति सुलोपे चोः कृ-
रिति चकारस्य ककारे झलां जशोन्ते इति ककारस्य गकारे । वाग् । वावसाने इत्यनेन पा-
क्षिके ककारे ॥ वाक् ॥ अप् जस् इत्यत्र अप्तुनत्तृचस्वसृ इत्यनेनोपधाया दीर्घत्वे जस्येत्सं-
ज्ञायां लोपे संयोगे सस्य स्त्वे रस्य विसर्गे च ॥ आपः ॥ अस्ति ॥ अपः ॥ अप् भिस् इत्यत्र
अपो मि इत्यनेन पकारस्य तकारे झलां जशोन्ते इति तकारस्य दकारे सस्य स्त्वे
रस्य विसर्गे च ॥ अद्भिः ॥ दिश् इत्यत्र कृत्विग्दधृक्खग्दिगुष्णिगशुयुजिक्रक्षां

१ अपो मि । अत्र सूत्रे भादौ प्रत्यय इत्यर्थस्तु (वस्मिन्विधिविभक्त्यादावल्ग्रहणे) अत्रप्रहणे सप्तम्यन्ते
यो विधिर्निधीयते स तदादौ ज्ञेय इत्यनया परिभाषया बोध्यः ।

कुलम् । टक् टग् टञौ टग्भ्याम् । लिट् त्विट् त्विपौ लिट्भ्याम् । ससजुषोरुरिति रुलम् ।
 सजुः सजुषौ सजुर्भ्याम् । आशीः आशिपौ आशीर्भ्याम् । असौ । उतमते । अम् अम्ः
 अमुचा अगूभ्याम् अमूभिः अमुच्यै अमूभ्यः अमुच्याः अमुयोः अमूपां अमुप्याम् अ-
 मूपु ॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

चेति किनि किनो लोपे प्रातिपदिकत्वस्तौ समागते हल्ङ्याभ्य इति सकारलोपे किन्प्रत्य-
 यस्य कुरिति कर्गान्तादेशे झलां जशोन्ते इति कस्य गत्वे वावसाने इति गस्य कत्वे
 दिक् ॥ वाग्रहणात् ॥ दिग् ॥ एवमेव दृशंश्मदात्त्यदादिपुट्शोऽनालोचने कञ्चेति
 किन्विधानादन्यत्रापि कुलम् इति कुत्वे कस्य गत्वे गस्य वावसाने इति कत्वे । टक् ॥ पसे ॥
 टग् ॥ लिप् सु इत्यत्र झलां जशोन्ते इति पस्य उत्वे चावसाने इति उत्स्य टत्वे सुलोपे
 च ॥ त्विट् ॥ त्विड् ॥ सजुप् सु इत्यत्र हल्ङ्याभ्य इति सलोपे ससजुषोरुरिति पस्य
 रुत्वे उकारलोपे वौरूपधाया दीर्घ इक इति जकारोत्तरवर्त्युकारदीर्घत्वे खरवसान-
 योर्विसर्जनीय इति विसर्गे ॥ सजुः ॥ आशिप् सु इत्यत्र सुलोपे पत्वस्यासिद्धत्वात्ससजु-
 षोरुरिति रुत्वे उत्वे गते वौरूपधाया दीर्घ इक इत्युपधादीर्घत्वे खरवसानयोर्विस-
 र्जनीय इति रस्य विसर्गत्वे ॥ आशीः ॥ आशिप् औ संयोगे च ॥ आशिपौ ॥ आशिप् म्या-
 मित्यत्र पत्वस्यासिद्धत्वात् ससजुषो रुरिति सस्य रुत्वे उत्वे गते वौरूपधाया दीर्घ इक
 इति उपधादीर्घत्वे च ॥ आशीर्भ्याम् ॥ अदस् मु इत्यत्र अदस् औ सुलोपश्चेत्यनेन
 सस्य औत्वे सुलोपे च कृते अद औ इति जातं तत्र तदोः सः साबनन्त्ययोरिति दस्य
 सकारे वृद्धिरेचीति वृद्धौ ॥ असौ ॥ अदस् औ इत्यत्र त्यदादिनाम इत्यत्वे अतो
 गुणे इति पररूपत्वे वृद्धौ अदौ इति जातं तत्र अदसोसेर्दादुदोमः इति दस्य मत्वे
 दकारान्तःपालकारस्य ऊकारत्वे च कृते ॥ अम् ॥ एवम् ॥ अम्ः ॥ अदस् टा इत्यत्र ल्यदा-
 दीनाम इति मत्वात्वे अतो गुणे इति पररूपत्वे अजाद्यतष्टापित्यापि सवर्ण-
 दीर्घत्वे आङि चाप इत्येकारे एचोयवायाव इति अयादेशे अदया इति जातं तत्र
 अदसोसेर्दादुदोम इति दस्य मत्वे तदुत्तरवर्त्यकारस्य चोत्वे ॥ अमुया ॥ अदस् भ्यानि
 इत्यत्र ल्यदाद्यत्वे पररूपत्वे अजाद्यतष्टापिति टापि सवर्णदीर्घत्वे च अद्याभ्यामिति जातं
 तत्र अदसोसेर्दादुदोम इति दस्य मत्वे आकारस्य च ऊकारत्वे ॥ अमूभ्याम् ॥ एवम् ॥
 अमूभिः ॥ अदस् ङे इत्यत्र ङकारत्वेत्संज्ञायां लोपे ल्यदाद्यत्वे पररूपत्वे अजाद्यतष्टापि
 त्यापि सवर्णदीर्घत्वे अदा ए इति जातं तत्र सर्वनाम्नः स्याद् ह्रस्वश्चेति स्याटि ह्रस्वत्वे
 च वृद्धौ अदसोऽसेर्दादुदोमः इति दस्य मत्वे तदुत्तरवर्त्यकारस्योत्वे सस्य पत्वे च ॥
 अमुथ्यै ॥ अदस् थोस् इत्यत्र ल्यदाद्यत्वे पररूपत्वे टापि सवर्णदीर्घत्वे आङि चाप इत्येकारे
 एचोयवायाव इत्यादेशे संयोगे सस्य रुत्वे रस्य विसर्गत्वे च अदयोः इति जातं तत्र
 अदसोसेर्दादुदोम इति दस्य मत्वे दकारान्तःपालकारस्य चोत्वे ॥ अमुयोः ॥ अदस्

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥

स्वमोर्लुक् । दलम् । स्वनहुद् स्वनहुत् स्वनहुही । चतुरनहुहोरिल्याम् । स्वनहुहि । पुनस्तद्दत् शेषं पुंवत् । वाः वारी वारि वार्याम् । चत्वारि । किम् के कानि । इदम् इमे इमानि । (अन्वादेशे नपुंसके एनदृक्त्वः) एनत् एने एनानि । एनेन एनयोः ।

किं इत्यत्र त्वदाद्यत्वे पररूपत्वे अजायतष्टापिति टापि पूर्वसवर्णदीर्घत्वे सर्वनाम्नः स्याद् इत्यत्रेति स्यादि आपो ह्रस्वत्वे अदस्या ङि इति जातं तत्र छेराभ्यान्नीभ्य इति छेरानादेशे पूर्वसवर्णदीर्घत्वे च अदस्यामिति जातं तत्र अदसोसेर्दादुदोम इति दस्य मत्वे तदुत्तरवर्त्यकारस्योत्वे आदेशप्रत्यययोरिति सस्य पत्वे च कृते ॥ अमुष्याम् ॥ अदस् सुप् इत्यत्र त्वदाद्यत्वे पररूपत्वे टापि दीर्घत्वे अदा सु इति जातं तत्र अदसोसेर्दादुदोम इति दस्य मत्वे तदन्तर्वर्त्यकारस्य चोत्वे आदेशप्रत्यययोरिति सस्य पत्वे च कृते ॥ अमुष् ॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः संपूर्णाः ॥

स्वनहुद् सु इत्यत्र स्वमोर्लुक् इति मुलोपे वसुसंसुध्वस्वनहुहांद इति हस्य दस्ये वावसाने इति दस्य तकारे ॥ स्वनहुत् ॥ स्वनहुद् ॥ स्वनहुद् औ इत्यत्र नपुंसकाच्चेत्यनेनौकारस्य शीकारे शकारस्येत्यसंज्ञायां लोपे च कृते कृते च संयोगे ॥ स्वनहुही ॥ स्वनहुह-जस् इत्यत्र जस्शसोः शिरिति जसः स्थाने शिकारे शि सर्वनामस्थानमिति शिकारस्य सर्वनामस्थानत्वे चतुरनहुहोराभुदात्त इति आमि इको यणचितीति यणि च कृते स्वनहुह शि इति जातं तत्र नपुंसकस्य झलच इति गुमि उभो लोपे शकारस्येत्यसंज्ञायां लोपे संयोगे नञ्चापदान्तस्य झलीति नत्यानुसारे ॥ स्वनहुहि ॥ वार् सु इत्यत्र स्वमोर्लुक् इति मुलोपे स्वरवसानयोर्विसर्जनीय इति रस्य विसर्गे ॥ वाः ॥ वार् औ इत्यत्र नपुंसकाच्चेति औकारस्य ईकारे संयोगे च ॥ वारी ॥ वार् जस् इत्यत्र जदश-सोः शिरिति जसः शौ शकारस्येत्यसंज्ञायां लोपे रस्वेकारेण सह संयोगे कृते ॥ वारि ॥ चतुर जस् इत्यत्र जदशसोः शिरिति जसः शौ शकारस्येत्यसंज्ञायाम् चतुरनहुहोरा-भुदात्त इत्यामि मलोपे इको यणचितीति यणि संयोगे च ॥ चत्वारि ॥ किम् सु इत्यत्र स्वमो-र्लुक् इति मुलोपे ॥ किम् ॥ किम् औ इत्यत्र किमः क इत्यनेन किमः कादेशे नपुं-सकाच्चेति औकारस्य शीकारे शकारलोपे आद्गुण इति गुणे च ॥ के ॥ किम् जस् इत्यत्र जदशसोः शिरिति जसः क्षित्वे शकारस्येत्यसंज्ञायां लोपे किमः क इति किमः कादेशे क इ इति जातं तत्र नपुंसकस्य झलच इति गुमि उभो लोपे सर्वनामस्थाने चा-संबुद्धौ इति नाम्तोपधादीर्घत्वे संयोगे च ॥ कानि ॥ इदम् सु इत्यत्र स्वमोर्लुक् इति मुलोपे ॥ इदम् ॥ इदम् औ इत्यत्र त्वदादीनाम इति मस्य अत्वे अतो गुणे इति पर-रूपत्वे नपुंसकाच्चेति औकारस्य शीकारे शकारलोपे दश्चेत्यनेन दस्य मत्वे आद्गुण इति

अहः । विभाषा द्विष्योः । अही अहनी अहानि ॥ अहन् । ८।२।६८। अहन्निस्त्व
 रुः पदान्ते । अहोभ्याम् । दण्डि दण्डिनी दण्डीनि । दण्डिना दण्डिभ्याम् । सुपथि ।
 टेलोपः । सुपथी सुपथ्यानि । ऊर्क् ऊर्जी ऊर्जि । नरजानां संयोगः । तत् ते तानि ।
 यन् ये यानि । एतत् एते एतानि । गवाक् गोची गवाश्चि । पुनस्तद्वत् । गोचा

गुणे च ॥ इमे ॥ इदम् जस् इत्यत्र जइशसोः शिरिति जस शित्वे शकारस्येत्सङ्गाया
 लोपे त्यदादीनाम् इत्यने अतो गुणे इति पररूपत्वे इद इ इति जात तत्र दश्चेत्यनेन
 दस्य नत्वे नपुंसकस्य झलच इति नुमि उमो लोपे सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ
 इति नान्तोपधादीर्घत्वे सयोगे च ॥ इमानि ॥ इदम् अम् इत्यत्र स्वमोर्लुक् इत्यमो लोपे
 अन्वादेशे नपुंसके एनदृक्तव्य इत्येनदादेशे वावसाने इति दस्य तकारे च कृते
 एनत् ॥ पक्षे ॥ एनद् ॥ इदन् औ इत्यत्र एनदि कृते एनद् औ इति जात तत्र सदायत्वे
 पररूपत्वे नपुंसकाच्चेल्यौकारस्य शीकारे शस्येत्सङ्गाया लोपे गुणे च कृते ॥ एने ॥ इदम्
 शस् इत्यत्र अन्वादेशे नपुंसके एनद् वक्तव्य इति एनदि एनद् शस् इति जात
 तत्र जइशसोः शिरिति शस शौ शस्येत्सङ्गाया लोपे त्यदायत्वे पररूपत्वे नपुंसकस्य
 झलच इति नुमि उमो लोपे सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति नान्तोपधादीर्घत्वे सयोगे
 च ॥ एनानि ॥ अहन् सु इत्यत्र स्वमोर्नपुंसकादिति गुलोपे रोसुपीति नस्य रेफादेशे
 खरयसानयोर्विसर्जनीय इति रस्य विसर्गादेशे च ॥ अह ॥ अहन् औ इत्यत्र नपुं
 सकाच्चेल्यौकारस्य शीकारे शस्येत्सङ्गाया लोपे विभाषा द्विष्योरित्यनेन द्वातोत्तर-
 र्व्यकारस्य लोपे सयोगे च कृते ॥ अही ॥ विभाषामहणादकारलोपाभावे ॥ अहनी ॥ अहन्
 जस् तत्र जइशसोः शिरिति जस शौ शे सर्वनामस्थानत्वे शस्येत्सङ्गाया लोपे सर्व-
 नामस्थाने चासंबुद्धौ इति नान्तोपधादीर्घत्वे ॥ अहानि ॥ अहन् भ्यामित्यत्र अहन्
 इत्यनेन नस्य रुने हृशि चेति रोदत्वे आद्गुण इति गुणे च कृते ॥ अहोभ्याम् ॥ दण्डिन्
 सु इत्यत्र स्वमोर्नपुंसकादिति मुलोपे नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नकारस्य लोपे
 ॥ दण्डि ॥ दण्डिन् औ इत्यत्र नपुंसकाच्चेति औत्तरस्य शीकारे शस्येत्सङ्गाया लोपे सयोगे
 च ॥ दण्डिनी ॥ दण्डिन् जस् इत्यत्र जइशसोः शिरिति जस शौ शे सर्वनामस्था
 नत्वे शस्येत्सङ्गाया लोपे सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति नान्तोपधादीर्घत्वे ॥ दण्डीनि ॥
 दण्डिन् भ्यामित्यत्र नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपे ॥ दण्डिभ्याम् ॥ सुपथिन्
 सु इत्यत्र स्वमोर्नपुंसकात् इति मुलोपे नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपे ॥
 सुपथि ॥ सुपथिन् औ इत्यत्र नपुंसकाच्चेति शीकारे शस्येत्सङ्गाया लोपे भस्य टेलोप
 इति टिलोपे सयोगे च ॥ सुपथी ॥ सुपथिन् जस् इत्यत्र जइशसोः शिरिति जस शौ
 शे सर्वनामस्थानत्वे शस्येत्सङ्गाया लोपे इतोत्सर्वनामस्थाने इति धान्त पातिन इकार-
 स्याकारे धोन्ध इति धस्य न्यादेशे सुपन्थन् इ इति जात तत्र सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ

गवाग्भ्याम् । शकृत् शकृती शकृन्ति । ददत् ॥ वा नपुंसकस्य । ७।१।७९ ।
अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्रीबस्य वा नुम् सर्वनामस्थाने । ददन्ति ददति । तु-
दत् ॥ आच्छीनद्योर्नुम् । ७।१।८० । अवर्णान्तावङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य

इति नान्तोपधाया दीर्घत्वे ॥ सुपन्थानि ॥ ऊर्ज् सु इत्यत्र स्वमोर्नपुंसकादिति मुलोपे चोः कु-
रिति जस्य गत्वे वावसाने इति गस्य कत्वे ॥ ऊर्क् । ऊर्ग् ॥ ऊर्ज् औ इत्यत्र नपुंसकाच्चेति औ-
कारस्य शीकारे शकारस्येत्संज्ञायां लोपे संयोगे च ॥ ऊर्जी ॥ ऊर्ज् जसित्यत्र जइशसोः शिरिति
शौ शोः सर्वनामस्थानत्वे नपुंसकस्य झलच्च इति नुमि उमो लोपे शस्येत्संज्ञायां लोपे स्तोः शु-
ना श्रुरिति नकारस्य अकारे संयोगे च कृते ॥ ऊर्जि ॥ तत् सु इत्यत्र स्वमोरिति मुलोपे ॥
तत् ॥ तत् औ इत्यत्र नपुंसकाच्चेति औकारस्य शीकारे शस्येत्संज्ञायाम् लोपे त्यदादी-
नाम इति अकारे अतो गुणे इति पररूपत्वे आहुण इति गुणे ॥ ते ॥ तत् जसित्यत्र
जइशसोः शिरिति जसः शौ शोः सर्वनामस्थानत्वे त्यदादीनाम इति दस्य अत्वे
अतो गुणे इति पररूपत्वे नपुंसकस्य झलच्च इति नुमि उमो लोपे शस्येत्संज्ञायां लोपे
च सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति नान्तस्योपधाया दीर्घत्वे ॥ तानि ॥ एवमेव ॥ यत्
॥ ये ॥ यानि ॥ एतत् ॥ एते ॥ एतानि ॥ ज्ञेयानि ॥ गो-अन्च् इत्यत्र अस्विग्दधृक्स्वग्दि-
गुष्णिगबुयुजिकृष्ठां चेति किनि लंशक्तद्धिते इति कस्येत्संज्ञायां तस्य लोप
इति लोपे हलन्त्यमिति नस्येत्संज्ञायां तस्य लोप इति लोपे उपदेशेजनुनासिक
इदिति वकारोत्तरवर्तिन इकारस्येत्संज्ञायां तस्य लोप इति लोपे वेरपृक्तस्येति बलोपे च
किन्प्रत्ययस्य न किञ्चिद्वशिष्टम् परं किन्प्रत्ययस्य कृदन्तःपातित्वात्कृतद्धितसमासाश्चे-
ति सूत्रे गो अन्च् शब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचने सौ समागते गो अन्च् सु इति
जातं तत्र अनिदितां हल उपधायाः किति इति नलोपे गो अच् सु इति जातं
तत्र अचङ् स्फोटायनस्येति अवङि इकारस्येत्संज्ञायां लोपे च गव अच् सु इति जाते
अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वे चोः कुरिति कुत्वे च गवाक् सु इति जातं तत्र स्वमो-
र्नपुंसकादिति मुलोपे ॥ गवाक् ॥ गो-अन्च्-औ इत्यत्र अनिदितां हल उपधायाः
कितितीति नलोपे अच्च इति सूत्रेणाकारलोपे गोच् औ इति जातं तत्र नपुंसकाच्चेत्यौका-
रस्य शीकारे शकारस्येत्संज्ञायां लोपे संयोगे च ॥ गोच्ची ॥ गो-अन्च् जस् इत्यत्र अचङ्
स्फोटायनस्येत्संज्ञायां लोपे च गव अन्च् जस् इति जातं तत्र अनिदितां
हल उपधायाः किति इति नलोपे अच्च इत्यकारलोपे चौ इति पूर्वाणो दीर्घत्वे गवाच्
जस् इति जाते जइशसोः शिरिति जसः शौ शि सर्वनामस्थानमिति शोः सर्व-
नामस्थानत्वे शस्येत्संज्ञायां लोपे च गवाच् इ इति जातम् तत्र नपुंसकस्य झलच्च इति
नुमि उमो लोपे स्तोः शुभिः श्रुरिति ह्रस्वे संयोगे च कृते ॥ गवाञ्चि ॥ गो-अन्च् ट
इत्यत्र चुट्ट इति टस्येत्संज्ञायां तस्य लोप इति लोपे अनिदितां हल उपधायाः

नुम् वा शीनयोः । पचन्ती पचन्ति । दीव्यत् दीव्यती दीव्यन्ति । धनुः धनुषी । सान्तेति दीर्घः । नुप्विसर्जनीयेति पः । धनुषि धनुषा धनुर्म्याम् । एवं च नुर्हविरादयः ।

क्षिति इति नलोपे अच इत्यकारलोपे सयोगे च ॥ गोचा ॥ एव सर्वत्र ज्ञेयम् । शकृत् सु इत्यत्र स्वमोर्नपुंसकात् इति मुलोपे ॥ शकृत् ॥ शकृत् औ इत्यत्र नपुंसकाच्चेलीकारस्य शीकारे शलोपे सयोगे च ॥ शकृती ॥ शकृत् जस् इत्यत्र जइशसोः शिरिति शौ शि सर्वनामस्थानमिति शे सर्वनामस्थानत्वात् नपुंसकस्य झलच इति नुमि उमो लोपे शस्येत्सज्ञाया लोपे सयोगे च ॥ शकृन्ति ॥ एवददत् ॥ ददती ॥ ददत् जस् इत्यत्र जइशसोः शिरिति जस शौ शि सर्वनामस्थानमिति शे सर्वनामस्थानत्वे धा नपुंसकस्येति नुमि उमो लोपे शकारलोपे सयोगे च ॥ ददन्ति ॥ सूत्रे बाप्रहणामनुमामने ॥ ददति ॥ एवम् ॥ तुदत् ॥ तुदत् औ इत्यत्र नपुंसकाच्चेलीकारस्य शीकारे शलोपे आच्छीनयोर्नुमिति नुमि उमो लोपे शकारलोपे सयोगे ॥ तुदन्ती ॥ नुम भावे ॥ तुदती ॥ तुदत् जस् इत्यत्र जइशसोः शिरिति शौ शे सर्वनामस्थानत्वे नपुंसकस्य झलच इति नुमि ॥ तुदन्ति ॥ एवम् ॥ पचत् ॥ पचत् औ इत्यत्र नपुंसकाच्चेलीकारस्य शीकारे शकारलोपे ऋपृथनोर्नित्यमिति नुमि उमो लोपे ॥ पचन्ती ॥ पचत् जतिस्य जइशसोः शिरिति शौ नपुंसकस्य झलच इति नुमि ॥ पचन्ति ॥ एवम् ॥ दीव्यत् ॥ दीव्यन्ती ॥ दीव्यन्ति ॥ धनुस् सु इत्यत्र स्वमोर्नपुंसकादिति मुलोपे पत्वस्यासिद्धत्वात् ससङ्गुपो रुरिति सत्य हत्ये खरवसानयोरिति रस्य विसर्गत्वे च ॥ धनु ॥ धनु औ इत्यत्र नपुंसकाच्चेलीकारस्य शीकारे शलोपे सयोगे च ॥ धनुषी ॥ धनुष् जस् इत्यत्र जइशसोः शिरिति शौ शे सर्वनामस्थानत्वे नपुंसकस्य झलच इति नुमि उमो लोपे धनु न् पृ-इ इति जाते सान्तमहृतः संयोगस्येति नान्तोपधाया दीर्घत्वे नश्चापदान्तस्य झलीति नत्यानुसारे ॥ धनुषि ॥ पयस् सु इत्यत्र मुलोपे सत्य हत्ये रस्य विसर्गत्वे च ॥ पय ॥ पयस् औ इत्यत्र नपुंसकाच्चेलीकारस्य शीकारे ॥ पयसी ॥ पयस् जस् इत्यत्र जइशसोः शिरिति जस शौ शे सर्वनामस्थानत्वे नपुंसकस्य झलच इति नुमि उमो लोपे सान्तमहृतः संयोगस्येति नान्तोपधादीर्घत्वे ॥ पयाति ॥ मुपुस् सु इत्यत्र स्वमोर्नपुंसकात् इति मुलोपे संयोगान्तस्येति सलोपे च ॥ मुपुम् ॥ मुपुस् औ इत्यत्र नपुंसकाच्चेलीकारस्य शीकारे शस्येत्सज्ञाया लोपे सयोगे च ॥ मुपुसी ॥ मुपुस् जस् इत्यत्र जइशसोः शिरिति शौ शि सर्वनामस्थानमिति सर्वनामस्थानत्वे शस्येत्सज्ञाया लोपे च मुपुस् इ इति जात तत्र पुंसोऽमुह इति अमुहि ङस्येत्सज्ञाया लोपे सकारोत्तरवार्तेन उपारस्येभ्यश्च लोपे च मुपुम् इ इति जात तत्र नपुंसकस्य झलच इति नुमि उमो लोपे सान्तमहृतः संयोगस्येति नान्तोपधादीर्घत्वे सयोगे च ॥ मुपुमासि ॥ अदस् अने सु इत्यत्र स्व-

पयः पयसी पयांसि । पयसा पयोभ्याम् । सुपुम् सुपुंसी सुपमांसि । अदः । विभक्ति-
कार्यम् । उन्नमत्वे । अमू अमूनि । शेषं पुंवत् ॥ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

॥ अथान्वयप्रकरणम् ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् । १।१।३७। स्वरादयो निपाताश्चान्वयसंज्ञाः स्युः ।
स्वर् अन्तर् प्रातर् पुनर् सनुत्तर् उच्चैस् नीचैस् शनैस् कृषक् कवे युगपत् आरात् पृ-
थक् द्वस् त्रस् दिवा रात्रौ सायं चिरम् मनाक् ईषत् जोषम् तूष्णीम् वहिस् अवस्
समया निकषा स्वयम् वृथा नक्तम् नञ् हेतौ इद्वा अद्वा सामि वत् ब्राह्मणवत् क्षत्रिय-
वत् सना उपधा सनत् सनात् तिरस् अन्तरा अन्तरेण ज्योक् कम् शम् सहसा विना
नाना स्वस्ति स्वधा अलम् वषट् औषट् वौषट् अन्यत् अस्ति उपांशु क्षमा विहायसा
दोषा मृषा मिथ्या मुषा पुरा मिथो मिथस् प्रायस् मुहुस् प्रबाहुकम् प्रबाहिका आर्यहलम्
अभीक्ष्णम् साकं सार्धम् नमस् हिरक् धिक् अय अम् आम् प्रताम् प्रशान् मा

मोर्नपुंसकादिति मुलोपे ससञ्जुषोरुदिति सत्य स्त्वे स्वरयसानयोर्विसर्जनीय
इति रस्य वितर्गत्वे ॥ अदः ॥ अदस् औ इत्यत्र त्यदादीनाम् इत्यत्वे अतो गुणे इति
परस्मैपदेषु वृद्धिरेचीति वृद्धौ अदौ इति जातं तत्र अदसोसेर्दादुदोम इति दस्य सत्वे
औकारस्य च ऊकारे ॥ अम् ॥ अदस् जस् इत्यत्र जश्शसोः शिरिति शौ शेः सर्वना-
मस्थानत्वे शत्येत्संज्ञार्था लोपे अदस् इ इति जातं तत्र त्यदादौ परस्मैपदेषु नपुंसकस्य
हलच् इति नुमि उमो लोपे सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति नान्तोपवादीर्धत्वे
संयोगे च अदानीति जातं तत्र अदसोसेर्दादुदोम इति दस्य सत्वे आकारस्य ऊकारे
च कृते ॥ अमूनि ॥ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

स्वरिति स्वर्गे परलोके च । अन्तरिति मध्ये । प्रातरिति प्रत्यूषे । पुनरिति अप्रथमे विशेषे
च । सनुत् अन्तर्धाने । उच्चैस् महति । नीचैस् अल्पे । शनैस् क्रियामान्ये । कृषक् सत्ये ।
कवे वर्जने । युगपत् एककाले । आराद्वरसमीपयोः । पृथक् भिन्ने । द्वस् अतीतिऽह्नि । त्रस्
अनागतेऽह्नि । दिवा दिवसे । रात्रौ निशि । सायं निशामुखे । चिरं बहुकाले । मनाक्
ईषत् प्रादत्ये । जोषं मुखे मौने च । तूष्णीं मौने । वहिस् अवस् इमी बाह्ये । समया स-
मीपे । निकषा अन्तिके । स्वयम् आत्मनि । वृथा व्यर्थे । नक्तम् रात्रौ । नञ् निषेधे । हेतौ
निमित्ते । इद्वा प्राकस्ये । अद्वा स्फुटावधारणयोः । सामि अर्द्धजुगुप्सितयोः । वत् तेन-
तुल्यमिवादिभिर्विहितो वतिप्रत्ययः । तेन तदन्तस्यैवान्वयवत् । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् ।
सना सनत् सनात् इत्येते नित्ये । उपधा भेदे । तिरस् अन्तर्धौ । अन्तरा मध्ये । अन्तरेण
वर्जने । ज्योक् काले भूयस्त्वे प्रथे-शीघ्रार्थे च । कम् वारिमूर्धनिन्दामुल्लेखे । शम् मुखे ।
सहसा आकस्मिकाविमर्शयोः । विना वर्जने । नाना अनेकविनार्थयोः । स्वस्ति मङ्गले ।
स्वधा पितृदाने । अलम् मूषणपर्याक्षिप्तकिवारणनिषेधेषु । वषट् वौषट् औषट् एते हविर्दाने ।
अन्यदित्यन्यार्थे । अस्ति सत्तायाम् । उपांशु अप्राकाशोचरणरहस्ययोः । क्षमा क्षान्ती । वि-
हायसा वियदर्थे । दोषा रात्रौ । मृषा मिथ्या एतौ वितये । मुषा व्यर्थे । पुरा अविरते ।

माङ् । आकृतिगणोऽयम् । च वा इ अह एव एवम् नूनम् शश्वत् युगपत् भूयस् कूपत्
 संपत् कुवित् नेत् चेत् चण् यत्र कश्चित् नह हन्त माकि माकिम् नकि नकिम् नकिर्-
 माङ् नब् यावत् तावत् तै न्वै द्वै रै औपट् वौपट् स्वाहा स्वाहा वपट् तुम् तथाहि यलु
 किल अथ सुष्टु स्म आदह । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च । अवदत्तम् अहंयुः अस्ति-
 क्षीरा अ आ इ ई ष ऊ ए ऐ ओ औ पशु शुक्रम् यवा कया च पाट् प्याट् अङ्ग है
 हे भोः अये ए विषु एकपदे गुत् आवः । चादिरप्याकृतिगणः वसिलादयः प्राक्पाशपः
 दासप्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः । अम् जाम् कृतोऽर्थाः तसिवती नानाभौ एतदन्त-
 मप्यव्ययम् अत इत्यादि ॥ कृन्मेजन्तः । १।१।३९। कृतो मान्त एजन्तश्च तदन्तम-
 व्ययं स्यात् । स्मारंस्मारम् जीवसे पिबथ्वै ॥ कत्वातोऽसुनकसुनः । १।१।४०। एत-
 दन्तमव्ययम् । कृत्वा वदेतोः विसृपः ॥ अन्यपीभायश्च । १।१।४१। अधिहरि ॥
 अव्ययादाप्सुपः । १।१।४२। अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् । तत्र शालायाम् ।
 अथ । सट्शं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वोसु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्य-
 यम् ॥ १ ॥ वष्टि भागुरिरष्टोपमवाप्योरुपसर्गयोः ॥ आपं चैव हलन्तानां यथा बाबा
 निशा दिशा ॥ २ ॥ अवगाहः वगाहः । अपिधानं पिधानम् ॥ इत्यव्ययानि ॥

मिथो मिथस् एतौ रहसहाययोः । प्रायस् बाहुल्ये । मुहुस् पुनरर्थे । प्रबाहुकम्
 समानकाष्ठे । आर्यहलम् वल्लाकारे । अभीक्ष्णम् पीनः पुन्ये । साकम् सार्धम्
 एतौ सहायौ । नमस् नतौ । हिरक् वर्जने । धिक् निन्दामर्त्सनयोः । अम् शीघ्र्ये । आम्
 अङ्गीकारे । प्रताम् ग्लानौ । प्रशान् समानार्थे । प्रतान् विसारे । मा माङ् एतौ शङ्कामिने-
 धयोः । आकृतिगणोऽयम् । च पुनरर्थे । वा समुचयादिषु । ह प्रसिद्धौ । अह पूनायाम् ।
 एव अवधारणे । एषम् उक्तपरामर्शे । नूनम् निश्चये तर्के च । शश्वत् नित्ये । युगपत् ऐक-
 काल्ये । भूयस् पुनरर्थे । कूपत् प्रथे । कुवित् मूल्यर्थे । नेत् शङ्कायाम् । चेत् यद्यर्थे । चण्
 यद्यर्थे । यत्र अनद्वन्द्वन्यमर्थगर्हाध्यर्थेषु । कश्चिद् इष्टप्रथे । नह प्रत्यारम्भे । हन्त हर्षे विपादे
 च । माकि माकिम् नकि नकिम् एते वर्जने । यावत् तावत् एतौ साकल्यावधिमानावधारणेषु । तै
 विशेषपितृकयोः । द्वै पितृकै । रै दाने अनादरे च । औपट् वौपट् हविर्दाने । स्वाहा देयताभ्यो
 दाने । स्पष्टेति पितृम्यः । वपट् हविर्दाने । तुम् तुङ्कारे । तथाहि निदर्शने । खलु निश्चये ।
 किल वार्तायाम् । अथ मङ्गलानन्तरारम्भश्रुतात्पर्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु । स्म अतीते पादपूरणे
 च । अदह उपक्रमाहिसाधुत्तनेषु । अव्ययानामर्थप्रदर्शनं दिदृष्ट्वात्र बोध्यम् । अन्येऽप्यर्था ज्ञेयाः ।

श्रीकेशचक्रपाकल्पलताऽस्तु चितता मयि, प्रणष्टजाड्यसंतापो यदघनञ्छायया जनः ॥

नयविनयमपारमा शीरकाजिः क्षितीशो, हरिहरपतिमक्ता मोषिव तस्य पत्नी ।

परशिवपदभाजौ ताडुगौ सर्वदास्तामलिखदखिलमेतयविदेशाज्जनोऽयम् ॥ १ ॥

१ कृन्मेजन्तः । मेज्भ्यां कृतोविशेषणात्तेन विधिरुदन्तस्येति सूत्रेण तदन्तस्येति सिद्धेऽन्तप्रहण्यौपदेशि-
 केजन्तप्रतिपत्त्यर्थं तेन विधीयते आपदे कुम्कारेभ्य इत्यादौ नाप्ययत्तम् । यदि च लघुप्रतिपदोक्तगति-
 पातपरिभाषाभ्यां भिदिः कियते नेत्तदा तयोरनित्यलक्षणानामभिदमन्तप्रहणम् ।

॥ अथ तिङन्ते भ्रादिगणप्रकरणम् ॥

लट् लिट् लुट् लृट् लेट् लोट् लङ् लिङ् लुङ् लृङ् । एषु पथसो लकारद्वन्द्वोमात्र-
गोचरः ॥ **लः** कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥३॥४॥६॥ लकाराः न कर्मकेभ्यः
कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च ॥ वर्तमाने लङ् ॥३॥१॥२॥ व-
र्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लेट् स्यात् । अष्टावितौ । उच्चारणसामर्थ्यादस्य नेलम् । भू सत्ता-
याम् । कर्तृविवक्षायाम् भू ल इति स्थिते ॥ **तिप्तस्त्रिसिप्थस्थमिब्वस्वस्ताना-**

सर्वविधेश्वरं यन्दे कलाकरधरं हरम् । त्रिचासंपदचार्ये श्रीराजराजेश्वरमिदम् ॥ १ ॥
नामनामं सरस्वत्याः पादपद्मद्वयं मुदा ॥ यथामति लिखाम्येतद्विद्वद्गर्वशंभदः ॥ २ ॥ श्रीकेशवा-
ह्यदयामयदैशिकेक्षपादाः प्रसादसमुज्जा मयि सन्तु नित्यम् ॥ रम्या तदङ्घ्रिगन्धचन्द्रमुच-
न्निद्रा मे जाड्याम्बुकारमपहन्तु मनोनिरुद्धम् ॥ ३ ॥ श्रीवागीशदवाद्यप्रिमुधावृष्टिरहर्निशम् ।
हन्तु मे स्यान्तसंतपं पुष्पाणु शेमुपीलताम् ॥ ४ ॥ विद्यां विद्यां कथं ह्यां विना विद्येश्वराश्रयम् ।
तद्विद्येश्वरविद्यास्पै शम्भो त्वामाश्रितोऽस्म्यहम् ॥ ५ ॥ महामहेश्वरम् महेश्वरमित्यान् दयोदधीन् ॥
तातपादान् प्रणम्यैतल्लिख्यतेत्र यथामति ॥ ६ ॥ क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसल्लाङ्गलचापकुं तु मे ॥ सर्व-
सहायमाया यन्महीपांसो महीतले ॥

भू (सत्तायाम्) धातुर्वर्तते तत्र कस्य सूत्रस्य प्राप्तिः संजाघटीति **लः** कर्मणि च भावे
चाकर्मकेभ्यः अत्र भूधातुः सकर्मकोऽस्यकर्मको वा । अस्ययमकर्मकस्ततः कर्तरि लट्-
पोतवज्यायेन नवापि लकाराः प्राप्तास्तेषां मध्यात्केनात्र भाष्यम् वर्तमाने लङ् इत्यनेनात्र
भूधातोर्वर्तमानक्रियावृत्तित्वाद्धटि जाते भू-लट्-इति जातम् । तत्र **हलन्त्यमिब्वनेन** टकारस्य
उपदेशेजनुनासिक इत् इति लकारोत्तरवर्तिनोऽकारस्य चेतसंज्ञायां कृतायां
तस्य लोप इति छेपे च कृते भू-लट्-इति जातं तत्र **लः परस्मैपद**मित्यनेनाष्टादशानामपि
तेषां परस्मैपदसंज्ञा जाता तत्र **तडानावात्मनेपद**मित्यनेन तद्ग्रन्थाह्वारान्तःपातिनां नवाना-
मात्मनेपदसंज्ञा जाता एवं तिवादयः परस्मैपदसंज्ञात्वादयश्चात्मनेपदसंज्ञास्तेषां मध्यादत्र परस्मैपदसं-
ज्ञिनः प्रशयाः स्युः किमुतात्मनेपदसंज्ञिनः स्युरित्याशङ्क्याम् **शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिब्व-**
नेनास्य भूधातोरात्मनेपदनिमित्तहीनश्चात्कर्तरि परस्मैपदं प्राप्तं परस्मैपदसंज्ञिनां च नवानां मध्यादत्र
केन भाष्यमित्याशङ्क्यायां **तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा** इत्यनेन क्रमाद्यथाणां
त्रिकाणां प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञासु जातासु जातासु च लब्धप्रथमादिसंज्ञानां तिरस्त्रयाणां त्रयाणां
वचनानां प्रत्येकमेकवचनद्विवचनवद्बुवचनसंज्ञासु यत्र प्रथमेन भाष्यं मध्यमेन भाष्यमुत्तमेन
भाष्यं वेति शङ्कायां **शेषे प्रथम** इत्यनेन प्रथमः पुरुषो गन्तुमर्हस्तस्यापि त्रीणि वचनानि

१ लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः । कृत्वाधिकरणव्यापारवाचकत्वं सकर्मकत्वम् । इत्युपादायधिकर-
णव्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वम् । २ वर्तमाने लट् । आख्यापरिधनात्तस्मै चति प्रयोगोच्चारणाधिकरणत्वं कर्म-
मानत्वम् । यद्वा भूतमविज्वल्मिधत्तम् । विनष्टावयवप्रयोगभावप्रत्येकं तस्तत्तत्पदार्थान्तामवयवकत्वमित्यर्थः ।

प्रज्ञासाधान्ध्वमिद्धिमहिङ् । १।४।७८। एतेऽष्टादश लोदेशाः स्युः ॥ लः
 परस्मैपदम् । १।४।९९। लोदेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ॥ तङानावात्मनेपदम् ।
 १।४।१००। तद् प्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्वसंज्ञाऽपवादः ॥ अ-
 नुदात्तादित आत्मनेपदम् । १।३।१२। अनुदात्तेवो ङितश्च धातोरालनेपदं स्यात्क-
 र्तृगामिनि क्रियाफले ॥ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । १।३।७८। आलनेपदनिमित्त-
 होनाद्वावोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् ॥ स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १।
 ३।७२। तिङ्स्त्रीणिघ्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १।४।१०१। तिङ् उभयोः
 पदयोस्त्वस्रिकाः क्रमादेवत्संज्ञाः स्युः ॥ तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्ये-
 कशः ॥ १।४।१०२। उभ्यप्रथमाविसंज्ञानि तिङ्स्त्रीणि घ्रीणि प्रत्येकमेकवचनाविसंज्ञानि

तेषां मध्यात्केन भाव्यमित्याशङ्कायां द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचन इत्यनेनात्रिकवचनस्य त्रिदि-
 क्षास्त्वोत्प्रेकवचने त्रिपि जाते प्रकारस्य हलन्त्यमिति इत्संज्ञायां तस्य लोप इति लोपे
 च कृते भू-ति इति जातं तत्र तिङ्शित्सार्वाधातुकमित्यनेन तिङां सार्वाधातुकसंज्ञायां
 कृताया कर्तरि शपित्यनेन शपि जाते भूशप् ति इति जाते प्रकारस्य हलन्त्यमित्यनेन
 शकारस्य लङाकृतङित इत्यनेनेत्संज्ञायां कृतायां कृते च तस्य लोप इति लोपे भू-अ-ति-
 इति जातं तत्र शपःशित्वात्सार्वाधातुकावे सार्वाधातुकार्धधातुकयोरिति सूत्रेणेगन्ताङ्गस्य
 गुणे कृते भो-अ-ति इति जातं तत्रैचोपवायाच इत्यनेन ओकारस्य अवादेशे कृतेकृते च
 संयोगे ॥ भवति ॥ भूधातुर्वर्ततेऽग्रे ङट्कारस्य प्रथमपुरुषद्विवचने तसि समागते भू-
 तस्-इति जातं तत्र तिङ्शित्सार्वाधातुकमिति तसः सार्वाधातुकावे कृते कर्तरि
 शपिति शपि कृते शकारपकारयोरित्संज्ञायां लोपे च कृते भू-अ-तस्-इति जातं तत्र
 सार्वाधातुकार्धधातुकयोरित्यनेनेगन्ताङ्गस्य गुणे कृते भो-अ-तस्-इति जातं तत्र-
 एचोपवायाच इति अवादेशे संयोगे च कृते भवतस् इति जातं तत्र ससञ्जयो रुरिति
 सस्य रत्वे खरवसानयोर्विसर्जनीय इत्यनेन विसर्जनीयत्वे च कृते ॥ भवतः ॥
 इति सिद्धम् । भू-अग्रे प्रथमपुरुषबहुवचने शौ समागते झोन्त इत्यनेन शस्य अन्तादेशे कृते
 कर्तरि शपिति शपि कृते शकारपकारयोरित्संज्ञायां लोपे च कृते भू-अ-अन्ति इति
 जाते सार्वाधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे एचोपवायाच इति अवादेशे अतो-

१ लः परस्मैपदम् । अत्रोच्यते अनेन सूत्रेण ह्ये सिजित्वन विचोऽपि परस्मैपदस्य स्यात्प्रायश्च ऐधिष्ट
 इत्यत्र सिञ्च न स्यात् । नच तत्र लङाच्चोच्चार्येविहितत्वादेव नेति वाच्यम् । लङः शतशानचाविस्त्रादावपि तु-
 स्वत्वात् । तदाहु सिञ्च परस्मैपदेष्वेव मविष्वाति नृत्तात्मनेपदेष्विति सिचिष्टद्धिः परस्मैपदेष्वित्यत्र परस्मै-
 पदग्रहणं व्यर्थं तस्मान्मध्यांस्तित्वः परस्मैपदस्य नेति नल्प्यते । यद्वा तस्मान्मध्यांस्तकारप्राग्वृत्तिवर्णापठितपद-
 प्रयोग्या या लघारनिष्ठा स्थानिता तादृशस्थानितानिरेषितादेष्टताप्रथाः परस्मैपदस्यः स्युरित्यनेनादो-
 पाधेसक परित्यजेत ॥

स्युः ॥ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ ११४१०५॥
 तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मद्यप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने च मध्यमः ॥ अस्मद्युत्तमः
 ११४१०७॥ तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः ॥ शेषे प्रथमः ॥ ११४१०८॥ मध्यमो-
 त्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । भू ति इति जाते ॥ तिङ्शित्सार्वाधातुकम् ॥ ११४१
 ११३॥ तिङ् शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ॥ कर्तरि शप् ॥ ११४१६८॥
 कर्त्रर्थे सार्वाधातुके परे धातोः शप् ॥ सार्वाधातुकार्वाधातुकयोः ॥ ७३१८४॥ अ-
 नयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः । अवादेशः । भवति भवतः ॥ श्रोऽन्तः ॥ ७३११३॥
 प्रत्ययावयवस्य इत्यन्तादेशः । अतो गुणे । भवन्ति । भवसि भवथः भवथ ॥ अतो
 दीर्घो यञि ॥ ७३११०१॥ अतोऽङ्गस्य दीर्घो यनादौ सार्वाधातुके । भवामि भवावः
 भवामः । स भवति तौ भवतः ते भवन्ति । त्वं भवसि वुवां भवथः यूयं भवथ । अहं

गुणे इति पररूपे च कृते ॥ भवन्ति ॥ इति सिद्धम् । भूधातुर्वर्ततेऽग्रे युष्मद्युपपदे
 समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम इति मध्यमपुरुषस्यैकवचने सिपि समागते
 पकारलोपे कृते कर्तरि शपिति शपि कृते सार्वाधातुकार्वाधातुकयोरिति गुणे कृते
 एचोयवायाव इति अवादेशे च कृते ॥ भवसि ॥ इति सिद्धम् । भूधातुर्वर्ततेऽग्रे मध्यमपुरुष-
 द्वचने यसि समागते भू-यस्-इति जाते कर्तरि शपिति शपि सार्वाधातुकार्वा-
 धातुकयोरिति गुणे अवादेशे ससञ्जुषोरिति सत्वे खरवसानयोर्विसर्जनीय इति
 वेसर्जनीयत्वे ॥ भवथः ॥ इति सिद्धम् । भूधातुर्वर्ततेऽग्रे मध्यमपुरुषबहुवचने य आगते कर्तरि
 शपिति शपि सार्वाधातुकार्वाधातुकयोरिति गुणे अवादेशे च कृते ॥ भवथ ॥ इति
 सिद्धम् ॥ भूधातुर्वर्ततेऽग्रे अस्मद्युत्तमः तथाभूतेऽस्मद्युत्तम इत्यनेन उत्तमैकवचने
 सिपि समागते कर्तरि शपिति शपि सार्वाधातुकार्वाधातुकयोरिति गुणे अवादेशे च
 कृते भवामि इति जातं तत्र अतो दीर्घो यञीत्यनेन दीर्घादेशे च कृते ॥ भवामि ॥ इति सि-
 द्धम् । भूधातुर्वर्ततेऽग्रे उत्तमपुरुषद्विवचने वस्वागते कर्तरि शपिति शपि । सार्वाधातुका-
 र्वाधातुकयो रिति गुणे अवादेशे अतो दीर्घो यञीति दीर्घादेशे च कृते ससञ्जु-
 षोरिति सत्वे खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयत्वे च कृते ॥ भवावः ॥
 भूधातुर्वर्ततेऽग्रे उत्तमपुरुषबहुवचने मसि समागते भू-मस् इति जातं तत्र कर्तरि शपिति
 शपि सार्वाधातुकार्वाधातुकयोरिति गुणे एचोयवायाव इत्यवादेशे अतोदीर्घो-
 यञीति दीर्घादेशे ससञ्जुषोरिति सत्वे खरवसानयोर्विसर्जनीय इति स्य

१ कर्तरि शप् । अत्र सूत्रे कर्तरिग्रहणं किमर्थम् । नन भावकर्माणोः शप् प्रत्ययो मभूदित्येतदर्थमि-
 तिवाच्यम् । तत्र यका वाचात् । उच्यते । कर्तरिग्रहणमात्रेण केनाप्राप्तिन्यायेन यका शप् एव वाच्येत
 ननु इयताद्वस्वावाचस्वनादयो भावकर्माणोर्भावेष्वन्ति तन्निवृत्त्यर्थं कर्तरिग्रहणमावश्यकम् । एकुटतरंतु
 मतकुतर्थाकारणतत्त्वात्ततोऽवसेवम् ।

भवामि आवां भवावः वयं भवामः ॥ परोक्षे लिट् । ३।२।११५। भूतानद्यतनपरो-
क्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिवाद्यः ॥ परस्मैपदानां णलतुसुस्थलधुसण-
त्त्वमाः । ३।४।८२। लिट्सिवादीनां नवानां णलदयो नव स्युः । भू अ इति स्थिते ॥
भुवो वुग्लुङ्लिटोः । ६।४।८८। भुवो वुगायमः स्यात् लुङ्लिटोरचि ॥ लिटि
धातोरनभ्यासस्य । ६।१।८। लिटि परेऽनभ्यासघातवयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे क्त
आदिभूतादयः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ इति स्थिते ॥ पूर्वोऽभ्यासः । ६।
१।४। अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् ॥ हलादिः शेषः । ७।४।
६०। अभ्यासस्यादिहल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते ॥ इति बलोपः । ह्रस्वः । ७।४।
६१। अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् ॥ भवतेरः । ७।४।७३। भवतेरभ्यासस्योकारस्य
अः स्यादिति ॥ अभ्यासे चर्च । ८।४।६४। अभ्यासे झलं चरः स्युर्जशश्च । झलं

विसर्जनीयत्वे ॥ भवामः ॥ इति सिद्धम् । भूधातुर्वर्तते तत्र परोक्षे लिट् इत्यनेन लिटि समा-
गते लिटो लस्य तिवादिषु प्राप्तेषु अत्रैकवचनस्य विवक्षितत्वात्तिप्यागते भू-ति-इति जातं तत्र
लिट्च इत्यनेन लिट्सवन्धिना तिङ्मार्धधातुकसंज्ञायां कृतायां निप्पिङ्गायां च सार्धं
धातुकसंज्ञायाम् न शवादीनां प्रवृत्तिः किं ताहं परस्मैपदानां णलतुसुस्थलधु-
सणत्त्वमा इत्यनेन तिङ्कारस्य स्थाने णलि जाते णकारलकारयोश्च ह्रस्वमिति सू-
त्राभ्यामिदंज्ञायां तस्य लोप इति लोपे च कृते भू-अ-इति जातं तत्र भुवो वुग-
लुङ्लिटोरित्यनेन क्त्वादन्ते वृत्ति जाते भूवुक्-अ-इति जाते ककारोकारयोरि-
त्संज्ञायां लोपे च कृते, भूय्-अ-इति जातं तत्र लिटि धातोरनभ्यासस्येत्यनेनैका-
चोदित्ये प्राप्ते परन्तु वृक्षप्रचलनन्यायेन समुदायस्यैव द्वित्वे कृते भूव्-भूव्-अ इति जातं तत्र
पूर्वोऽभ्यास इत्यनेन अभ्याससंज्ञायां हलादिःशेष इत्यनेन वकारलोपे कृते भू-भूव्-अ
इति जाते ह्रस्वः इति सूत्रेण अभ्यासान्भूतस्य भकारोत्तरवर्तिन उकारस्य ह्रस्वत्वे कृते भू-भूव्-
अ इति जातं तत्र भवतेर इति सूत्रेण उकारस्याकारादेशे कृते भ-भूव्-अ इति
जातं तत्र अभ्यासे चर्च इत्यनेन झलरूपस्य भकारस्य जश्चरूपे वकारे जाते ॥ वभूव ॥

१ परोक्षे लिट् । अङ्गः परमिति विग्रहे (अज्ययीभावे श्वरतत्प्रवृत्तिभ्यः) इति श्वरवादिगणे (प्रतिप-
रमननुभ्योऽङ्गः) इति गणवार्तिनेन समानान्ताच्च प्रत्ययनिधानसामर्थ्यादज्ययीभावः । सूत्रे निपातनात्-
परम्योपारादेशः परोक्षं तस्मिन् । भूत् इति अनयत्वे लटि च सूत्राभ्यां तत्तत्पदानुवृत्तिः । वाचला-
यद्यतगानिद्यतनमैवेन द्विविधः । द्विनिषोऽपि भूतभविष्यद्वृत्तः । वज्रानयत्वे भूते परोक्षे लिटिलग्नः ।
परोक्षत्वं च वाचलादयोर्मौल्येवाऽनविषयतांशालिङ्गानाविषयत्वम् ।

२ हलादिः शेषः । नञ्नेन सूत्रेण आनर्बेलादीं ह्रस्वेलोपो न सम्भ्राहोर्हलादिलाभावादिति वाच्यम् ।
दस्यो हलादिः शेष इति सहित्ताषादे अकारप्रक्षेपेणाभ्यासस्यादिहल् अहल् च शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते
इत्यर्थेनादोषात् ।

धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्यो ललुटोः परतः । श्वाद्यपवादः । ल इति लङ्लुटोर्भे-
दणम् ॥ आर्धधातुकं शेषः । १३।४।११४। तिङ्शित्थोऽन्वो धातोरिति विहित-
प्रत्यय एतत्सङ्गः स्यात् । इद् ॥ लुटः प्रथमस्य डारौरसः । १३।४।८५। डित्साम-
र्ध्यादभस्यापि टेलोपः । भविता ॥ तासस्योलोपः । ७।४।५०। वासेरक्षेत्र लोपः स्या

हलादिःशेष इति वलोपे ह्रस्व इति अभ्यासाचो ह्रस्वो भवतेर इत्युकारस्याका-
रादेशे अभ्यासे चर्च इति मस्य कवे सस्य रुने रेफस्य निसर्गत्वे च कृते ॥ वभूय ॥
इति सिद्धम् । एव भू अग्रे लिटो मध्यमपुरुषबहुवचने धे आगतं लिट् च इति धत्तार्धधातुकस्य
हाया परस्मैपदानां णलुलुप्तस्यलघुसणल्वमा इत्यकारादेशे च कृते भू-अ-
इति जाते भुवो वुगलुङ्लिटोरिति वुकि उक्त्वागलोपे लिटि धातोरनभ्या-
सस्येति द्वित्वे पूर्वोभ्यास इति अभ्यासत्वे हलादिःशेष इति वलोपे ह्रस्व इति
अभ्यासाचो ह्रस्वो भवतेर इत्युकारस्याकारादेशे अभ्यासे चर्च इति मस्य कवे ॥
वभूय ॥ एवमेव भू अग्रे लिट उत्तमैकवचने मिपि मिपो लिट्चेति आर्धधातुकत्वे परस्मै-
पदानामिति णलि भुवोवुगलुङ्लिटोः । लिटि धातोरनभ्यासस्य । पूर्वो-
भ्यासः । हलादिःशेषः । ह्रस्वः । भवतेरः । अभ्यासे चर्च । इति सूत्रे
॥ वभूय ॥ इति सिद्धम् । भू अग्रे लिट उत्तमद्विवचने वत्यागते लिट् च । परस्मैपदानां ।
आर्धधातुकस्येड्वलादेः । भुवो वुगलुङ्लिटोः । लिटि धातोरनभ्या-
सस्य । पूर्वोभ्यासः । हलादिःशेषः । ह्रस्वः । भवतेरः । अभ्यासेचर्च
इत्येभि सूत्रे ॥ वभूवि ॥ भू अग्रे लिट उत्तमबहुवचने मसि समागते । लिट् च । पर-
स्मैपदानाम् । आर्धधातुकस्येड्वलादेः । भुवो वुगलुङ्लिटोः । लिटि
धातोरनभ्यासस्य । पूर्वोभ्यासः । हलादिःशेषः । ह्रस्वः । भवतेरः ।
अभ्यासे चर्च । इत्येभि सूत्रे ॥ वभूवि ॥ इति सिद्धम् । भू धातुर्वर्ततेऽग्रे । अनद्यतने
लुट् इत्यनेन छटि समागते स्यतासी ललुटोरित्यनेन तासी कृते भू-तास्-लुट् इति
जाते आर्धधातुकं शेष इत्यनेन तासेरार्धधातुकत्वे कृते सार्वधातुकार्धधातुक-
योः रित्यनेन गुणे कृते ऽग्रादेशे च कृते भू-अव्-तास्-लुट् इति जाते आर्धधातुक-
स्येड्वलादेरिति इटि कृते भवितास्-लुट् इति जात तत्र लुटः प्रथमस्य डारौरस
इति तिप् त्रिफारस्य ङादेशे कृते लुट् इति उकारस्येत्सङ्गाया लोपे च कृते डित्सामर्ध्यादम-
स्यापि टेलोपे कृते ॥ भविता ॥ भू धातुर्वर्ततेऽग्रे लुट् प्रथमद्विवचने तसि समागते
स्यतासी ललुटोरिति तासी इकारस्येत्सङ्गाया लोपे च कृते भू-तास्-तस्
इति जाते आर्धधातुकं शेष इति तासेरार्धधातुकसङ्गाया कृतायामार्धधातुकस्ये-
ड्वलादेरिति इटि सार्वधातुकार्धधातुकयोः रिति गुणे अग्रादेशे सयोगे च
कृते भवितास्-तस् इति जात तत्र लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तसोरीकारे कृते

स्तादौ प्रत्यये परे ॥ रि' च । ७।४।५१। रादौ प्रत्यये तथा । भवितागौ भवितारः ।
भवितासि भवितास्वः भवितास्व । भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः ॥ लृट् शोषे
च । ३।३।१३। भविष्यदर्शाद्भातोर्लृट् स्यात्क्रियार्थायां क्रियायां सत्तामसत्तां वा । इट् ।
भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ । भविष्यामि भवि-
ष्यावः भविष्यामः ॥ लोट् च । ३।३।१६२। विध्याद्यर्थेषु घातोर्लोट् ॥ आशिपि लि-
ङ्लोटौ । ३।३।१७३। एरुः । ३।४।८६। लोट् इकारस्य डः । भवतु ॥ तुहोस्ता-
तङ्काशिष्यन्यतरस्याम् । ७।१।३५। आशिपि तुहोस्तातङ् वा । परत्वात्सर्वादेशः ।

तद्धाशिष्यन्यतरस्याम् अितरि
कृते च रिच रादौ प्रत्यये तथा इत्यनेन सकारलोपे ॥ भवितारौ ॥ भू अग्रे लुटः प्रथमपुरुषबहुवचने
सौ स्यतासी ललुटोरिति तासी आर्द्धधातुकमिति आर्द्धधातुकत्वे आर्द्ध-
धातुकस्येङ्बलादेरिति इटि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणेऽभादेशे लुटः
प्रथमस्य डारौरस इति रसि सस्य स्त्वे रोर्विसर्गात्वे रिचेल्यनेन सलोपे च ॥ भवितारः ॥
भू अग्रे लुटो मध्यमपुरुषैकवचने सिपि समांगते स्यतासी ललुटोः इति तासी आर्द्ध-
धातुकं शेष इति आर्द्धधातुके आर्द्धधातुकस्येङ्बलादेरिति इटि सार्वधातुकार्द्ध-
धातुकयोरिति गुणे अभादेशे तासस्योर्लोपः इति सलोपे च कृते ॥ भवितारि ॥ इति
सिद्धम् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । भूधातुर्वर्तितेऽग्रे लुट् शेषे च इत्यनेन लुटि लुटश्च प्रथमपुरुषैकवचने
सिपि समांगते स्यतासी ललुटोरिति स्वे आर्द्धधातुकं शेष इति स्यस्य आर्द्धधातुकत्वे
आर्द्धधातुकस्येङ्बलादेः इति इटि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे अभादेशे
सस्य मूर्द्धन्यादेशे च कृते ॥ भविष्यति । एवं भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः ।
भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्याथः । भविष्यामः । इति रूपाणि ज्ञेयानि ॥ भू अग्रे लोट्
च इत्यनेन लोटि समांगते लोटश्च सिपि कर्तरि शप् इति शपि तिङ्शित्सा-
र्वधातुकमिति सार्वधातुकत्वे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे अभादेशे एरु-
रित्यनेन तकारोच्तरवर्तिन इकारस्य उकारादेशे कृते ॥ भवतु ॥ तुह्योस्तातद्धाशिष्य-

१ रिच । अत्रोच्यते कृतः प्रथमस्य जरीरस इत्यस्य सादिष्वसर्वनामस्थाने दृष्टान्तरे पठित्वा टारि-
रस्तु परेषु पदसंज्ञां विधाय पदवाहुले यत्ने लोपे न भवितारी भवितार इति सत्यतत्त्वज्ञा च रिचेति
सूत्रं न कर्तव्यम् । सत्यम् । नन भविता इत्यत्र जश्तापत्तिरिति वाच्यम् । भोगविभागेन आकारे भ-
संज्ञालेन पदत्वस्य याभात् । व्याधपूर्वकं अस्वातोक्तिरिति कृते यस्य स्थाने बहुवचने अप्रत्यये कृते सिद्धत्वा-
योरेधरेजिलनेन इति कृते । छन्दसि । इरयोरे । ६ । ४ । ७६ । इति सूत्रेण रे आदेशे कृते व्यति अ-
रे इति ज्ञातं तत्र छन्दसि बहुवचिलनेन प्रत्ययस्य सार्वधातुकत्वे कृते धातोर्द्वित्वमात्रे न भवितारोपे दृ-
ष्टत्वाकारलोपे रिचेलनेन सकारलोपे व्यतिरे इति सिद्धम् । रिचेति सूत्राभावे तत्र सत्यलोपे न स्यादर्थं तत्त्वा-
वश्यकत्वात् । विस्तरस्तु मत्तुर्वयवाकरणतरद्गतोऽन्तेयः ।

२ लृट् शेषे
यौत्पत्तिमत्त्वम् ।

भवतात् ॥ लोटो लङ् ॥ ३।४।८५। लोटस्यामादयः सलोपश्च ॥ तस्यस्यामिपां
तांतंतामः ॥ ३।४।१०१। क्तिञ्चतुर्णां सामादयः क्रमात्स्युः । भवताम् भवन्तु ॥ से-
ह्यपिच ॥ ३।४।८७। लोटः सेहः सोऽपिच ॥ अतो हेः ॥ ६।४।१०५। अतः परस्य
हेर्लुक् । भव भवतात् भवतम् भवतं ॥ मेर्निः ॥ ३।४।८९। लोटो मेर्निः स्यात् ॥
आहुत्तमस्य पिच ॥ ३।४।९२। ओहुत्ताख्याद् पिच । द्विन्यो कलं न । इतोऽचारणसा-

न्यतरस्यामिति तुकारस्य तातडि कृते ङकारस्य तकारोत्तरवर्तिनोऽङ्कारस्य इत्सं-
ज्ञायां लोपे च कृते ॥ भवतात् ॥ भू अग्रे लोटः प्रथमपुरुषद्विवचने तसि समागते
लोटो लङ् ॥ इति लङ्बन्धे तस्यस्यामिपां तांतंताम इति तसस्त्वामि क-
र्तरि शपिति शपि तिङ्शिस्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकत्वे सार्वधातुकार्द्ध-
धातुकयोरिति गुणे अवादेशे च कृते ॥ भवताम् ॥ भू अग्रे लोटः प्रथमपुरुषद्विवचने शौ क-
र्तरि शपिति शपि तिङ्शिस्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकत्वे सार्वधातुकार्द्ध-
धातुकयोरिति गुणे अवादेशे श्रान्तः इति अन्तादेशे च कृते कृते च एकः इति इ-
कारस्य उप्ते ॥ भवन्तु ॥ भू अग्रे लोटो मध्यमैकवचने सिप्यागते पकारस्येत्संज्ञाया लोपे क-
र्तरि शपिति शपि शपोरित्संज्ञायां लोपे च कृते तिङ्शिस्सार्वधातुकमिति सा-
र्वधातुकत्वे । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे अवादेशे सेह्यपिच्यनेन सेह्यत्वे
कृते कृते च अतो हेरित्यनेन हेर्लोपे ॥ भव ॥ इति सिद्धम् । आशिपि तुह्योस्तातङ्गा-
शिप्यन्यतरस्यामित्यनेन हेस्तातडि कृते ङकारस्य तकारान्तःपात्यकारस्य चैत्संज्ञायां
लोपे च कृते ॥ भवतात् ॥ भू अग्रे लोटो मध्यमपुरुषद्विवचने धस्यागते कर्तरि शप् इति
शपि शपः सार्वधातुकत्वे गुणे अयि तस्यस्यामिपां तांतंताम इति तमि च कृते ॥ भवताम् ॥
भू अग्रे लोटो मध्यमपुरुषद्विवचने धे आगते शपि सार्वधातुकत्वे गुणे अयि तस्यस्यामिपां
तांतंताम इति तादेशे कृते ॥ भवत ॥ भू अग्रे लोट उत्तमपुरुषैकवचने मिपि आगते शपि
सार्वधातुकत्वे गुणे अयि मेर्निरित्यनेन मिकारस्य निकारे आहुत्तमस्य पिच इत्यनेन
आटि दीर्घादेशे च कृते ॥ भवानि ॥ भू अग्रे लोट उत्तमपुरुषद्विवचने वसि समागते शपि सार्व-
धातुकत्वे गुणे अवादेशे लोटो लङ् ॥ इति लङ्बन्धे तेन द्वित्यात् नित्यं ङित इति लोपे
प्राप्ते अलोन्त्यस्येत्यनेनान्यतराकारलोपे च कृते ॥ भवाव । एवम् । भवाम ॥ भू अग्रे अनद्यतने
लङ् इति ङडि लृट् लृट् लृट् लृट् लृट् इति अटि ङङ् सिपि शपि सार्वधातु-
कत्वे गुणे अवादेशे इत्तश्च इति तकारोत्तरवर्तिन इङ्कारस्य लोपे च कृते ॥ भवताम् ॥ भू अग्रे

१ लोटो लङ् । अत्र लङ्भुत्वं लङ् इति विग्रहः कर्णव्यो ननु अटि तुल्यमिति । तेन यश्चन्तातिदिष्ट-
मेव कार्यं भवति ननु लङ्भुत्वं तातिदिष्टं । तथाच तामादित्यस्येपर्यं सार्व आत् न तु लृट् लृट् लृट् लृट् लृट्
इति अटान्तरम् ।

मर्ध्यान् । भवानि ॥ ते प्राग्धातोः । १।४।८०। ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्र-
योक्तव्याः ॥ आनि लोट् । ८।४।१६। उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्य लोटोदेशस्यानीत्यस्य
नस्य णः स्यात् । प्रभवाणि । (दुरः पलणत्वयोरुपसर्गलप्रतिषेधो वक्तव्यः) दुःस्थितिः
दुर्भवानि । (अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणल्लेषूपसर्गलं वाच्यम्) अन्तर्भवानि ॥ नित्यं
ङितः । १।४।९९। सकारान्तस्य ङितुत्तमस्य नित्यं लोपः । अलोऽन्यस्येति सलोपः ।
भवान् भवान् ॥ अनद्यतने लङ् । १।२।१११। अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् ॥
लुङ्लङ्लङ्ङ्क्ष्वङुदात्तः । ६।४।७१। एवञ्जसाद् ॥ इतश्च । १।४।१००। ङितो
लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तदन्तस्य लोपः । अमवत् अमवताम् अमवन् । अमवः अम-
वतम् अमवत । अभवम् अभवाव अभवाम् ॥ विधिनिमज्जणामम्रणाधीष्टसं-
प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् । १।३।१६१। एवर्थेषु धातोर्लिङ् ॥ यासुद् परस्मैपदेपू-
दात्तो ङिच्च । १।४।१०३। लिङः परस्मैपदानां यासुडागमो ङिच्च ॥ लिङः स-

लङः प्रथमपुरुषद्विवचने तसि आगते लुङ्लङ्लङ्ङ्क्ष्वङुदात्त इति अटि अभू-तस्य
इति जातं तत्र शपि सार्वधातुकत्वे गुणे अवादेशे कृते कृते च तस्यस्यमिपां तातंत-
ताम इति तामि ॥ अमवताम् ॥ भू अग्रे लङि समागते लङश्च प्रथमपुरुषद्विवचने आवागते
झोन्त इति अन्तादेशे कृते लुङ्लङ्लङ्ङ्क्ष्वङुदात्त इति अटि शपि सार्वधातुकत्वे गुणे
अवादेशे इतश्चेति इकारस्य लोपे कृते तकारस्य च संयोगान्तस्य लोप इति लोपे
कृते ॥ अमवन् ॥ भूधातुर्वर्तते अग्रे लङ्लकारमध्यमपुरुषद्विवचने सिध्दागते लुङ्लङ्लङ्-
ङ्क्ष्वङुदात्त इति अटि शपि सार्वधातुकत्वे गुणे अवादेशे इतश्चेति इकारलोपे तस्य
रूपे रोर्विसर्जनीयत्वे च कृते ॥ अमवः ॥ भू अग्रे लङो मध्यमपुरुषद्विवचने धस्यागते अटि शपि
सार्वधातुकत्वे गुणे अवादेशे तस्यस्यमिपां तातंतताम इति तामि च कृते ॥ अमवताम् ॥
भू अग्रे लङो मध्यमपुरुषद्विवचने धे आगते अटि शपि सार्वधातुकत्वे गुणे अवादेशे
तस्यस्यमिपां तातंतताम इति ते च कृते ॥ अमवत ॥ भू अग्रे उत्तमपुरुषैकवचने मि-
प्यागते अटि शपि सार्वधातुकत्वे गुणे अवि तस्यस्यमिपां तातंतताम इति अमि
अमि पूर्वं इति पूर्वरूपे च कृते ॥ अमवम् ॥ भू अग्रे लङ् उत्तमद्विवचने वसि वहु-
वचने मसि चागते अटि शपि सार्वधातुकत्वे गुणे अवादेशे अतो दीर्घो यञीति दीर्घा-
देशे नित्यं ङित इति सलोपे च कृते ॥ अमवाव ॥ अमवाम् ॥ भू धातुर्वर्तते विधि-
निमज्जणामम्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् इत्यनेन लिङि समागते लिङश्च
तिपि जाते शपि आर्द्धधातुकत्वे गुणे अवादेशे च कृते यासुद्परस्मैपदेपूदात्तो

१ आनि लोट् । अत्र मिलेदिलेवोच्यतां यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्वद्गुणेन कृण्वन्ते दृश्यन्त्या परिमा-
पया आर्द्धविशिष्टस्यापि ग्रहणं सविश्वति आकारोच्चारणमागमास्तद्वद्विधानि लिङ् तेन सागरं तर्तुकाम
इत्यादि सिद्धम् । अन्यथा तूपातोः सेट्कसादिदृश्यवर्णं स्यात् ॥

लोपोऽनन्त्यस्य । ७।२।७९। सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः । इति प्राते ।
 अतो येयः । ७।२।८०। अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य यास् इत्यस्य इप् । गुणः
 लोपो व्योर्वलि । ६।१।६६। भवेत् भवेताम् ॥ झेर्जुस् । ३।४।१०८। लिङो
 र्जुस् स्यात् । भवेयुः । भवेः भवेतम् भवेत । भवेयम् भवेव भवेम ॥ लिङाशिपि ।
 ४।११६। आशिपि लिङस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात् ॥ किदाशिपि । ३।४।१०४।
 आशिपि लिङो यासुट् क्ति । स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः ॥ क्ति च । १।१।१५।

लिङ्च इत्यनेन यासुटि जाते भव-यासुट्-ति इति जाते उट्भागस्य लोपे इतश्च इत्यनेन
 तकारोत्तरवर्तिन इकारस्य लोपे च कृते भव-यासु-त् इति जातं तत्र लिङः सलोपोऽन-
 न्त्यस्य इत्यनेन सलोपे प्राप्ते अतोयेय इत्यनेन यास् इत्यस्य इयादेशे कृते गुणे च कृते
 कृते च लोपो व्योर्वलि इत्यनेन यलोपे ॥ भवेत् ॥ भू अग्रे लिङः प्रथमपुरुषवद्बु-
 वचने शपि सार्वधातुकत्वे गुणे अयादेशे यासुटि उट्लोपे इयादेशे गुणे यलोपे तस्यस्य
 मिपां तांतंताम् इति तसस्तामि च कृते ॥ भवेताम् ॥ भू अग्रे लिङः प्रथमपुरुषवद्बु-
 वचने शी समागते शपि सार्वधातुकत्वे गुणे अयादेशे यासुटि इयादेशे झेर्जुस् इति श्रुति जकार-
 स्येत्संज्ञायां लोपे च कृते संयोगे सस्य ह्रस्वे रेफस्य विसर्जनीयत्वे च कृते ॥ भवेयुः ॥ भू अग्रे लिङो
 मध्यमपुरुषवद्बुवचने सिप्यागते शपि सार्वधातुकत्वे गुणे अयादेशे यासुटि उट्लोपे इयादेशे गुणे
 लोपो व्योर्वलि इति यलोपे इतश्चेति तकारोत्तरवर्तिन इकारस्य लोपे सस्य ह्रस्वे रेफस्य
 विसर्जनीयत्वे च कृते ॥ भवेः ॥ भू अग्रे लिङो मध्यमवद्बुवचने थस्यागते शपि सार्वधातुकत्वे
 गुणे अयादेशे यासुटि उट्लोपे इयादेशे गुणे यलोपे तस्यस्यमिपामिति तमि च कृते
 ॥ भवेतम् ॥ भू अग्रे लिङो मध्यमपुरुषवद्बुवचने थे समागते शपि सार्वधातुकत्वे गुणे अयादेशे
 इ इयादेशे गुणे यलोपे तस्यस्यमिपां तांतंताम् इति तादेशे च कृते ॥ भवेन ॥

गित्किङिन्निमित्ते-इग्लक्षणे गुणवृद्धौ न स्तः । भूयात् भूयास्ताम् भूयासुः । भूयाः भूयास्तम्
 भूयास्त । भूयासम् भूयास्त भूयास्त ॥ लुङ् ॥ ३१२११० ॥ भूयार्थे धातोर्लुङ् स्यात् ॥ माङि
 लुङ् ॥ ३१३१७५ ॥ सर्वलकारापवादः ॥ स्मोत्तरे लङ् च ॥ ३१३१७६ ॥ स्मोत्तरे लङ्
 स्याद्वाहुङ् ॥ चिल्ल लुङि ॥ ३११४३ ॥ शवाद्यपवादः ॥ क्लेः सिच ॥ ३११४४ ॥ इधावितौ ॥
 गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ २१४१७७ ॥ एभ्यः सिचो लुक् स्यात् । गा-
 पाविहेणादेशपिबती गृह्येते ॥ भूसुचोस्तिङि ॥ ७३१८८ ॥ भू सू एतयोः सार्वधातुके
 तिङि परे गुणो न । अभूत् अभूताम् अभूवन् । अभूः अभूतम् अभूत् । अभूवम् अभूव
 अभूम् ॥ न माङ्योगे ॥ ६१४१७४ ॥ अडाटौ न स्तः । मा भवान्भूत् मा स्म भवत्
 मा स्म भूत् ॥ लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ ३१३१३९ ॥ हेतुहेतुमद्भावावि-
 मत्तिः ॥ भूयास्मा ॥ भू अग्रे लृङ् इत्यनेन लुङि जडागमे लस्य तिपि चिल्ल लुङि इत्यनेन क्ली
 जाते क्लेः सिच इत्यनेन सिचि सिचावित्तं ह्रस्वौ विधाय तयोर्लोपे सकारस्य च गातिस्था-
 घुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु इत्यनेन लोपे कृते इतश्चेति तकारोत्तरवर्तिन इकारस्य
 लोपे कृते भूसुचोस्तिङि इति गुणाभावे च कृते ॥ अभूत् ॥ अभूताम् ॥ भू अग्रे लुङ्
 प्रथमपुत्रबहुवचने ज्ञावागते लुङ्ललङ्लृङ्भ्रुङ्दात् इत्यनेन अटि अभू-तीति
 जातं तत्र चिल्ल लुङि इति क्ली क्लेः सिचि इकारचकारयोस्तिङ्ज्ञायां लोपे गाति-
 स्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु इति सलोपे भूसुचोस्तिङि इति गुणाभावे
 झोन्त इत्यनेन अन्तादेशे कृते अभू-अन्तीति जातं तत्र भुवो बुक् लुङ्लिटो-
 रिति बुकि कृते लङ्भागस्य लोपे कृते अभूवन्तीति जातम्, तत्र इतश्चेति इकारलोपे संयो-
 गान्तस्येति तकारलोपे च कृते ॥ अभूवन् ॥ एवमग्रेपि बोध्यम् । माभवान्भूदित्यत्र न माङ्-
 योगे इत्यनेन अडभावः । एवं भास्म. भूत् मयद्वेलत्रापि बोध्यम् । भू अग्रे लिङ्नि-
 मित्ते लृङ् क्रियातिपत्तावित्यनेन लुङि लुङ्ललङ्लृङ्भ्रुङ्दिवति अटि लङ्ल-
 कारस्य तिपि स्यतासी ललुटोरिति स्यागमे च कृते अभू-स्यतीति जातं तत्र आर्द्ध-
 धातुकं शेष इति सस्य आर्द्धधातुकत्वे आर्द्धधातुकस्येद्वलादेरिति इटि अभू-
 इ-स्य-तीति जातं तत्र सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे अवादेशे सस्य मूर्द्धन्यादेशे
 इतश्चेति इकारलोपे च कृते ॥ अमविष्यत् ॥ एवं तसादिष्वण्युष्म । अत् धातोर्लटस्तिपि कर्तरि
 शप् इति शपि ॥ अतति ॥ अत् अग्रे प्र. द्वि. तसि शपि सस्य रुत्वे रोर्विसर्गे च कृते ॥
 अततः ॥ अत अग्रे प्र. व. झौ शपि झोन्त इत्यन्तादेशे ॥ अतन्ति ॥ अत् अग्रे मथ. ए. सिपि
 शपि ॥ अतसि ॥ अत् अग्रे म. द्वि. यसि शपि सस्य विसर्गत्वे ॥ अतथः ॥ अत् अग्रे म. व.
 थे शपि ॥ अतथ ॥ अत् अग्रे ल. ए. मिपि शपि अतो दीर्घो यञि इति दीर्घं
 ॥ अतामि ॥ अत् अग्रे ल. द्वि. यसि शपि दीर्घत्वे सस्य रुत्वे रोर्विसर्गत्वे ॥ अतावः ॥ त-
 थैव मति ॥ अतामः ॥ अत्धातुर्वर्ततेऽग्रे लिटि समागते लिटस्तिपि तिपो णलि लिटि

असेधिष्यत् । एवं चित्ती संज्ञाने ४। शुच शोके ५। गद् व्यक्तायां वाचि ६ गदति ॥
 नेर्गदनदपतपदधुमास्थतिहन्तिधातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहति-
 शाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च । ८। ४। १७। उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्य नेर्णः गदा-
 दिषु परेषु । प्रणिगदति ॥ कुहोश्चुः । ७। ४। ६२। अभ्यासकर्महकारयोश्चवर्गादेशः ॥
 अत उपधायाः । ७। २। ११६। उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् भिति णिति च प्रत्यये
 परे । जगाद् जगदतुः जगदुः । जगदिय जगदयुः जगद् ॥ णलुत्तमो वा । ७। १।
 ९१। उत्तमो णत्वा णित्वात् । जगाद् जगद् जगदिय जगदिम । गदिता गदिष्यति

स्तिपि लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि शपि गुणे पस्य सत्वे इतश्चेति इकार-
 लोपे च ॥ असेधत् ॥ सिध् अग्रे लिङस्तिपि यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङिचेति या-
 सुटि उद्भागलोपे शपि अतो येय इति यास इयादेशे गुणे लोपो व्योर्वलीति व-
 लोपे इतश्चेति इकारलोपे पस्य सत्वे च ॥ सेधत् ॥ पिध् अग्रे आशीर्लिङस्तिपि यासुट्-
 परस्मैपदेषूदात्तो ङिचेति यासुटि उद्भागलोपे किदाशिपि इति कित्वे इतश्चे-
 ति इकारलोपे स्फोः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपे धात्वादेः पः स इति सत्वे ॥
 सिध्यात् ॥ पिध् अग्रे लुङस्तिपि चिल्ल लुङि इति प्लौ च्लेः सिध् इति सिधि
 इकारचकारयोरित्संज्ञायां लोपे च आर्द्धधातुकं शेष इति सिचः सकारस्यार्द्धधातुकत्वे
 आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति इटि लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि इतश्चेति
 तिप इकारलोपे अस्तिस्तिचोऽपृक्ते इति ईटि इट्ईटीति सलोपे दीर्घत्वे पुगन्तलघू-
 पधस्य चेति गुणे च कृते ॥ असेधीत् ॥ पिध् अग्रे लुङस्तिपि लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त
 इति अटि स्यतासी लृलुटोरिति स्वे स्वस्य आर्द्धधातुकं शेष इत्यार्द्धधातुकत्वे आ-
 र्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति इटि इतश्चेति तिप इकारलोपे आदेशप्रत्यययोरिति
 मूर्द्धन्यादेशे धात्वादेः पः स इति धात्वादेः पस्य सत्वे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे
 च कृते ॥ असेधिष्यत् । एवं चित्ती संज्ञाने ॥ शुच शोके इत्येतयोर्धात्वो रूपाणि ज्ञेयानि ॥ गद्
 धातुर्वर्ततेऽग्रे लटस्तिपि शपि शस्य पस्य चेत्संज्ञायां लोपे च कृते ॥ गदति ॥ प्रनिपूर्वकगद्धा-
 तोर्लटस्तिपि शपि नेर्गदनदपतपदधुमास्थतिहन्तिधातिवातिद्रातिप्साति-
 वपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु चेत्यनेन नेर्णत्वे । प्रणिगदति ॥ गद्धातो-
 र्लिटस्तिपि तिपो णळि लिटि धातोरनभ्यासस्येत्यनेन द्वित्वे पूर्वोभ्यास इति
 अभ्यासत्वे हलादिः शेष इति दलोपे गगद—अ इति जाते कुहोश्चुरिति गस्य जत्वे अत
 उपधाया इति वृद्धौ ॥ जगाद् ॥ गद्धातोर्लिट उत्तमैकवचने णळि समागते द्वित्वे अ-
 भ्यासत्वे हललोपे गस्य जत्वे च कृते णलुत्तमो वा इति सूत्रेण बैकल्पिके णत्वे अत
 उपधाया इति वृद्धौ कृतायाम् ॥ जगाद् ॥ णित्वाभावपक्षे वृद्धवभावात् ॥ जगद् ॥
 गद्धातोर्लिटस्तिपि स्यतासी लृलुटोरिति तासि आर्द्धधातुकं शेष इत्यार्द्धधातुकत्वे

गदतु अगदत् गदेत् गधात् ॥ अतो हलादेर्लघोः । ७।१।७। हलादेर्लघोर्बृद्धि-
बेदादौ परस्मैपदे सिचि । अगादीत् अगदीत् । अगादिष्यत् । णद् अव्यक्ते शब्दे ७ ॥
णो नः । ६।१।६५। धात्वादर्शस्य नः । णोपदेशास्त्वनर्दनाटिनायूनाघ्नन्द्नकनृत्तः ॥
उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । ८।४।१४। उपसर्गस्वान्निमित्तात्परस्य णोप-

आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति इटि लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो डाल्ते
डस्येत्संज्ञायां लोपे द्वित्यसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपे ॥ गदिता ॥ एवं लुटस्तिपि स्वे कृते सस्य मूर्ध-
न्यत्वे च कृते ॥ गदिष्यति ॥ गद्धातोर्लोटस्तिपि शपि एरुः इति तत्कारोत्तरवात्तन इकारस्य
उत्वे च कृते ॥ गदतु ॥ गद्धातोर्लोटस्तिपि शपि । लुङ्ललङ्लुङ्क्ष्वडुदात्तइति अटि
इतश्चेति तिप इकारलोपे च कृते ॥ अगदत् ॥ गद्धातोर्लोटस्तिपि शपि यासुट्परस्मैपदे-
पूदास्तो ङिञ्चेति यासुटि उट्भागलोपे अतो येय इति यास इयादेशे गुणे लोपो
योर्वलीति यलोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे च कृते ॥ गदेत् ॥ गद्धातोराशीर्लोटस्तिपि
लेङाशिषि इत्यनेन तिङ आर्द्धधातुकत्वे शवाचभावे च विहिते यासुटि उट्भागलोपे
इतश्चेति तिप इकारलोपे स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपे च निर्मिते ॥ गधात् ॥
गद्धातोर्लोटस्तिपि लुङ्ललङ्लुङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि चिल लुङीति च्लौ चलेः
सिच् इति सिचि इच्भागलोपे च कृते गद् सू ति इति जातं तत्र आर्द्धधातुकं
शेष इति आर्द्धधातुकत्वे आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति इटि इतश्चेति तिप इकारलोपे
अस्तिसिचोऽपृक्ते, इति ईटि इट ईटि इति सलोपे दीर्घत्वे अतो हलादेर्लघो-
रिति बृद्धौ च विरचितायाम् ॥ अगादीत् ॥ पक्षे ॥ अगदीत् ॥ गद्धातोर्लोटस्तिपि स्यतासी
ल्लुटोरिति स्वे कृते आर्द्धधातुकं शेष इति आर्द्धधातुकत्वे आर्द्धधातुकस्येड्व-
लादेरिति इटि लुङ्ललङ्लुङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि सस्य पत्वे इतश्चेति तिप इकार-
लोपे च रचिते ॥ अगादिष्यत् ॥ णद् अव्यक्ते शब्दे वर्तते तत्र लटस्तिपि समागते णोन
इत्यनेन नादेशे शपि शस्य पस्य चेतसंज्ञायां लोपे च कृते ॥ नदति ॥ प्रपूर्वकणदधातोस्तु
उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्येत्यनेन नस्य णत्वे प्राप्ते के णोपदेशा इत्याशङ्क्या
णोपदेशास्त्वनर्दनाटिनायूनाघ्नन्द्नकनृत्त इति सूत्रोक्तेष्वणोपदेशेषु धातुषु
णद्धातोरनन्तःपातित्वादतएव णोपदेशत्वान्नस्य णत्वे कृते ॥ प्रणदति ॥ प्रणिनदतीत्यत्र नेर्गदन-
देति णत्वम् ॥ गद्धातोर्लोटस्तिपि णोन इति णस्य नत्वे परस्मैपदानां णलतुसुस्थल-
शुसणत्वमा इति णलि लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे पूर्वोभ्यास इत्यभ्या-
सत्वे ह्लादिःशेष इति दलोपे अत उपधायाइत्युपधादीर्घत्वे च विहिते ॥ ननाद ॥
णद्धातोर्लोटस्तिपि तस्यधातुसि जाते णोन इति णस्य नत्वे द्वित्वे अभ्यासत्वे दलोपे च

१ अतो हलादेर्लघोः । अत्र सूत्रे तपरकरणादेव द्वसप्रहणं भविष्यति लघुप्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः ।
उच्यते । लघुप्रहणाभावे अनर्द्धादित्यत्र संगोपे परे गुह्यत्वात्तत्रापि वृद्धिः स्यात् ॥

देशस्य धातोर्नस्य णः । प्रणदति प्रणिनदति ननाद ॥ अत एकहल्मध्येनादेशा-
 देर्लिटि । ६।४।१२०। लिणिभिन्नादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तह-
 ल्मध्यस्थस्यात एतन्मध्यासलोपश्च किति लिटि । नेदतुः नेदुः ॥ थलिं च सेटि । ६।
 ४।१२१। प्रगुक्तं स्यात् । नेदिय नेदथुः नेद । ननाद ननद नेदिव नेदिम । नदिता
 नदिष्यति नदतु अनदत् नदेत् नद्यात् अनदीत् अनदीत् अनदिष्यत् । टुनदि समृद्धौ
 ८ ॥ आदिर्निटुड्वयः । १।३।६। उपदेशे धातोराद्या एते इवः स्युः ॥ इदितो

कृते अत एकहल्मध्येनादेशादेर्लिटीति सूत्रेण अकारस्य एवे अभ्यासलोपे च
 कृते ॥ नेदतुः ॥ एवं नेदुः ॥ थलिं च सेटीत्यनेन एवेऽभ्यासलोपे च कृते ॥ नेदिय ॥
 नेदथुः ॥ नेद ॥ उच्चमैकवचने गलुत्तमो वेति गले गित्वे विकल्पे कृते अत उपधाया
 इति वृद्धौ ॥ ननाद ॥ पक्षे वृद्धभावे ॥ ननद ॥ गदधातोर्लुटस्तिपि स्यतासी लृलुटो-
 रिति तासि आर्द्धधातुकं शेष इति तास आर्द्धधातुकत्वे आर्द्धधातुकस्येङ्बलादेरिति
 इटि लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो डकारे ङस्येत्संज्ञायां लोपे क्तिवसामर्थ्या-
 दभस्यापि टेलोप इत्यासंभागत्य लोपे संयोगे च जाते ॥ नदिता ॥ एवम् ॥ नदिष्यति ॥
 गदधातोर्लोटस्तिपि णोन इति गस्य नत्वे शपि एरुरिति तिप इकारलोकारे च कृते ॥
 नदद् ॥ गदधातोर्लङ्क्षिपि शपि अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे ॥ अनदद् ॥ गद-
 धातोर्लङ्क्षिपि गस्य नत्वे शपि यासुटि उट्भागलोपे अतोयेय इति इयादेशे गुणे
 लोपो व्योर्वलीति यलोपे तिप इकारलोपे च कृते ॥ नदेत् ॥ गदधातोरासी-
 लिङ्क्षिपि गस्य नत्वे यासुट्परस्मैपदेष्विति यासुटि उट्भागलोपे इतश्चेति तिप
 इकारलोपे स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपे च कृते ॥ नयात् ॥ गदधातोर्लङ्-
 क्षिपि णोन इति गस्य नत्वे लृङ्ङलङ्ङलङ्ङक्ष्वङ्ङदात्त इति अटि च्लि लुङीति च्लो
 च्लेः सिच् इति सिचि इङ्भागलोपे आर्द्धधातुकं शेष इत्यार्द्धधातुकत्वे आर्द्धधा-
 तुकस्येङ्बलादेरिति इटि इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति
 ईटि इट्ईटीति सलोपे दीर्घत्वे अतो ह्लादेर्लघोरिति वृद्धौ ॥ अनदीत् ॥ कामहणात्
 वृद्धभावे ॥ अनदीत् ॥ गदधातोर्लङ्क्षिपि णोन इति गस्य नत्वे स्यतासी लृलुटो-
 रिति स्ये आर्द्धधातुकं शेष इति स्यस्यार्द्धधातुकत्वे आर्द्धधातुकस्येङ्बलादेरिति
 इटि लृङ्ङलङ्ङलङ्ङक्ष्वङ्ङदात्त इति अटि आदेशप्रत्यययोरिति सस्य पक्षे इतश्चेति
 तिप इकारलोपे ॥ अनदिष्यत् ॥ टुनदि समृद्धौ धातुर्वर्तते तत्र उटि समागते छटस्तिपि
 आदिर्निटुड्वय इत्यनेन टोस्तिंज्ञायां लोपे च कृते दकारोत्तरवर्तिन इया-

१ इदितोऽनुम् धातोः । अत्र सूत्रे धातोर्ग्रहणं किमर्थम् । नच अर्धत्वात् अर्धत्वात् इत्यादिषु गिप
 दित्तं भला तुम् स्वादिति ग्राह्यम् । तत्र नृणांन्तरोच्चारणविधेयविधेः ॥ एव इति लिङादिष्वपि बोध्यम् ।
 धातुप्रदणमुपदेशावस्थायां तुम् अवस्थिततर्कम् । तेन वृटि दादे इति धातोः सकाशादुपदेशावस्थायां तुमि
 कृते संयोगतान्त्रिकयोगे धरे ग्रहणात् श्रोतव्य इति सूत्रेण अप्रत्यये कृते वृज्या वृज्या इत्यादीनां सिद्धिः ।

नुम् धातोः । ७।१।५८। नन्दति ननन्द नन्दिता नन्दिष्यति नन्दतु अनन्दन् न
 न्देत् नन्धात् अनन्दीत् अनन्दिष्यत् । अर्च पूजायाम् ९ अर्चति ॥ तस्मान्नुद् द्वि-
 हलः । ७।४।७१। द्विहलो धातोर्दीर्घाभूतात्परस्य नुद् स्यात् । आनर्च आनर्चतुः अ-
 रस्य उपदेशेजनुनासिक इत् इतीत्संज्ञायां लोपे च कृते इदितो नुम् धातो-
 रिति नुमि उम्भागलोपे शपि च कृते ॥ नन्दति ॥ लिट्स्तिपि तिपो णलि आदिर्बिडु-
 डव इति टोरित्संज्ञायां लोपे च दकारोत्तरवर्तिन इकारस्येत्संज्ञायां लोपे च लिटि धातो-
 रनभ्यासस्येति धातोर्द्वित्वे हलादिः शेष इति हलोत्तरे इदितो नुम् धातो-
 रिति नुमि उम्भागलोपे संयोगे च कृते ॥ ननन्द ॥ दुनदिधातोर्लिट्स्तिपि आदिर्बिडुडव
 इति टोरित्संज्ञायां तस्य लोपे दकारोत्तरवर्तिन इकारस्यापीत्संज्ञायां लोपे च कृते स्यतासी
 ललुदोरिति तासी उकारस्येत्संज्ञायां लोपे आर्द्धधातुकं शेष इत्यार्द्धधातुके आर्द्धधा-
 तुकस्येड्वलादेरिति इटि इदितो नुम् धातोरिति नुमि लुटः प्रथमस्य डारौ-
 रस इति तिपो ङात्वे डकारस्येत्संज्ञायां लोपे च डित्वसामर्थ्यादभस्यापि ढेलोप
 इति आसूभागलोपे संयोगे च कृते ॥ नन्दिता ॥ एवमेव स्ये कृते नुमि इटि सस्य पत्वे च कृते ॥
 नन्दिष्यति ॥ दुनदिधातोर्ले लोटस्तिपि शपि नुमि तिपस्तिकारस्योत्वे च कृते ॥ नन्दतु ॥
 दुनदि धातोर्लिट्स्तिपि आदिर्बिडुडव इति टुलोपे दकारोत्तरवर्तिन इकारस्येत्संज्ञायां
 लोपे लुङ्लङ्लुङ्श्चडुदात्त इति अटि इदितो नुम् धातोरिति नुमि शपि
 इतश्चेति तिप इकारलोपे च कृते ॥ अनन्दत् ॥ दुनदिधातोर्लिट्स्तिपि आदिर्बिडुडव
 इति टुलोपे इकारलोपे यासुद् परस्मैपदपूदात्तो ङिञेति यासुटि अतोयेय इति
 यास्त इयादेशे यलोपे तिपि गुणे इदितो नुम् धातोरिति नुमि इतश्चेति तिप इकार-
 लोपे च कृते ॥ नन्देत् ॥ आशीर्लिङि लिङ्स्तिपि लिङाशिपि इत्यार्द्धधातुक्त्वे तिपः
 यासुटि उद्भागलोपे नुमि इतश्चेतीकारलोपे च ॥ नन्धात् ॥ लुङ्स्तिपि अटि लौ ष्लेः
 सिचि इज्भागलोपे आर्द्धधातुक्त्वे इटि इतश्चेतीकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति ईटि
 हटईटि इति सलोपे दीर्घत्वे च कृते ॥ अनन्दीत् ॥ एवं लुङ्स्तिपि अटि स्ये कृते आर्द्धधातुक्त्वे
 इटि नुमि इकारलोपे पत्वे च कृते ॥ अनन्दिष्यत् ॥ अर्च् धातुर्वर्तते अग्रे लट्स्तिपि शपि ॥ अर्चति ॥
 अर्च् धातोर्लिट्स्तिपि तिपो णलि लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे पूर्वो भ्यास इल-
 भ्यासत्वे हलादिः शेष इति अभ्यासहलोत्तरे अ अर्च् इति जातं तत्र अकः सवर्णे दीर्घ
 इति दीर्घः प्राप्तस्तं बाधित्वा अतो गुणे इत्यनेन पररूपं प्राप्तं तद्बाधित्वा अत आदेरित्यभ्या-
 साकारदीर्घत्वे वा अर्चति जातं तत्र तस्मान्नुद्द्विहल इति नुटि उद्भागलोपे संयोगे च
 कृते ॥ आनर्च ॥ अर्च् अग्रे लट्स्तिपि स्यतासी ललुदोरिति तासी आर्द्धधातुकं
 शेष इत्यार्द्धधातुक्त्वे आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति इटि लुटः प्रथमस्य डारौरस
 इति तिपो ङात्वे डित्वसामर्थ्यादभस्यापि ढेलोप इत्याकारलोपे संयोगे च कृते ॥

चिंता अर्चिष्यति अर्चतु आर्चत् अर्चेत् अर्च्यात् आर्चात् आर्चिष्यत् । व्रज गतौ १०
व्रजति व्रजाज व्रजिता व्रजिष्यति व्रजतु अव्रजत् व्रजेत् व्रज्यात् ॥ वदव्रजहलन्त-
स्याचः ॥ ७।२।३। एषामचो वृद्धिः सिचि परस्मैपदेषु । अव्राजीत् अव्रजिष्यत् । कटे

अर्चिता ॥ अर्च् अग्रे लट्स्तिपि स्यतासी लृलुटोरिति स्ये कृते आर्द्धधातुकं शेष
इत्यार्द्धधातुफले आर्द्धधातुकस्येइवलादेरिति इटि सकारस्य मूर्द्धन्यादेशे च कृते ॥
अर्चिष्यति ॥ अर्च् अग्रे छोटस्तिपि शपि एरुस्तिनेनेकारस्योप्ते ॥ अर्चतु ॥ अर्च् अग्रे
छटस्तिपि लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इत्यनुक्चौ सलाम् आडजादीनामित्यनेन
आडागमे कृते शपि इतश्चेति इकारलोपे च कृते ॥ आर्चत् ॥ अर्च् अग्रे छिडस्तिपि
यासुहपरस्मैपदेपूदात्तो ङिच्च इत्यनेन यासुटि अतोयेष इति इयादेशे कर्तरि
शपिति शपि गुणे लोपो व्योर्चलीति यलोपे इतश्चेति इकारलोपे च कृते ॥
अर्चेत् ॥ अर्च् अग्रे आशीर्छिडस्तिपि यासुटि उट्भागलोपे लिङाशिपीति यासुट्,
आर्द्धधातुफले आर्द्धधातुफराच्च इयादेशाभावे इतश्चेतीकारलोपे च कृते ॥ अर्च्यात् ॥ अर्च् अग्रे
छुङस्तिपि आडजादीनामिति आडागमे च्लि लुङीति च्लौ च्लेः सिच् इति
सिचि इज्भागलोपे आर्द्धधातुकं शेष इति आर्द्धधातुफले आर्द्धधातुकस्येइव-
लादेरिति इटि अस्तिसिचोऽपृक्ते इत्यनेन ईडागमे इट ईटि इत्यनेन सिच, सकार-
लोपे दीर्घत्वे इतश्चेति इकारलोपे च कृते ॥ आर्चात् ॥ अर्च् अग्रे लट्स्तिपि आडजादी-
नामिति आटि स्यतासी लृलुटोरिति स्ये कृते सकारस्य मूर्द्धन्यादेशे च कृते आर्द्ध-
धातुकं शेष इत्यार्द्धधातुफले आर्द्धधातुकस्येइवलादेरिति इटि इतश्चेति इकारलोपे
च कृते ॥ आर्चिष्यत् ॥ व्रज गतौ धातुर्वर्तते तदग्रे छटस्तिपि शपि च कृते ॥ व्रजति ॥ व्रज्
अग्रे छिटि छिटस्तिपि तिपो णळि लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे हलादिः शेष
इति रफारजकारयोर्लोपे अत उपधाया इत्यकारस्य वृद्धौ च कृतायाम् ॥ व्रजाज ॥ व्रज् अग्रे
छटस्तिपि स्यतासी लृलुटोरिति तासी इकारलोपे आर्द्धधातुफले इटि लुटः प्रथमस्य
शरीरस इति तिपो दात्वे द्विरसामर्थ्यादमस्यापि टेलोपे च कृते ॥ व्रजिता ॥ व्रज् अग्रे छट-
स्तिपि स्यतासी लृलुटोरिति स्ये कृते आर्द्धधातुफले इटि सकारस्य मूर्द्धन्यादेशे च कृते ॥ व्रजि-
ष्यति ॥ व्रज् अग्रे छोटस्तिपि शपि गुरुः इति तिप इकारस्योप्ते ॥ व्रजतु ॥ व्रज् अग्रे छट-
स्तिपि लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि टकारलोपे शपि इतश्चेति तिप इत्यार-
लोपे च कृते ॥ अव्रजत् ॥ व्रज् अग्रे छिडस्तिपि यासुहपरस्मैपदेपूदात्तो ङिश्चेति
यासुटि उट्भागलोपे अतो येष इति यास इयादेशे शपि गुणे लोपो व्योर्चलीति य-
लोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे च रचिने ॥ व्रजेत् ॥ व्रज् अग्रे आशीर्छिडस्तिपि यासुटि
उट्भागलोपे लिङाशिपीत्यनेन ङिच्च आर्द्धधातुफले आर्द्धधातुफराच्च इयादेशाभावे
स्योः संयोगाशोरन्ते चेति सजोप इतश्चेति तिप इत्यारलोपे च कृते ॥ व्रज्यात् ॥ व्रज्

वर्षावरणयोः ११ कटति चकाट कटिता कटिष्यति कटतु अकटत् कटेत् कट्यात् ॥
 ह्यन्तक्षणाश्वसजागृणिष्येदिताम् । ७।२।५। इमयान्तस्य क्षणादिष्यन्तस्य अ-
 यतेरेदितश्च वृद्धिर्नेडादौ-सिचि । अकटीत् अकटिष्यत् । गुप् रक्षणे १२ ॥ गुप्गुप्-
 अग्रे लुङ्क्षितिपि लुङ्लङ्लङ्लङ्क्ष्वङ्गुदात्त इति अडादेशे च्लि लुङीति च्लौ च्लेः
 सिच् इति सिचि इच्भागलोपे आर्द्धधातुकत्वे इटि इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचो-
 ऽपृक्ते इति ईटि इट ईटी इत्यनेन सकारलोपे दीर्घत्वे चदव्रजहलन्तस्याच्च इत्यनेना-
 कारस्य वृद्धौ कृतायाम् ॥ अत्राजीत् ॥ व्रजेर्लङ्क्षितिपि अटि स्यतासी ललुटोरिति स्ये-
 कृते आर्द्धधातुकत्वे इटि मूर्द्धन्यादेशे इतश्चेति तिप इकारलोपे च कृते ॥ अत्रगिष्यत् ॥
 कटे वर्षावरणयोरर्थे धातुर्वर्तते कटेरेकारस्य उपदेशेजनुनासिकइदिति इत्संज्ञापूर्वं लोपे
 लट्क्षितिपि शपि संयोगे च कृते ॥ कटति ॥ कट् अग्रे लिट्क्षितिपि तिपो णळि लिटि
 धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे पूर्वोभ्यास इत्यभ्यासत्वे ह्लादिः शेष इति शेषहलोलो
 कुहोश्चुरिति कस्य चत्वे अत उपधाया इत्यनेनोपधासंश्रित्यनोऽकारस्य वृद्धौ च कृतायाम्
 ॥ चकाट ॥ कट् अग्रे लुट्क्षितिपि स्यतासी ललुटोरित्यनेन तासी कृतायां सकारोच्चार-
 तिन इकारस्य लोपे कृते आर्द्धधातुकं शेष इति तासेर्द्धधातुकत्वे आर्द्धधातुक-
 स्येह्वलादेरिति इटि लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो ङात्वे ङिपसाम-
 र्थादभस्यापि ङेलोपे संयोगे च कृते ॥ कटिता ॥ कट् अग्रे लुट्क्षितिपि स्यतासी
 ललुटोरिति स्ये कृते आर्द्धधातुकत्वे इटि मूर्द्धन्यादेशे च कृते ॥ कटिष्यति ॥ कट्
 अग्रे लोट्क्षितिपि शपि एरुरिति तिप इकारस्योत्वे च कृते ॥ कटतु ॥ कट् अग्रे लङ्-
 क्षितिपि लुङ्लङ्लङ्लङ्क्ष्वङ्गुदात्त इति अटि शपि इतश्चेति तिप इकारलोपे च कृते ॥
 अकटत् ॥ कट् अग्रे लिङ्क्षितिपि यासुट्परस्यैपदेपूदात्तो ङिच्चेति यासुटि अतो-
 येय इति इयादेशे शपि गुणे तिप इकारलोपे लोपो व्योर्वलीति यलोपे च कृते ॥ कटे-
 त् ॥ कट् आशीर्लिङ्क्षितिपि यासुटि उट्भागलोपे इतश्चेति तिपइकारलोपे स्कोः संयो-
 गाद्योरन्ते चेति सलोपे च कृते ॥ कट्यात् ॥ कट् अग्रे लुङ्क्षितिपि अटि च्लि लुङीति
 च्लौ च्लेः सिच् इति सिचि इच्भागलोपे सत्स्वार्द्धधातुकत्वे इटि इतश्चेति तिप इकारलोपे
 अस्तिसिचोपृक्ते इति ईटि इट ईटीति सलोपे दीर्घत्वे ह्यन्तक्षणाश्वसजागृ-
 णिष्येदितामित्यनेन वृद्धभावे च कृते ॥ अकटीत् ॥ कट् अग्रे लुङ्क्षितिपि अटि स्ये
 कृते आर्द्धधातुकत्वे इटि सस्य मूर्द्धन्यादेशे इतश्चेतीकारलोपे च कृते ॥ अकटिष्यत् ॥ गुप्

१ ह्यन्तक्षणाश्वसजागृणिष्येदिताम् । अन्तलोदाहरणं लोके नास्ति लोके तु ष्वन्तान् ज्ञेयम् प्रयत्नेन
 सिच् परभावभावान् शुद्धिः । अलोदाहरणं वैदिकप्रकरणे मोनयतिध्वन्त्वत्वेत्तत्त्वदप्येतिभ्य इति सूत्रान्ता-
 रण्यवदरे कोमुदीकारेण निरूपितम् । ततोऽप्यावधार्यम् ।

वर्षावरणयोः ११ कटति चकाट कटिता कटिष्यति कटतु अकटत् कटेत् कट्यात् ॥
इत्यन्तक्षणश्चसजागृणिश्येदिताम् । ७।२।५। हमयान्तस्य क्षणादेर्न्यन्तस्य श्च-
यतेरेदितश्च वृद्धिर्नडादौ सिचि । अकटीत् अकटिष्यत् । गुप् रक्षणे १२ ॥ गुप्धूप-

अग्रे लुङ्क्षितिपि लुङ्क्षल्लुङ्क्ष्वहुदात्त इति अडादशे छि लुङीति छौ चलेः
सिच् इति सिचि इच्भागलोपे आर्द्धधातुकत्वे इटि इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचो-
ऽपृक्ते इति ईटि इट ईटि इत्यनेन सकारलोपे दीर्घत्वे षदत्रजहलन्तस्याच इत्यनेना-
कारस्य इद्वौ कृतायाम् ॥ अत्राजीत् ॥ त्रजेर्लङ्क्षितिपि अटि स्यतासी ललुटोरिति स्ये-
कृते आर्द्धधातुकत्वे इटि मूर्धन्यादेशे इतश्चेति तिप इकारलोपे च कृते ॥ अत्रजिष्यत् ।
कटे वर्षावरणयोरर्थे धातुर्धत्ते कटेरेकारस्य उपदेशेजनुनासिकइदिति इत्संज्ञापूर्व-
लुङ्क्षितिपि शपि संयोगे च कृते ॥ कटति ॥ कट् अग्रे लिङ्क्षितिपि तिपो णलि आमि ।
धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे पूर्वोभ्यास इत्यभ्यासत्वे हलादिः शेष इति शेषे संयो-
कुहोश्चुरिति कस्य ऋत्वे अत उपधाया इत्यनेनोपधासंबन्धिनोऽकारस्य ह्रस्वचानुप्र-
॥ चकाट ॥ कट् अग्रे लुङ्क्षितिपि स्यतासी ललुटोरित्यनेन तासौ कृत् तसि तसश्च
तिन इकारस्य लोपे कृते आर्द्धधातुकं शेष इति तासेर्गर्द्धधातुनासस्येत्यनेन द्वित्वं
स्येङ्बलादेरिति इटि लुटः प्रथमस्य डारौरस केन भाव्यमित्याहङ्गायां
र्ष्यादभस्यापि ढेलोपे संयोगे च कृते ॥ कटिता ॥ प्रथमपादीयमष्टमं लिटि
ललुटोरिति स्ये कृते आर्द्धधातुकत्वे इटि मूर्ध्ना प्रथमपादीयं सप्ततितनमिकोयण-
अग्रे लोट्क्षितिपि शपि एरुरिति तिप इत् यणा भाव्यमिति यणि प्राप्ते द्विर्वचनेऽचि
क्षितिपि लुङ्क्षल्लुङ्क्ष्वहुदात्त लिटि धातोरनभ्यासस्येत्यनेन द्वित्वे कृते पू-
अकटत् ॥ कट् अग्रे लिङ्क्षितिपि इत्यनेनाभ्यास ऋर्णस्य रपरे अकारत्वे कृते गोपायां कर्-
येय इति इयादेशे शपि गुणे ति शेष इति रलोपे कुहोश्चुरिति कुत्वे इको यणच्येति
त् ॥ कट् आशीर्लिङ्क्षितिपि यासु ॥ एवं गोपायांचकुः ॥ गोपायांचकु धत्वागते एकाच
गाद्योरन्ते चेति सलोपे च आवे सार्वधातुकार्द्धधातुकयो रित्यनेन ककारोच-
छौ चलेः सिच् इति सिचि पायांचकर्च ॥ एवमयुसि गोपायांचकयुः ॥ लिटो मध्यमपुरु-
अस्तिसिचोपृक्ते हाणच्येति यणि कृते ॥ गोपायांचक ॥ उत्तमैकवचने णलि तु गो-
णिश्येदितामित्यनेन लिट्चेत्यनेन लिट आर्द्धधातुकत्वात्सार्वधातुकार्द्धधातुक-
कृते आर्द्धधातुकत्वे इटि अत उपधाया इत्यनेन इद्वौ कृतायाम् ॥ गोपायांचकार ॥

१ इत्यन्तक्षणश्चसजागृणि-
सिच् परस्ताभावात् ऋक्षिः ॥
स्थावसरे कौमुदीकारेण नि-
गित्यविकल्पे ॥ सार्वधातुकार्द्धधातुकयो रिति गुणे गो-
स्य द्विर्वचने वे । गोपायांचकुव ॥ बहुवचने मे च गोपायांचकुम
गोपायांभूय । गोपायामास । इत्यत्रापि बोध्यम् ॥ गुप्धातोः ॥

ति गोपायतु अगोपायत् गोपायेत् ॥ नेटि । अरुष्टा इटादी शिति हलन्तम् वृद्धिम् ।
अगोपायीत् अगोपीत् अगोप्सीत् ॥ झलो झलि । अरुष्टा इटादी शिति हलन्तम् वृद्धिम् ।
पो झलि । अगोपायत् अगोप्सुः । अगोप्सीः अगोप्सुः । अगोप्सुः अगोप्सुः ।

गुप्धातोर्द्वित्वात् इडभावे ॥ गोपयति ॥ गुप्धातोर्गुणं गुप्धूपविच्छिपणिपनिभ्य
आय इत्याय कृते सनायन्ता घातच इति धातुने धातुत्वाद्धेति लोटन्तिपि सार्धं एरुः
इत्यनेन तिप् इकारलोपे कृते ॥ गोपायतु ॥ गुप् अये आय कृते धातुने धातुत्वाद्धेति लोट-
न्तिपि सार्धं लुङ्लल्लुङ्क्ष्वडुदात्त इत्यनेन अटि इतश्चेति तिप् इकारलोपे च कृते ॥
अगोपायत् ॥ गुप्धातोर्गुणं गुप्धूपविच्छिपणिपनिभ्य आय इत्याय कृते पुगन्त-
लघूपधस्य चेति गुणे सनायन्ता घातचः इति धातुने धातुत्वाद्धेति लिङ्गन्तिपि
यासुद्वपरस्मैपदपूदातो ङिच्चेति यासुटि उट्भागलोपो अतो वय इति यास
इयादेशे गुणे लोपो व्योर्वलि इति यलोपे इतश्चेत्यनेन तिप् इकारलोपे च कृते ॥
गोपायेत् ॥ गुप्धातोर्गुणं आय कृते गुणे धातुने धातुत्वाद्धेति लिङ्गन्तिपि यासुटि उट्-
भागलोपे लिङः सलोपोनन्त्यस्येति सलोपे इतश्चेति तिप् इकारलोपे गोपाय यात्
इति जातं तत्र अतोलोप इति प्रथमयकारान्तःपातिनोऽकारस्य लोपे संयोगे च कृते ॥
गोपाय्यात् ॥ आयादय आर्द्धधातुके वा इत्यायभावे किदाशिपि इत्य-
नेनाशीलिङ्गसंबन्धिनो यासुटः कित्वात् । किति च इत्यनेन गुणाभावे च ॥ गुप्यात् ॥
गुप्धातोर्गुणं गुप्धूपेति आय कृते पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणे सनायन्ता धा-
तच इति धातुने धातुत्वाद्धेति लुङ्गन्तिपि चिल लुङि इति च्लौ च्लेः सिच् इत्यनेन
सिचि इङ्भागलोपे । लुङ्लल्लुङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि । आर्द्धधातुकं शेष
इति आर्द्धधातुकत्वे आर्द्धधातुकस्येद्वलादेरिति इटि इतश्चेति तिप् इकारलोपे
अगोपाय इ स् त् इति जातं तत्र अस्तिसिचोऽपृक्ते इत्यनेन ईटि टलोपे इट ईटि
इति सलोपे अतो लोप इत्यनेन यकारोत्तरान्तनोऽकारस्य लोपे अकः सवर्णे दीर्घ
इति दीर्घत्वे च कृते ॥ अगोपायीत् ॥ आयादय आर्द्धधातुके वा इत्यनेनाप-
भावे वदव्रजहलन्तस्याच इत्यनेन गकारोत्तरान्तनोऽकारस्य वृद्धौ प्राप्तायां नेटि इत्यनेन
इडादिसिचूपरत्वात् वृद्धभावे ॥ अगोपीत् ॥ आयभावे खरतिसृतिसृयतिभूद्दि-
तो वा इत्यनेन इडभावे इडादिसिचूपरत्वाभावात् वदव्रजहलन्तस्याच इत्यनेन वृद्धौ
च जातायाम् ॥ अगोप्सीत् ॥ लुङः प्रथमस्य द्विवचने तसि तसश्च तामि चिल लुङीति
च्लौ च्लेः सिच् इति सिचि इङ्भागलोपे अटि झलो झलि इति सलोपे वद-
व्रजहलन्तस्याच इति वृद्धौ च कृत्याम् ॥ अगोप्ताम् ॥ एवं शौ सिजभ्यस्तविदि-
भ्यश्चेति सेङुंति इडभावे च ॥ अगोप्सुः ॥ तामि । अगोप्सुः ॥ ते परे । अगोप्सुः ॥ धमि ॥

गौघ्रम । अगोपाधिष्यत् अगोपिष्यन् अगोप्यत् । क्षि क्षये १३ क्षयति चिक्षाय चिक्षि-
यतुः चिक्षिपुः । एकाच इति निषेधे प्राप्ते ॥ कृष्टभृष्टस्तुदुष्टश्रुवो लिटि । ७।२-
१३। क्रादिभ्य एव लिट् इण्त्वाद्यान्यस्मादनिटोऽपि स्यात् ॥ अचस्तास्यत्यल्प-
निटो नित्यम् । ७।२।६१। उपदेशोऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् तत्स्थल इण्
न ॥ उपदेशोऽत्यतः । ७।२।६२। उपदेशोऽकारवत्तासौ यो नित्यानिट् ततः परस्य

अगोप्यम् ॥ ये परे ॥ अगोप्य ॥ उत्तमवद्बचने मे ॥ अगोप्य ॥ गुप्धातोरे गुप्-
धूपविच्छिन्नपणिपनिभ्य आय इत्यनेन आप् कृते पुगन्तलघूपधस्य चेति
गुणे ॥ गोपयेति जातं तत्र सनाद्यन्ता धातव इति धातुत्वे धातुत्वाच्च लृटि लृङ्-
क्षिपि लुङ्लङ्लृङ्क्ष्यङुदात्त इति अटि स्यतासी लृलृटोरिति स्ये कृते ।
आर्द्धधातुकं शेष इत्यर्द्धधातुकत्वे आर्द्धधातुकस्येद्धलादेशिनि इति अतो
लोप इति यकारान्तःपात्यकारलोपे इत्यथेति तिप् इकारलोपे च कृते ॥ अगोपायिष्यत् ॥
आयादय आर्द्धधातुके वेति आप्यभावे ॥ अगोपिष्यत् ॥ आप्यभावे इदभावे च ॥ अगो-
प्यत् ॥ शि क्षये धातुर्वर्ततेऽमे लङ्मागते लटक्षिपि कर्तरि शप् इत्यनेन शपि सार्वधा-
तुकार्द्धधातुकपोरित्यनेन गुणे एचोययायाव इत्यनेन अपादेशे च कृते ॥ क्षपति ॥
क्षिधातोरे लृटि क्षिपि तिपो णलि चागते लिटि धातोरेनभ्यासस्येचनेन क्षिप्ते पूर्वो-
भ्यास इत्यभ्यासत्वे हलादिः शेष इति यकारलोपे कृते किं शि अ इति ज्ञातं
तत्र कुहोऽश्रुतिं जुषे चिधि अ इति ज्ञातमनन्तरं अचोऽश्रुति इति दृष्टं
कृतायां चि धे अ इति ज्ञाते एचोययायाव इति आपादेशे च कृते ॥ क्षिपति ॥

थल इण् न स्यात् ॥ ऋतो भारद्वाजस्य । ७।२।६३। तासौ नित्यानिट् ऋदन्ता-
देव थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेन अन्यस्य स्वादेव । अथमत्र संग्रहः ॥ अजन्तो-
ऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ॥ ऋदन्त ईदङ् नित्यानिट् काद्यन्यो लिटि
सेडुभवेत् ॥ १ ॥ चिक्षयिथ चिक्षेथ चिक्षियथुः चिक्षिथ । चिक्षाय चिक्षय चिक्षि-
यिथ चिक्षियिथ । क्षेता क्षेप्यति क्षयतु अक्षयत् क्षयेत् ॥ अकृतसार्वधातुकयो-
र्दीर्घः । ७।४।२५। अजन्ताङ्गस्य दीर्घो यादौ प्रत्यये न तु कृतसार्वधातुकयोः । क्षी-
यात् ॥ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । ७।२।१। इगन्तस्वाङ्गस्य वृद्धिः स्वात्परस्मैपदे

नित्यानिटः परस्य थल इट् निवार्यते ॥ ऋतो भारद्वाजस्येत्यनेन ऋदन्तादेव तासौ नित्या-
निटो धातोः परस्य थल इट् निवार्यते । अतः संगृह्योक्तम् ॥ अजन्तोऽकारवान् वा यस्ता-
स्यनिट् थलि वेडयम् । ऋदन्त ईदङ् नित्यानिट् काद्यन्यो लिटि सेडुभवेत् ॥ आचार्यमते
अजस्तास्यदित्यनेनेट्निषेधे प्राप्ते भारद्वाजमते ऋदन्तादन्यस्माद्भातोर्विकल्पेन थल इडिति विकल्पेन
इटि जाते सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे एचोयवायाव इति अयादेशे च
कृते ॥ चिक्षयिथ ॥ यस्मिन् पक्षे इट् न जातस्तस्मिन् पक्षे गुणे कृते ॥ चिक्षेथ ॥ यमयोः क्रा-
दिनियमान्निष्पमिति कृते ॥ चिक्षयिथ ॥ चिक्षयिथ ॥ क्षि अग्रे लुट्स्तिपि स्यतासी लृलुटो-
रिति तासौ लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो जात्ये डित्वसामर्थ्यादभत्यापि टेलोपे
एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यनेन इडभावे सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे
च कृते ॥ क्षेता ॥ क्षि अग्रे लुट्स्तिपि स्यतासी लृलुटोरिति स्वे आदेशप्रत्यय-
योरिति सत्य मूर्द्धन्यत्वे सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे च कृते ॥ क्षेप्यति ॥
क्षि अग्रे लोट्स्तिपि शपि गुणे अयादेशे एरुत्त्यनेन तिप इकारस्योत्वे कृते ॥ क्षयतु ॥ क्षि अग्रे
लङ्स्तिपि शपि अटि गुणे अयादेशे इतश्चेति तिप इकारलोपे च कृते ॥ अक्षयत् ॥ क्षि अग्रे लिङ्-
स्तिपि यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेति यासुटि अतोपेय इति इयादेशे सार्वधा-
तुकार्धधातुकयोरिति गुणे एचोयवायाव इति अयादेशे आहुण इति गुणे लोपो
व्योर्वलीति यलोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे च कृते ॥ क्षयेत् ॥ क्षि अग्रे आशीङिङ्स्तिपि
यासुटि इतश्चेति तिप इकारलोपे स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपे अकृतसार्व-
धातुकयोर्दीर्घ इति दीर्घादेशे ॥ क्षीयात् ॥ क्षि अग्रे लुङ्स्तिपि अटि च्लि लृङी-
ति च्लौ कलेः सिचिति सिचि इज्मागलोपे इडभावे इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्ति-
सिचोऽपृक्ते इति ईटि कृते अक्षिप् ईत् इति जातं तत्र सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु

१ अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ अयद् वि क्तितीति सूत्राविपदस्यानुवृत्तित्वसामर्थ्यादिति प्रत्ययेन सह विशेषणे
यस्मिन् विधिसादादावल्हवे इत्यनया परिभाषया तदावुपस्थितित्वया च कृते चार्ध प्रत्यये दृढार्थो जातः
अत्र सूत्रे कृतसार्वधातुकयोर्निषेधाभावे प्रकृत प्रह्वेसादी ऋलृलृलृ पिबि कृति मुनेति तु कृतसार्वधातुकयो-
र्दीर्घः स्यात् । तुग्विधिस्तु सोममुत् अग्निचिदित्यादी सानकावः ॥ सर्वधातुक्यकारे तु निषेधः ॥

सिचि ॥ अक्षेपीत् अक्षेप्यत् । तप सन्तापे १४ तपति तवाप तेपतुः तेपुः । तेपिय
तत्पथ तप्ता तप्स्यति तपतु अतपत् तपेत् तप्यात् अताप्सीत् अताप्ताम् । अतप्स्यत् । क्रमु
पादविधेये १५ ॥ वा आशम्लाशम्रमुकमुक्रमुत्रसिचुटिलषः । ३। १ ।

इत्यनेन वृद्धौ कृतायाम् ॥ अक्षेपीत् ॥ छि- अग्रे लट्स्तिपि लुङ्लङ्लङ्क्ष्वहुदात्त
इति अटि स्यतासी लुलुटोरिति स्ये तस्य मूर्द्धन्यत्वे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति
गुणे इतश्चेति तिप इकारलोपे च कृते ॥ अक्षेप्यत् ॥ तप सन्तापे धातुरस्ति तत्र पकारो-
पकारस्य उपदेशेऽजनुनासिक इदित्यनेनेत्सङ्गाया कृतायां लट्स्तिपि शपि संयोगे
॥ तपति ॥ तप् अग्रे लिट्स्तिपि तिपो णळि लिटि धातोरनभ्यासस्येति
पूर्वाभ्यास इत्यभ्यासत्वे । हलादिः शेष इति पलोपे अत उपधाया इत्यनेन
दीर्घत्वे च निहिते ॥ तप्ताप ॥ तप् अग्रे लिटः प्रथमस्य द्वियत्वे तसि तसश्च अटुति द्वित्रि
अभ्यासत्वे हलादिः शेष इति पलोपे अत एकहल्मध्येनादेशादेर्लिटि इति
सूत्रेण अकारस्य एलो कृते अभ्यासलोपे च कृते ॥ तपतुः ॥ एवम् उसि ॥ तैपुः ॥ तप् अग्रे
लिटो मध्यमैक्यत्वेनेत्सङ्गायां गुणे इत्यनेन अभ्यासत्वे हलादिः शेष इति पलोपे आ-
र्द्धधातुकस्येड्वलदादेशे इति कृते थलि च सेटि इत्यनेन अकारस्येत्वेऽभ्यासलोपे च
कृते भारद्वाजमते इडागमे कृते ॥ तैपिय ॥ आचार्यमते उपदेशेऽजनुनासिक इत्यनेनेद् निषेधे ॥
तत्पथ ॥ तप् अग्रे लुङस्तिपि स्यतासी लुलुटोरिति तासी लुटः प्रथमस्य डारौरसः
इति तिपो डाले द्वित्रिसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपे एकाच्च उपदेशेऽनुदात्तात् इति इडभावे
च ॥ तप्ता ॥ तप् अग्रे लटि कृते तस्य तिपि स्यतासी लुलुटोरिति स्यागमे एकाच्च
उपदेशेऽनुदात्तात् इति इडभावे ॥ तप्स्यति ॥ तप् अग्रे लोटस्तिपि शपि एहुरिति
तिप इकारस्योत्वे ॥ तपतु ॥ तप् अग्रे लङस्तिपि शपि लुङ्लङ्लङ्क्ष्वहुदात्त इति अटि इ-
तश्चेति तिप इकारलोपे च कृते ॥ अतपत् ॥ तप् अग्रे लिङस्तिपि यासुड् परस्मैपदेषूदा-
त्तां लिङ्गैर्ति यासुटि । अतोयैय इति यासुटि इयादेशे गुणे इतश्चेति तिप इकारलोपे च कृते ॥
तपेत् ॥ तप् अग्रे आशीर्लिङस्तिपि यासुटि मुटि च कृते स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति स-
कारलोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे च कृते ॥ तप्यात् ॥ तप् अग्रे लुङस्तिपि चिल लुङीति ध्वी
च्लेः सिच् इति सिचि इन्भागलोपे लुङ्लङ्लङ्क्ष्वहुदात्त इति अटि इतश्चेति तिप
इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति ईटि वदव्रजहलन्तस्याच्च इत्यनेन वृद्धौ ॥ अता-
प्सीत् ॥ तामि समागते अताप् सूतामिति जातं तत्र झलो झलि इत्यनेन सलोपे ॥ अताप्तान् ॥
तप् अग्रे लट्स्तिपि स्यतासी लुलुटोरिति स्ये अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे च
कृते ॥ अतप्स्यत् ॥ क्रमु पादविधेये धातुर्नते तदग्रे वा आशम्लाशम्रमुकमुक्रमु-

७०। एभ्यः इयन्वा कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । पक्षे शप् ॥ क्रमः परस्मैपदेषु । ७१।
 ७६। क्रमो दीर्घः परस्मैपदे शिति परे । क्राम्यति क्रामति चक्राम क्रमिता क्रमिष्यति
 क्राम्यतु क्रामतु अक्राम्यत् अक्रामत् क्राम्येत् क्रामेत् क्रम्यात् अक्रमीत् अक्रमिष्यत् । प ॥
 पाने १६ ॥ पाघ्राध्मास्थान्नादाण्ड्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिवजिघ्रधम-
 तिष्ठमनयच्छपद्यच्छधौशीयसीदाः ७१। ७८। पादीनां पिवादयः स्युरित्सं-
 ज्ञकशादौ प्रत्यये परे । पिबादेशोऽदन्तस्त्वेन न गुणः । पिवति ॥ आत औ णलः ।

असिञ्चुदिलष इत्यनेन इयनि जाते क्रम् इयन् ति इति जाते शकारस्य लशक्वुङिति
 इत्यनेन नकारे हलन्त्यमित्यनेन चेत्संज्ञायां कृतायां कृते च तस्य लोपः कृत्यं शफार-
 नकारयोर्लोपे क्रमः परस्मैपदेषु इत्यनेन दीर्घत्वे च कृते ॥ क्राम्यति क्रामति चक्राम क्रमिता क्रमिष्यति ॥
 क्रामति ॥ क्रम् अग्रे लिट्तिपि तिपो णलि लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे
 पूर्वोभ्यास इत्यभ्यासत्वे हलादिः शेष इति शेषेह्रलोपे कुराञ्चुरिति चुत्वे
 अत उपधाया इति वृद्धौ ॥ चक्राम ॥ क्रम् अग्रे लुट्तिपि स्यतासी लृलुटोरिति
 तासौ लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो डाल्ते डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपे आ-
 र्द्धधातुकस्येद्वलादेरिति इटि ॥ क्रमिता ॥ क्रम् अग्रे लुट्तिपि स्ये इटि सस्य मूर्द्धन्य-
 देशे च कृते ॥ क्रमिष्यति ॥ क्रम् अग्रे लोट्तिपि ॥ वा आशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्रमु-
 असिञ्चुदिलषः इति इयनि एहुरिति इकारस्योत्वे कृते कृते च क्रमः परस्मैपदेषु
 इत्यनेन दीर्घत्वे ॥ क्राम्यतु ॥ पक्षे शपि ॥ क्रामतु ॥ क्रम् अग्रे लुट्तिपि इयनि अटि इत-
 श्चेति तिप इकारलोपे क्रमः परस्मैपदेषु इति दीर्घत्वे च कृते ॥ अक्राम्यत् । पक्षे शपि ॥
 अक्रामत् ॥ क्रम् अग्रे लिङ्तिपि इयनि यामुटि इयादेशे गुणे क्रमः परस्मैपदेष्विति
 दीर्घत्वे लोपो व्योर्वलीति यलोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे च कृते ॥ क्राम्यत् ॥ पक्षे
 शपि ॥ क्रामेत् ॥ क्रम् अग्रे आशीलिङ्तिपि यामुटि इतश्चेति तिप इकारलोपे सकारलोपे
 क्रम्यात् ॥ क्रम् अग्रे लुङ्तिपि अटि ऋल लृडीति ऋल्लेः सिच् इति सिचि इङ्-
 भागलोपे इङागमे इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इतोऽटि ॥ अक्रमीत् ॥
 क्रम् अग्रे लुङ्तिपि स्यतासी लृलुटोरिति स्ये कृते इटि मूर्द्धन्यादेशे इतश्चेति तिप इ-
 कारलोपे च कृते ॥ अक्रमिष्यत् ॥ पा पाने इत्यस्माद्दातोर्लोट्तिपि शपि पाघ्राध्मास्थान्ने-
 त्यनेन पिबादेशे पिबादेशोऽदन्तत्वाद्गुणाग्रावे पररूपे च । पिवति ॥ पा अग्रे लिट्तिपि
 तिपो णलि लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे पूर्वोभ्यास इति अभ्यासत्वे ।
 ह्रस्व इत्यनेनाभ्यासाचो ह्रस्वत्वे आत औ णल इत्यनेन णल औत्वे वृद्धौ च

७।१।३४। आदन्तादातोर्णल औकारादेशः स्यात् । यपौ ॥ आतो लोप इटि च ।
 ६।४।६४। अजाधोराधधातुकयोः कृदिटोः परयोरातो लोपः । यपतु यपुः । यपिथ य-
 प । यपथुः यप । यपौ यपिव यपिम । पाता पास्यति । पिवतु अपिवत् पिवेत् ॥ ए-
 लिङि ॥ ६।४।६७। घुसंज्ञकानां मास्यादीनां च एलं स्यादार्धधातुके किति लिङि ।
 पेयात् । गातिस्थेति सिचो लुक् । अपात् अपाताम् ॥ आतः ॥ ३।४।११०। सिज्जुकि
 आदन्तादेव शेर्जुस् ॥ उस्वपदान्तात् ॥ ६।१।९६। अपदान्तादकारादुक्ति परस्वमे-
 यादेशः । अपुः अपास्यत् । गै हर्षक्षये १७ ग्लायति ॥ आदेच उपदेशोऽशिति
 ६।१।४५। उपदेशे एजन्तस्य धातोरात् न तु शिति । जग्लौ ग्लता ग्लायति ग्लायतु

कृत्याम् ॥ पौ ॥ पा अग्रे अतुसि द्वित्वे अभ्यासत्वे ह्रस्वत्वे च आतो लोप
 इटि चेत्यनेनाकारलोपे कृते ॥ यपतुः ॥ एवमुक्ति यपुः । थलि ॥ यपिथ ॥ इड-
 भावे च ॥ यपाथ ॥ अथुसि । यपथुः ॥ यप ॥ णलि । यपौ । वे कादिनियमादिति यपिथ ।
 मे इटि च ॥ यपिम ॥ पा अग्रे लुटस्तिपि तासि तिपो डात्वे द्वित्वसामर्थ्यादभस्यापि टे-
 लोपे ॥ पाता ॥ पा अग्रे लुटस्तिपि स्यतासी ललुटोरिति स्ये कृते ॥ पास्यति ॥ पा
 अग्रे लोटस्तिपि शपि पाघाध्मेति पिवादेशे गुणाम्भावे पररूपे एरुरिति तिप उत्वे च ॥
 पिबतु ॥ पा अग्रे लुटस्तिपि शपि पिवादेशे अटि तिप इकारलोपे च कृते ॥ अपिवत् ॥ पा
 अग्रे लिङस्तिपि शपि पिवादेशे यासुटि यास ह्यादेशे गुणे यलोपे तिप इकारलोपे च कृते
 ॥ पिबेत् ॥ पा अग्रे । आशीर्लिङस्तिपि यासुटि सकारलोपे तिप इकारलोपे । एलिङीति प-
 कारान्तःपात्यकारस्येत्वे कृते ॥ पेयात् ॥ पा अग्रे लुटस्तिपि च्छी च्छेः सिचि गाति-
 स्थेति सिचो लोपे तिप इकारलोपे च कृते ॥ अपात् ॥ तामि । अपाताम् । पा अग्रे लुङः
 प्रथमस्य बहुवचने ज्ञायामते अटि च्छी सिचि । गातिस्थेति सिज्जलोपे । आत इत्यनेन
 शेर्जुस्ति उस्वपदान्तात् इत्यनेन पररूपे च कृते ॥ अपुः ॥ पा अग्रे लुटस्तिपि
 अटि स्ये तिप इकारलोपे च कृते ॥ अपास्यत् ॥ गै हर्षक्षये धातुवर्तते तत्र लुटस्तिपि
 शपि एचोयवायाच इत्यायादेशे ॥ ग्लायति ॥ ग्लै अग्रे लिटस्तिपि णलि आदेच उ-
 पदेशोऽशिति इत्यनेन आत्वे द्वित्वे च कृते ग्ल ग्ल अ इति जाते ह्रस्व इत्यन्यासह-
 स्यत्वे ग्ल ग्ल अ इति जाते हलादिशेषः इति शेषद्व्यलोपे कुहोश्चरिति चुत्वे आत
 औ णल इत्यनेन औत्वे वृद्धौ च ॥ जग्लौ ॥ ग्लै अग्रे लुटस्तिपि स्यतासी ललुटोरिति तासि ।
 लुटः प्रथमस्य वारौरस इति तिपो डात्वे आदेच उपदेशोऽशिति इति धातोरात्वे

१ आतो लोप इटिच ॥ आर्धधातुक इत्यनुवर्तते दीर्घोबुद्धिर्लिङ्गील्लोपश्चिकित्ति च तदेतत्प्रकल्पमाह
 अजाधोराधधातुकयोरिति । सजायोः किं ग्लायते । यप् । जाग्लायते । यद् ।

२ आतः ॥ सिज्ज्भ्यस्तुदिभ्यश्चेल्लनेनैव जुसादेशे सिद्धे आत इति सूत्रं सिद्धे सत्कारभ्यगणो विनिर्दि-
 यमाय गवतीति नियमार्थं सिज्ज्भ्यश्चेल्लनेनैव जुसादेशे सिद्धे ॥

अग्लायत् ग्लायत् ॥ **बान्यस्य संयोगादेः** । ६।४।६८। युमास्थादेरन्यस्य संयोगा-
 देर्धातोरात् एत्वं वार्धधातुके किति लिङि । ग्लेयात् ग्लायत् ॥ **यमरमनमातां**
 सक्च । ७।२।७३। एषां सक् स्वादेभ्यः सिच इट् सात्परस्मैपदेषु । अग्लामीन् अ-
 ग्लायत् । हृ कौटिल्ये १८ हरति ॥ **ऋतश्च संयोगादेर्गुणः** । ७।४।१०। जह-
 न्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणो लिटि । उपधाया वृद्धिः । जहार जहारतुः जहमः । जहर्ष

विश्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपे च कृते ॥ ग्लता ॥ ग्ले अग्रे लट्स्तिपि स्यतासी ललुटोरिति
 स्ये आदेच उपदेशेऽशिति इति आत्वे च कृते ॥ ग्लायति ॥ ग्ले अग्रे लोट्स्तिपि शपि
 एचोयवायाव इति आयादेशे एकरिति तिप उकारलोपे च कृते ॥ ग्लायतु ॥ ग्ले अग्रे
 लङ्स्तिपि शपि लुङ्लङ्लङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि एचोयवायाव इति आयादेशे
 इतश्चेति तिप इकारलोपे च कृते ॥ अग्लायत् ॥ ग्ले अग्रे लिङ्स्तिपि शपि यासुट्पर-
 स्मैपदेषुदात्तो ङिञ्चेति यासुटि अतो येय इति यात् इयादेशे एचोयवायावः
 इयायादेशे गुणे इतश्चेति तिप इकारलोपे च कृते ॥ ग्लेयत् ॥ ग्ले अग्रे आशीलिङ्गितिपि
 यासुटि आदेच उपदेशेऽशिति इत्यात्वे ग्लायत् ति इति जातं तत्र स्कोः संयो-
 गाद्योरन्ते चेति सलोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे च कृते ग्लायत् इति जातं तत्र
 बान्यस्य संयोगादेरित्यनेनाकारस्य एत्वे च विहिते ॥ ग्लेयात् ॥ वाग्रहणात् एचामाव-
 पक्षे च ॥ ग्लायत् ॥ ग्ले अग्रे लुङ्स्तिपि च्लि लुङीति च्लेः सिच इति सिचि
 इङ्भागलोपे लुङ्लङ्लङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि अग्लेस् ति इति जातं तत्र
 आदेच उपदेशेऽशिति इति आत्वे अग्लायत् ति इति जाते यमरमनमातां
 सक्चेति सकि इटि च कृते अग्लाय् इस् ति इति जाते इतश्चेति तिप इकारलोपे
 अस्तिसिचोऽपृक्ते इति ईटि इट् ईटि इति सलोपे संयोगे च कृते ॥ अग्लायत् ॥
 ग्ले अग्रे लङ्स्तिपि स्यतासी ललुटोरिति स्ये लुङ्लङ्लङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि
 आदेच उपदेशेऽशिति इत्यात्वे इतश्चेति तिप इकारलोपे च कृते ॥ अग्लायत् ॥ हृ
 कौटिल्ये धातुर्वर्तते तत्र लट्स्तिपि कर्तरि शप् इति शपि सार्वधातुकार्द्धधातुकयो-
 रिति गुणे ॥ हरति ॥ हृ अग्रे लिट्स्तिपि तिपो णलि लिटि धातोरनभ्यासस्येति
 द्वित्वे पूर्वोभ्यास इति अभ्यासत्वे उरदित्यनेनाभ्यासकनर्णस्य अर् कृते हर् हृ अ इति
 जातं तत्र हलादिःशेष इति शेषहल्लोपे कृते ऋतश्च संयोगादेर्गुण इति गुणे कृते
 ह हर् अ इति जातं तत्र कुहोश्चरिति हल्य षकारे कृते अभ्यासे चर्च इत्यनेन शस्य
 अकारे कृते अत उपधाया इत्यकारह्रस्वौ च कृतयाम् ॥ जहार ॥ अतुसि ॥ जहतुः ॥ उत्सि ॥

१ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ संयोगादेः किं चक्रतुः चक्रुः । जहारेत्यादीं परत्वाद्गुणे कृते पश्चादत उपधाया
 इत्यनेनोपधावृद्धिः ।

जहरथुः जहर । जहार चहर जहरिव जहरिम । हर्ता ॥ ऋद्धनोः स्ये । ७।१।७०।
 ऋतो हन्तेश्च सस्येत् । हरिष्यति । हरतु अहरत् हरेत् ॥ गुणोऽतिसंयोगाद्योः ।
 ७।४।२९। अतः संयोगादेर्ऋद्धन्तस्य च गुणः स्यात् यकि यादाचार्यधातुके लिङि च ।
 हर्यात् अहर्षात् अहरिष्यत् । शु अवणे १९ ॥ शुचः शृ च । ३।१।७४। शुचः शृ
 इत्यादेशः स्यात् शुप्रत्ययश्च । शृणोति ॥ सार्वधातुकमपित् । १।२।४। अपित्सार्वधा-
 तुकं विद्वत् । गृणुतः ॥ ह्रश्रुचोः सार्वधातुके । ६।४।८७। ह्रश्रुवोरनेकाचो-

जह्वः ॥ थलि । जह्वर्थ ॥ अथुसि । जह्वथुः ॥ उत्तमैकवचने णलि ॥ जहार ॥ णल्ल-
 त्तमो चेति णित्थिकत्ये ॥ जहर ॥ उत्तमद्विवचने वे बहुवचने मे च अस्य धातो-
 निद्वयेऽपि प्रादिनियमात् आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति इटि ॥ जहरिव ॥ जह-
 रिम ॥ ह्र अग्रे लुटस्तिपि स्यतासी ललुटोरिति तसि कृते सार्वधातुकार्द्ध-
 धातुकयोरिति गुणे एकाच उपदेशेनुदात्तादिति इडभावे लुटः प्रथमस्य
 वारौरस इति तिपो ङात्वे द्वित्वसामर्थ्यादमस्यापि टेलोपे च कृते ॥ हर्ता ॥ ह्र
 अग्रे लुटस्तिपि स्यतासी ललुटोरिति स्ये ह्र स्य ति इति धातं तत्र ऋद्धनोः स्ये
 इति इटि गुणे सस्य मूर्द्धन्यत्वे च कृते ॥ हरिष्यति ॥ ह्र अग्रे छोटस्तिपि शपि गुणे एहरि-
 ति तिप इकारलोकारे च कृते ॥ हरतु ॥ ह्र अग्रे लुटस्तिपि शपि लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडु-
 दात्त इति अटि गुणे इत्तश्चेति तिप इकारलोपे च कृते ॥ अहरत् ॥ ह्र अग्रे लिङस्तिपि
 शपि यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङिबेति यासुटि उद्भागलोपे अतो येय इति
 इपादेशे गुणे लोपो व्योर्वलीति यलोपे इत्तश्चेति तिप इकारलोपे च कृते ॥ हरेत् ॥
 ह्र अग्रे आशीर्लिङस्तिपि यासुटि उद्भागलोपे तत्र यासुटोदित्वात् कृत्तिचेत्यनेन बाधिते
 गुणे गुणोऽतिसंयोगाद्योरिति गुणे स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपे इत्तश्चेति
 तिप इकारलोपे अचो रहाम्भां ङे इति यद्विले च ॥ हर्यात् ॥ ह्र अग्रे लुटस्तिपि किल
 लुङीति ष्ली ङलेः सिच इति सिचि इङलोपे लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि
 गुणे इत्तश्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽण्टके इति ईटि सस्य मूर्द्धन्यादेशे सिचि
 वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धौ ॥ अहर्षात् ॥ ह्र अग्रे लुटस्तिपि स्यतासी ललुटो-
 रिति स्ये अटि ऋद्धनोः स्ये इति इटि सस्य मूर्द्धन्यादेशे इत्तश्चेति तिप इकारलोपे ॥
 अहरिष्यत् ॥ शु अग्रे धातुर्नर्ततेग्रे लुटस्तिपि शुचः शृ च इत्यनेन शुचः आदेशे शुप्रत्यये च कृते
 श्रुति इति ज्ञातं तत्र लडाक्षतद्धिते इत्यनेन शस्येत्संज्ञाया तस्य लोप इत्यनेन लोपे
 ऋचर्णाक्षस्य णत्वं चाच्यमित्यनेन नस्य णले सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे
 च कृते ॥ शृणोति ॥ तसि सार्वधातुकमपित् इत्यनेन तसो विद्वत्वे कृत्तिचेत्यनेन गुण-

१ गुणोऽतिसंयोगाद्योः ॥ अतीतिरित्यदिश्रुयते । लुता निर्देष्टु सौत्रः । अतिसंयोगाद्योरिति वक्तव्ये
 गुणप्रदस्य चित्तप्रयोजनम् ।

असंयोगपूर्वस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सार्वधातुके । शृण्वन्ति । शृणोपि शृणुथः शृणुथ ।
 शृणोमि ॥ **लोपश्चास्यान्यतरस्यां भ्रवोः** । ६।४।१०७ असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोका-
 रस्य लोपो वा भ्रवोः परयोः । शृण्वः शृणुवः शृण्मः शृणुमः । शृश्राव शृश्रुवतुः शृश्रु-
 वुः । शृश्रोथ शृश्रुवथुः शृश्रुव । शृश्राव शृश्रव शृश्रुव शृश्रुम । श्रोता श्रोष्यति शृणोतु
 शृणुतात् शृणुताम् शृण्वन्तु ॥ **उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्** । ६।४।१०६ असं-
 योगपूर्वात्प्रत्ययादुतो हेर्लुक् । शृणु शृणुतात् शृणुतम् शृणुत । गुणावादेशौ । शृणवानि

निषेधे च कृते ॥ शृणुतः ॥ लौ अस्यान्तादेशे च कृते तत्राचिश्रुधात्विति सूत्रेणैयद्वि
 प्राते **हुश्रुवोः सार्वधातुके** इत्यनेन यणि कृते ॥ शृण्वन्ति ॥ सिपि शृ श्रु सि इति जाते
 सिपः सत्य मूर्द्धन्यत्वे ऋचर्णाक्षस्य णत्वं वाच्यमिति नस्य णत्वे गुणे च कृते ॥
 शृणोपि । थसि अपित्वात् छिद्रत्वे छिद्रत्वाच्च कृति चेत्यनेन गुणाभावे ॥ शृणुथः । एवं धे परे ।
 शृणुथ ॥ मिपि पित्वाद्गुणे कृते ॥ शृणोमि ॥ वसि परे **लोपश्चास्यान्यतरस्यां भ्रवोः**
 इत्यनेनोकारलोपे ॥ शृण्वः । पक्षे उकारलोपाभावे । शृणुवः ॥ एवमेव मसि ॥ शृण्मः । शृणुमः ॥
 श्रु अग्रे छिठस्तिपि तिपोणळि लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे पूर्वोभ्यास इति
 अभ्यासत्वे **ह्लादिः शेष** इति शेषहल्लोपे श्रु श्रु अ इति जातं तत्र वृद्धि बाधिका गुणे अवादेशे
 पश्चादस्य उपधाया इति वृद्धौ ॥ शृश्राव ॥ अतुसि अचि श्रुधातुभ्रुवांश्चोरिपङ्कवडौ
 इत्यनेन उवळि कृते ॥ शृश्रुवतुः ॥ उत्ति उवळि कृते ॥ शृश्रुथुः ॥ थलि पित्वात् छिद्रत्वं छिद्रत्वा-
 भावाच्च न गुणनिषेधस्ततो गुणे कृते ॥ शृश्रोथ ॥ अधुसि अपित्वात् अपित्सार्वधातुके
 इति छिद्रद्वावे कृति चेति गुणाभावे उवळि च कृते ॥ शृश्रुवथुः ॥ मध्यमवहुवचने अे परे
 गुणाभावे उवळि च कृते ॥ शृश्रुव ॥ उत्तमवहुवचने णलि द्वित्वे अभ्यासत्वे शेषहल्लोपे
 गुणे अवादेशे वृद्धौ । शृश्राव । णिदभावपक्षे । शृश्रव ॥ वे ॥ शृश्रुव ॥ मे ॥ शृश्रुम ॥ श्रु
 अग्रे लुटस्तिपि **स्यतासी ललुटोरिति** तासि गुणे **लुटः प्रथमस्य डारौरस** इति
 तिपो डात्वे द्वित्वसामर्थ्यात् टेलोपे ॥ श्रोता ॥ श्रु अग्रे लृटि स्ये सत्य मूर्द्धन्यत्वे गुणे
 च कृते ॥ श्रोष्यति ॥ श्रुधातोरेषे लोटस्तिपि **भ्रुवः शृचेत्यनेन** आदेशे श्रौ च कृते
 शलोपे नस्य णत्वे गुणे **एरुरिति** तिप उकारे च कृते ॥ शृणोतु ॥ तातळि छित्वात्
 गुणाभावे ॥ शृणुतात् ॥ तामि ॥ **भ्रुवः शृचेत्यनेन** आदेशे श्रौ शलोपे नस्य णत्वे ॥
 शृणुताम् ॥ लौ अस्यान्तादेशे **भ्रुवः शृचेत्यनेन** आदेशे श्रौ शलोपे **हुश्रुवोः सार्व-**
धातुके इति यणि **एरुरिति** तिप उकारे च कृते ॥ शृण्वन्तु ॥ श्रु अग्रे लोटो मध्यम-
 पुरुषैकवचने सिपि **सेर्हपिचेत्यनेन** सेर्हत्वे **भ्रुवः शृचेत्यनेन** आदेशे श्रौ च कृते
 शलोपे नस्य णत्वे ॥ **उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्** इति हेर्लोपे च कृते ॥ शृणु ॥
 तातळि । शृणुतात् ॥ तमि ॥ शृणुतम् ॥ ते । शृणुत ॥ लोटः उत्तमपुरुषैकवचने मिपि ॥ **मेर्निः**
 इति मेर्नित्वे कृते **भ्रुवः शृचेति** आदेशे श्रौ च कृते शलोपे नस्य णत्वे **आहुत्तमस्य**

शृणुयात् शृणुयाम् । अशृणोत् अशृणुताम् अशृण्वन् । अशृणोः अशृणुतम् अशृणुत अ-
 शृणवम् अशृण्व अशृणुव अशृण्म अशृणुम । शृणुयात् शृणुयाताम् शृणुयुः । शृणुयाः शृ-
 णुयातम् शृणुयाथ । शृणुयाम् शृणुयाव शृणुयाम् । शृयात् अश्रीपीत् अश्रोष्यत् । गम्भ
 गती २० ॥ इयुगमियमां छः । ७।३।७७। एपां छः सात् शिति । गच्छति ज-
 गाम् ॥ गमह्नजनखनघसां लोपः क्लित्यनङि । ६।४।९८। एपामुपधाया लो-

पिचेति अटि गुणे एचोयवायाव इति अयि च कृते ॥ शृण्वानि ॥ वे आहुत्त-
 मस्य पिचेति अटि श्रुचः शृ चेति धादेशे श्री च शलोपे नस्य णत्वे गुणे अयि च
 कृते ॥ शृणयाव ॥ एयमेन मे ॥ शृणवाम् ॥ शु अग्रे लङ्क्षितिपि श्रुचः शृचेति धादेशे श्री
 शलोपे नस्य णत्वे अटि गुणे तिप् इकारलोपे च कृते ॥ अशृणोत् ॥ तामि । अशृणुताम् ॥
 शी इत्यान्तादेशे श्रुः धादेशे श्री च कृते शलोपे नस्य णत्वे अटि ह्रस्वोः सार्व-
 धातुके इति णि इतश्चेति इकारलोपे तकारस्य च संयोगान्तस्य लोप इति लोपे ॥
 अशृण्वन् ॥ सिपि । अशृणोः ॥ तमि । अशृणुतम् ॥ ते । अशृणुत ॥ अमि । अशृणवन् ॥
 वे । अशृणुव ॥ मे । अशृणुम ॥ लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोरिति उकारलोपपक्षे ॥
 अशृण्व ॥ अशृण्व ॥ शु अग्रे लिङ्क्षितिपि श्रुचः शृचेति धादेशे भ्रमस्ये च कृते शलोपे
 नस्य णत्वे यासुट्परस्मैपदेषु दात्तो लिङ्गेति यासुटि उद्भागलोपे लिङ्गः सलोपो
 नन्त्यस्येति सलोपे च कृते ॥ शृणुयात् ॥ तामि । शृणुयाताम् ॥ उत्ति धादेशे शुभ्रण्ये
 शलोपे नस्य णत्वे यासुटि उद्भागलोपे लिङ्गः सलोपोनन्त्यस्येति सलोपे उत्स्यपदा-
 न्तात् इति पररूपे कृते ॥ शृणुयुः ॥ सिपि धादेशे श्री शलोपे नस्य णत्वे यासुटि उद्-
 भागलोपे सलोपे इतश्चेति सकारान्तःपातीकारलोपे सस्य रुचे रस्य विसर्जनीयत्वे च कृते ॥
 शृणुयाः ॥ तमि । शृणुयातम् ॥ ते । शृणुयात् ॥ अमि । शृणुयाम् ॥ वे । शृणुयाव ॥ मे ॥
 शृणुयाम् ॥ शु अग्रे आशीर्लिङ्क्षितिपि यासुटि उद्भागलोपे इतश्चेति तिप् इकारलोपे स्कोः
 संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपे अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घ इति दीर्घे ॥ शृयात् ॥
 शु अग्रे लङ्क्षितिपि क्लि लुट्हीति ष्ये च्लेः सिच् इति सिचि इङ्भागलोपे अटि इत-
 श्चेति तिप् इकारलोपे अस्तिसिचोऽण्के इति ईटि सस्य मूर्द्धन्यादेशे सिचि वृद्धिः
 परस्मैपदेष्विति वृद्धी कृतायाम् ॥ अश्रीपीत् ॥ शु अग्रे लङ्क्षितिपि अटि स्पतासी
 लृलुटोरिति स्वे मूर्द्धन्यादेशे इतश्चेति तिप् इकारलोपे सार्वधातुकार्द्धधातुकयो-
 रिति गुणे च कृते ॥ अश्रोष्यत् ॥ गम्भ गती धातुर्ग्रीवरीति तत्र उपदेशोऽजनुनासिक
 इत् इति लङ्कारत्वेत्तञ्चायां तस्य लोप इत्यनेन लङ्कारलोपे जाते गम्भ इत्यवशिष्टं ततो
 लिङ्क्षितिपि णपि इयुगमियमां छ इत्यनेन सर्वस्य गम्भगतस्य छलेप्राप्ते अलोन्त्यस्ये-
 त्यनेन मस्य छले पररूपे च कृते गच्छति इति जातं तत्र छि तुक् इति तुकि उक्भागलोपे
 स्तोः श्रुना श्रुरिति तस्य चले ॥ गच्छति ॥ गम्भ अग्रे लिङ्क्षितिपि तिपो णलि लिङि धातो

पोऽजादौ किति न लङि । जग्मतुः जग्मुः । जगमिष जगन्थ जग्मथुः जग्म । जगाम
जगम जगिमव जगिमय । गन्ता ॥ गमेरिड् परस्मैपदेषु । ७।२।५८। गमेः परस्व
सादेरार्धधातुकस्येड् स्यात् परस्मैपदेषु । गमिष्यति गच्छतु अगच्छत् गच्छेत् गम्यात् ॥
पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेषु । ३।१।५५। इयन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लुदितश्च
परस्व च्लेरङ् परस्मैपदेषु । अयमत अगमिष्यत् । इति परस्मैपदिनः । एध वृद्धौ ॥

रन्भ्यासस्येति द्वित्वे अभ्यासत्वे शेषहलोपे कुहोश्चुरिति गत्य जत्वे अत उपधाया
इत्यनेन उपधाकारदीर्घत्वे ॥ जगाम ॥ अतुसि द्वित्वे अभ्यासत्वे शेषहलोपे चुत्वे गमहनजन-
खनघसां लोपः कित्यनङि इत्यनेनोपधालोपे ॥ जग्मतुः ॥ उति । जग्मुः ॥ क्रादि-
नियमात् थलि वेट् द्वित्वेऽभ्यासत्वे शेषहलोपे चुत्वे च कृते ॥ जगमिष ॥ इडभावे मत्यानुस्वारे
अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण इति परसवर्णत्वे कृते ॥ जगन्थ ॥ अथुसि उपधालोपे । ज-
ग्मथुः ॥ जे उपधालोपे । जगम ॥ णलि । जगाम ॥ पूर्ववत् । पक्षे णलुत्तमो वेति णिच्चा-
भावे ॥ जगम ॥ वे इटि उपधालोपे च । जगिमव ॥ मे इटि उपधालोपे च । जगिमम ॥ गम्-लुट-
क्षिपि स्पतासी लृलुटोरिति तासि कृते लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो डात्वे डि-
त्याहिलोपे मत्यानुस्वारेऽनुस्वारस्य परसवर्णत्वे च ॥ गन्ता ॥ गम् अग्रे लृटक्षिपि स्वे गमेरिड्
परस्मैपदेषु इत्यनेन इटि सस्य मूर्धन्यादेशे च कृते ॥ गमिष्यति ॥ गम् अग्रे लोटक्षिपि
शपि इषुगमियमां छ इति छदेशे छे च इति तुकि लङ्भागलोपे तस्य चुत्वे एङ्-
रिति इकारस्योकारे कृते ॥ गच्छतु ॥ गम् अग्रे लङक्षिपि शपि अटि इषुगमियमां छ इति
छे तुकि चुत्वे इतश्चेति तिप इकारलोपे च ॥ अगच्छत् ॥ गम् अग्रे लिङक्षिपि शपि इषुग-
मियमां छ इति छे तुकि चुत्वे यासुटि उट्भागलोपे अतोयेय इति इयादेशे
गुणे लोपो व्योर्बलीति वलोपे इतश्चेतीकारलोपे च ॥ गच्छत् ॥ गम् अग्रे आशीर्लि-
ङ्क्षिपि यासुटि उटलोपे स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे ॥
गम्यात् ॥ गम् अग्रे लृङक्षिपि अटि च्लि लुङीति च्ली पुषादिद्युताद्यलुदितः
परस्मैपदेषु इत्यनेन च्लेस्कादेशे ङलोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे अगमत् ॥ गम् अग्रे
लृङक्षिपि स्वे गमेरिड्परस्मैपदेषु इति इटि अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे सका-
रस्य मूर्धन्यादेशे च कृते ॥ अगमिष्यत् ॥ एध् वृद्धौ वातुर्वर्तते तत्र कस्य सूत्रस्य प्राप्तिः ।
लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः अत्रेष् धातुः सकर्मकोऽस्त्यकर्मको वा अ-
स्त्ययमकर्मकस्ततः कर्तरि नवापि लकाराः प्राप्ताः तत्र वर्तमाने लङ् इत्यनेनान्विधातोर्ब-
र्तमानक्रियावृत्तित्वाल्लङ्जातो जाते च लटि टकारस्य हलन्त्यमित्यनेन लकारोत्तरवर्त्यकारस्य
चोपदेशेजनुनासिक इदित्यनेनलङ्गायां कृतायां कृते च तस्य लोप इत्यनेन तयो-
र्लोपे एध् लृ इति जातं तत्र तिप्तस्झीत्यनेन खलकपोतन्यायेनाष्टादशापि लोदेशाः
प्राप्तास्तत्र लः परस्मैपदमित्यनेन सर्वेषां लोदेशानां परस्मैपदत्वे प्राप्ते तङानावात्मने-

शृणवाव शृणवाम् । अशृणोत् अशृणुताम् अशृण्वन् । अशृणोः अशृणुतम् अशृणुत अ-
शृणवम् अशृण्व अशृणुव अशृण्वम् अशृणुम् । शृणुयात् शृणुयाताम् शृणुयुः । शृणुयाः शृ-
णुयातम् शृणुयात् । शृणुयाम् शृणुयाव शृणुयाम् । शृयात् अश्रीयीत् अश्रीष्यत् । गम्
गत् २० ॥ इपुगमियमां छः । ७।३।७७ एषां छः स्यात् शिति । गच्छति ज-
गाम् ॥ गमहनजनखनघसां लोपः कित्खनङि । ६।४।९८। एषामुपधाया लो-

पिञ्चेति आदि गुणे एचोगचायाव इति अवि च कृते ॥ शृणवानि ॥ वे आहुत्त-
मस्य पिञ्चेति आदि श्रुचः शृ चेति आदेशे श्री च शलोपे नस्य णत्वे गुणे अवि च
कृते ॥ शृणवाम् ॥ एवमेव मे ॥ शृणवाम् ॥ शु अग्रे लङ्क्षितिपि श्रुचः शृ चेति आदेशे श्री
शलोपे नस्य णत्वे अटि गुणे तिप इकारलोपे च कृते ॥ अशृणोत् ॥ तामि । अशृणुताम् ॥
श्री इत्यान्तादेशे श्रुचः आदेशे श्री च कृते शलोपे नस्य णत्वे अटि हुश्रुवोः सार्व-
धातुके इति यपि इत्तश्चेति इकारलोपे तकारस्य च संयोगान्तस्य लोप इति लोपे ॥
अशृण्वन् ॥ तिपि । अशृणोः ॥ तमि । अशृणुतम् ॥ ते । अशृणुत ॥ अमि । अशृणवम् ॥
वे । अशृणुव ॥ मे । अशृणुम् ॥ लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोरिति उकारलोपपक्षे ॥
अशृण्व ॥ अशृण्वम् ॥ शु अग्रे लिङ्क्षितिपि श्रुचः शृ चेति आदेशे अप्रत्यये च कृते शलोपे
नस्य णत्वे यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्चेति यासुटि उद्भागलोपे लिङ्गः सलोपो
नन्त्यस्येति सलोपे च कृते ॥ शृणुयात् ॥ तामि । शृणुयाताम् ॥ उति आदेशे श्रुप्रत्यये
शलोपे नस्य णत्वे यासुटि उद्भागलोपे लिङ्गः सलोपोनन्त्यस्येति सलोपे उच्यपदा-
न्तात् इति पररूपे कृते ॥ शृणुयुः ॥ तिपि आदेशे श्री शलोपे नस्य णत्वे यासुटि उद्-
भागलोपे सलोपे इत्तश्चेति सकारान्तःपातौकारलोपे सस्य क्वे रस्य विसर्जनीयत्वे च कृते ॥
शृणुयाः ॥ तमि । शृणुयातम् ॥ ते । शृणुयात् ॥ अमि । शृणुयाम् ॥ वे । शृणुयाव ॥ मे ॥
शृणुयाम् ॥ शु अग्रे आशीर्लिङ्क्षितिपि यासुटि उद्भागलोपे इत्तश्चेति तिप इकारलोपे स्कोः
संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपे अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ इति दीर्घे ॥ श्रूयात् ॥
शु अग्रे लङ्क्षितिपि चिल लुङीति च्लै च्लेः सिच् इति सिचि इन्भागलोपे अटि इत्त-
श्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति ईटि सस्य मूर्दन्यादेशे सिचि वृद्धिः
परस्मैपदेष्विति ध्रुवौ कृतायाम् ॥ अश्रीयीत् ॥ शु अग्रे लङ्क्षितिपि अटि स्यतासी
लृलृटोरिति स्वे मूर्दन्यादेशे इत्तश्चेति तिप इकारलोपे सार्वधातुकार्द्धधातुकयो-
रिति गुणे च कृते ॥ अश्रीष्यत् ॥ गम्भृ गत् १ धातुर्वरीवरीति तत्र उपदेशोऽजनुनासिक
इत् इति लृकारस्येत्संज्ञाया तस्य लोप इत्यनेन लृकारलोपे जाते गम् इत्यप्रशिष्टं ततो
लिङ्क्षितिपि यपि इपुगमियमां छ इत्यनेन सर्वस्य गम्मागस्य क्वे प्राप्ते अलोन्त्यस्ये-
त्यनेन मस्य छग्रे पररूपे च कृते गच्छति इति जातं तत्र छि तुक् इति तुकि उद्भागलोपे
स्तोः श्रुना श्रुरिति तस्य चत्वे ॥ गच्छति ॥ गम् अग्रे लिङ्क्षितिपि तिपो णल्लिङ्गि धातो

पोऽजादौ किति न लङि । जग्मतुः जग्मुः । जगमिथ जगन्थ जग्मथुः जग्म । जगाम
जगम जगिम्ब जगिमम् । गन्ता ॥ गमेरिह परस्मैपदेषु ॥७२॥५८॥ गमेः परस्य
सादेरार्धधातुकस्येत् स्यात् परस्मैपदेषु । गमिष्यति गच्छतु अगच्छत् गच्छेत् गम्यात् ॥
पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेषु ॥३१॥५५॥ इयन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लुदितश्च
परस्य च्लेरङ् परस्मैपदेषु । अगमत् अगमिष्यत् । इति परस्मैपदिनः । एध वृद्धौ ॥

रन्ध्यास्येति द्वित्वे अम्यासत्वे शेषहल्लोपे कुहोश्चुरिति गत्य जत्वे अत उपधाया
इत्यनेन उपधाकारदीर्घत्वे ॥ जगाम ॥ अतुसि द्वित्वे अम्यासत्वे शेषहल्लोपे जुत्वे गमहनजन-
खनघसां लोपः क्लित्यनङि इत्यनेनोपधालोपे ॥ जग्मतुः ॥ उत्ति । जग्मुः ॥ क्रादि-
नियमात् थलि वेद् द्वित्वेऽम्यासत्वे शेषहल्लोपे जुत्वे च कृते ॥ जगमिथ ॥ इडभावे मस्यानुस्वारे
अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण इति परसवर्णत्वे कृते ॥ जगन्थ ॥ अथुसि उपधालोपे । ज-
ग्मथुः ॥ अे उपधालोपे । जग्म ॥ गलि । जगाम ॥ पूर्ववत् । पक्षे गलुस्तमो वेति गित्ता-
भावे ॥ जगाम ॥ वे इति उपधालोपे च । जगिम्ब ॥ मे इति उपधालोपे च । जगिमम् ॥ गम्-लुट-
क्षितिपि स्यतासी लृलुटोरिति तासि कृते लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो ङात्वे डि-
त्वाङ्लोपे मस्यानुस्वारेऽनुस्वारस्य परसवर्णत्वे च ॥ गन्ता ॥ गम् अग्रे लुटक्षितिपि स्ये गमेरिह
परस्मैपदेषु इत्यनेन इटि सस्य मूर्धन्यादेशे च कृते ॥ गमिष्यति ॥ गम् अग्रे लोटक्षितिपि
शपि इषुगमियमां छ इति छदेशे छे च इति तुकि उक्भागलोपे तस्य जुत्वे एरु-
रिति इकारस्योकारे कृते ॥ गच्छतु ॥ गम् अग्रे लङक्षितिपि शपि अटि इषुगमियमां छ इति
छेतुकि जुत्वे इतश्चेति तिप इकारलोपे च ॥ अगच्छत् ॥ गम् अग्रे लिङक्षितिपि शपि इषुग-
मियमां छ इति छे तुकि जुत्वे यासुटि उट्भागलोपे अतोयेय इति इयादेशे
गुणे लोपो व्योर्वेलीति यलोपे इतश्चेतीकारलोपे च ॥ गच्छेत् ॥ गम् अग्रे आशीलि-
ङक्षितिपि यासुटि उटलोपे स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे ॥
गम्यात् ॥ गम् अग्रे लुङक्षितिपि अटि च्लि लुङीति च्लौ पुषादिद्युताद्युदितः
परस्मैपदेषु इत्यनेन च्लेरङ्देशे ङलोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे अगमत् ॥ गम् अग्रे
लुङक्षितिपि स्ये गमेरिहपरस्मैपदेषु इति इटि अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे सफा-
रस्य मूर्धन्यादेशे च कृते ॥ अगमिष्यत् ॥ एध् वृद्धौ धातुर्वर्तते तत्र कस्य सूत्रस्य प्राप्तिः ।
लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः अत्रेव धातुः सकर्मकोऽस्त्यकर्मको वा अ-
स्त्ययमकर्मकस्ततः कर्तरि नवापि लकाराः प्राप्ताः तत्र वर्तमाने लङ् इत्यनेनात्रैवधातोर्व-
र्तमानक्रियावृत्तिवाङ्मृजातो जाते च लटि टकारस्य हलन्त्यमित्यनेन लकारोत्तरवर्त्यकारस्य
चोपदेशेऽजनुनासिक इदित्यनेनेत्संज्ञायां कृतायां कृते च तस्य लोप इत्यनेन तयो-
र्लोपे एध् लृ इति जातं तत्र तिप्तस्झित्यनेन खलकपोतन्यायेनाष्टादशापि लोदेशाः
प्राप्तास्तत्र लः परस्मैपदमित्यनेन सर्वेषां लोदेशानां परस्मैपदत्वे प्राप्ते तङानावात्मने-

दित आत्मनेपदानां टेरे । ३।४।७९। टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वम् । एधते ॥
 आतो डितः । ७।२।८१। आतः परस्य डित्वामाकारस्य इप् स्यात् । एधेते एधन्ते ॥
 धासः से । ३।४।८०। टितो लस्य धासः से स्यात् । एधसे एधेये एधथे । अतो गुणे।

पदमित्यनेन तद्भ्रम्याहारान्तःपातिनां नवानां आत्मनेपदसंज्ञा जाता एवं तिवादयो न च
 परस्मैपदसंज्ञिनस्तादयश्च नवात्मनेपदिनस्तेषां मध्यादत्र परस्मैपदिनः प्रत्ययाः स्युः किमुतात्म-
 नेपदिनः स्युरित्याशङ्क्याममुदात्तञ्जित आत्मनेपदमित्यनेनात्र एध् धातोर्लुदात्ते-
 स्वादात्मनेपदसंज्ञिनस्तादयः प्रत्ययाः प्राप्तुमर्हाः परं तादीनामपि नवानां मध्यादत्र केन भाव्य-
 मित्याशङ्कायां तिङ्ङिणि श्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा इत्यनेन क्रमाव्रयाणां त्रिकाणां
 प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञासु जातासु जातासु च तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः
 इत्यनेन लब्धप्रथमादिसंज्ञानां तिङ्ङयाणां त्रयाणां वचनानां प्रत्येकमेकवचनद्विवचनबहुवचनसं-
 ज्ञासु अत्र प्रथमपुरुषेण भाव्यं मध्यमेन गार्ध्यं उत्तमेन वा भाव्यमित्याशङ्कायां शोषे प्रथम इत्य-
 नेन प्रथमः पुरुषो भवितुमर्हस्तस्यापि श्रीणि वचनानि सन्ति तेषां मध्यात्केन भाव्यमित्याशङ्कायां
 द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यनेनात्रैकवचनस्य विवक्षास्तीत्येकवचने त इत्यागते एध् त
 इति जातं तत्र तिङ्ङिशित्सार्धधातुकमित्यनेन सकारस्य सार्धधातुकसंज्ञायां कृतायां
 कर्तरि शप् इत्यनेन शपि कृते पस्य हलन्त्यमित्यनेन शस्य च लशक्तञ्जिते
 इत्यनेनेत्संज्ञायां कृतायां कृते च तस्य लोप इत्यनेन शकारपकारयोर्लोपे एध् अ त इति
 जाते कृते च संयोगे एधत इति जातं तत्र दित आत्मनेपदानां टेरे इत्यनेन टिरूपस्य
 तकारोत्तरवर्त्यकारस्य एकारे कृते ॥ एधते ॥ इति सिद्धम् ॥ एध् अग्रे लटः प्रथमपुरुषद्विवचने
 आतामि समागते एध् आताम् इति जातं तत्र तिङ्ङिशित्सार्धधातुकमित्यनेन आतामः
 सार्धधातुकत्वे कर्तरि शप् इति शपि शकारपकारयोरित्संज्ञायां लोपे च कृते एध् अ
 आताम् इति जातं तत्र सार्धधातुकमपिदित्यनेन सार्धधातुकीभूतस्य आतामो द्विवचने
 कृते आतो डित इत्यनेनाकारस्य ह्यादेशे कृते एध् अ इप् ताम् इति जातं तत्र
 यकारस्य हलन्त्यमित्यनेनेत्संज्ञाकरणपूर्वं लोपे कृते अकारेकारयोश्च गुणे कृते धस्य एकारेण
 सह संयोगे कृते कृते च टित आत्मनेपदानां टेरे इत्यनेन टिरूपस्य तकारोत्तरवर्तिन
 आम् भागस्य एत्वे च कृते ॥ एधेते ॥ इति सिद्धम् ॥ एध् अग्रे प्रथमपुरुषबहुवचने शे समागते
 सार्धधातुकत्वे कर्तरि शप् इति शपि शोन्त इति अन्तादेशे दित आत्मने-
 पदानां टेरे इति टेरेत्वे च कृते ॥ एधन्ते ॥ इति सिद्धम् ॥ एध् अग्रे मध्यमपुरुषैकवचने
 धासि समागते तिङ्ङिशित्सार्धधातुकमिति धासः सार्धधातुकत्वे कर्तरि शप् इति
 शपि धासः से इति धासः सेवे च कृते ॥ एधसे ॥ एवं मध्यमद्विवचने आतामि आथामः
 सार्धधातुकत्वे कर्तरि शप् इति शपि सार्धधातुकमपित् इति आथामो द्विवचने

एषे एषावहे एषावहे ॥ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । ३।१।३६। १।जादिनीं भा-
तुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्यादिति ॥ आम्प्रत्ययवन्कृप्रोऽनुप्रयोगस्य । १।३।
६३। आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्वृणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आम्प्रत्यया तुभ्यमनुप्रत्ययमा-
नान् कृचोऽप्यालनेपदम् ॥ लिटस्तद्वयोरेशिरेच् । ३।४।८१। लिङादेश्चोत्तम-
रेशिरेचो स्तः । एषाश्चके एषाश्चक्रते एषाश्चक्रिरे । एषाश्चकृते एषाश्चक्राते ॥ इषाः

आतो इति आथाम आकारस्य इषादेश्च पठेयं गुणं टेरेत्ये च कृते ॥ एषे ॥ एष्व अग्रे मध्यमब्रह्मचने ध्वनि सार्वधातुकत्वे शपि टेरेत्ये च कृते ॥ एष्वे ॥ एष्व अग्रे उत्त-
मैकवचने इति सार्वधातुकत्वे शपि टेरेत्ये अतो गुणं इति परत्वे च कृते ॥ एषे ॥ एष्व
अग्रे लट उत्तमद्विवचने वही च समागते सार्वधातुकत्वे शपि अतो दीर्घो यजीति अका-
रदीर्घत्वे टेरेत्ये च कृते ॥ एषावहे ॥ एवं लट उत्तमब्रह्मचने महिति सार्वधातुकत्वे शपि
अतो दीर्घो यजीति दीर्घत्वे टेरेत्ये च कृते ॥ एषावहे ॥ एष्व अग्रे पराक्षे लिट् इति
लिटि प्राप्ते एष्व लिट् इति जातं तत्र इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इत्यनेन आमि कृते कृते
च आम् इति सूत्रेण लिटलोपे एष्व आम् इति जातं तत्र कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि
इत्यनेन लिट्परे कृञि प्रयुक्ते एषां कृ लिट् इति जातं तत्र लिट्सादेशे कृते लिटस्तद्व-
योरेशिरेच् इत्यनेन एशि कृते शलोपे च कृते एष्व आम् कृ ए इति जातं तत्र मिर्भा-
धायकसूत्रात् यण्विधायकसूत्रस्य परत्वात्प्राप्तं यणं द्विर्वचनेचि इत्यनेन सूत्रेण बाभित्वा
लिटि धातोरेनभ्यासस्येति सूत्रेण द्वित्वे कृते एषाम् कृ कृ ए इति जातं तत्र उरत्
इत्यनेन रपरे अदादेशे कृते एषांक् कृ ए इति जातं तत्र हलादिः शेष इति शेषश्लो-
के एषां कृ कृ ए इति जातं तत्र कुहोश्चुरिति कत्व चले इको यणचितीति यणि च
कृते ॥ एषांचक्रे ॥ इति सिद्धम् ॥ एष्व अग्रे पराक्षे लिट् इति लिटि इजादेश्च गुरु-
मतोऽनृच्छ इत्यनेन आमि आम इति सूत्रेण लिट् लोपे कृञ्चानुप्रयुज्यते
लिटि इत्यनेन लिट्परे कृञि विहिते लिटो लस्य च प्रथमपुरुषद्विवचने आतामि कृते लि-
टि धातोरेनभ्यासस्येति कृञो द्वित्वे उरत् इत्यनेन रपरे अदादेशे हलादिः शेष
इति लोपे कुहोश्चुरिति ककारस्य चकारे इको यणचितीति यणि दित आत्मने-
पदानां टेरे इति टेरेत्ये च कृते ॥ एषांचक्रते ॥ एष्व अग्रे पराक्षे लिट् इति लिटि इजा-
देश्च गुरुमतोऽनृच्छ इति आमि आम इति लिटलोपे कृञ्चानुप्रयुज्यते
लिटि इति लिट्परे कृञि विहिते लिट्लकारस्य च प्रथमपुरुषद्विवचने ते आगते लिटस्त-

१ आम्प्रत्ययपदा कृचोऽनुप्रयोगस्य ॥ आम् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिः । मय दिविषः । बहुवचनं-
विज्ञानोऽतद्वृणसंविज्ञानम् ॥ अम्प्रत्ययस्य गुरुमिच्छाहनन्दायै येन मध्यमेषान्पतेत्येव मय कवि-
रायैत्ये तत्र बहुवचनसंविज्ञानोन्वयान्तः ॥ संवर्कः । निप्रयः । इत्युपहरणे । प्रकृते च बहुवचन-
विज्ञानः स्वीकृतो नैतदा आमन्तरस्य धातुताभावेन मूढयेन चर्षे स्तत् । तन्मध्यमवर्गद्वयवृणसंविज्ञा-
नो बहुव्रीहिः । समापन्ता धातव इत्यनेनापि न भवति । लेटु आम् इत्यस्य पदानांशः ।

पीध्वं लुङ्लिट्ठां धोऽङ्गात् । ८।३।७८। इणन्त्वाद्ङात्सरेषां पीध्वं लुङ्लिट्ठां धस्य इः
स्यात् । एधाञ्चकृदे एधाञ्चक्रे एधाञ्चकृवहे एधाञ्चकृमहे । एधाम्भूम् एधामास । ए-

झयोरेशिरेच् इत्यनेन शेषे च कृते चकारस्य लोपे कृते एषां छ इरे इति जातं तत्र लिटि
धातोर्नभ्यासस्येति कृञो द्वित्वे उरत् इति सरे अदादेशे हलादिः शेष इति
रलोपे कुहोश्चुरिति ककारस्य चकारे इको यणचितीति यणि च कृते एधाञ्चक्रे ॥ एध् अग्रे
परोक्षे लिट् इति लिटि इजादेश्च गुरुमतोन्मुच्छ इति आनि आम इति लिटो
लोपे कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीति लिट्परे कृञि प्रयुक्ते लिटो लकारस्य च मध्यमोऽवचने
धासि कृते धासः से इति धासः सेकारे कृते एधां छ से इति जातं तत्र लिटि धातोर्न-
भ्यासस्येति कृद्वित्वे उरत् इति सरे अदादेशे हलादिः शेष इति रलोपे कुहोश्चुरि-
ति ककारस्य चकारे सकारस्य सूदन्यादेशे च कृते टित आत्मनेपदानां ढेरे इति
ढेरेवे ॥ एधाञ्चकृपे ॥ एध् अग्रे लिटि आनि लिटोलोपे लिट्परे कृञि लिटो लस्य ऋषामि कृञ्
द्वित्वे अदादेशे रलोपे कस्य चत्वे यणि ढेरेवे च कृते ॥ एधाञ्चकृपे ॥ एध् अग्रे लिटि इ-
जादेश्च गुरुमतोन्मुच्छ इति आनि आम इति लिटो लोपे कृञ्चानुप्रयुज्यते
लिटि इति लिट्परे कृञिविहिते लिटो लस्य च मध्यमबहुवचने ऋषामि कृते एषां छ ध्वम् इति
जातं तत्र लिटि धातोर्नभ्यासस्येति कृञो द्वित्वे उरत् इति अदादेशे हलादिः
शेष इति रलोपे कुहोश्चुरिति ध्रुवे इणः पीध्वं लुङ्लिट्ठां धोऽङ्गात् इत्यनेन धस्य
हले टित आत्मनेपदानां ढेरे इति ढेरेवे च कृते ॥ एधाञ्चकृदे ॥ एध् अग्रे लिटि
आनि लिटोलोपे लिट्परे कृञि लिटो लस्य चोत्तमपुरुषैकवचने इटि कृञो द्वित्वे अदादेशे रलोपे
ककारस्य चकारे ढेरेवे यणि च कृते ॥ एधाञ्चक्रे ॥ एवं कही ॥ एधाञ्चकृवहे ॥ महिङि च ॥
एधाञ्चकृमहे ॥ एवं एध् अग्रे परोक्षे लिट् इति लिटि इजादेश्च गुरुमतोन्मुच्छ इति आनि
आम इति लिटो लोपे कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीति लिट्परे भुभि जाते एधां भू लिट्
इति जातं तत्र लिटो लकारस्य णळि कृते एधां भू अ इति जातं तत्र भुवो वुग्लुङ्लिट्ठो-
रिति वुकि कृते उक्त्वागस्य लोपे कृते लिटि धातोर्नभ्यासस्येति भुञो द्वित्वे एधां भू
भू अ इति जाते हलादिः शेष इति वलोपे एधां भू भू अ इति जातं तत्र ह्रस्व इति
सूत्रेणाम्यासाचो भकारोऽवर्तितं लकारस्य ह्रस्वत्वे कृते कृते च भवतेर इत्युकारस्याकारे
अभ्यासे चर्च इत्यनेन मस्य वत्वे च कृते ॥ एधां भू ॥ एवं एध् धातोर्लिट्परे ऋषि विहिते
विहिते च लिटो लस्य परस्यैपदानां णलुसुस्थलधुसणत्वमा इत्यनेन णळि एधां

१ इणः पीध्वं लुङ्लिट्ठां धोऽङ्गात् ॥ इकोरित्त्विकारादेव इत्यनेन पुनरिणमहणं करोति निवृत्त्यर्थं
तेमेह न पक्षीध्वम् ॥ अङ्गमहणमात्रे परिपूर्वकस्य धातोर्देहलुकि विधिविधि परिचेदिवीचमित्यत्रापि उल-
प्रशतिः स्यात् ॥ यदि चार्थकपरिभाषया पीध्वमोऽर्जनत्वमहणे इपीदुमित्यत्रैव स्यात् तत्र तदात्तप्रद-
धर्मपरिभाषाया अनिलत्वे मानम् ।

ऐधेताम् ऐधन्त । ऐधथाः ऐधेयाम् ऐधध्वम् । ऐधे ऐधावहि ऐधामहि ॥ १
सीयुट् ॥ ३॥४॥१०२॥ सलोपः । एधेत एधेयाताम् ॥ झस्य रन् ॥ ३॥४॥१०५॥
लिङो झस्य रन् स्वात् । एधेरन् । एधेथाः एधेयायाम् एधेध्वम् ॥ इटोऽत् ॥ ३॥४॥
१०६॥ लिङादेशस्य इटोऽत्स्यात् । एधेय एधेवहि एधेमहि ॥ सुट्तिथोः ॥ ३॥
१०७॥ लिङस्यथोः सुट् । यलोपः । आर्धधातुकतात्सलोपो न । एधिपीष्ट एधिपीडा
स्ताम् एधिपीरन् । एधिपीष्टाः एधिपीयास्ताम् एधिपीध्वम् । एधिपीय एधिपीवहि
धिपीमहि । ऐधिष्ट ऐधिपाताम् ॥ आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ७॥१॥५॥
स्मनेपदेषु झस्य अत् इत्यादेशः स्वात् । ऐधिपत ऐधिष्टाः ऐधिपायाम् ऐधिद्वम् ।
ऐधिध्वहि ऐधिध्वमहि । ऐधिष्यत ऐधिष्येताम् ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः ऐधिष्येथाम् ऐ-

समागते लिङो लस्य तादेशे शपि लिङः सीयुट् इति सीयुटि जाते एव सीयुट् त इति
जातं तत्र टकारस्य हलन्त्यमिलनेन यकारान्तःपात्युकारस्य उपदेशेजनुनासिक इत्
इत्यनेन तयोस्त्संज्ञां विधाय लिङः सलोपोनन्त्यस्येति सलोपे लोपो व्योर्वलीति
यलोपे आनुण इति गुणे च कृते ॥ एधेत ॥ एध् अग्रे आशीर्लिङः प्रथमपुरुषैकवचने ते
आगते सीयुटि टकारोकारणां इत्संज्ञाकरणपूर्वं लोपे जाते एध् सी ॥ इति जातं तत्र
आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति इटि कृते एधिसी त इति जाते सुट्तिथोरिति
नुटि उट्भागस्य लोपे एधिसी स् त इति जाते ङमयोः सकारयोर्मूर्द्धन्यादेशे कृते घुना
घुरिति घुने च कृते ॥ एधिपीष्ट ॥ एध् अग्रे लुङः प्रथमपुरुषैकवचने ते आगते चिल लुङी-
ति च्लो च्ले । सिच् इति सिचि इङ्भागस्य लोपे आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति इटि
आडजादीनामिति आटि आ ङश्चेति वृद्धौ सस्य मूर्द्धन्यादेशे घुने च कृते ॥ ऐधिष्ट ॥
एध् अग्रे लुङः प्रथमपुरुषवहुवचने ते आगते चिल लुङीति च्लो च्ले । सिच् इति सिचि
इङ्भागलोपे इटि आडजादीनामिति आटि आ ङश्चेति वृद्धौ आत्मनेपदेष्वनत
इति अत् आदेशे कृते ॥ ऐधिपत ॥ एध् अग्रे लुङ्मध्यमपुरुषवहुवचने ध्वमि चिल लुङि
इति च्लो च्ले । सिच् इति सिचि इङ्भागलोपे आडजादीनामिति आटि इटि वृद्धौ
धिष्येति सलोपे ङणः पीध्वलुङ्लिटां धोङ्गात् इति धस्य दत्वे ॥ ऐधिद्वम् ॥ पक्षे ॥ ऐ-
धिध्वम् ॥ एध् अग्रे लुङलकारस्य प्रथमपुरुषैकवचने ते आगते स्यतासी लुलुटोरिति
स्यादेशे आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति इटि आडजादीनामिति आटि वृद्धौ सकारस्य
मूर्द्धन्यादेशे च कृते ॥ ऐधिष्यत ॥ कम कान्तौ धातुरस्ति तत्र कमेणिङ् इत्यनेन णिङि
णिङो द्वित्यात्तद्धनानावात्मनेपदमिति आत्मनेपदित्वात्प्रथमपुरुषैक-
वचने ते समागते णकारस्य चुट् इत्यनेन ककारस्य हलन्त्यमिलनेन चेत्संज्ञां विधाय तस्य
लोप इति लोपे कृते कम इ त इति जातं तत्र कर्तरि शपिति शपि कम इ अ त इति जातं ।

विध्यध्वम् । मेधिष्ये मेधिष्यावहि मेधिष्यामहि । कम् कान्तौ २ ॥ कर्मेणिङ् ॥३॥

१॥३०॥ स्वार्थे । ङित्वात्तच् । कामयते ॥ अयामन्ताल्वाय्येत्त्विष्णुषु ॥३॥१॥

१५॥ आम् अन्त आल् आय्य इत्तु इष्णु ण्णु णेरयादेशः स्वान् । कामयावके । आया-

त्र अत उपधाया इत्यनेन ककारोत्तत्त्वकारस्य वृद्धौ कृतायां सार्वधातुकार्ज्या-
क्योरित्यनेन इकारस्य गुणे कृते एचोयवायाच इति अयादेशे टित आत्मने-
दानां टेरे इति टेरेष्वे च कृते ॥ कामयते ॥ कम् अग्र कर्मेणिङ् इति णिङि ङित्वात्त-
त्त्वेपदिष्वे लिटि चागते णकारडकारयोरितिसंज्ञाकरणपूर्वे लोपे कृते कम् इ लिट् इति जातं
त्र अत उपधाया इति वृद्धौ कृतायां काग् इ लिट् इति जातं तत्र कास्यनेकाच
माम् वक्तव्य इति आगि कृते अयामन्ताल्वाय्येत्त्विष्णुषु इत्यनेन णिट्
कारस्य अयादेशे कृते काम् अय् आम् लिट् इति जातं तत्र आम इति ङिटो
गेपे कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि इति लिट्परे कृञि प्रयुक्ते काम् अय् आम् कृ
लिट् इति जातं तत्र प्रथमपुरुषैक्यवचने ते आदेशे कृते काम् अय् आम् कृ त इति जातं
त्र लिटस्तप्तयोरेशिरेच् इत्यनेन तस्य एशि कृते काम् अय् आम् कृ ए इति जातं
त्र लिटि धातोरनभ्यासस्य इति कृञो द्वित्वे उरत् इति उपर अदादेशे च कृते
काम् अय् आम् कर् कृ ए इति जातं तत्र हलादिः शेष इति रलोपे कुहोश्चुरिति
तस्य चाप्ये इको यणचितीति यणि संयोगे च कृते ॥ कामयावके ॥ कम् अग्र कर्मेणिङ्
इति णिङि लिटि चागते कम् इ लिट् इति जातं तत्र अत उपधाया इति ककारोत्त-
त्त्वकारवृद्धौ कास्यनेकाच आम् वक्तव्य इति आगि अयामन्ताल्वाय्ये-
त्त्विष्णुषु इत्यनेन णिङि इकारस्य अयादेशे कृते काम् अय् आम् लिट् इति जाते आम
इति लिट्लोपे कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि इत्यनेन लिट्परे कृञि प्रयुक्ते काम् अय्
आम् कृ लिट् इति जातं तत्र लिट्प्रथमपुरुषद्विवचने आतामि समागते काम् अय् आम् कृ
आताम् इति जाते लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे कृते कामयां कृ कृ आताम् इति जातं
तत्र उरत् इति अदादेशे कामयां कर् कृ आतामिति जातं तत्र हलादिः शेष इति रलोपे
कुहोश्चुरिति कस्य चकार इको यणचितीति यणि दित आत्मनेपदानां टेरे इति
टेरेष्वे च कृते ॥ कामयावकाते ॥ कम् अग्र कर्मेणिङ् इति णिङि लिटि अत उपधाया
इति उपधावृद्धौ कास्यनेकाच आम् वक्तव्य इति आगि अयामन्ताल्वाय्ये-
त्त्विष्णुषु इति अगि आम इति सूत्रेण लिट्लोपे कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि इति

१ अयामन्ताल्वाय्येत्त्विष्णुषु ॥ आम् कर्त्रयामास । यज्यन्तीमन्तवन्तः । कृभृवर्षित्तिगाधिपदिभ-
गिजिनन्दिभ्यखेदीणादिको षच् । ज्ञेयः । स्पृष्टिपृष्टीस्त्राङ् । स्पृष्टाङ् । धृष्टिस्त्रुष्टिगदिभ्य
रलोणादिकः आय्यः । स्पृष्ट्याय्यः । क्षनिहृषिपुदीर्घाणादिक एव इत्तु । ननपिङ् । पेङ्गन्तानि
रेणुच् । पारविष्णवः ।

दय इति णिङ् वा । चक्रमे चक्रमाते चक्रमिरे । चक्रमिरे चक्रमाये चक्रमिदे । चक्रमे चक्रमिवहे चक्रमिमहे । कामयिता कामयितासे कमिता कामयिष्यते कमिष्यते । कामयताम् अकामयत कामयेत कामयिषीष्ट कमिषीष्ट ॥ णिञ्चिद्रुस्तुभ्यः कर्तरि

लिट्परे कृञ्प्रयुक्ते लिटश्च प्रथमपुरुषवचने ॥ आगते कामयाङ्क इति जातम् तत्र लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे उरत् इति रूपे अदादेशे हलादिः शेष इति रलोपे कुहोश्चुरिति कस्य चत्वे लिटस्तद्वयोरेशिरेच् इत्यनेन शस्य इरेचि इको यणचिती यणि च कृते ॥ कामयाञ्चिरे ॥ आयादय आर्द्धधातुके वा इति सूत्रे णिङ्कित्ये कम् धातोर्लिटः प्रथमपुरुषैकवचने तकारे समागते लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे हलादिः शेष इति मलोपे कुहोश्चुरिति कस्य चत्वे लिटस्तद्वयोरेशिरेच् इति तकारस्य एशि शकारलोपे संयोगे च कृते ॥ चक्रमे ॥ एवं शेषाण्यपि लिटो रूपाण्युद्गानि ॥ कम् अग्रे कर्मेणिङ् इति णिङि अनन्यतने लुट् इति लुटि लुटश्च प्रथमपुरुषैकवचने तकारे समागते अत उपधाया इति उपधावृद्धौ स्यतासी ललुटोरिति त आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति इटि गुणे अयादेशे कामयितास् त इति जातं तत्र लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तकारस्य डत्वे द्वित्वसामर्थ्यादभस्यापि टैलोपे संयोगे च कृते ॥ कामयिता ॥ आयादय आर्द्धधातुके वा इत्यनेन णिङोऽध्यायाद्यन्तरात् णिङ्भावे ॥ कमिता ॥ कम् अग्रे णिङि उपधावृद्धौ लुटः प्रथमैकवचने ते गुणे अयादेशे स्यतासी ललुटोरिति स्वे इटि सस्य मूर्द्धन्यादेशे टित आत्मनेपदानां ढेरे इति ढेरेत्वे च कृते ॥ कामयिष्यते ॥ आयादय आर्द्धधातुके वा इति णिङ्भावे ॥ कमिष्यते । कम् अग्रे णिङि उपधादीर्घत्वे लोटः प्रथमैकवचने ते शपि टित आत्मनेपदानां ढेरे इति ढेरेत्वे कृते गुणे अयादेशे कामयते इति जातं तत्र आमेत इत्यनेन तकारोत्तरवर्त्यकारस्य आमि च कृते ॥ कामयताम् ॥ कम् अग्रे कर्मेणिङ् इति णिङि अनन्यतने लुङ् इति लङि लङः प्रथमपुरुषैकवचने तकारे आगते अत उपधाया इत्युपधावृद्धौ शपि गुणे अयादेशे लुङ्लुङ्लुङ्स्वहुदात्त इति अटि च कृते ॥ अकामयत ॥ कम् अग्रे कर्मेणिङ् इति णिङि लिटो लकारस्य प्रथमपुरुषैकवचने तकारे अत उपधाया इति वृद्धौ शपि गुणे अयि लिङः सीयुट् इति सीयुटि उट्भागलोपे लिङः सलोपो नन्त्यस्येति सलोपे लोपो व्योर्वलीति यलोपे आहुण इति गुणे च कृते ॥ कामयेत ॥ कम् अग्रे णिङि आशीर्लिटः प्रथमपुरुषैकवचने ॥ उपधावृद्धौ सीयुटि उट्भागलोपे आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति इटि गुणे अयादेशे सीयुटि लोपो व्योर्वलीति यलोपे सुहृत्तिथोरिति सुटि च कृते कामयि सी स् त इति जाते आदेशप्रत्यययोरिति सस्य मूर्द्धन्यादेशे कृते कृते च घृना घृरिति हृत्वे ॥ कामयिषीष्ट ॥ आयादय आर्द्धधातुके चेति णिङ्भावे ॥ कमिषीष्ट ॥ कम् अग्रे कर्मेणिङ् इति णिङि लुटः प्रथमपुरुषैकवचने

चङ् ॥३॥१४८॥ ण्यन्तात् श्यादिभ्यश्च च्लेश्चङ् स्यात्कर्त्र्ये लुङि परे । कामि अ त
इति स्थिते ॥ **गेरनिटि** ॥६॥१४९॥ अनिहादावार्धधातुके परे गेलोपः स्यात् ॥ **णौ**
चङ्चुपधाया ह्रस्वः ॥७॥१४९॥ चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥
चङि ॥६॥१११॥ चङि परे अनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे सोऽजादेर्द्वि-
तीयस्य ॥ **सन्वल्हधुनि चङ्परेऽनग्लोपे** ॥७॥१४९३॥ चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य
योऽभ्यासो लघुपरस्तस्य सनीव कार्यं स्थाण्णावग्लोऽपे सति ॥ **सन्वतः** ॥७॥१४९९॥
अभ्यासस्यात इत्यात्सन्नि ॥ **दीर्घोः लघोः** ॥७॥१४९४॥ लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात्
सन्वद्भावविषये । अचीकमत । णिङ्भावपक्षे (कमेऽलेश्चङ् वाच्यः) अचकमत अका-
नचिष्यत अकमिष्यत । अय गतौ ३ अयते ॥ **उपसर्गस्यायतौ** ॥६॥१११॥ अय-

ते आगते कृतायासुपधावृद्धौ समागते च **चिङ् लुङीति** च्लौ काम् इ च्लि त इति जातं
तत्र **णिश्चिदुक्तुभ्यः कर्तरि चङ्** इति च्लेश्चङि कृते चकारस्य चुह् इत्यनेन
ङकारस्य च **हलन्त्यमिलनेनेत्संज्ञा** विधाय लोपे कृते काम् इ अ त इति जातम् तत्र
गेरनिटि इत्यनेन गेलोपे कृते काम् अ त इति जातम् तत्र **णौ चङ्चुपधाया ह्रस्व**
इत्यनेन णेश्चङ्परायादुपधाह्रस्वे कृते कम् अ त इति जाते **चङि** इत्यनेन ककारस्य अनभ्या-
सत्वात् धात्ववयवत्वात् एकाज्धात्वयवत्वाच्च द्वित्वे जाते **हलादिः शेष** इत्यनेन मकारलोपे
ककम् अ त इति जातं तत्र **कुहोश्चुरिति** कस्य चत्वे चकम् अ त इति जाते **सन्व-**
ल्हधुनि चङ्परेऽनग्लोपे इत्यनेन सन्वत्वे कृते **सन्वत** इत्यनेनाभ्यासीभूतचकारान्तः-
पात्यकारस्य इकारे कृते चिकम् अत इति जातं तत्र **दीर्घोः लघोरिति** सूत्रेणाभ्यासदीर्घत्वे
चौकम् अ त इति जातं तत्र **लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त** इति अटि च कृते कृते च
संयोगे ॥ अचीकमत ॥ णिङ्भावपक्षे तु **कमेऽलेश्चङ्वाच्य** इत्यनेन चङि कृते **चङि**
इत्यनेन द्वित्वे लोपे **कुहोश्चुरिति** कस्य चत्वे अटि च कृते ॥ अचकमत ॥ कम् अप्रे **कमेर्णिङ्**
इति णिङि लृङः प्रथमपुरुषैकवचने तकारे उपधादीर्घत्वे **स्यतासी लृटोरिति** स्ये
तस्येडागमे गुणे सस्य मूर्धन्यत्वे अटि च कृते ॥ अकामयिष्यत ॥ णिङ्भावपक्षे च । अक-
मिष्यत ॥ अय गतौ धातुवर्ततेऽग्रे लटः प्रथमपुरुषैकवचने ते समागते शपि **दित आत्मने-**
पदानां टेरे इति टेरेत्वे कृते ॥ अयते ॥ प्रपूर्वक अयधातोरेग्रे लटस्ये शपि टेरेत्वे च कृते

१ सन्वल्हधुनि चङ्परेऽनग्लोपे । चङ्परे वस्मादिति बहुव्रीहिसमासाश्रयणादेव गेलोपः । यद्यपि
त्रिदशुष्णमणि संभवः परन्तु तेषु परेष्वङ्गत्वात्संभवात् । परग्रहणमात्रे चङीत्युच्यमानेऽपि भवत्येव अची-
कमतेत्यत्र सन्वद्भावः त्रिदशुष्ण धातुषु संयोगे परे शुक्लादभ्यासे लघुतामांवादेव न सन्वद्भावस्य-
वापि णिङ्भावपक्षे (कमेऽलेश्चङ्वाच्यः) इति वार्तिकेन चङि अचकमत । अत्र गेरभावाच्च दीर्घसन्वद्-
भावी । सूत्रे चङीत्युच्यमाने तौ स्थातामतः परग्रहणमात्रावयवम् । विशिष्टत्वावृत्तिः कर्त्तव्या । एकस्य च-
ङ्पर इत्यस्यैव व्याख्यानं भविति ॥ स्फुटतरं तु मङ्गलवैवाकरणतरदत्तोऽनवसेवम् ।

तिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य ललं स्यात् । श्रयते पलायते ॥ दयायासश्च । ३१।
 ३७। दय् अय् आस् एभ्य आम् स्याद्धिटि । अयासश्चे अयिता अयिष्यते अयताम् आ-
 यत अयेत अयिपीष्ट ॥ विभापेदः । ८। ३। ७९। इणः परो य इद् तत् परेपा पीध्व-
 लुट्छिटि धस्य वा ढः । अयिपीध्वम् अयिपीढ्वम् । आयिष्ट आयिध्वम् आयिढ्वम् आ

उपसर्गस्यायतौ इत्यनेन रेफस्य एत्वे ॥ श्रयते ॥ एष परापूर्वस्य अय्धातो ॥ पलायते
 अय्धातोरे लिट्यागते अय् लिट् इति जात तत्र दयायासश्च इत्यनेन आमि कृते अयाम्
 लिट् इति जातम् तत्र आम इति लिटलोपे कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि इति लिट्परे
 इभि प्रयुक्ते लिट्प्रथमपुरुषैकवचने ते आगते अयाम् कृ त इति जात तत्र लिटि धातो
 रनभ्यासस्येति कृदित्वे उरत् इति एरे भदादेशे हलादिः शेष इति रलोपे कुहो-
 अरिति कस्य चत्वे लिटस्तद्धपोरेक्षिरेच् इति तकारस्य एशि कृते शलोपे डको-
 यणचीति यणि च कृते ॥ अयाचक्रे ॥ अय् अग्रे लुटस्ते स्यतासी लृलुटोरिति
 तासि इकारलोपे इटि लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तस्य डात्वे डित्वसामर्थ्यादभस्य डेलो
 पे कृते ॥ अयिता ॥ अय् अग्रे लुटस्ते स्यतासी लृलुटोरिति स्वे आर्द्धधातुकस्ये-
 ष्वचलादेरिति इटि सस्य गूर्धन्यात्वे टेरेत्वे च कृते ॥ अयिष्यते ॥ अय् अग्रे लोटस्ते
 शपि दित् आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्वे आमेत इत्यनेन तकारोत्तरखर्जकारस्य
 आमि च कृते ॥ अयताम् ॥ अय् अग्रे लुटस्ते समागते शपि आडजादीनामिति आटि
 च कृते ॥ आयत ॥ अय् अग्रे लिङ्गस्ते शपि सीयुटि उद्भागलोपे लोपो व्योर्बलीति
 यलोपे गुणे च कृते ॥ अयेत ॥ अय् आशीलिङ्गस्ते समागते लिङ्गः सीयुद् इति सी-
 युटि उद्भागलोपे यलोपे आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति इटि सुद्वितीयोरिति युटि
 उद्भागलोपे उभयो सकारयोर्मूर्धन्यात्वे पुना पुरिति पुत्वे च कृते ॥ अयिपीष्ट ॥ अय
 अग्रे आशीलिङ्गे मध्यमपुरुषत्रयवचने षमि सीयुटि उद्भागलोपे यलोपे इटि तकारस्य मूर्ध-
 न्यात्वे च कृते अयिपीष्यमिति जात तत्र विभापेद इत्यनेन धस्य ढत्वे कृते ॥ अयिपीढ्वम् ॥
 पक्षे ॥ अयिपीध्वम् ॥ अय् अग्रे लुट् प्रथमपुरुषैकवचने ते समागते च्लि लुडीति
 यलो च्लेः सिच् इति सिचि इज्भागलोपे इटि आडजादीनामिति आटि तस्य
 मूर्धन्यात्वे पुत्वे च कृते ॥ आयिष्ट ॥ अय् अग्रे लुटो मध्यमपुरुषत्रयवचने षमि च्लि लुडीति
 यलो च्लेः सिच् इति सिचि इज्भागलोपे आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति इटि आटि
 आयिस् षमिति जात तत्र धिचेति सूत्रेण सलोपे विभापेद इत्यनेन धस्य ढत्वे च
 कृते ॥ आयिढ्वम् ॥ पक्षे ॥ आयिष्यम् ॥ अय् अग्रे लुट् प्रथमपुरुषैकवचने ते स्यतासी
 लृलुटोरिति स्वे इटि आडजादीनामिति आटि सस्य मूर्धन्यादेशे च कृते ॥ आयिष्यत ॥
 सुत दीप्तौ धातुर्नर्तते अग्रे एटस्ते शपि पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणे एते ॥ योतते ॥

यिष्यत । युत् दीप्तौ ४ योचते ॥ युङ्ग्यो लुङि ॥ ११३११ ॥ युतादिभ्यो लुङः पर-
स्मैपदं वा स्याल्लुङि । पुषादीलृक् । अद्युत् अद्योतिष्ट अद्योतिष्यत । एवं धिता वर्णे ५ ।
विमिदा स्नेहने ६ । विष्विदा स्नेहनमोचनयोः ७ । मोहनयोरिल्लेके । विक्षिदा चेलेके ।
रुच दीप्तावभिप्रीतौ च ८ । वुट परिवर्तने ९ । शुभ दीप्तौ १० । शुभ संचलने ११ । णभ
तुभ हिंसायाम् १२ । १३ । संसु अंसु ध्वंसु अवसंसने १६ । ध्वंसु गतौ १७ । संभु वि-

युत् दीप्तौ धातुर्वर्ततेऽग्रे लिटस्ते युत् त इति जातम् तत्र लिटि धातोरनभ्यासस्येति
द्विष्ये युत् युत् त इति जातम् तत्र युतिस्वाभ्योः संप्रसारणमिदनेन यकारस्य
संप्रसारणे इकारे जाते दि उत् युत् त इत्यवस्थायां संप्रसारणाच्चेत्यनेन पूर्वरूपे कृते ह्-
लादिः शेष इत्यनेन तलोपे लिटस्तद्व्योरेशिरेच् इत्यनेन तकारस्य एशि कृते शलोपे
संयोगे च कृते ॥ दिद्युते ॥ एवं आतामि । दिद्युताते ॥ युत्धातोऽग्रे लुङि समागते युङ्ग्यो
लुङि इति सूत्रेण परस्मैपदे तिथ्यागते युत् ति इतिजातम् तत्र चिल्लुङीति च्छौ ।
पुषादिद्युताचल्लुङितः परस्मैपदेऽबिवि ति सूत्रेण च्लेरजादेशे कृते ककारस्येत्संज्ञायां
लोपे च कृते लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वङुदात्त इति अटि हतश्चेति तिप इकारलोपे च कृते ॥
अद्युत् ॥ यस्मिन् पक्षे परस्मैपदं न जातं तस्मिन् पक्षे आत्मनेपदप्रत्यये ते आगते युत् त इति
जातं तत्र लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वङुदात्त इति अटि चिल्लुङीति च्छौ च्लेः सिच् इति
सिचि इज्मागलोपे आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति इटि अद्युतिसु त इति जातम्
तत्र पुगन्तलघूपधस्यचेति गुणे आदेशप्रत्यययोरिति सस्य मूर्द्धन्यादेशे एवे च
कृते ॥ अद्योतिष्ट ॥ युत् अग्रे लृङ्गस्ते समागते स्यतासी लृलुङोरिति स्ये आर्द्ध-
धातुकस्येड्वलादेरिति इटि लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वङिति अटि पुगन्तलघूपधस्य चेति
गुणे सस्य मूर्द्धन्यादेशे च कृते ॥ अद्योतिष्यत ॥ एवं धिता वर्णे इत्यस्य लटि ॥ श्वेतते ॥
लिटि ॥ शिष्वते ॥ विमिदा स्नेहने इत्यस्य लटि ॥ मेदते ॥ लिटि ॥ निमिदे । विष्विदा
स्नेहने इत्यस्य लटि ॥ स्वेदते ॥ लिटि । सिष्विदे ॥ विक्षिदा स्नेहने इत्यस्य लटि । क्ष्वेदते ।
लिटि । चिक्षिदे । रुच दीप्तौ लटि । रोचते ॥ लिटि । रुच्ये ॥ शुभ दीप्तौ लटि । शोभते ॥
लिटि ॥ शुभमे ॥ शुभ संचलने लटि । क्षोभते ॥ लिटि । जुक्षमे । णभ हिंसायाम् । णभते ।
तुभ हिंसायां । तोभते । लिटि । तुतुमे ॥ संसते, सखंसते ॥ अंसते, बभंसते ॥ बंसते ॥ संभते ॥
संभमे ॥ इत्यादीनि रूपाणि त्रयाणि । वृत्तु वर्तने धातुर्वर्तते लटि लटः प्रथमपुरुषैकवचने ते शपि
पुगन्तलघूपधस्यचेति गुणे टितआत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्ये ॥ वर्तते ॥ वृत्
अग्रे लिटस्ते लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्विष्ये वृत् वृत् त इति जातं तत्र ह्लादिः

आसे १८। वृत्तु वर्तने १९ वर्तते वृत्ते वर्तिता ॥ वृद्ध्यः स्वसनोः । १।३।१२।
 वृत्तादिभ्यः पञ्चभ्यो वा परस्मैपदं स्यात्स्वे सन्नि च ॥ न वृद्ध्यश्चतुर्भ्यः । ७।२।५९।
 वृत्तुवृत्तुवृत्तुस्यन्दभ्यः सकारादेरार्धधातुकत्वेण स्यात्तद्वानयोरभावे । वर्त्तते वर्तिष्यते ।
 वर्तताम् अवर्तत वर्तेत वर्तिषीष्ट अवृत्त अवर्तिष्ट अवर्त्तन् अवर्तिष्यत । दद दाने २०

शेष इति तलोपे वृत्त् त इति जातम् तत्र डरत् इत्यनेन अम्यासञ्चवर्णस्य रूपे अदादेशे
 कृते वृ वृत् त इति जातम् तत्र हलादिः शेष इति रलोपे लिटस्तज्ञयोरेशिरेच्
 इत्यनेन तकारस्य एशि कृते ॥ वृत्ते ॥ वृत् अग्रे लुङ्स्ते स्यतासी ललुटोरित्यनेन तासि
 आर्द्धधातुकत्वे आर्द्धधातुकस्येङ्गलादेरिति इटि पुगन्तलघूपघस्य चेति गुणे
 लुङः प्रथमस्य डारौरस इति तकारस्य ङात्वे ङस्य चुङ् इति इत्तंशकारणपूर्व
 लोपे डित्यसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपे कृते ॥ वर्तिता ॥ वृत् अग्रे लटि समागते वृद्ध्यः
 स्वसनोरित्यनेन परस्मैपदे तिपि समागते स्यतासी ललुटोरिति स्ये आर्द्धधा-
 तुकस्येङ्गलादेरिति इटि प्राप्ते न वृद्ध्यश्चतुर्भ्य इत्यनेन इडभावे गुणे संयोगे च
 कृते ॥ वर्त्तते ॥ पक्षे लटः प्रथमपुरुषैकवचने ते समागते स्यतासी ललुटोरिति स्ये
 इटि गुणे मूर्द्धन्यादेशे दित आत्मनेपदानां ढेरे इति टेल्वे च कृते ॥ वर्तिष्यते ॥
 वृत् अग्रे लोटः प्रथमपुरुषैकवचने ते शपि पुगन्तलघूपघस्य चेति गुणे दित आत्म-
 नेपदानां ढेरे इति एवे आमेत इत्यनेन च तकारोत्तरवर्त्तकारस्यामि कृते ॥ वर्तताम् ॥
 वृत् अग्रे लङ्स्ते शपि अटि गुणे च कृते ॥ अवर्तत ॥ वृत् अग्रे लिङ्स्ते शपि सीयुटि
 उद्भागलोपे यलोपे लिङः सलोपोनन्त्यस्येति सलोपे गुणे च कृते ॥ वर्तेत ॥ वृत्
 अग्रे आशीर्लिङ्स्ते सीयुटि उद्भागलोपे यलोपे इटि गुणे सुदत्तिथोरिति सुटि उद्-
 भागलोपे उभयोः सकारयोर्मूर्द्धन्यादेशे घृनेति घ्रत्वे च कृते ॥ वर्तिषीष्ट ॥ वृत् अग्रे लुङ्स्ते
 चिल्लुङीति ष्ठी च्लेः सिच् इति सिचि इन्भागलोपे इटि गुणे अटि मूर्द्धन्यादेशे घ्रत्वे
 च कृते ॥ अवर्तिष्ट ॥ वृत् अग्रे लुङः प्रथमपुरुषैकवचने वृद्ध्यः स्वसनोरिति तिपि
 स्यतासी ललुटोरिति स्ये न वृद्ध्यश्चतुर्भ्य इति इडभावे अटि गुणे इत्तश्चेति
 तिपि इकारलोपे च कृते ॥ अवर्त्तन् ॥ पक्षे लुङ्स्ते स्ये इटि गुणे सस्य मूर्द्धन्यादेशे अटि
 च कृते ॥ अवर्तिष्यत ॥ दद दाने धातुरस्ति तत्र लट्स्ते शपि दित आत्मनेपदानां
 ढेरे इति टेल्वे च कृते ॥ ददते ॥ दद् अग्रे लिङ्स्ते लिटि धातोरनभ्यासस्येति
 द्वित्वे हलादिः शेष इति शेषहल्लोपे ददद् त इति जातं तत्र न शसदद्वादिगु-
 णानानित्यनेन एवामावे अम्यासलोपामावे च जाते लिटस्तज्ञयोरेशिरेच् इत्यनेन
 तकारस्य एशि कृते कृते च संयोगे ॥ दददे ॥ दद् अग्रे लिङः प्रथमपुरुषद्विवचने आतामि

१ न वृद्ध्यश्चतुर्भ्यः । वेतिपीतिसुधातोः लघुवर्त्तने तदाह सकारादेरिति । स्वन्देऽदित्यादिकत्वे प्राप्ते
 इतरेषां नित्यमिति प्राप्ते निषेधोऽयम् ॥

ददते ॥ न शसददवादिगुणानाम् । ६।४।१२६। असेर्देर्वकारादीनां गुणश-
ब्देन विहितो योऽकारस्तस्यैवाभ्यासलोपौ न । ददते दददाते दददिरे । ददिता ददि-
ष्यते ददताम् अददत ददेत ददिपीष्ट अददिष्ट अददिष्यत । अण् लज्जाम् २१ अ-
पते ॥ तृफल्भजत्रपश्च । ६।४।१२२। एषामत एवमभ्यासलोपश्च स्यात्किंति लिटि
सेटि थलि च । त्रेपे त्रपिता त्रप्ता त्रपिष्यते त्रप्स्यते त्रपताम् अत्रपत त्रपेत त्रपिपीष्ट त्र-

द्वित्वे शेषह्रलोपो नशसददवादिगुणानामित्यनेन अत एकहल्मध्येनादेशादे-
र्लिटि इति सूत्रेण प्राप्तस्याकारस्यैवऽभ्यासलोपे च प्रतिषिद्धे दददाताम् इति जाते टित
आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्वे च रचिते ॥ दददाते ॥ एवं लिटस्तद्वयोरेशिरेच्
इत्यनेन शस्य ईरेचि कृते ॥ दददिरे ॥ दद् अग्रे लुटस्ते स्यतासी ललुटोरिति तासी
आर्धधातुकस्येड्गलादेरिति इटि लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तकारस्य डाले
डिच्चसामर्थ्यादभ्यासपि टेर्लोपे च कृते ॥ ददिता ॥ दद् अग्रे लुटस्ते स्यतासी ललु-
टोरिति स्ये इटि सस्य मूर्धन्यादेशे टेरेत्वे च कृते ॥ ददिष्यते ॥ दद् अग्रे लोटस्ते
शपि टित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्वे दद ते इति जाते आमेत इत्यनेन
एकारस्य आमि कृते ॥ ददताम् ॥ दद् अग्रे लुटस्ते शपि अटि च कृते ॥ अददत ॥ दद्
अग्रे लिङस्ते शपि सीयुटि उट्भागलोपे यलोपे लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपे गुणे
च कृते ॥ ददेत ॥ दद् अग्रे आशीर्लिङस्ते लिङः सीयुट् इति सीयुटि उट्भागलोपे यलोपे
आर्धधातुकस्येड्गलादेरिति इटि सुदतिथोरिति सुटि उट्भागलोपे उभयोः सफा-
र्योर्मूर्धन्यादेशे च कृते कृते च ह्रत्वे ॥ ददिपीष्ट ॥ दद् अग्रे लुङस्ते चिल लुङीति च्ली
क्तेः सिच् इति सिचि इन्भागलोपे इटि अटि सस्य मूर्धन्यादेशे ह्रत्वे च कृते ॥ अददिष्ट ॥
दद् अग्रे लुङस्ते स्ये इटि अटि सस्य मूर्धन्यादेशे च कृते ॥ अददिष्यत ॥ अण् लज्जायां घातु-
र्बर्तते अग्रे लुटस्ते शपि टित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्वे च कृते ॥ अपते । अण् अग्रे
लिटस्ते लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे हलादिः शेष इति शेषह्रलो लोपे त अण् त
इति जातं तत्र तृफल्भजत्रपश्चैत्यनेन अकारस्यैवऽभ्यासलोपे च कृते त्रेप् त इति जातं
तत्र लिटस्तद्वयोरेशिरेच् इति तकारस्य एशि कृते कृते च संयोगे ॥ त्रेपे ॥ अण् अग्रे
लुटस्ते स्यतासी ललुटोरिति तासी लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तकारस्य
डाले डिच्चसामर्थ्यादभ्यासपि टेर्लोपे कृते ॥ त्रपिता ॥ स्वरतिसूतिसूयतिधूजदितो वेति
इटोऽभावे ॥ त्रप्ता ॥ अण् अग्रे लुटस्ते स्यतासी ललुटोरिति स्ये इटि तकारस्य प्रकारे
टित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्वे च कृते ॥ त्रपिष्यते ॥ उदित्वात्पक्षे इडभावे ॥
त्रप्स्यते ॥ अण् अग्रे लोटस्ते शपि टेरेत्वे आमेत इत्यामि च कृते ॥ त्रपताम् ॥ अण् लुटस्ते
अटि च कृते ॥ अत्रपत ॥ अण् अग्रे लिङस्ते शपि सीयुटि उट्भागलोपे यलोपे लिङः

भासे १८। वृत्तु वर्तने १९ वर्तते ववृत्ते वर्तिता ॥ वृद्धः स्यसनोः । १।३।९२।
 वृत्तादिभ्यः पञ्चभ्यो वा परस्मैपदं सात्स्ये सनि च ॥ न वृद्धश्चतुर्भ्यः । ७।२।५९।
 वृत्तुवृधुवृधुसन्दूभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण स्यात्तद्वानयोरभावे । वर्त्यते वर्तिष्यते ।
 वर्तताम् अवर्तत वर्तत वर्तिषीष्ट अवृत्त अवर्तिष्ट अवर्त्यत अवर्तिष्यत । दद दाने २०

शेष इति तलोपे वृत्तु त इति जातम् तत्र उरत् इत्यनेन अभ्यासकर्णस्य रूपे अदादेशे
 कृते क् वृत्तु त इति जातम् तत्र ह्लादिः शेष इति रलोपे लिटस्तद्वानयोरेशिरेष्
 इत्यनेन तकारस्य एणि कृते ॥ वृत्ते ॥ वृत् अग्रे छट्स्ते स्यतासी लृलुटोरित्यनेन ताति
 आर्द्धधातुकस्ये आर्द्धधातुकस्येङ्गलादेरिति इटि पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणे
 लृटः प्रथमस्य डारौरस इति तकारस्य डाले डत् चुट् इति इत्स्त्राकरणपूर्
 लोपे डित्सप्तमर्प्यादभस्यापि टेलोपे कृते ॥ वर्तता ॥ वृत् अग्रे छटि समागते वृद्धः
 स्यसनोरित्यनेन परस्मैपदे तिपि समागते स्यतासी लृलुटोरिति स्ये आर्द्धधा-
 तुकस्येङ्गलादेरिति इटि प्राप्ते न वृद्धश्चतुर्भ्य इत्यनेन इडभावे गुणे सयोगे च
 कृते ॥ वर्त्यते ॥ पक्षे छट् प्रथमपुरुषैकवचने ते समागते स्यतासी लृलुटोरिति स्ये
 इटि गुणे मूर्धन्यादेशे टित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्ये च कृते ॥ वर्तिष्यते ॥
 वृत् अग्रे छोट् प्रथमपुरुषैकवचने ते शपि पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणे टित आत्म
 नेपदानां टेरे इति एवे आमेत इत्यनेन च तकारोत्तरवर्त्येकारस्यामि कृते ॥ वर्तताम् ॥
 वृत् अग्रे लङ्स्ते शपि अटि गुणे च कृते ॥ अवर्तत ॥ वृत् अग्रे लिङ्स्ते शपि सीयुटि
 उट्भागलोपे यलोपे लिङः सलोपोनन्यस्येति सलोपे गुणे च वृते ॥ वर्तत ॥ वृत्
 अग्रे आशीर्लिङ्स्ते सीयुटि उट्भागलोपे यलोपे इटि गुणे सुदतिथोरिति मुटि उट्-
 भागलोपे समयो तकारयोर्मूर्धन्यादेशे पुनेति एवे च कृते ॥ वर्तिषीष्ट ॥ वृत् अग्रे लुङ्स्ते
 चिल्लुङीति प्लौ च्लेः सिच् इति सिचि इङ्भागलोपे इटि गुणे अटि मूर्धन्यादेशे एवे
 च वृते ॥ अवर्तिष्ट ॥ वृत् अग्रे लृट् प्रथमपुरुषैकवचने वृद्धः स्यसनोरिति तिपि
 स्यतासी लृलुटोरिति स्ये न वृद्धश्चतुर्भ्य इति इडभावे अटि गुणे इत्श्चेति
 तिपि इषारलोपे च वृते ॥ अवर्त्यत ॥ पक्षे छट्स्ते स्ये इटि गुणे सस्य मूर्धन्यादेशे अटि
 च वृते ॥ अवर्तिष्यत ॥ दद दाने धातुरस्ति तत्र छट्स्ते शपि टित आत्मनेपदानां
 टेरे इति टेरेत्ये च वृते ॥ ददते ॥ दद् अग्रे लिट्स्ते लिटि धातोरनभ्यासस्येति
 द्विपे ह्लादिः शेष इति शेषह्रलोपे ददद् त इति जात तत्र न शसदद्वादिगु-
 णानामित्यनेन एङ्गभावे अभ्यासलोपाभावे च जाते लिटस्तद्वानयोरेशिरेच् इत्यनेन
 तकारस्य एदि कृते कृते च सयोगे ॥ दददे ॥ दद् अग्रे लिट् प्रथमपुरुषद्विवचने आतामि

ददते ॥ न शसददवादिगुणानाम् । ६।४।१२६। शसेर्देर्देवकारादीनां गुणश-
ब्देन विहितो योऽकारस्तस्यैवाभ्यासलोपौ न । ददते दददाते दददिरे । ददिता ददि-
ष्यते ददताम् अददत् ददेत् ददिषीष्ट अददिष्ट अददिष्यत् । त्रप् लजायाम् २१ त्र-
पते ॥ तृफलभजत्रपश्च । ६।४।१२७। एषामत एत्वमभ्यासलोपश्च स्यात्किं लिटि
सेटि थलि च ॥ त्रेपे त्रपिता त्रप्ता त्रपिष्यते त्रप्स्यते त्रपताम् त्रपत त्रपेत् त्रपिषीष्ट त्र-

द्वित्वे शेषह्रलोलेपे नशसददवादिगुणानामित्यनेन अत एकहल्मध्येनादेशादे-
लिटि इति सूत्रेण प्रातस्याकारस्यैवभ्यासलोपे च प्रतिपिद्धे दददाताम् इति जाते टित
आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्वे च रचिते ॥ दददाते ॥ एवं लिटस्तद्वयोरेशिरेच्
इत्यनेन ह्रस्व इरेचि कृते ॥ दददिरे ॥ दद् अग्रे लटस्ते स्यतासी लृलुटोरिति तासी
आर्धधातुकस्येड्बलादेरिति इटि लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तकारस्य डात्वे
डित्सामर्थ्यादभस्यापि टेरेपे च कृते ॥ ददिता ॥ दद् अग्रे लटस्ते स्यतासी लृलु-
टोरिति स्ये इटि सस्य मूर्धन्यादेशे टेरेत्वे च कृते ॥ ददिष्यते ॥ दद् अग्रे लोटस्ते
शपि दित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्वे दद से इति जाते आमेत इत्यनेन
एकारस्य आमि कृते ॥ ददताम् ॥ दद् अग्रे लटस्ते शपि अटि च कृते ॥ अददत् ॥ दद्
अग्रे लिङस्ते शपि सीयुटि उद्भागलोपे यलोपे लिङः सलोपोऽनन्यस्येति सलोपे गुणे
च कृते ॥ ददेत् ॥ दद् अग्रे आशीर्लिङस्ते लिङः सीयुट् इति सीयुटि उद्भागलोपे यलोपे
आर्धधातुकस्येड्बलादेरिति इटि सुदतिथोरिति सुटि उद्भागलोपे उभयोः सका-
रयोर्मूर्धन्यादेशे च कृते कृते च ह्रस्वे ॥ ददिषीष्ट ॥ दद् अग्रे लटस्ते च्लि लृलीति च्ली
क्लेः सिच् इति सिचि इज्भागलोपे इटि अटि सस्य मूर्धन्यादेशे ह्रस्वे च कृते ॥ अददिष्ट ॥
दद् अग्रे लटस्ते स्ये इटि अटि सस्य मूर्धन्यादेशे च कृते ॥ अददिष्यत् ॥ त्रप्पलजायां धातु-
र्वर्तते अग्रे लटस्ते शपि दित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्वे च कृते ॥ त्रपते । त्रप् अग्रे
लिटस्ते लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे ह्रलादिः शेष इति शेषह्रलो लेपे त त्रप् त
इति जातं तत्र तृफलभजत्रपश्चैत्यनेन अकारस्यैवभ्यासलोपे च कृते त्रेप् त इति जातं
तत्र लिटस्तद्वयोरेशिरेच् इति तकारस्य एशि कृते कृते च संयोगे ॥ त्रेपे ॥ त्रप् अग्रे
लुटस्ते स्यतासी लृलुटोरिति तासी लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तकारस्य
डात्वे डित्सामर्थ्यादभस्यापि टेरेपे कृते ॥ त्रपिता ॥ स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्दितो चेति
इटोऽभावे ॥ त्रप्ता ॥ त्रप् अग्रे लटस्ते स्यतासी लृलुटोरिति स्ये इटि सकारस्य प्रकारे
दित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्वे च कृते ॥ त्रपिष्यते ॥ ऊदित्त्वापक्षे इडभावे ॥
त्रप्स्यते ॥ त्रप् अग्रे लोटस्ते शपि टेरेत्वे आमेत इत्यामि च कृते ॥ त्रपताम् ॥ त्रप् लटस्ते
अटि च कृते ॥ त्रपत ॥ त्रप् अग्रे लिङस्ते शपि सीयुटि उद्भागलोपे यलोपे लिङः

प्सोष्ट अत्रपिष्ट अत्रप्त अत्रपिष्यत अत्रप्स्यत । इत्यात्मनेपदिनः ॥ शिन् सेवायाम् १
 श्रयति श्रयते शिश्राय शिश्रिये श्रयिता श्रयिष्यति श्रयिष्यते श्रयतु श्रयताम् अश्रयत्
 अश्रयत अयेत् अयेत श्रीयात् श्रयिषीष्ट । चङ् । अशिश्रियत् अशिश्रियत अश्रयिष्यत्

सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपे गुणे च कृते ॥ त्रपेत् ॥ त्रप् अमे आशीर्लङ्कस्ते लिङ्ः
 सीयुट् इति सीयुटि उद्भागलोपे यलोपे आर्द्धधातुकस्येड्गलादेरिति इटि सुट्ति-
 थोरिति मुटि उद्भागलोपे टमयोः सकारयोः एकारत्वे घुत्वे च कृते ॥ त्रपिषीष्ट ॥ इडमा-
 यपक्षे ॥ त्रप्सोष्ट ॥ त्रप् अमे छट्स्ते प्लौ प्लेः सिचि इज्भागलोपे इटि अटि सस्य पकारत्वे
 गुणे च कृते ॥ अत्रपिष्ट ॥ इडभावे झरो झरीति सलोपे ॥ अत्रत ॥ त्रप् अमे छट्स्ते
 स्यतासी लृलुटोरिति स्ये इटि अटि सस्य पत्वे ॥ अत्रपिष्यत ॥ इडभावे ॥ अत्रप्स्यत ॥
 इत्यात्मनेपदिनः ॥ अधोमयपदिनः ॥ शिन् सेवायां धातुर्वर्तते अमे छट्स्तिपि शिपि पुग-
 न्तलघूपधस्य चेति गुणे एचोयचायाच इति अयि च कृते ॥ श्रपति ॥ छट्स्ते च शपि
 गुणे अयि टेरेते च ॥ श्रयते ॥ शिन् अमे छिट्स्तिपि तिपो णळि लिटि धातोरन-
 भ्यासस्येति द्वित्वे ह्लादिः शेष इति ह्रस्वोपे शिश्रि अ इति जाते अचोऽङिति
 इति इक्षी एचोयचायाच इति आयि च कृते ॥ शिश्राय ॥ छिट्स्ते च द्वित्वे ॥ शेषह-
 स्वोपे लिटस्तथपोरेशिरच् इति तकारस्य एशि अचि शुधातुभ्रुवां व्योरियड-
 घडौ इनायदि च कृते ॥ शिश्रिये ॥ शिन् अमे छट्स्तिपि तासौ इटि गुणे अयि तिपो डात्वे
 द्विरमामर्ष्यादभस्यापि टेर्लोपे च ॥ श्रयिता ॥ शिन् अमे छट्स्तिपि स्ये इटि गुणे अयि
 सस्य पत्वे च ॥ श्रयिष्यति ॥ छट्स्ते च टेरेते ॥ श्रयिष्यते ॥ शिन् अमे छोट्स्तिपि शपि
 गुणे अयि एङ्ः इति तिपि इङ्गस्य डत्वे ॥ श्रयतु ॥ छोट्स्ते टेरेते आमेत इति एकार-
 सामि ॥ श्रयताम् ॥ शिन् अमे छट्स्तिपि शपि गुणे अयि अटि इतश्चेति तिपि इकारलोपे ॥
 अश्रयत् ॥ छट्स्ते ॥ अश्रयत ॥ शिन् अमे छिट्स्तिपि शपियामुटि उद्भागलोपे अतो येय
 इति इयादेशे लोपो व्योर्घर्लति यलोपे पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणे अयि आहुण
 इति गुणे इतश्चेति तिपि इकारलोपे च ॥ श्रयेत् ॥ छिट्स्ते च शपि सीयुटि उद्भागलोपे
 लिङ्ः सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपे यलोपे पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणे अयि आ-
 हुण इति पुनर्गुणे च ॥ श्रयेत् ॥ शिन् अमे आशीर्लङ्कस्तिपि यामुटि उद्भागलोपे
 इतश्चेति तिपि इकारलोपे स्फोः संयोगाचोरन्ते चेति सलोपे अकृत्सार्यधातुक-
 योर्दीर्घ इति दीर्घे च कृते ॥ श्रीयात् ॥ आशीर्लङ्कस्ते च सीयुटि उद्भागलोपे
 इटि गुणे अयि सुट्तिथोरिति मुटि उद्भागलोपे टमयोः सकारयोः एकारत्वे ॥
 श्रयिषीष्ट ॥ शिन् अमे छट्स्तिपि छिट् लुङीनि प्लौ पित्रिद्विभुभ्यः कर्तरि
 चङ् इति चङि धि चङ् नि इति ऋणं तत्र चङि इति गूरेण द्विरे ऋणे अत्रि चङ् नि
 इति गो ह्रस्वादिः शेष इति स्तोपे शिचि चङ् नि इति जाने चकारदकागो-

अभ्रयिष्यत् । भृञ् भरणे २ भरति भरते वभारवभ्रे वभ्रतुः वभ्रुः । वमर्थे वमृष वभ्रम
वभ्रे वमृषे भर्तासि भर्तासे भरिष्यति भरिष्यते भरतु भरताम् अभरन् अभरत भर्ते
भरेत् ॥ रिङ् शयग्लिङ्छु ॥ ७१४२८ ॥ ये यदि वादावार्धवानुके लिङि च प्रतो
रिङ्प्रदेशः स्यात् । रीङि प्रकृते रिङ्विधानसामर्थ्यादीर्घो न । भ्रियात् ॥ उश्च ॥ ११२
१२ ॥ ऋवर्णात्परो लिङ्सिच्चा कितौ स्याडि । मृषीष्ट मृषीयास्ताम् अभर्षीन् ॥ ह्रस्वा-

रिसंज्ञायां लोपे च शिथि अ ति इति जाते लुङ्लङ्लङ्छ्वङ्ददात्त इति अटि अशिथि
अ ति इति जातं तत्र अचि भ्रुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ इति इयङि इतश्चेति तिप
इकारलोपे च कृते ॥ अशिथियत् ॥ लुङ्स्ते च ॥ अशिथियत् ॥ श्रिञ् अग्रे लुङ्गस्तिपि स्ये
इटि अटि गुणे अघि सस्य पत्वे तिप इकारलोपे च ॥ अभ्रयिष्यत् ॥ लङ्स्ते च । अभ्रयिष्यत् ॥
भृञ् भरणे धातुर्वर्तते तत्र लटस्तिपि शपि गुणे च ॥ भरति ॥ लटस्ते ॥ भरते ॥ भृञ् भरणे
धातुरस्यग्रे लिटस्तिपि तिपो णलि द्वित्वे उरत् इति उपरे अदादेशे ह्रस्वादिः शेषे इनि
रलोपे अभ्यासे चर्चेल्यनेन भस्य भवे कृते वभृ अ इति जातं तत्र अचोङ्गिति इत्य-
नेन वृद्धौ कृतायां संयोगे च कृते ॥ वभार ॥ लिटस्ते लिटस्तद्वयोरोशिरेच् इति तकारस्य
एशि कृतेकृते च यणि ॥ वभ्रे । एवं । वभ्रतुः । वभ्रुः । वमर्थे । वमृष । वभ्रम । वभृप । इत्यादि
रूपाणि ज्ञेयानि ॥ भृञ् अग्रे लुटो मध्यमपुरुषेक्यचने सिपि तासौ पुगन्तेति गुणे एकाच
उपदेशेऽनुदात्तात् इति इणनिषेधे तासस्त्योर्लोप इति सलोपे ॥ भर्तासि ॥ धासि च
धास से कृते ॥ भर्तासे ॥ लटस्तिपि स्ये ऋङ्नोःस्ये इति इटि गुणे सस्य पत्वे च । भरिष्यति ।
ते च ढेरैत्ये ॥ भरिष्यते ॥ लोटस्तिपि शपि गुणे एरुरिति तिप इकारस्योत्वे च ॥ भरतु ॥ ते
च ढेरैत्ये आमेत इत्येकारस्य आमि ॥ भरताम् ॥ लङ्गस्तिपि शपि अटि गुणे तिप इकारलोपे
च । अभरत् ॥ तेच ॥ अभरत ॥ लिङ्गस्तिपि शपि यामुटि इपादेशे यलोपे पुगन्तेति गुणं
आहुण इति पुनर्गुणे तिप इकारलोपे च ॥ भरेत् ॥ ते च सीयुटि उद्भागलोपे यलोपे सलोपे
गुणे पुनर्गुणे च ॥ भरते ॥ भृञ् अग्रे आशीलिङ्गस्तिपि समागते यामुटि उद्भागलोपे च
कृते ॥ भृ यास् ति इति जातं तत्र रिङ्शयग्लिङ्छु ॥ इत्यनेन भकारान्तःपातिन ऋक्ता-
स्य रिङि कृते लोपे तिप इकारलोपे तकारलोपे च कृते ॥ भ्रियात् ॥ यद्यत्र अकृत-
सार्वधातुकयोर्दीर्घ इत्यनेन दीर्घः स्याच्चेत्तदा रीङ्भ्रत इत्यतो रीङिल्यनुवृत्त्यैव सिद्धे
रिङ्प्रहणसामर्थ्यादीर्घो नेति ज्ञाप्यते ॥ भृञ् अग्रे लिङ्स्ते सीयुटि उद्भागलोपे यलोपे सुड्-
तिथोरिति सुटि उद्भागलोपे मृसीस् त इति जातं तत्र उश्चेति सूत्रेण लिङः कित्त्वे
कित्त्वात् क्तिरिति चेति गुणाभावे उभयोः सकारयोः पकारत्वे घुत्वे च ॥ भृषीष्ट ॥ भृञ् अग्रे लिङो
द्विचचने आतामि सीयुटि उद्भागलोपे उश्चेति लिङः कित्त्वे कित्त्वाहुणाभावे सुदतिथो-
रिति सुटि उद्भागलोपे सकारस्य पकारत्वे च ॥ मृषीयास्ताम् ॥ मृञ् अग्रे लुङ्गस्तिपि च्छी

दङ्गात् । ८।२।२७। सिचो लोपो झलि । अमृत अमृपाताम् अमरिष्यत् अमरिष्यत ।
हृन् हरणे ३ हरति हरते जहार जहे जहर्थे जहिव जहिव जह्वे हर्ता हरिष्यति हरि-
ष्यते हरतु हरताम् अहरत् अहरत हरेत् हरेत् द्विषात् द्विषाट द्विषीयाताम् अहर्षात्
अहत अहरिष्यत् अहरिष्यत । घृन् धारणे ४ धरति धरते । णोञ् प्रापणे ५ नयति

च्चेः सिचि इन्भागलोपे अटि तिप् इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति ईटि सत्य
प्रकारस्ये सिचिवृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धौ कृतायाम् ॥ अमर्षात् ॥ लुङ्स्ते ह्रस्वाद्-
ङ्गात् इति सिचो लोपे अटि च कृते ॥ अमृत ॥ आतामि सकारस्य प्रकारे अटि च ॥
अमृपाताम् ॥ लुङ्स्तिप्ति स्वे ईटि अटि सकारस्य प्रकारे तिप् इकारलोपे च ॥ अमरि-
ष्यत् ॥ ते च ॥ अमरिष्यत ॥ इन् हरणे धातुरस्ति अग्रे लट्स्तिप्ति शपि गुणे च ॥ हरति ॥
ते च ॥ हरेते ॥ लिट्स्तिप्ति तिपो णलि द्वित्वे उरत् इति रपरे अदादेशे शेषहल्लोपे
च कृते ह ह अ इति जातं तत्र कुहोञ्चरिति सूत्रेण प्रयत्नसादृश्यात् हस्य शब्दे अभ्यासे
चर्चति शस्य जत्वे अचोञ्णिति इति वृद्धौ च कृतायाम् ॥ जहार ॥ लिट्स्ते च लिट्-
स्तप्तयोरेशिरेष् इति तकारस्य एशि इको यणचि इत्यनेन यणि च कृते ॥ जहे ॥
लुट्स्तिप्ति तातो गुणे एकाच्च उपदेशेनुदात्तात् इत्यनेन इडभागे तिपो डान्ते डिङ-
सामर्थ्यादगस्यापि टेलोपे च ॥ हर्ता ॥ लुट्स्तिप्ति स्वे ह स्य ति इति जातं तत्र ऋज्जनोः
स्ये इत्यनेन ईटि कृते गुणे सत्य पत्रे च ॥ हरिष्यति ॥ ते च टेरत्वे ॥ हरिष्यते ॥ लोट्-
स्तिप्ति शपि गुणे एङ्कः इति तिप् इकारलोपे ॥ हरतु ॥ ते च टेरत्वे आमेत इति एकार-
स्यामि च कृते ॥ हरताम् ॥ लुङ्स्तिप्ति शपि गुणे अटि इत्तश्चेति तिप् इकारलोपे च ॥ अहरत्
॥ ते च ॥ अहरत ॥ लिट्स्तिप्ति शपि यासुटि लट्भागलोपे इयादेशे गुणे हर इम् ति इति जात
तत्र यलोपे आद्गुण इति गुणे तिप् इकारलोपे च ॥ हरेत् ॥ ते च शपि सीयुटि लट्भागलोपे
यलोपे लिट्ः मलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपे पुगन्तेति गुणे आद्गुण इति पुनर्गुणे च
॥ हरेत ॥ आशील्लुङ्स्तिप्ति यासुटि लट्भागलोपे ट यात् ति इति जातं तत्र रिङ्शाय-
गिल्ङ्क्षु इत्यनेन ऋकारिडि लोपे इत्तश्चेति तिप् इकारलोपे स्फोः संयोगाद्योरन्ते
चेति सलोपे ॥ द्विषात् ॥ आशील्लुङ्स्ते च सीयुटि लट्भागलोपे यलोपे सुट्तिथोरिति सुटि
लट्लोपे उगयोः सकारयोः पत्रे घृना घृयिति घृत्वे च द्विषाट ॥ आतामि ॥ द्विषीयाताम् ॥
लुङ्स्तिप्ति च्लि लुङ्ङि च्ली च्छेः सिचि इति तिप्ति इन्भागलोपे लुङ्स्ते लुङ्-
क्ष्वदुदात्ता इति अटि इत्तश्चेति तिप् इकारलोपे च अहर्षात् इति जातं ॥ सिचिवृद्धिः
परस्मैपदेष्विति वृद्धौ मस्य पत्रे च कृते ॥ अहर्षात् ॥ लट्स्ते च्ली मिचि इन्भागलोपे
अटि हर्षादङ्गात् इत्यनेन मिचो लोपे च ॥ जहा ॥ लट्स्तिप्ति स्यतामी लृङ्गुटोरिति

१ हृन् हरणे । जहार इत्यर्थः । अहर्षात् इति प्राप्तिर्नास्ति । अहर्षात् इति अहर्षोर्नास्ति । अहर्षात्
इति अहर्षोर्नास्ति । अहर्षात् इति अहर्षोर्नास्ति ॥

नयते । डुपचप् पाके ढ पचति पचते पपाच पेचिथ पपचथ पेचे पक्ता । भज सेवायाम् ७
 भजति भजते बभाज भजे भक्ता भक्षति भक्षते अमाश्रान् अभक्त अभक्षाताम् । यज
 स्ये ऋद्धनोः स्ये इति इटि अटि सस्य पत्वे इतश्चेति तिप् इकारलोपे च अहरिष्यात् ॥
 तेच ॥ अहरिष्यत् ॥ धृञ् धारणे धातोः । धरति, धरते, इत्यादि रूपाणि । धीञ् प्राप्ते धानोल्लेख-
 स्तिपि शपि गुणे ॥ नयति ॥ लिटस्ते च ॥ नयते ॥ डुपचप् पाके धातुर्वर्तते अग्रे लटस्तिपि
 आदिर्भिदुडव इति डकारस्येत्यजायां लोपे पकारलोपे शपि च ॥ पचति ॥ ते च ॥
 पचते ॥ पच् अग्रे लिटस्तिपि तिपो णलि द्वित्वे शेषहलो लोपे अन उपधाया इति वृद्धौ
 पपाच ॥ लिटस्ते द्वित्वे शेषहलोलोपे असंयोगाल्लिट्कित् इति तकारस्य अणित्वाधिक-
 त्वे कृते अतएकहल्मध्येनादेशादेर्लिटि इत्यनेन पकायान्तःपात्यकारस्यैव
 अभ्यासपकारस्य लोपे लिटस्तस्यगोरेशिरेच् इति तकारस्य एशि कृते शालोपे संयोगे
 च कृते ॥ पेचे ॥ पच् अग्रे लिटो मध्यमपुरुषैकवचने यलि द्वित्वे शेषहल्लोपे इटि भ्रलि च
 सेटि इति अकारस्य एत्वे अभ्यासलोपे च ॥ पेचिथ ॥ अजन्तोऽकारयान् वा यस्तात्यनिट्
 यलि घेडयम् । इति इडभावे चोः कुरिति चकारस्य ककारे कृते ॥ पपचथ ॥ पच् अग्रे लुटस्तिपि
 स्यतासीति तासी इडभावे तिपो डाले द्वित्वसामर्थ्यादभ्यापि टेलोपे चोः कुरिति चस्य
 कत्वे ॥ पक्ता ॥ भज सेवायां धातुर्वर्तते अग्रे लटस्तिपि शपि ॥ भजति ॥ ते च टेरस्य ॥ भजते
 ॥ भज् अग्रे लिटस्तिपि तिपो णलि द्वित्वे अभ्यासहलो लोपे अभ्यासे चर्चेति भस्य कत्वे
 अत उपधाया इति वृद्धौ च कृतायाम् ॥ वभाज ॥ भज् अग्रे लिटस्ते द्वित्वे अभ्यासत्वे
 शेषहलो लोपे तृफलभजत्रपश्चेति भान्तःपात्यकारस्य एत्वे अभ्यासलोपे च लिटस्त-
 स्यगोरेशिरेच् इति तकारस्य एशि ॥ भजे ॥ भज् अग्रे लुटस्तिपि तासी तिपो डाले
 द्वित्वसामर्थ्यादभ्यापि टेलोपे चोः कुरिति जस्य गत्वे खरि चेति गस्य कत्वे ॥ भक्ता ॥
 लटस्तिपि स्ये चोः कुरिति जस्य गत्वे खरि चेति गस्य कत्वे सस्य पत्वे कपोः संयोगे
 क्षे च जाते ॥ भक्षति ॥ भक्षते ॥ लोटस्तिपि शपि एरुरिति तिप् इकारस्योत्वे ॥
 भजतु ॥ लोटस्ते टेरस्ये आमेत इत्येकारस्थामि ॥ भजताम् ॥ लङ्स्तिपि शपि अटि तिप्
 इकारलोपे च ॥ अभजत् ॥ ते च ॥ अभजत ॥ लिङस्तिपि शपि यासुटि उटो लोपे यास
 इत्यादेशे यलोपे गुणे तिप् इकारलोपे च ॥ भजेत् ॥ लिङस्ते च भजेत् ॥ भज् अग्रे आशी-
 लिङस्तिपि यासुटि तिप् इकारलोपे स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपे च ॥ भज्यात् ॥ लिङ्स्ते
 सीयुटि उटो लोपे यलोपे सुट्तिथोरिति युटि उटो लोपे जस्य चोः कुरिति गत्वे गस्य
 खरि चेति कत्वे सकारयोः पत्वे छत्वे च ॥ भर्ताष्ट ॥ भज् अग्रे लुङ्स्तिपि च्छी छेः सिचि
 इन्भागलोपे तिप् इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति ईटि अटि जस्य गत्वे गस्य कत्वे
 सस्य पत्वे च अभक् य ईत् इति जातं तत्र बद्व्रजहलन्तस्याच इति वृद्धौ कृतायाम्

देवपूजासगतिकरणदानेषु ८ यजति यजते ॥ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ।६।१।१७।
 यच्चादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य सप्रसारण लिटि । इयाज ॥ वचिस्वपियजादीनां
 किति ।६।१।१६। वचिस्वप्नोर्यजादीनां च सप्रसारण स्यात्किति । ईजतु ईजुः इय-
 जिथ इयष्ट ईजे यष्ट । पदोः कः सि । यक्षयति यक्ष्यते इज्यात् यक्षीष्ट अयाक्षीत् अयष्ट ।

॥ अभाक्षीत् ॥ भञ् अमे लुङ्स्ते च्छौ च्छे सिचि इचो लोपे अटि ह्रलो ह्रलि इति
 सूत्रेण सस्य लोपे जस्य गत्ये गस्य क्त्ये च ॥ अभक्त ॥ यञ् देवपूजासगतिकरणदानेषु
 धातुरस्ति तत्र छटस्तिपि शपि ॥ यजति ॥ छटस्ते शपि टेरैरे च ॥ यजते ॥ यञ् अमे
 छिटस्तिपि तिपो णळि लिटि धातोरनभ्यासस्येति धातोर्द्वित्वे पूर्वोऽभ्यास
 इत्यभ्यासत्वे ह्लादिः शेष इति जकारलोपे ययञ् अ इति जाते लिट्यभ्यासस्यो-
 भयेषामिति सूत्रेणाभ्यासरूपस्य यकारस्य सप्रसारणे इकारे कृते संप्रसारणाच्चेत्यकारस्य
 पूर्वरूपादेशे अत उपधाया इति उपधावृद्धौ ॥ इयाज ॥ अतुसि सप्रसारण तदाश्रय च कार्यं
 बलनदिति वचनात् वचिस्वपियजादीनां किति इत्यनेन सप्रसारणे कृते इ अञ्
 अतुस् इति जाते संप्रसारणाच्चेति अकारस्य पूर्वरूपत्वे लिटि धातोरनभ्यास-
 स्येति द्वित्वे पूर्वोऽभ्यास इत्यभ्यासत्वे ह्लादिः शेष इति जलोपे इ इञ् अतुस् इति
 जात तत्र अफः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वे च कृते ॥ ईजतु ॥ एवमुत्ति पोर ॥ ईजु ॥
 थळि पोर यलोऽकिरमात् वचिस्वपियजादीनां किति इति सूत्रस्याप्राप्ती धातोर्द्वित्वे
 अभ्यासत्वे जलोपे नादिनिष्पन्नादिटि लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति सप्रसारणे पूर्वरूपादेशे
 च ॥ इयजिथ ॥ छिट प्रथमपुरस्सिकनचने ते समागते वचिस्वपियजादीनां किति
 इति सप्रसारणे इ अञ् त इति जात तत्र संप्रसारणाच्चेति अकारस्य पूर्वरूपत्वे इञ् त इति
 जाते द्वित्वे ह्लादिः शेष इति जलोपे अफः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वे लिटस्त
 ह्ययोरेशिरैच् इति तकारस्य एशि कृते कृते च सयोगे ॥ ईजे ॥ आतामि ॥ ईजाते ॥ यञ्
 अमे छटस्तिपि स्यतासी लृलुटोरिति तासी तिपो ङत्वे द्वित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपे
 ब्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजग्राजछशां प इत्यनेन जकारस्य पत्वे घृते च कृते ॥ यष्ट ॥
 पञ् अमे छटस्तिपि स्यतासी लृलुटोरिति स्वे ब्रश्चभ्रस्जेति जकारस्य पत्वे पदोः कः
 स्ति इत्यनेन पकारस्य पत्वे सत्य पत्वे सयोगे च कृते ॥ यक्षयति ॥ छटस्ते टेरैरे । यक्ष्यते ॥
 पञ् अमे आक्षी ॥ छटस्तिपि यामुट् परस्मैपदेषूदात्तो टिष्येति यामुटि किदादिपि
 शो यामुट् तिपो वचिस्वपियजादीनां किति इति सप्रसारणे संप्रसारणाच्चेति
 अकारस्य पूर्वरूपत्वे इतश्चेति तिपि इकारलोपे स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति सजोपे च ॥ इ-
 य्यात् ॥ छिटस्ते च रीमुटि टटो लोपे यटोपे सुट्तिथोरिति मुटि टटो लोपे ब्रभ्रभ्र-

१ वचिस्वपियजादीनां किति ॥ अण्यत्र ता वजादयः । यजिष्विष्विर्धिव मणिर्ध्वेन च इत्यपि ।
 देवपूजा भयनिधति यजाया स्प्रारय मय ॥ १ ॥

अबोढाम् अयाधुः । अवाक्षीः अबोढम् अबोढ । अवाक्षम् अवाक्ष्व अवाक्षम् । अबोढ
 सि इति दस्य कत्वे सस्य पत्वे सयोगे च ॥ वक्ष्यति ॥ लुटस्ते च टेरेवे ॥ वक्ष्यते ॥ य
 अग्रे लुटस्तिपि चिल लुङि इति च्छौ च्छेः सिच् इति सिचि इज्भागलोपे अटि अग
 म् ति इति जाते इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति ईटि च अग्न
 ईत् इति जाते हो ढ इति हस्यद्वये पढोः कः सि इति दस्य कत्वे सस्य पत्वे वद्वजह
 लन्तस्याच इत्युपधादीर्घत्वे ॥ अयाक्षीत् ॥ यद् अग्रे लुटस्तिपि च्छौ च्छेः सिचि इज्भाग
 लोपे तस्यस्थमिपां तांतंताम इति तसस्तामि अटि अवह् स ताम् इति जात
 तत्र झलो झलीति सलोपे अग्न ताम् इति जात तत्र हो ढ इति हस्य द्वये झपस्तयो
 र्धोऽध इति तकारस्य धकारे घृना घृरिति घृत्वेन धस्य द्वये अग्न दाम् इति जात तत्र हो
 ढे लोप इति ढलोपे सहिवहोरोदवर्णस्येति पकारोत्तरवर्णकारस्योकारे च कृते ॥
 अबोढाम् ॥ यद् अग्रे लुङो छौ च्छेः सिचि इचो लोपे सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति
 जेर्लुसि जकारस्येतत्तामा लोपे च लुङ्लङ्लृङ्क्ष्विति अटि अवह् स उस् इति जात
 तत्र हो ढ इति हस्य द्वये पढोः कः सि इति दस्य कत्वे सस्य पत्वे वद्वजह
 लन्तस्याच इति वृद्धौ ॥ अयाधु ॥ यद् अग्रे लुङो मध्यमपुरपैक्यवचने सिपि च्छौ
 च्छेः सिचि इचो लोपे अटि इतश्चेति सिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति
 ईटि च कृते अग्न स् ईस् इति जात तत्र हो ढ इति हस्य द्वये पढोः कः सि इति
 दस्य कत्वे सपत्वे वद्वजहलन्तस्याच इति वृद्धौ अयाक्षीस् इति जाते सस्य रत्वे रेफस्य
 निसर्गत्वे च ॥ अयाक्षी ॥ यद् अग्रे लुङो मध्यमद्विवचने धसि धस्य तस्यस्थमिपां तां
 तंताम इति तमि अटि च्छौ च्छेः सिचि इचो लोपे अग्नस् तम् इति जात तत्र झलो झ
 लि सवर्णे इति सस्य लोपे हो ढ इति हस्य द्वये झपस्तयोर्धोऽध इति तकारस्य धरे
 धनारस्य घृत्वेन द्वये ढोढे लोप इति ढलोपे सहिवहोरोदवर्णस्येति धकारान्त पात्य
 कारस्योकारे च कृते ॥ अबोढम् ॥ एन मध्यमपुरुषबहुवचने धे परे ॥ अबोढ ॥ यद् अग्रे लुङ
 उत्तमपुरुषैकवचने मिपि मिपथ तस्यस्थमिपां तांतंताम इति अमि च्छौ च्छेः सिचि
 इचो लोपे अटि च कृते अग्न स् अम् इति जात तत्र हस्य द्वये दस्य पढोः कः सीति कत्वे
 सस्य पत्वे वद्वजहलन्तस्याच इति उपधावृद्धौ ॥ अयाक्षम् ॥ यद् अग्रे लुङ उत्तमपुरुष
 द्विवचने वसि सकारस्य नित्यं ङित इत्यनेन लोपे च्छौ च्छेः सिचि इचो लोपे अटि हो ढ
 इति हस्य द्वये पढोः कः सीति दस्य कत्वे सस्य पत्वे वद्वजहलन्तस्याच इति
 वृद्धौ सयोगे च कृते ॥ अयाक्ष्व ॥ गसि च ॥ अयाक्षम् ॥ लुङ्छे च्छौ च्छेः सिचि इचो लोपे
 अटि हस्य द्वये झलो झलीति सलोपे झपस्तयोर्धोऽध इति धरे द्वये ढोढे लोप
 इति ढलोपे सहिवहोरोदवर्णस्येति वक्तोत्तरवर्णकारस्योकारे च कृते ॥ अबोढ ॥ आ
 तामि परे च्छौ च्छेः सिचि इचो लोपे अटि हस्य द्वये दस्य पढोः कः सीति कत्वे सस्य

अवधाताम् अवधत । अवोदाः अवधाताम् अवोदुम् । अवधि अवधति अवधमहि ॥
इति भवादयः ॥

॥ अथ तिङन्ते अदादिगणप्रकरणम् ॥

अद् भक्षणे ॥ अदिप्रभृतिभ्यः ङापः । २।४।७२। लुच् स्थान । अणि अतः
अदन्ति । अरिस् अत्यः अत्य । अघि अद्गः अद्गः ॥ लिट्यन्यतरस्याम् । २।४।४०।
अदो घस्त् वा स्यादिति । जघास । उपधालोपः । घस्त् चत्वेम् ॥ आसिचसिचसी-
नां च । ८।३।६०। इण्कुभ्यां परस्मैपां सस्य पः सान् । जक्षतुः जक्षुः । जघरिथ जघरुः

पत्वे संयोगे च ॥ अवधाताम् ॥ द्वे परे आत्मनेपदेष्वनत इति शरत् अत् आदेशो ऋ
सिचि इचो लोपे अटि हस्य ढत्वे ढस्य कत्वे सस्य पत्वे च ॥ अवधत् ॥ लुटो गभ्यगुकीक-
वचने यासि ष्ठी ष्ठेः सिचि इचो लोपे अटि हस्य ढत्वे ढलो ढलीति गभ्ये ङप्रस्तथो-
धोऽध इति थस्य धात्वे कृते अवध् घा स् इति जातं तत्र पुंभ्ये धन्य ढत्वे ढलोपे सङ्घि-
चहोरोदघर्णस्येति वकाराकारत्वीकारे सस्य स्ये स्य यिसुर्गत्वे च ॥ अवोदाः ॥ अगाधि
ष्ठी ष्ठेः सिचि इचो लोपे अटि हस्य ढत्वे ढस्य कत्वे सस्य पत्वे च कृते ॥ अव-
धाताम् ॥ अघि ष्ठी ष्ठेः सिचि इचो लोपे अटि ढलो ढलीति गभ्ये हस्य कत्वे
धस्य घुत्वेन ढत्वे ढो ढे लोप इति ढलोपे वकाराकारत्वीकारार्थे च कृते ॥ धयोदुम् ॥
इटि ष्ठी ष्ठेः सिचि इचो लोपे अटि हस्य ढत्वे ढस्य कत्वे सस्य पत्वे च कृतं ॥ अवधि ॥
वहो ष्ठी ष्ठेः सिचि इचो लोपे अटि हस्य ढत्वे ढस्य कत्वे सस्य पत्वे संयोगे च कृते ॥
अवधमहि ॥ महिडि च ष्ठी ष्ठेः सिचि इचो लोपे अटि हस्य ढत्वे ढस्य कत्वे सस्य पत्वे
संयोगे च कृते ॥ अवधमहि ॥ लटस्तिपि स्वे अटि हस्य ढत्वे ढस्य कत्वे सस्य पत्वे
इत्तश्चेति तिप् इफारलोपे च कृते ॥ अवधयत् ॥ ते परे च । अवधत् ॥ इति भवादयः

दयार्द्रदेशिकदयापीयूषलहरीहि मे ॥ जरीहरीतु श्रितं जाड्यपङ्क मनोगर्ग ॥ १ ॥

अद् भक्षणे धातुर्धत्ते अग्रे लटस्तिपि शपि अदिप्रभृतिभ्यः ङाप इति शप्ते
लोपे स्वरि चेति दकारस्य तकारे कृते ॥ अत्ति ॥ अद् अग्रे लिटस्तिपि तिप्ते फटि लि-
ट्यन्यतरस्यामिति घसुलोदक्षे लिटि घातोऽनभ्यासस्येति द्वित्वे हलादिः शेष
इति सकारलोपे घ घस् अ इति जाते कुहोऽश्रुरिति घस्य प्रकारे अभ्यासे चर्च शो-
घस्य जत्वे अत उपधाया इत्युपधादौ च ॥ जघात ॥ अनुसि लिट्यन्यतरस्या-
मिति घसुलि द्वित्वे सकारलोपे घस्य कृते घस्य जत्वे गमहनजनम्वनघसां लोपः
क्रित्यनङि इत्युपधादौ जघम् अनुस् इति जाते स्वरि चेति घस्य कत्वे आसिचसि-
चसीनां चेति सस्य पत्वे संयोगे सस्य स्ये रोविसुर्गत्वे च ॥ जजतुः ॥ उणि ॥ जजुः ॥

अथासुः ॥ लुङ्सनोर्धस्त्व ॥ ११४॥ ३७ ॥ अदो घस्त्व स्यालुङि सनि च । लुङित्त्वादङ् ।
अघसत् आत्स्यत् । हन् हिंसाग्नयोः २ । हन्ति ॥ अनुदात्तोपदेशवनतितनो-
त्यादीनामनुनासिकलोपो झलि किति ॥ ६१४॥ ३७ ॥ अनुनासिकान्तानामेषां
वनतेश्च लोपः स्याज्झलादौ किति किति परे । यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयोऽनुदात्तो-
पदेशाः । तनुक्षणुक्षिणुक्नुतृणुवृणुवनुयनुतनोत्तादयः । हतः भ्रन्ति । हंसि हयः हय ।
हन्मि हन्वः हन्मः । जघान जघ्नतुः जघ्नुः ॥ अभ्यासाच्च ॥ ७१॥ ३५५ ॥ अभ्यासात्प-

अद् अग्रे लुङ्गस्तिपि लुङ्सनोर्धस्त्व इत्यनेन वसूल कृते ललोपे घसति इति जातं
तत्र ङि लुङ्गिति प्लौ पुषादियुताद्युदितः परस्मैपदेषु इत्यनेन अङि
घस् अ ति इति जातं तत्र लुङ्लङ्लङ्लङ्श्चङुदात्त इति अटि इतश्चेति तिप
इकारलोपे ॥ अघसत् ॥ अद् अग्रे लुङ्गस्तिपि स्यतासी ललुटोरिति स्ये आङ्गजा-
दीनामिति आटि इतश्चेति तिप इकारलोपे स्वरि चेति दस्य चर्त्वे च कृते ॥ आत्स्यत् ॥
हन् हिंसाग्नयोर्धातुर्वर्तते अग्रे लुङ्गस्तिपि शपि अंदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लोपे ॥ हन्ति
॥ हन् अग्रे लुङ्गः प्रथमपुरुषद्विवचने तसि हन् तस् इति जातं तत्र अनुदात्तोपदेशव-
नतितनोत्त्यादीनामनुनासिकलोपो झलि किति इत्यनेन अन्यस्य नका-
रस्य लोपे सस्य क्त्वे रोमिसर्गत्वे च कृते ॥ हतः ॥ हन् अग्रे लुङ्गः प्रथमपुरुषद्विवचने
झो झोन्त इति झस्यान्तादेशे हन् अन्ति इति जातं तत्र गमहनजनखनघसां
लोपः कित्यनङि इत्यनेनोपधारूपत्वहकारान्तःपात्यकारस्य लोपे कृते हन् अन्ति इति जातं
तत्र हो हन्तेर्ङिणक्षेषु इत्यनेन संवारनादघोषप्रयत्नवतो महाप्राणस्य हस्य तादृशे एव
वकारे कृते ॥ भ्रन्ति ॥ सिपि ॥ हंसि ॥ भसि अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्त्यादी-
नामनुनासिकलोपो झलि किति इति नलोपे ॥ हयः ॥ धे, हय ॥ निपि ।
हन्मि । वसि ॥ हन्वः । भसि ॥ हन्मः ॥ हन् अग्रे लुङ्गस्तिपि तिपो णळि द्वित्वे अभ्यासत्वे
हलादिः शेष इति नलोपे च कृते ह हन् अ इति जातं तत्र हो हन्तेर्ङिणक्षेषु इति
हस्य धत्वे हघन् अ इति जाते कुहोश्चुरिति सूत्रेण प्रपञ्चसाम्यात् हस्य क्त्वे अभ्यासे
चर्च इत्यनेन शस्य जत्वे अत उपधाया इति उपधावृद्धौ संयोगे च कृते ॥ जघान ॥ हन्
अग्रे अतुसि द्वित्वे अभ्यासत्वे नलोपे गमहनजनखनघसां लोप इत्युपधारूपहकारान्त-
वर्त्यकारलोपे हो हन्तेर्ङिणक्षेष्विति हस्य धत्वे ह घन् अतुः इति जातं तत्र कुहोश्चु-
रित्यनेन अभ्यासहस्य क्त्वे अभ्यासे चर्चेति शस्य जत्वे च कृते ॥ जघ्नतुः ॥ उसि ॥
जघ्नुः ॥ हन् अग्रे यळि लिटि घातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे पूर्वोभ्यास इति अभ्या-

१ अनुदात्तोपदेशवनतीत्यादि । अत्रानुनासिक इति लुप्तपट्टीकं वनतीतरेषां विशेषणं वनतेरव्यभिचारात् ।
तदाह । अनुनासिकान्तानामिति । अन्यथा गन् नम् नद् इत्यादीनामनन्तस्थापि लोपे मतः नतः नद्
इत्यादीनि न सिद्धेरन् ॥

रस्य हन्तेर्हस्य कुत्सं स्यात् । जघनिय जघन्थ जघ्नयुः जघन । जघान जघन जघ्निव जघ्निम ।
हन्वा हनिष्यति हन्तु हवात् हताम् प्रन्तु ॥ हन्तेर्जः ॥ ६।४।३६। हौ परे ॥ असि-
द्धवदग्राभात् ॥ ६।४।२२। इत् ऋर्वमापादसमाप्तेराभीयं समानाश्रये तस्मिन्कृतव्य
तदसिद्धम् । इति जस्यासिद्धत्वाज् हेर्लुक् । अहि हवात् हतम् हव । हनानि हनाव
हनाम । अहन् अहताम् अघ्नन् अहन् अहतम् अहत । अहनम् अहन्य अहनम् । हन्यात् ॥
आर्धधातुके ॥ २।४।३५। इत्यधिकृत्य ॥ हनो वघ लिङि ॥ २।४।४२। लुङि च

सत्वे हलादिः शेष इति नलोपे च ह हन् थ इति जातं तत्र अभ्यासाच्चेति हस्य घञे
कृते कृहोभ्रुरिति अभ्यासहस्य सत्वे अभ्यासे चर्चंति सस्य जघे आर्धधातुकस्येड्-
लादेरिति इटि च कृते ॥ जघनिय ॥ इडभागे च ॥ जघन्थ ॥ अयुसि गमहृनजनत्वन-
घसां लोप इत्युपधालोपे च कृते ॥ जघ्नयुः ॥ ए, जघन ॥ णत्ति । जघान ॥ णलुत्त-
मोवेति पक्षे ॥ जघन ॥ वे । जघ्निव ॥ मे । जघ्निम ॥ हन् अग्रे लुटस्तिपि स्यतासी
लृलुटोरिति तासौ लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो ङात्वे द्वित्यसामर्प्यादभस्यापि
टेलोपे च कृते ॥ हन्ता ॥ हन् अग्रे लुटस्तिपि स्यतासी लृलुटोरिति स्वे ऋङ्नोः स्ये
इति इटि सस्य पत्वे ॥ हनिष्यति ॥ हन् अग्रे लोटस्तिपि शपि शपो लोपे एरुरिति तिप
इकारलोपे च कृते ॥ हन्तु ॥ तातडि नलोपे च ॥ कृते ॥ हतात् ॥ तामि नलोपे ॥
हतान् ॥ हौ परे ॥ प्रन्तु ॥ हन् अग्रे लोटः सिपि सेर्हपिच्येति सेर्हीं कृते हन् हि
इति जातं तत्र हन्तेर्ज इति हन्मागस्य जघे कृते ॥ अहि इति जातं तत्र अतो हेरित्यनेन
हिलोपे प्राप्ते ॥ असिद्धवदग्राभात् इत्यनेन जस्यासिद्धत्वात् हिलोपाभागे ॥ जहि ॥ ता-
तडि ॥ हतात् ॥ तामि ॥ हतं ॥ ते ॥ हत ॥ मिपि मोर्निः इति मेर्निवे आहुत्तमस्य
पिच्येति आटि च कृते ॥ हनानि ॥ वे, हनाव ॥ मे । हनाम ॥ हन् अग्रे लङस्तिपि शपि
शपो लोपे अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे संयोगान्तस्य लोप इति तलोपे च कृते
॥ अहन् ॥ हन् अग्रे लङस्तिपि तसश्च तामि शपि शपो लोपे अटि नलोपे च कृते ॥ अह-
ताम् ॥ हौ सस्य अन्तादेशे उपधालोपे हस्य घात्वे अटि तिप इकारलोपे तकारस्य च संयो-
गान्तस्य लोप इति लोपे कृते ॥ अहन् ॥ तिपि अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे
हृत्प्रक्यायभ्य इति सलोपे ॥ अहन् ॥ हन् अग्रे थसि घसस्तामि अटि नलोपे च कृते ॥
अहतम् ॥ ये यस्य च ते ॥ अहत ॥ हन् अग्रे मिपि मिपधामि अटि च कृते ॥ अहनम् ॥ वे ॥
अहन्य ॥ मे अहन्य ॥ हन् अग्रे विधिलिङस्तिपि शपि शपो लोपे यामुटि उटो लोपे इतश्चेति
तिप इकारलोपे स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपे च कृते ॥ हन्यात् ॥ हन् अग्रे आशी-
लिङस्तिपि आर्धधातुके इत्यधिकृत्य हनो वघ लिङि इत्यनेन वधादेशे यामुटि उटो

१२।४।४३। वधादेशोऽदन्तः । आर्धधातुके इति विषयसप्तमी । तेनार्धधातुकोपदेशे अकारान्त-
त्वादतो लोपः । वध्यात् वध्यास्ताम् अवधीत् अहनिष्यत् । यु मिश्रणामिश्रणयोः ३ ॥ उतो
वृद्धिर्लुकि हलि । ७।३।८९। लुग्विषये उतो वृद्धिः पिति हलादौ सार्वधातुकेन त्वभ्यस्तस्य

लोपे इतश्चेति तिप् इकारलोपे कृते सलोपे च कृते ॥ वध्यात् ॥ तामि ॥ वध्यास्ताम् । हन्
अग्रे लुङ्क्षिपि लुङि चेति वधादेशे ल्यौ च्लेः सिचि इचो लोपे अटि इटि इतश्चेति तिप्
इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति इटि इट ईटि इति सलोपे च कृते ॥ अवधीत् ॥
हन् अग्रे लुङ्क्षिपि स्यतासी ललुटोरिति स्ये अटि इटि सस्य पत्वे इतश्चेति तिप्
इकारलोपे च कृते ॥ अहनिष्यत् ॥ यु मिश्रणामिश्रणयोः धातुवर्ततेऽग्रे लट्क्षिपि शपि अ-
दिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लोपे उतो वृद्धिर्लुकि हलि इत्यनेन वृद्धौ कृतायाम् ॥
यैति ॥ तसि पित्वाभावाद्ब्रह्मभावे ॥ युतः ॥ झौ झोन्त इति अन्तादेशे अचि शुधातु-
भ्रुवां खोरियङुवङौ इत्यनेन उवङि कृते ॥ युवन्ति ॥ सिपि उतो वृद्धिर्लुकि
हलीति वृद्धौ ॥ यौपि ॥ यसि पित्वाभावाद्ब्रह्मभावे ॥ युथः ॥ ये परेपि तथैव वृह्मभावे ॥
युय ॥ मपि उतो वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धौ ॥ यौमि ॥ वसि । युवः ॥ मसि । युमः ॥
यु अग्रे लिटि लिट्क्षिपि तिपो णलि लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे अचोऽङि-
तीति वृद्धौ एचोयवायाव इति आवि च कृते ॥ युयाव ॥ अतुसि धातोर्द्वित्वे अचि
शुधातुभ्रुवां खोरियङुवङाविति उवङि कृते ॥ युयवतुः ॥ यु अग्रे लुट्क्षिपि स्य-
तासी ललुटोरिति तासौ इटि सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे अवि लुटः प्रथ-
मस्य डारौरस इति तिपो डाल्वे डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपे ॥ यविता ॥ लट्क्षिपि
स्ये इटि गुणे अवि सस्य पत्वे च कृते ॥ यविष्यति ॥ लोट्क्षिपि शपि शपो लोपे उतो
वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धौ एरुरिति तिप् इकारस्योत्वे च कृते ॥ यौतु ॥ लङ्क्षिपि शपि
शपो लोपे अटि उतो वृद्धिर्लुकि हलि इति वृद्धौ इतश्चेति तिप् इकारलोपे ॥ अयौत् ॥
लिङ्क्षिपि यासुटि उटो लोपे लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपे घासुट् परस्मै-
पदेषूदात्तो ङिच्चेति यासुटो ङित्वात् माघ्ये पिञ् ङिञ् पिनेति व्याख्यानात्
पित्वाभावाद्ब्रह्मभावे तिप् इकारस्य च इतश्चेति सूत्रेण लोपे कृते ॥ युयात् ॥ आशी-
लिङ्गपि ॥ युयात् ॥ सुटि उटो लोपे इतश्चेति तिप् इकारलोपे स्कोः संयोगाद्योरन्ते
चेति सलोपे अकृतसार्वधातुकयोरित्यनेनाङ्गस्य दीर्घत्वे ॥ यूयात् ॥ लुङ्क्षिपि ल्यौ
च्लेः सिचि इचो लोपे इटि अटि इतश्चेति तिप् इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति

१ उतो वृद्धिर्लुकि हलि । नाभ्यस्तस्यावि पिति सार्वधातुके ॥ इति सूत्रमनुवर्तते । उतः किम्-एति-
लुङ्गीति किम्-मुनोति-लुङोति-हलि किम्-यवानि-पिति किम्-युतः-नाभ्यस्तस्य किम्-योयोति-रोरोति-यु-
यादित्यत्र वृद्धिर्माभूदित्येतदर्थं पिञ् ङिनेत्यादिषाम्ब्यमाश्रितम् । तत्राश्रयणीयम् । उतो वृद्धिरित्यत्र-
उत औदित्येव वक्तव्ये वृद्धिप्रहणं संग्रहपूर्वकविधिरनित्य इत्यत्र शापकं तेनात्र वृद्धिर्नेति सांप्रदायिकाः ॥

आम् गुणाभावो छोटो लुक् छोटन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते । विदाङ्करोतु येत् ॥ तनादिकृञ्भ्य उः । ३।१।७९। तनादेः कृञ्भ्य उः प्रत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः ॥ अत उत्सार्वधातुके । ६।४।११०। अत्रत्ययान्तस्य कृञोऽत उत्सार्वधातुके कृति । विदाङ्कृतात् विदाङ्कृताम् विदाङ्कृन्तु विदाङ्कृ विदाङ्कृवाणि । अवेत् अविताम् अविदुः ॥ दश्च । ८।२।७६। पातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि परे रुपा । अघेः अवेत् विद्यात् विद्यास्ताम् अवेदीत् अवेदिष्यत् । अस् भुवि १६ अस्ति ॥

इकारस्योकारे च ॥ निदाङ्करोतु ॥ तुह्योस्तात् इवेति तातदि अङ्भागलोपे च विद छ तात् इति जाते तनादिकृञ्भ्य उरिति उकारे सार्वधातुकार्क्षधातुकयोरिति गुणे निदाङ्कृतात् इति जाते तत्र अत उत्सार्वधातुके इति कृञोऽकारस्योकारे कृते ॥ निदाङ्कृतात् ॥ तामि ॥ विदाङ्कृताम् ॥ औ ॥ विदाङ्कृन्तु ॥ छोट सिपि विदाङ्कृ सि इति जाते सेह्यपिबेति सेह्यं कृते तनादिकृञ्भ्य उः इति उकारे सार्वधातुकार्क्षधातुकयोरिति गुणे विदाङ्कृ हि इति जाते अत उत्सार्वधातुके इत्यकारस्योकारे उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् इति हिलोपे च कृते ॥ निदाङ्कुर ॥ छोटो मिपि मेर्निरिति मेर्निले आङ्कुत्तमस्य पिबेति आटि विदाङ्कृ आ नि इति जात तत्र तनादिकृञ्भ्य उरिति उकारे सार्वधातुकार्क्षधातुकयोरिति गुणे विदाङ्कृ आनि इति जात पुनश्च सार्वधातुकार्क्षधातुकयोरिति गुणे अयादेशे नस्य णत्वे च कृते । निदाङ्कुराणि ॥ पक्षे ॥ येत् ॥ छट्तिपि अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्सुतिस्पर्शकं इत् इति तलोपे पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणे वाचसाने इति दकारस्य तकारे ॥ अवेत् ॥ तामि । अविता ॥ औ । अविदुः ॥ सिपि अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे दश्चेति दस्य रुये रकारोत्तरवर्त्युकारस्येसहाया लोपे च सस्य हल्ङ्याभ्य इति लोपे रकारस्य च स्वरपसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयत्वे ॥ अवे ॥ पक्षे ॥ अवेत् ॥ निद् अग्रे विधिलिङ्गतिपि यासुटि उटो लोपे लिङ्गः सलोपो नन्त्वस्येति सलोपे तिप इकारलोपे च ॥ निपात् ॥ आशीर्लिङि च ॥ विद्यात् ॥ विद् अग्रे छट्तिपि ष्यौ च्छे सिचि इचो लोपे आर्क्षधातुकस्येङ्गलादेरिति इटि अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽष्टके इति ईटि इट ईटि इति सजोपे दीर्घत्वे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे च ॥ अवेदीत् ॥ विद् अग्रे छट्तिपि अटि स्ये इटि तिप इकारलोपे गुणे सस्य णत्वे च ॥ अवेदिष्यत् ॥ अस् भुवि धातुवर्ततेऽग्रे छट्तिपि शपि

१ अत उत्सार्वधातुके ॥ निहितिकि करोति । तपरवरण गुणप्रतिषेधाच्चम् ॥ २ दश्च ॥ अत्र सिपिधातो र्येति सूत्रमनुवर्तते । नदस्येति इत्यञ्जोन्त इत्यस्मादन्त इति चेति सर्वं मनसि निपायाद् धातोर्दस्ये त्यादि ।

असोरलोपः । ६।४।१११ । अस्यासंवातो लोपः सार्वधातुकं कृति । सः सन्ति । असि स्थः स्थ । अस्मि स्वः स्मः ॥ **उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः** । ८।३।८७ । उपसर्गेणः प्रादुसश्चास्तेः सस्य यो यकारेऽचि च परे ॥ निष्यात् प्रनिपन्ति प्रादुःपन्ति । यचपरः किम् । अभिस्तः ॥ **अस्तेर्भूः** । १२।४।५२ । आर्धधातुके । वभूव भविता भविष्यति अस्तु स्तात् स्ताम् सन्तु ॥ **ध्वसोरेन्धावभ्यासलोपश्च** । ६।४।११२ । धोरस्तेश्च एत्वं स्यात् हौ परे अभ्यासलोपश्च । एत्वस्यासिद्धत्वाद्देर्धिः । असोरिल्लोपः । तातङ्पक्षे एत्वं न परेण तातङ्ग बाधात् । एधि स्तात् स्ताम् स्त । असानि असाव अ-

शापो लोपे च ॥ अस्ति ॥ तसि **असोरलोप** इत्यनेनास्तेरकारस्य लोपे कृते ॥ स्तः ॥ शौ शेरन्तादेशे **असोरलोप** इत्यकारलोपे ॥ सन्ति ॥ तिपि **तासस्त्योर्लोप** इत्यनेन सकारलोपे ॥ अस्ति ॥ यसि **असोरिल्लोपे** ॥ स्वः ॥ ये च तथा ॥ स्थ ॥ मिपि ॥ अस्मि ॥ यसि । स्वः ॥ मलि । स्मः ॥ **उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपर** इति सत्य पत्ये ॥ निष्यात् ॥ प्रनिपन्ति ॥ प्रादुःपन्ति ॥ यचपर इत्युक्तं तस्य किं प्रयोजनम् । अभिस्त इत्यत्रोपसर्गेणः परोस्तेः सकारो वर्तते तथापि स सकारो न यपरोस्ति नाप्यचपरोऽस्तीति न तस्य पकारो जातः ॥ यदि यचपर इति नापठिष्यद्भगवान् पाणिनिस्तर्हि अभिस्त इत्यत्र सस्य पत्यमभविष्यदित्येतन्निवारणाय यचपर इति सूत्रे पठितम् ॥ छिटि **अस्तेर्भूः** आर्धधातुके इत्यनेन अस्तेर्भूत्वे कृते ॥ वभूव ॥ लुटि ॥ भविता ॥ लृटि ॥ भविष्यति ॥ इत्यादि रूपाणि शेषानि । छोटि तिपि शपि शपो लोपे एरुरिति तिप इकारस्योत्वे च ॥ अस्तु ॥ तातङ्गि **असोरलोप** इति अकारलोपे । स्तात् ॥ एवं तामि । स्ताम् ॥ शौ । सन्तु ॥ अस् अग्रे छोटः सिपि **सेहपिबेति** सेहिले अस् हि इति जातं तत्र **ध्वसोरेन्धावभ्यासलोपश्च** इत्यनेन अस्धातोरेष्ये कृते कृते च **हुस्तलभ्यो हेर्धिः** इत्यनेन एत्वस्यासिद्धत्वात्तस्मात्तल्य हेर्द्वित्ये ॥ एधि ॥ तातङ्गि **असोरिल्लोपे** । स्तात् ॥ परेण तातङ्ग बाधादत्र एत्वं न ॥ तामि । स्ताम् ॥ ते । स्त ॥ मिपि **असोरिल्लोपे मर्निः** इति मेनित्वे आहुत्तमस्य पिबेति आटि ॥ असानि ॥ वसि **नित्यं ङित्त** इति सलोपे **आहुत्तमस्य** पिबेति आटि आटः पित्वात् **असोरलोप** इत्यल्लोपामावे ॥ असाव ॥ मसि च । असाम् ॥ अस् अग्रे छट्-स्तपि **आडजादीनामिलाटि इत्तश्चेति** तिप इकारलोपे **अस्तिसिचोपृक्ते** इति ईटि च कृते ॥ आसीत् ॥ तामि । आस्ताम् ॥ शौ । आसन् ॥ अस् अग्रे विधिङिङ-स्तपि वामुटि उटो लोपे **असोरलोप** इत्यलोपे **छिङः सलोपोनन्त्यस्येति** सलोपे च ॥ स्यात् ॥ तामि ॥ त्यताम् ॥ शौ ॥ स्युः ॥ आशीर्छिङि लुङि छङि च **अस्तेर्भूः**

१ असोरलोपः । शब्द अचेति द्वन्द्वः शकन्त्यादित्वात्पररूपं तयोः । अस्त्योदाहरणं रुचन्तीत्यादी ।

कृति किं रुण्डि ॥

साम । आसीत् आस्ताम् आसन् । स्वात् स्वाताम् स्युः । भूयात् अमूत् अभविष्यत् ।
 इण् गतौ १७ एति इतः ॥ इणो यण् । ६।४।८१। अजादौ प्रत्यये परे । यन्ति ॥
 अभ्यासस्यासवर्णे । ६।४।७८। इववर्णयोरियदुवडो स्तोऽसवर्णेऽचि । इयाय ॥
 दीर्घ इणः किति । ७।४।६९। इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्वात् किति लिटि । ईयतुः
 ईयुः इययिथ इयेथ एय्यति एतु ऐत् ऐताम् । आयन् । इयात् ॥ एतोर्लिङि । ७।४।२४।

आर्द्धधातुके इत्यनेन भूवद्भाणि ज्ञेयानि ॥ इण् गतौ इति धातोरप्ये लटस्तिपि शपि शपो
 लोपे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे ॥ एति ॥ तसि । इतः ॥ शौ परे सस्यान्ता-
 देशे कृते इणो यण् इति यणि ॥ यन्ति ॥ इण् अग्रे लिटस्तिपि तिपो णळि लिटि
 धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे कृते इ इ अ इति जातं तत्र अचोऽङिणति इति वृद्धौ
 इऐ अ इति जाते एचोयवायाब इति आयि कृते इ आप् इति जातं तत्र अभ्या-
 सस्यासवर्णे इत्यनेन इयडादेशे कृते ॥ इयाय ॥ अतुसि धातुद्वित्वे इ इ अतुः इति जातं
 तत्र इणो यण् अजादौ प्रत्यये इति यणि दीर्घ इणः किति इति दीर्घत्वे ॥
 ईयतुः ॥ उति । ईयुः ॥ थळि द्वित्वे इ इ थ इति जाते क्वादिनियमादिङि च कृते
 इ इ इ थ इति जातं तत्र सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे अपोदेशे च कृते इ
 वयिप इति जातं तत्र अभ्यासस्यासवर्णे इति इयङि कृते कृते च यकारस्या-
 फारेण संयोगे ॥ इययिथ ॥ अजन्तोऽकारधान् वा यस्तास्यनिङ् थलि वेडय-
 मिति इतोऽभावे गुणे अभ्यासस्यासवर्णे इति इयङि च कृते ॥ इयेथ ॥ लुटस्तिपि
 तासौ तिपो डात्वे ङित्सामर्थ्यादभस्यापि ढेलोपे गुणे च ॥ एवा ॥ लुटस्तिपि स्वे गुणे
 सस्य पत्वे च ॥ एय्यति ॥ लोटस्तिपि शपि शपो लोपे गुणे एरुरिति तिप इकारस्योत्पे
 च ॥ एतु ॥ लटस्तिपि शपि शपो लोपे आडजादिनामिति आङि इतश्चेति तिप
 इकारलोपे आटश्चेति वृद्धौ च कृतायाम् ॥ ऐत् ॥ तामि । ऐताम् ॥ शौ षेरन्तादेशे आङि
 आटश्चेति वृद्धौ कृतायां ऐक्स्तीति जातं तत्र एचोयवायाब इति आयि आयन्तीति
 जातं तत्र इतश्चेति तिप इकारलोपे संयोगान्तस्य लोप इति तकारलोपे च ॥ आधन्
 विधिलिङस्तिपि यमुङि उठो लोपे च लिङः सलोपोनन्त्पस्येति सलोपे इतश्चेति
 तिप इकारलोपे च ॥ इयात् ॥ एतोर्लिङि इत्यनेन निर् ईयादित्यस्य निरियात् अभि ईयादित्यस्य
 गभीयात् ॥ इति रूपे भवतः । अणः किं प्रयोजनं सम् आ ईयात् गुणे कृते इण्-

१ एतोर्लिङि ॥ अत्र धार्ढ्यधातुक इति स्वरूपकथनार्थं प्रक्षिप्तं किति लिटि लोपावर्तने वृत्तिद्वेः । उभयत्र
 आध्रयणे नान्तादिषु । अर्थः भावः । अमीयादिस्य पूर्वान्तरस्य भावेनोपसर्गसं परादिबद्धावेन धातुत्वमा-
 भित् एतोर्लिङ्यनेन दसल प्राप्तं तदनेन वार्यते । इह प्राचामुत्तरेण कव्यास्तु अभि ईयादित्यत्राकः ए-
 वणे सीपे इत्यनेन दीपोऽपि प्राप्तः एतोर्लिङ्यनेन दसलमपि प्राप्तं भाषांदाद् गवीय इति पूर्व हस्ते पश्चारीपे
 लये लक्षणव्यायेन पुनर्न दसल इति बर्चनं न वर्धयमिति ॥

अपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्व आर्धधातुके किति लिङि निरियात् । उभयत आश्रयणे नान्ता-
दिवत् । अभीयात् । अणः किम् । समेयात् ॥ इणो गा लुङि । १।४।४५ । गातिस्थेति
सिचो लुक् । अगात् ऐष्यत् । शीङ् स्वप्ने १८ ॥ शीङः सार्वधातुके गुणः । ७

सन्ध्यणोऽभावे एतेलिङीति ह्रस्वत्वाभावे ॥ समेयात् ॥ आशीलिङस्तिपि यासुटि उट्भागलोपे
इतश्चेति तिप इकारलोपे स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति सकारलोपे अकृत्सार्व-
धातुकयोर्दीर्घ इति दीर्घत्वे च ॥ ईयात् ॥ लुङस्तिपि चिल लुङीति छी नलेः सिच्
इति सिचि इचो लोपे इणो गा लुङीति इणो गात्वे लुङ्लङ्लुङ्क्ष्वङ्कुदात्ता
इति अटि गातिस्थायुपाभूभ्यः सिचः परसौपदेश्विति सिचो लोपे इतश्चेति
तिप इकारलोपे ॥ अगात् ॥ लुङस्तिपि स्ये आडजादीनामिति आटि आटश्चेति
वृद्धौ सस्य पत्वे इतश्चेति तिप इकारलोपे च ॥ ऐष्यत् ॥ शीङ् स्वप्ने धातुर्धर्तते ततो
ङित्त्वाल्लुट आत्मनेपदप्रत्यये ते आगते शीङः सार्वधातुके गुण इति गुणे ॥ शेते ॥
आतामि शीङः सार्वधातुके गुण इति गुणे अयादेशे च ॥ शयाते ॥ शे शीङः
सार्वधातुके गुण इति गुणे शे ञ इति जातं तत्र आत्मनेपदेष्वनत इत्य-
नेन ञस्य अदादेशे कृते शे अत इति जातं तत्र शीङो रुट् इत्यनेन ञादेशस्यातो रुटि
कृते शेर्ह अत इति जाते उटो लोपे टित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्वे च
कृते ॥ शेते ॥ लटो मध्यमपुरुषैकवचने थासि थासः से इति थासः से कृते शीङः
सार्वधातुके गुण इति गुणे सस्य पत्वे च ॥ शेपे ॥ आप्यामि गुणे अयि टित
आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्वे च ॥ शयाथे ॥ ध्वमि गुणे ॥ शेथे ॥ लट उत्तमैक-
वचने इटि गुणे अयादेशे टेरेत्वे च कृते ॥ शये ॥ वहौ गुणे टेरेत्वे ॥ शेवहे ॥ वहिङि
गुणे टेरेत्वे च ॥ शेमहे ॥ शीङ् अग्रे लिटस्ते लिटि धातोर्नभ्यासस्येति द्वित्वे
शी शी त इति जातं तत्र ह्रस्व इत्यभ्यासाचो ह्रस्वत्वे लिटस्तङ्गधोरेशिरेच् इति
एशि कृते कृते च यणि ॥ शिश्ये ॥ आतामि शीङो द्वित्वे अभ्यासाचो ह्रस्वत्वे इको यण-
चीति यणि टेरेत्वे च ॥ शिष्याते ॥ शे शीङो द्वित्वे अभ्यासाचो ह्रस्वत्वे लिटस्तङ्गयो-
रेशिरेच् इति ञस्य इरेचि कृते शी शी इरेच् इति जातं तत्र इको यणचीति यणि
टेरेत्वे ह्रस्वे च ॥ शिङ्गिरे ॥ लुटस्ते परे स्यतासी ल्लुटोरिति तासी गुणे आर्धधातु-
कस्येङ्गलादेरिति इटि अयादेशे लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तस्य डत्वे ङि-
त्त्वसामर्थ्यादमस्यापि टेल्लोपे ॥ शयिता ॥ लुटस्ते स्यतासी ल्लुटोरिति स्ये इटि
गुणे अयि सस्य पत्वे ॥ शयिष्यति । शीङ् अग्रे लोटस्ते शीङः सार्वधातुके गुण इति
गुणे टित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्वे शेते इति जातं तत्र आमेत इत्यनेन
लोट एकारस्य आमि कृते ॥ शेताम् ॥ आतामि गुणे अयादेशे च ॥ शयाताम् ॥ शे परे
आत्मनेपदेष्वनत इति ञस्य अदादेशे शीङः सार्वधातुके गुण इति गुणे शे

।४।२१। कृति चेत्स्यापवादः । शेते शयावे ॥ शीङो रुद् । ७।१।६। शीङः परस्य
 सादेशस्याचो रुडागमः स्यात् । शेरते । शेये शयाये शेष्वे । शये शेवहे शेमहे । शिरये
 शिरयाते शिरियरे । शयिता शयिष्यते शेवाम् शयाताम् अशेत अशयाताम् अशेरत ।
 शयीव शयीयाताम् शयीरन् । शयिपीष्ट अशयिष्ट अशयिष्यत । इह्, अभ्ययने १९ ।
 इङिकावध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः । अधीते अधीयाते अधीयते ॥ गाङ् लिटि ।

अत इति जाते शीङो रुद् इति रुटि उटो लोपो टेरेत्वे शेते इति जातं तत्र आमेतः
 इति छोट एकारस्य आमि कृते ॥ शेरताम् ॥ लङ्गते शीङः सार्वधातुके गुण इति
 गुणे अटि च ॥ अशेत ॥ आतामि गुणे अयि अटि च ॥ अशयातां ॥ शे गुणे अटि सस्य
 अत् आदेशे शीङो रुद् इति रुटि उटो लोपे च कृते ॥ अशेरत ॥ शीङ् अमे वि-
 भिलिङ्गते लिङः सीयुद् इति सीयुटि उटो लोपे लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपे
 लोपो व्योर्बलीति यलोपे शीङः सार्वधातुके गुण इति गुणे अयादेशे च कृते
 शयीत ॥ आतामि सीयुटि उटो लोपे शीङः सार्वधातुके गुण इति गुणे लिङः
 सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपे अयादेशे संयोगे च ॥ शयीयाताम् ॥ शे सीयुटि उटो लोपे
 गुणे सलोपे सस्य रन् इति सस्य रनि कृते लोपो व्योर्बलीति यलोपे अयादेशे च ॥
 शयीरन् ॥ शीङ् अमे आशीलिङ्गते लिङः सीयुद् इति सीयुटि उटो लोपे सार्वधातु-
 कार्कधातुकयोरिति गुणे आर्धधातुकस्येड्गतादेरिति इटि अयि लोपो व्योर्ब-
 लीति यलोपे सुइतिधोरिति सुटि उटो लोपे सकारणोः पत्वे च ॥ शयिपीष्ट ॥ लङ्गते
 अटि छौ छेः सिचि इचो लोपे इटि सार्वधातुकार्कधातुकयोरिति गुणे अयादेशे
 सस्य पत्वे घृत्वे च ॥ अशयिष्ट ॥ लङ्गते स्यतासी लृलुटोरिति स्ये अटि इटि गुणे
 एचोयवायाव इति अयादेशे सस्य पत्वे च कृते ॥ अशयिष्यत ॥ अप्सुपसर्गपूर्व इह्
 अभ्ययने धातुवर्ततेऽमे लङ्गते समागते अधि इ त इति जातं तत्र टित आत्मनेपदानां
 टेरे इति टेरेत्वे अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वे च ॥ अधीते ॥ आतामि, अधि इ
 आताम् इति जातं तत्र अचि श्रुधातुभृवां खोरियङ्चडौ इति इयङि कृते अकः
 सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वे टित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्वे ॥ अधीयाते ॥
 उटो शे आत्मनेपदेष्वनत इति सस्य अति कृते अधि इ अत इति जातं तत्र अचि-
 श्रुधातुभृवां खोरियङ्चडौ इति इयङि टेरेत्वे दीर्घत्वे च ॥ अधीयते ॥ यासि धासः से
 सस्य पत्वे च ॥ अधीपि ॥ आतामि इयङि टेरेत्वे दीर्घत्वे च ॥ अधीयाधे ॥ ध्वनि दीर्घत्वे
 टेरेत्वे च ॥ अधीष्ये ॥ इटि इयङि टेरेत्वे ॥ अधीये ॥ बहौ टेरेत्वे ॥ अघोषहे ॥ महिदि
 टेरेत्वे च ॥ अधीमहे ॥ छिटस्ते समागते अधि इ त इति जातं तत्र गाङ् लिटि इति इडो
 गात्वे अधिगा त इति जातं तत्र लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे अधिगा गा त इति
 जाते हस्य इन्म्यासस्याचो हस्त्वत्वे अधिग गा त इति जाते कुहौश्रुतिरिति गत्य जाये

अध्येयि अध्येवाहि अध्येमाहि । अधीयीत अधीयीयाताम् अधीयीरन् । अध्येपीठ ॥ वि-
भाषा लुङ्लुङोः । २।४।६०। इदो गाङ् वा स्वात् ॥ गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गि-
न्ङित् । १।२।१। गाढादेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽङ्गितः प्रत्यया द्वितः स्युः ॥ घुमास्था-
गापाजहातिसां हलि । ६।४।६६। एषामात् ईत्स्याद्भादौ द्वित्यार्धधातुके । अध-

अध्येत ॥ लङ्ः प्रथमपुरुषद्विवचने आतामि आहजादीनामिति आटि अधि आ इ आताम् इति
जातं तत्र अचिभुधातुभुवां य्योरियङ्चञौ इति इयङि आटश्चेति वृद्धौ इको यण-
ञीति यणि अकः सचर्णे दीर्घ इति दीर्घे च ॥ अध्येयाताम् ॥ शे आत्मनेपदे-
प्वनत इति शस्य अति अधि इ अत इति जातं तत्र आहजादीनामिति आटि अधि आ
इ अत इयङि अधि आ इय् अत इति जातं तत्र आटश्चेति वृद्धौ यणि अतो गुणे इति पर-
स्परैकादेशे ॥ अध्येयताम् ॥ धासि आटि वृद्धौ यणि च सस्य स्त्वे रेफस्य विसर्गत्वे च ॥ अध्येयाः
॥ आपामि आहजादीनामिति आटि अचिभुधातुभुवामिति इयङि आटश्चेति
वृद्धौ यणि दीर्घत्वे च ॥ अध्येयाधाम् ॥ धमि आटि वृद्धौ यणि च ॥ अध्येयन् ॥ इटि
आहजादीनामिति आटि इयङि आटश्चेति वृद्धौ यणि च ॥ अध्येयि ॥ वही ।
अध्येयहि ॥ महिङि । अध्येमहि ॥ विधिलिङ्सो लिङ्ः सीयुइ इति सीयुटि उटो लोपे
लिङ्ः सलोपोनन्त्यस्येति सलोपे लोपो व्योर्बलीति यलोपे ॥ अधीयीत ॥ आतामि
सीयुटि उटो लोपे सलोपे इयङि दीर्घत्वे च ॥ अधीयीयाताम् ॥ शेऽस्य रन् इति शस्य रनादेशे
लिङ्ः सीयुइ इति सीयुटि उटो लोपे लिङ्ः सलोपोनन्त्यस्येति सलोपे लोपो-
व्योर्बलीति यलोपे अचिभुधातुभुवामिति इयङि दीर्घत्वे च कृते ॥ अधीयीरन् ॥
आशीलिङ्सो सीयुटि उटो लोपे यलोपे सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे अधि ए
सी त इति जातं तत्र इको यणि सुट्तिथोः इति सुटि उटो लोपे सकारयोः पकारत्वे
पुना पुरिति ध्रुत्वे च ॥ अध्येपीठ ॥ अधिपूर्वादिङ्घातोरपे लुङ्ः प्रथमपुरुषैकवचने ते
आगते विभाषा लुङ्लुङोः इति इदो गाङि कृते च्छौ च्छेः सिचि च कृते अधि गाङ्
त, इति जातं तत्र गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिन्ङित् इति सिचोत्तिले घुमास्थानापा-
जहातिसां हलि इति गकारोच्चवर्तन आकारस्य ईकारे कृते अधि गीष् त इति जाते
लुङ्लुङलुङ्ङश्चङुदास इति अटि यणि च सस्य पत्वे पुना पुरिति ध्रुत्वे च ॥
अव्ययी ॥ घाप्रहणात् गाढादेशाभावे आहजादीनामिति आटि आटश्चेति वृद्धौ यणि
च कृते अध्ये त इति जातं तत्र च्छौ च्छेः सिचि इयो लोपे सस्य पत्वे ध्रुत्वे च ॥ अव्ययी ॥
लुङ्सो स्ते तस्यङि च आकारस्य ईकारे अटि यणि च सस्य पत्वे च कृते ॥ अव्ययीष्यत ॥ गाढा-
देशाभावपक्षे आहजादीनामिति आटि आटश्चेति वृद्धौ यणि स्यतासी लुलुटो-

१ गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिन्ङित् ॥ अत्र गाङ्कुटादिति न कृते । तदर्थतया टकारानुबन्धस्य तत्र परि-
तापतात् ॥ आदेशादकारस्य चरितार्थः स्थानिवद्भावेनैव तदः सिद्धतात् आह । गाढादेशादिति ।

गीष्ट अघ्यैष्ट अध्यगीष्यत अध्यग्न्यत । दुह् प्रपूर्णे २० दोग्धि दुग्धः दुहन्ति । धाति ।
दुग्धे दुहाते दुहते । धुक्षे दुहाये धुग्धे । दुहे दुहते दुहहे । दुदोह दुदोरे दोग्धा धोग्धति

रिति स्वे सस्य पत्वे च कृते ॥ अघ्यैष्यत ॥ दुह् प्रपूर्णे धातुर्तृतेष्वेष्टस्तिपि दादेर्धातोर्घ
इत्यनेन हस्य धकारे कृते झपस्तथोर्धोऽध इति तकारस्य धकारे कृते दुग् धि ईन् जान्तप्र
झलां जश् झशि इति घस्य गत्वे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे च कृते ॥ दोग्धा
॥ दुग्धे तसि दादेर्धातोर्घ इति हस्य घत्वे झपस्तथोर्धोऽध इति तकारस्य धकारे झलां
जश् झशि इति घस्य गत्वे सकारस्य खं रेफस्य विसर्गभेदं कृति चरति गुणाभावे ॥ दुग्धः ॥
शस्यान्तादेशे संयोगे च ॥ दुहन्ति ॥ लटः तिपि पुगन्तलघूपधस्येति गुणे दादेर्धातोर्घ
इति हस्य घत्वे एकाचो वशो भप् झपन्तस्य रूध्वोः इति दस्य धत्वे च कृते धाच् मि
इति जातं तत्र झलां जश् झशि इति घस्य गकारे कृते खरि चेति गस्य कत्वे आदेश-
प्रत्यययोरिति सस्य पत्वे कयोः संयोगात् क्षकारे कृते ॥ धोक्षि ॥ आत्मनेपदिप्रत्यये ऋटः
प्रथमपुरुषैकवचने ते समागते दित आत्मनेपदानां टेरे इत्येव सार्वधातुकम-
पित् इति तकारस्य छिद्वये छिद्वत्वाच्च कृति चेति गुणाभावे दादेर्धातोर्घ इति हस्य घं झप-
स्तथोर्धोऽध इति तकारस्य धकारे झलां जश् झशि इति ॥ स्य गत्वे च कृते ॥ दुग्धे ॥ धातामि
टेरेवे ॥ दुहाते ॥ धे आत्मनेपदेष्वनत इति अस्य अति टेरेवे च कृते ॥ दुहन् ॥
धासि धासः से इति धासः सेकारे कृते दादेर्धातोर्घ इति हस्य घत्वे एकाचो वशो भ-
प् झपन्तस्य रूध्वोः इति दस्य धत्वे झलां जश् झशि इति घस्य गत्वे खरि चेति
गस्य कत्वे आदेशप्रत्यययोरिति सस्य पत्वं कयोः संयोगात्ते छिद्वत्वाट्टणाभावे च ॥
॥ धुक्षे ॥ आधामि टेरेवे ॥ दुहाये ॥ धमि दित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेवे
दादेर्धातोर्घ इति हस्य घत्वे एकाचो वशो भप् झपन्तस्य रूध्वोरिति दस्य धत्वं
झलां जश् झशि इति घस्य गत्वे ॥ धुग्धे ॥ लट उत्तमपुरुषैकवचने ष्टि टेरेवे च ॥ दुहे ॥
वही टेरेवे ॥ दुहहे ॥ महिळि टेरेवे च ॥ दुहहे ॥ दुह् धातोर्द्धितस्ते लिटि धानां-
रिति धातोर्द्धित्वे हलादिः शेष इति हलोपे लिटस्तझयोरेशिरेच् इति तकारस्य
एशि संयोगे च ॥ दुदुहे ॥ परस्मैपदप्रत्यये छिटस्तिपि तिपो णळि धातोर्द्धित्वे हलादिः
शेष इति हलोपे पुगन्तलघूपधस्येति सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे च ॥ दु-
दोह ॥ छटस्तिपि स्यतासी ललुटोरिति तासी दादेर्धातोर्घ इति हस्य घत्वे झप-
स्तथोर्धोऽध इति तकारस्य धकारे लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो डान्ते
छित्ततामर्ध्यादभस्थापि टेरेपे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे च ॥ दोग्धा ॥ लुटास्ति
स्यतासी ललुटोरिति स्वे दादेर्धातोर्घ इति हस्य घत्वे घत्वे एकाचो वशो
भप् झपन्तस्य रूध्वोः इति दस्य घत्वे खरि चेति गस्य कत्वे आदेशप्रत्यय-

धोक्ष्यते । दोग्धु दुग्धात् दुग्धम् दुहन्तु । दुग्धि दुग्धात् दुग्धम् दुग्ध । दोहानि । दु-
ग्धम् दुहाताम् दुहताम् । धुक्ष्व दुहाताम् धुग्धम् । दोहै दोहावहै दोहामहै । अधोक्
अदुग्धम् अदुहन् । अबोहम् । अदुग्ध अदुहाताम् अदुहन् । अधुग्धम् दुग्धात् दुहीत ॥

योरिति सत्य पत्वे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे च ॥ धोक्ष्यति ॥ आत्मनेपदिप्रत्यये ॥
धोक्ष्यते ॥ छोटस्तिपि दादेर्धातोर्ध इति ह्रस्वधत्वे झपस्तथोर्धोऽध इति तकारस्य धकारे
झलां जश् झशीति घस्य गत्वे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे एरुरिति तिप इकारलो-
कारे च कृते ॥ दोग्धु ॥ तातडि गुण्णाम्ने ॥ दुग्धात् ॥ तामि । दुग्धम् ॥ शी । दुहन्तु ॥
छोटः तिपि सेहपिचेति सेहं हुझल्भ्यो हेर्ध इति हेर्धत्वे दुह् धि इति जातं ।
तत्र दादेर्धातोर्ध इति ह्रस्व धत्वे झलां जश् झशीति घस्य गत्वे च ॥ दुग्धि ॥
तातडि । दुग्धात् ॥ तामि । दुग्धम् ॥ ते । दुग्ध ॥ मिपि मेर्निः इति मेर्निवे आहुत्त-
मस्य पिचेति आटि पुगन्तलघूपधस्येति गुणे च ॥ दोहानि ॥ वसि नित्यं कित
इत्यनेन सलोपे आहुत्तमस्येति आटि पुगन्तलघूपधस्येति गुणे च ॥ दोहाव ॥
मस्यपि तथा ॥ दोहाम ॥ आत्मनेपदिप्रत्यये छोटस्ते ह्रस्व धत्वे दकारस्य धत्वे घस्य गत्वे
टेरेत्वे आमेत इत्यकारस्यामि च ॥ दुग्धम् ॥ आतामि । दुहाताम् ॥ इत्य आत्मनेपदे-
ष्यन्त इति अति टेरेत्वे आमेत इति एकारस्य आमि ॥ दुहताम् ॥ दुह् अग्रे छोटो
मध्यमपुर्वपक्षवचने थासि थासः से इति थासः सेकारे सवाभ्यां घामौ इति तकारो-
त्तरवर्त्येकारस्य धकारे दादेर्धातोर्ध इति ह्रस्व धत्वे गत्वे एकाचो बश् इति दस्य धत्वे
खरि चेति घस्य कत्वे आदेशप्रत्यययोरिति सत्य पत्वे कपोः संयोगे क्ष इति क्षे कृते
॥ धुक्ष्व ॥ आपामि ॥ दुहाताम् ॥ षमि दादेर्धातोर्ध इति ह्रस्व धत्वे एकाचो बश्
इति दस्य धत्वे झलां जश् झशीति घस्य गत्वे ॥ धुग्धम् ॥ छोट उत्तमैकवचने इटि टेरेत्वे
एत ऐ इत्यनेन एकारस्येकारे कृते पुगन्तलघूपधस्येति गुणे ॥ दोहै ॥ वही टेरेत्वे
एत ऐ इति एकारस्येकारे आहुत्तमस्येति आटि पुगन्तलघूपधस्येति गुणे ॥
दोहावहै ॥ एयं महिक्कि ॥ दोहामहै ॥ दुह् अग्रे लङ्तिपि दादेर्धातोर्ध इति ह्रस्व धत्वे गत्वे
खरि चेति घस्य कत्वे एकाचो बश् भप् इति दस्य धत्वे पुगन्तलघूपधस्येति
गुणे लुङ्लङ्लङ्क्ष्वदुदात्त इति अटि च अधोक् ति इति जातं तत्र इतश्चेति
तिप इकारलोपे इत्त्व्याभ्यां दीर्घात्सुतिस्यष्टकं ह्रस्व इति तकारलोपे च ॥
अधोक् ॥ तामि, अदुग्धम् ॥ शी शेरन्तादेशे अटि तिप इकारलोपे तकारलोपे च ॥ अदुहन् ।
अमि गुणे अटि च ॥ अबोहम् ॥ आत्मनेपदिप्रत्यये ते । अदुग्ध ॥ आतामि । अदुहाताम् ॥
क्षे आत्मनेपदेऽप्यन्त इति अति ॥ अदुहन् ॥ षमि अटि दस्य धत्वे ह्रस्व धत्वे
घस्य गत्वे च ॥ अधुग्धम् ॥ विधिलिङि यासुहपरस्मैपदेपूदात्तो छिचेति यासुटि उटो
लोपे लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे ॥ दुहात् ॥ आत्मने-

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ११२१११ इक्समीपाद्गलः परौ झलादी लिङ्सिचौ
कितौ सस्तद्धि । धुक्षीष्ट ॥ शल इगुपधादनिटः कसः ॥ १३११४५ ॥ इगुपधो यः
शलन्तस्तस्मादनिटश्चलेः कसादेशः स्यात् । अधुक्षत् ॥ लुग्वा दुहदिहलिहगुहा-
मात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७३१७३ ॥ एषां कसस्य लुग्वा स्वादन्त्ये तद्धि । अदुग्ध अधु-
क्षत् ॥ कसस्याचि ॥ ७३१७२ ॥ अच्चादौ तद्धि कसस्य लोपः । अधुक्षाताम् अधुक्षन्त ।

पदिप्रत्यये लिङस्ते लिङः सीयुट् इति सीयुटि उटो लोपे लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति
सलोपे लोपो व्योर्वलीति यलोपे हकारस्यकारेण सह संयोगे कृते ॥ दुहीत ॥ दुह् अग्रे वा-
शीलिङस्ते सीयुटि लिङ्सिचावात्मनेपदेषु इत्यनेन सीयुट् विशिष्टस्य लिङः क्त्ये
लोपो व्योर्वलीति यलोपे दादेर्धातोर्ध इति हस्य धत्वे खरि चेति घस्य
क्त्ये एकाचो घश इति दस्य धत्वे आदेशप्रत्यययोरिति सस्य पत्वे सुट् तिथो-
रिति सुटि उटो लोपे सस्य पत्वे ध्रुत्वे कपोः संयोगात्कृते ॥ धुक्षीष्ट ॥ दुह् अग्रे लङ्क्षिपि
ञ्चिल लुङीति च्छौ शल इगुपधादनिटः कस इति च्छेः कसादेशे दुह् कस ति इति
जातं तत्रैकाचो घश इति दस्य धत्वे दादेर्धातोर्ध इति हस्य धत्वे झलां जश् झशि
इति घस्य गत्वे खरि चेति क्त्ये धुक् क्स ति इति जाते लशक्तद्धिते इति कसादेशादेः
कस्येतसंज्ञायां लोपे च कृते धुक् स ति इति जातं तत्र लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि
इतश्चेति तिप इकारलोपे सस्य धत्वे कपोः संयोगे क्ष इति क्षे ॥ अधुक्षत् ॥ आत्मनेपदप्रत्यये
लुङस्ते च्छौ च्छेः शल इगुपधादनिटः कस इति कसादेशे दुह् कस त इति जातं तत्र
लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये इत्यनेन कसलोपे अटि दादेर्धातोर्ध
इति हस्य धत्वे झषस्तथोर्धो ध इति दकारस्य धकारे झलां जश् झशि इति घस्य
गत्वे ॥ अदुग्ध ॥ कसलोपाभावपक्षे ॥ अधुक्षत् ॥ आतामि च्छौ च्छेः कसे कसस्याचि इति
कसलोपे प्राप्ते अलोऽनन्त्यस्येत्यनेनान्यस्य अकारस्य लोपे जाते लशक्तद्धिते इति
ककारलोपे च कृते दुह् स आताम् इति जातं तत्र अटि एकाचो घश इति दस्य धत्वे
दादेर्धातोर्ध इति हस्य धत्वे खरि चेति घस्य क्त्ये आदेशप्रत्यययोरिति सस्य पत्वे
संयोगे च कृते ॥ अधुक्षाताम् ॥ शे झोन्त इति झस्यान्तादेशे कसस्याचीति कसोऽनन्त्यलोपे
कलोपे अटि दस्य धत्वे हस्य धत्वे घस्य क्त्ये सस्य पत्वे संयोगे च ॥ अधुक्षन्त ॥ यासि च्छौ
च्छेः कसादेशे लुग्वादुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये इति कसलोपे अटि दादे-
र्धातोर्ध इति हस्य धत्वे झषस्तथोर्धोऽध इति यस्य धत्वे झलां जश् झशीति घस्य
गत्वे च ॥ अदुग्धाः ॥ लोपाभावपक्षे ॥ अधुक्षयाः ॥ जायामि च्छौ च्छेः कसादेशे कसस्याचि
इति सर्वस्य कसस्य लोपे प्राप्ते अलोऽनन्त्यस्येति कसोत्तस्वर्त्यकारलोपे लशक्तद्धिते इति
कलोपे च दुह् स आतामिति जातं तत्र अटि दस्य धत्वे हस्य धत्वे सस्य पत्वे संयोगे अटि

अदुग्धाः अधुक्षथाः अधुक्षायाम् अधुग्वम् अधुक्षप्पम् । अधुनि अदुहहि अधुन्नावहि
अधुक्षामहि । अधोक्ष्यत । एव दिद् चपचये २१ । लिह आस्वादने २२ लेटि लीडः
लिहन्ति । लेक्षि । लीडे लिहाते लिहते । लिशे लिहाथे लीडे । लिहेह लिहिले लीडासि

च कृते ॥ अधुक्षायाम् ॥ यमि क्सलोपे । अधुग्वम् ॥ क्सलोपामागपक्षे च ॥ अधुक्षप्पम् ॥ इति
क्सस्याचीति स्फोत्तरवर्त्यकारलोपे कलोपे अटि दस्य धत्वे हस्य धत्वे घस्य कत्वे तस्य धत्वे
च ॥ अधुक्षि ॥ गहो अटि ॥ क्सलोपे । अदुहहि ॥ महिङि च ॥ अदुहसि ॥ क्सलोपामागपक्षे
अधुक्षपहि ॥ अधुक्षामहि ॥ दुह् अग्रे छत्स्ते स्यतासी ललुटोरिति स्वे लुङ्लटल्-
ङ्क्षब्जुदात्त इति अटि एकाचो वक्ष इति दस्य धत्वे दादेर्धातोर्ध्व इति हस्य धत्वे ख-
रि चेति घस्य कत्वे तस्य धत्वे गुणे च कृते ॥ अधोक्ष्यत ॥ दिह्धातो रूपानि दुहसदृशानि
ब्रूयानि । लिह आस्वादने धातुर्वर्ततेऽग्रे छट्स्तिपि पुगन्तलघूपधस्येति गुणे हो ढ इति हस्य
ढत्वे ह्रपस्तथोर्धोऽध इति तिप्स्तकारस्य धकारे छेद् धि इति जात तत्र घृना घृरिति
धकारस्य ढत्वे हो ढे लोप इति ढलोपे च ॥ लेटि ॥ वसि हो ढ इति हस्य ढत्वे ह्रपस्त-
थोर्धोऽध इति तकारस्य धत्वे घृना घृरिति घस्य ढत्वे हो ढ इति ढलोपे ढूलोपे पूर्वस्य
दीर्घोऽण इति लकारोत्तरवर्तिन इकारस्य दीर्घत्वे ॥ लीड ॥ शौ क्सयान्तादशे लिहन्ति ।
तिपि हो ढ इति हस्य ढत्वे लिह् सि इति जात तत्र पढोः कः सि इति वस्य कत्वे
आदेशप्रत्यययोरिति तस्य धत्वे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे कपो सयोगे च कृते ॥
॥ लेक्षि ॥ यसि । लीडः ॥ ये । लीड ॥ भिपि गुणे लेक्षी ॥ वसि गुणे ॥ लेह् ॥ वसि
गुणे ॥ लेक्ष ॥ आत्मनेपदे छट्स्ते हो ढ इति हस्य ढे ह्रपस्तथोर्धोऽध इति तकारस्य
धकारे घृना घृरिति घृत्वे लिह् ढे इति जात तत्र हो ढे लोप इति ढलोपे ढूलोपे पूर्वस्य
दीर्घोऽण इति पूर्वाणो दीर्घत्वे ॥ लीडे ॥ आतामि टेरेते ॥ लिहाते ॥ शे आत्मनेपदेष्व-
नत इति हस्य अटि टित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेते च ॥ लिहते ॥ पासि
धासः से इति धास सेकारे हो ढ इति हस्य ढकारे पढोः कः सि इति वस्य कत्वे
कपो सयोगे च ॥ लेक्षे ॥ आथागि ॥ लिहाथे ॥ यमि टेरेते हो ढ इति हस्य ढत्वे घृ-
त्वेन घस्य ढत्वे लिह् ढे इति जात तत्र हो ढे लोप इति वस्य लोपे ढूलोपे पूर्वस्य
दीर्घोऽण इति दीर्घत्वे च ॥ लीडे ॥ लिट्स्तिपि णलि धातोर्द्वित्वे हर्लोपे गुणे च ॥ लिहेह ।
छिटस्ते धातोर्द्वित्वे हलो रोपे लिट्स्तेष्वोरेशिरेच् इति एशि ॥ लिहिले ॥ छुट सिपि
तासी हो ढ इति हस्य ढत्वे अ्रपस्तथोरिति धत्वे ढत्वे हो ढे लोप इति ढलोपे
ढूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति पूर्वाणो दीर्घत्वे च ॥ लीडासि ॥ पासि धासः से इति
धास सेकारे स्यतासी ललुटोरिति तासी हस्य ढत्वे तकारस्य धकारत्वे घस्य ढत्वे ढलोपे
पूर्वाणो दीर्घत्वे च ॥ लीडासे ॥ छुट सिपि स्यतासी ललुटोरिति स्वे हो ढ

लीढासे लेक्ष्यति लेक्ष्यते । लेढु लीढात् लीढाम् लिहन्तु । लीढि लेहानि लीढाम् अलेद्
अलेद् अलिक्षत् अलिक्षत अलीढ अलेक्ष्यत् अलेक्ष्यत । ब्रून् व्यक्तायां वाचि २३ ॥
ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः । ३।४।८४। ब्रुवो लटस्तिवादीनां पञ्चानां

इति हस्य ढत्वे षढोः कः सि इति ढस्य कत्वे सस्य पत्वे कपोः संयोगात् क्षकारे गुणे
च ॥ लेक्ष्यति ॥ आत्मनेपदे । लेक्ष्यते ॥ लोटस्तिपि हस्य ढत्वे झषस्तथोर्धो ध
इति तकारस्य धकारे धस्य ध्रुत्वे ढलोपे गुणे एरुरिति इकारस्य उत्वे च । लेढु ॥
तातडि ॥ लीढात् ॥ तामि हस्य ढत्वे तकारस्य ढत्वे ढलोपे पूर्वाणो दीर्घत्वे च ॥
लीढाम् ॥ झौ झेस्न्तादेशे एरुरिति तिप इकारस्योकारे ॥ लिहन्तु ॥ सिपि सेहिंत्वे
हेर्धि रिति होर्धत्वे हस्य ढत्वे ध्रुत्वेन धस्य ढत्वे ढलोपे पूर्वाणो दीर्घत्वे च ॥ लीढि ॥ मिपि
मेर्निः इति मेर्नी आटि गुणे च ॥ लेहानि ॥ आत्मनेपदे लोटस्ते हस्य ढत्वे तकारस्य धत्वे ध्रुत्वे
धस्य ढत्वे ढलोपे टेरेत्वे एत आम् इति एकारस्य आमि च ॥ लीढाम् ॥ लङस्तिपि अटि
हो ढ इति हस्य ढत्वे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे जस्ये वाचसाने इति ढस्य ठकारे च कृते
इतश्चेति तिप इकारलोपे हल्ङ्घ्याच् इति तलोपे वाचसाने इत्यस्याप्राप्तौ ॥ अलेद् ॥ आत्म-
नेपदे लङस्ते अटि हस्य ढत्वे तकारस्य धत्वे धस्य ध्रुत्वेन ढत्वे ढो ढे लोप इति ढलोपे ढलोपे
पूर्वस्य दीर्घोऽण इति पूर्वाणो दीर्घत्वे ॥ अलीढ ॥ विधिलिङि यासुटि उटो लोपे सलोपे
तिप इकारलोपे च ॥ लिङ्गात् ॥ आत्मनेपदे विधिलिङस्ते लिङः सीयुट् इति सीयुटि उटो
लोपे लोपो व्योर्ध्वलीति यलोपे लिङः सलोपोऽनन्यस्येति सलोपे ॥ लिङीत् ॥
आशीर्लिङस्तिपि यासुटि उटो लोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे स्कोः संयोगाद्योरन्ते
चेति सलोपे ॥ लिङ्गात् ॥ आत्मनेपदे आशीर्लिङस्ते लिङः सीयुट् इति सीयुटि उटो
लोपे यलोपे हो ढ इति हस्य ढत्वे षढोः कः सीति ढस्य कत्वे सस्य पत्वे सुट् तिथो-
रिति सुटि उटो लोपे सस्य पत्वे ध्रुत्वे गुणे कपोः संयोगात्ते च कृते ॥ लेक्षीष्ट ॥
लङस्तिपि क्लि लुङीति च्छी च्छेः शल इगुपधादनिङः फस इति स्ते कृते
लशक्तद्धिते इति कलोपे अटि च अलिह् स ति इति जातं तत्र होढ इति हस्य
ढत्वे षढोः कः सीति ढस्य कत्वे सस्य पत्वे इतश्चेति तिप इकारलोपे कपयोः संयोगे
च ॥ अलिक्षत् ॥ आत्मनेपदे लङस्ते टेरेत्वे ॥ अलिक्षत ॥ लुग्वा दुहदिहलिहगु-
हामात्मनेपदेऽदन्ये इति वाग्रहणात् क्सादेशाभावे हस्य ढत्वे तकारस्य धत्वे धस्य
ढत्वे ढो ढे लोप इति ढलोपे ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति दीर्घत्वे अटि च ॥ अलीढ ॥
लङस्तिपि अटि स्यतासी ललुटोरिति स्ये हस्य ढत्वे ढस्य कत्वे सस्य पत्वे इतश्चेति
तिप इकारलोपे गुणे च कपोः संयोगे च ॥ अलेक्ष्यत् ॥ आत्मनेपदे लङस्ते ॥ अलेक्ष्यत ॥
ब्रून् व्यक्तायां वाचि धातुर्धर्ततेऽग्रे लटस्तिपि ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः

णलादयः पक्ष वा स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः । आह आहत्तुः आहुः ॥ आह स्यः । ८।२।३५।
 झलि परे । चर्त्तम् । आत्थ आह्युः ॥ द्रुव ईद् । ७।३।९३। द्रुवः परस् हलादेः
 पित ईद् स्यात् । प्रवीति द्रूतः द्रुवन्ति । द्रूते द्रुवाते द्रुवते ॥ द्रुवो वचिः । २।१४।
 ५३। आर्धधातुके । उवाच ऊचतुः ऊचुः । उवचिथ उवकथ ऊचे वक्ता वक्ष्यति वक्ष्यते

इत्यनेन लट्स्तिपो णलि कृते क्रुवश्च आहादेशे कृते । आह ॥ अतुसि । आहत्तुः ॥ उत्सि ।
 आहुः । पति आहस्य इत्यनेन सर्वस्याहस्थाने ये प्राप्ते अलोन्त्यास्येत्तनेनाग्यस्य ह्य स्थाने
 ये कृते आप् ष इति जातं तत्र स्वरि चेलनेन यस्य तकारे कृते ॥ आत्थ ॥ अथुसि
 आह्युः ॥ द्रुवः पञ्चानामादित आहो द्रुव इति सूत्रस्याप्राप्ती लट्स्तिपि द्रू ति इति
 जातं तत्र द्रुव ईद् इत्यनेन ईटि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे एचोयवा-
 याव इति अवि च कृते ॥ प्रवीति ॥ तसि । द्रूतः ॥ शौ श्रोन्त इति शेरन्तादेशे अचि शु-
 धातुभुवां द्योरियङुवङौ इति उवङि कृते ॥ द्रुवन्ति । आत्मनेपदे लट्स्ते आगेते ॥ द्रूते ॥
 आतामि दित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्वे अचि शुधातुभुवां द्योरिति
 उवङि ॥ द्रुवाते ॥ से आत्मनेपदेष्वनत इति शस्य अति उवङि टेरेत्वे च कृते ॥ द्रुवते ॥
 लिट्स्तिपि तिपो णलि द्रुवो वचिः इति भुवो वचौ कृते लिटि धातोरनभ्यासस्येति
 द्वित्वे वच् वच् अ इति जाते हलादिः शेष इति चलोपे ववच् अ इति जातं तत्र
 लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति अभ्यासस्य संप्रसारणे प्राप्ते किं नाम संप्रसारणं इग्यणः
 संप्रसारणमिति यकारस्थाने उकारे कृते पूर्वरूपे अत्त उपधाया इत्यनेन वृद्धौ ॥ उवाच ॥
 अतुसि द्रुवो वचिः इति वचौ वचिस्वपियजादीनां किति इति संप्रसारणे
 पूर्वरूपे कृते उच् अतुस् इति जातं तत्र लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे हलादिः
 शेष इति चलोपे अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वे सस्य कृत्वे रेफस्य विसर्गत्वे च कृते
 ॥ ऊचतुः ॥ एवं उत्सि । ऊचुः ॥ पलि क्वादिनियमादिद्विकल्पे द्रुवो वचिरिति वचौ द्वित्वे
 चलोपे अभ्यासस्य संप्रसारणे च कृते ॥ उवचिथ ॥ इडभावपक्षे ॥ उवकथ ॥ आत्मनेपदे
 लिट्स्ते द्रुवो वचिः इति वचौ वचिस्वपियजादीनां किति इति संप्रसारणे
 पूर्वरूपे उच् त इति जातं तत्र लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे हलादिः शेष
 इति च लोपे दीर्घत्वे लिटस्तस्योरेशिरेच् इति एशि कृते ॥ ऊचे ॥ लट्स्तिपि
 स्यतासी ललुटोरिति तासी द्रुवो वचिः इति वचौ लुटः प्रथमस्य डारौ-
 रस इति तिपो डात्वे लिट्सामभ्यासस्यपि टेरेत्वे चोः कुरिति चस्य कृत्वे च ॥
 वक्ता ॥ लट्स्तिपि स्यादेशे द्रुवो वचिरिति वचौ चोः कुरिति चस्य कृत्वे सस्य पदे
 कपोः संयोगे च ॥ वक्ष्यति ॥ आत्मनेपदे टेरेत्वे । वक्ष्यते ॥ द्रु अग्रे लोट्स्तिपि द्रुव ईद्
 इति ईटि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे एचोयवायाव इति अनि एरु-

ब्रवीतु ब्रूतात् ब्रुवन्तु ब्रूहि ब्रवाणि ब्रूताम् ब्रवै । अव्रवीत् अव्रूत् ब्रूयात् ब्रुवीत उच्यताम्
वक्षीष्ट ॥ अस्थतिवक्तिरूप्यातिभ्योऽङ् । ३११५२॥ एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् ॥ वच
उम् । ७।४।२०। अङि परे । अवोचत् अवोचत अवक्ष्यत् अवक्ष्यत । (चर्करीतं च)
चर्करीतमिति यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम् । कर्णुन् आच्छादने २४ ॥ ऊर्णोतेर्वि-
भाषा । ७।३।९०। वा वृद्धिः स्यादलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णोति ऊर्णोति ऊर्णुतः

रिति तिप इकारस्योत्वे च ॥ ब्रवीतु ॥ आत्मनेपदे लोटस्ते टित आत्मनेपदानां टेरे
इति टेरेवे आमेत इति एकारस्य आमि ॥ ब्रूताम् ॥ लङ्स्तिपि वृब ईद् इति ईटि
लुङ्लङ्लङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि गुणे अवादेशे इतश्चेति तिप इकारलोपे च ॥
अव्रवीत् ॥ आत्मनेपदे लङ्स्ते अटि च ॥ अव्रूत् ॥ विधिलिङ्स्तिपि यासुप्परस्यैपदे-
पूदात्तो ङिबेति यासुटि उटो लोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे स्कोः संयोगाद्यो-
रन्ते चेति सलोपे च ॥ ब्रूयात् ॥ आत्मनेपदे लिङ्स्ते लिङः सीयुट् इति सीयुटि उटो लोपे
लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपे लोपो व्योर्बलीति यलोपे अचि शुधातुभु-
वां य्वोरिति उवङि ॥ ब्रुवीत ॥ आशीर्लिङ्स्तिपि यासुटि उटो लोपे वृबो वचिः इति
यचौ वचिस्वपियजादीनामिति संप्रसारणे पूर्वरूपे कृते उच् पास् ति इति जातं
तत्र इतश्चेति तिप इकारलोपे स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपे ॥ उच्यताम् ॥ आ०
पदे आशीर्लिङ्स्ते सीयुटि उटो लोपे लोपो व्योर्बलीति यलोपे च वृ सी त इति
जातं तत्र वृबो वचिः इति वचौ चोः कुरिति चस्य कत्वे सुट् तिथोरिति लुटि
उटो लोपे उभयोः सकारयोः पत्वे कपोः संयोगे च ॥ वक्षीष्ट ॥ लङ्स्तिपि चिल लुङीति
लौ वृबो वचिरिति वचौ अस्थतिवक्तिरूप्यातिभ्योङ् इति च्लेरङादेशे कृते वच् अ
ति इति जाते अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे च अवच् अत् इति जातं तत्र वच उम् इति उमि
कृते अव उम् च् अत् इति जाते मकारलोपे गुणे संयोगे च कृते ॥ अवोचत् ॥ आ० पदे लु-
ङ्स्ते ॥ अवोचत ॥ लङ्स्तिपि स्यतासी ललुटोरिति स्वे वृबो वचिः इति वचौ
लुङ्लङ्लङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि चोः कुरिति चस्य कत्वे सस्य पत्वे इतश्चेति
तिप इकारलोपे च ॥ अवक्ष्यत् ॥ आ० पदे लङ्स्ते ॥ अवक्ष्यत ॥ कर्णुन् आच्छादने धातु-
र्धततेप्रे लङ्स्तिपि ऊर्णोतेर्विभाषा इति वृद्धौ ॥ ऊर्णोति ॥ वृद्धभावे गुणे च ॥ ऊ-
र्णोति ॥ तसि ॥ ऊर्णुतः ॥ द्वौ द्वेस्तादेशे च अचि शुधातुभुवां य्वोरिति उवङि
॥ ऊर्णुवन्ति ॥ आ० पदे लङ्स्ते टेरेवे ॥ ऊर्णुते ॥ आतामि ॥ अचि शुधातुभुवां
य्वोरिति उवङि टेरेवे ॥ ऊर्णुवाते ॥ द्वे आत्मनेपदेष्वनत इति अति उवङि ॥ ऊ-
र्णुवते ॥ ऊर्णु अग्रे लिटि लिटस्तिपि तिपो णलि चागते ऊर्णु अ इति जाते इजादेश्च
गुरुमतोऽनुच्छ इत्यनेन आमि प्राप्ते ऊर्णोतेरान्नेति वाच्यमिति आमोऽभावे लि-

ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते ऊर्णुवाते ऊर्णवते । (ऊर्णविराग्नेति वाच्यम्) ॥ नन्त्राः संयो-
गादयः । ६।१।३। अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विनं भवन्ति । नुशब्दस्य द्वित्वम् ।
ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः ऊर्णुनुवुः ॥ विभाषोर्णोः । १।२।३। इडादिप्रत्ययो वा द्वि-
त्वात् ॥ ऊर्णुनुविष्य ऊर्णुनविष्य ऊर्णुविता ऊर्णविता ऊर्णुविष्यति ऊर्णविष्यति ऊर्णोतु
ऊर्णोतु ऊर्णवानि ऊर्णवै ॥ गुणोऽष्टक्ते । ७।३।९१। ऊर्णोतेर्गुणोऽष्टक्ते हलादौ षिति
सार्वधातुके । वृद्धवपवादः । और्णोत् और्णोः ऊर्णुयात् ऊर्णुयाः ऊर्णुवीत ऊर्णूयात् ऊर्णुवि-

दि घातोरनभ्यासस्येति सूत्रेण आदिभूतादचः परस्य रेफस्य द्वित्वे प्राप्ते नन्त्राः सं-
योगादय इति रेफस्य द्वित्वाभावे केवलं णत्वस्यासिद्धत्वात् नुशब्दस्य द्वित्वे पूर्वनस्य णत्वे
ऊर्णुनु अ इति जाते वृद्धौ णचोयवायाव इति आवि ॥ ऊर्णुनात्र ॥ अतुसि ऊर्णोते-
राग्नेति आमाभावे लिटि घातोरनभ्यासस्येति सरेफस्य णोर्द्वित्वे प्राप्ते नन्त्राः सं-
योगादय इति रेफस्य द्वित्वाभावे णत्वस्यासिद्धत्वात् नुशब्दस्य द्वित्वे पूर्वनस्य णत्वे उपठि
च कृते ॥ ऊर्णुनुवतुः ॥ उति ॥ ऊर्णुनुवुः ॥ यत्ति इटि द्वित्वे विभाषोर्णोः इति
इडादिप्रत्ययस्य द्वित्वमाश्रित्य गुणाभावे उपठि च कृते ॥ ऊर्णुनुविष्य ॥ द्वित्वाभावे गुणे
अवादेशे च ॥ ऊर्णुनविष्य ॥ छटस्तिपि स्यतासी ललुटोरिति तासी इटि लुटः
प्रथमस्य डारौरस इति तिपो डावे द्वित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपे विभाषोर्णोः
इति गुणाभावे उपठि च ॥ ऊर्णुविता ॥ वाग्रहणात् द्वित्वाभावपक्षे सार्वधातुकार्क-
धातुकयोरिति गुणे अवादेशे च ॥ ऊर्णुविता ॥ छटस्तिपि स्यतासी ललुटोरिति
त्ये इटि विभाषोर्णोः इति इडादिप्रत्ययस्य द्वित्वमाश्रित्य गुणाभावे अचि श्रुधा-
तुश्रुधामिति उपठि सत्य णत्वे च कृते ॥ ऊर्णुविष्यति ॥ द्वित्वाभावे गुणे अवादेशे
च कृते ॥ ऊर्णुविष्यति ॥ छोटस्तिपि ऊर्णोतेर्विभाषेति वृद्धौ एरुरिति तिप
इकारस्योकारे ॥ ऊर्णोतु ॥ वृद्धवभावे गुणे च ॥ ऊर्णोतु ॥ तातडि ॥ ऊर्णुतात् ॥
मिपि मेनिः इति मेनित्वे आहुत्तमस्य पिचेति आटि गुणे अवादेशे च ॥ ऊर्णवानि ॥
आ० पदे छोट उत्तमैकवचने इटि दित आत्मनेपदानां टेरे इति एवे आहुत्त-
मस्य पिचेति आटि एत ऐ इति ऐ आटश्चेति वृद्धौ गुणे अवादेशे च । ऊर्णवै ।
छटस्तिपि आडजादीनामिति आटि इतश्चेति तिप इकारलोपे उत्तौ वृद्धिल्लिङ्कि
हलीति वृद्धि बाधित्या गुणोऽष्टक्ते इत्यनेन गुणे कृते आ ऊर्णोत् इति जातं तत्र
आटश्चेति वृद्धौ ॥ और्णोत् ॥ सिपि, और्णोः ॥ लिङस्तिपि यामुटि उटो लोपे
इतश्चेति तिप इकारलोपे लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपे च ॥ ऊर्णु-
यात् ॥ सिपि ॥ ऊर्णुयाः ॥ आ० पदे लिङस्ते लिङः सीयुट् इति सीयुटि उटो
लोपे यलोपे लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपे उपठि ॥ ऊर्णुवीत ॥ आशीलिङस्तिपि या-

वीष्ट ऊर्णविषीष्ट ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ७१२१६ ॥ इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वा
वृद्धिः पक्षे गुणः । और्णावीत् और्णवीत् और्णुवीत् और्णाविष्टाम् और्णविष्टाम् और्णुवि-
ष्टाम् और्णविष्ट और्णुविष्ट और्णविष्यत् और्णुविष्यत् ॥ इत्यदादयः ॥

॥ अथ तिङन्ते जुहोत्यादिगणप्रकरणम् ॥

हुं दानादनयोः १ ॥ जुहोत्यादिभ्यः इलुः ॥ १२१४७५ ॥ अणः इलुः स्यात् ॥ श्लौ

सुटि उटो लोपे सलोपे तिप इकारलोपे अकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घे च ॥ ऊर्ण-
यात् ॥ आ० पदे आशीर्लङ्गस्ते सौयुटि उटो लोपे लोपो न्योर्वलीति यलोपे आर्द्ध-
धातुकस्येङ्गलादेः इति इटि अचि शुधातुश्रुधामिति उवङि सुट्तिथोरिति
सुटि उटो लोपे सकारयोः पत्वे घुत्वे च ॥ ऊर्णविषीष्ट ॥ विभाषोर्णोः इति ङित्वा-
भावे गुणे अवादेशे च ॥ ऊर्णविषीष्ट ॥ लङ्गस्तिपि च्लि लुङीति च्लौ च्लेः सिचि इति
सिचि इचो लोपे आडजादीनामिति आटि इतश्चेति तिप इकारलोपे आटश्चेति
वृद्धौ ऊर्णोतेर्विभाषा इति वृद्धौ आर्द्धधातुकस्येङ्गलादेः इति इटि अस्तिसि-
चोपृक्ते इति इटि इट ईटि इटि सलोपे अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वे एचोयवा-
यावः इति आवि ॥ और्णावीत् ॥ वृद्धभावे गुणे अवादेशे च ॥ और्णवीत् ॥ ङित्वपक्षे
उवङि च ॥ और्णुवीत् ॥ तामि अटि च्लौ च्लेः सिचि इचो लोपे इटि ऊर्णोतेर्वि-
भाषेति वृद्धौ आवि सस्य पत्वे घुत्वे च ॥ और्णाविष्टाम् ॥ गुणे अवि च ॥ और्णविष्टाम् ॥
ङित्वपक्षे उवङि च ॥ और्णुविष्टाम् ॥ आ० पदे लङ्गस्ते आटि च्लौ सिचि इचो लोपे
इटि वृद्धौ गुणे अवि सस्य पत्वे घुत्वे च ॥ और्णविष्ट ॥ ङित्वपक्षे उवङि च ॥ और्णुविष्ट ॥
लङ्गस्तिपि स्यतासी ललुटोरिति स्ये इटि आटि आटश्चेति वृद्धौ गुणे अवि तिप
इकारलोपे ॥ और्णविष्यत् ॥ ङित्वपक्षे उवङि च कृते ॥ और्णुविष्यत् ॥ आ० पदे लङ्ग-
स्ते स्ये इटि आटि वृद्धौ गुणे अवि सस्य पत्वे च ॥ और्णविष्यत् ॥ ङित्वपक्षे उवङि च ॥ औ-
र्णुविष्यत् ॥ इति अदादयः ॥

॥ नमः श्रीकेशवाभिख्यपादपङ्कजरेणवे ॥ यं धृत्वा शिरसा सयौ यालशोष्यतिमुन्नताम् ॥

हुं दानादनयोर्धातुरस्ति तस्मात्लङ्गस्तिपि शपि च समागते जुहोत्यादिभ्यः श्लुः
ति शपः श्लौ लुक् श्लुप इति प्रत्ययादर्शनस्य श्लुसंज्ञायां कृतायां हु ति इति
ज्ञातं तत्र श्लौ धातोर्हं स्त इति धातोर्हित्वे हु हु ति इति जाते कुहोश्चुरिति
हस्य श्रत्वे अभ्यासे चर्च इति श्रस्य जत्वे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति

१ हुं दानादनयोः । यद्यपि अपुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनमेव दानं तथापीदं प्रयो-
गादुसारेण शास्त्रोक्तविधिविधितद्विविधैरेवमस्य आहवनीयाग्रादौ प्रक्षेप एव दानमिति । अत एव
पुरोडाशे प्रक्षेप्तव्ये अग्रात् केवचित् पुरुषेण पापाणः प्रक्षिप्तः स तु प्रक्षेपो न होम इति ॥

।६।१।१०। धातोर्दे सः । जुहोति जुहुवः ॥ अदभ्यस्तात् । ७।१।४। सस्य हुश्रुवो-
रिति यण् । जुहति ॥ भीहीभृहुवां क्लुवच । १।१।३९। एभ्यो लिट्याम्वा स्या-
दामि श्लाविव कार्य च । जुहवाश्चकार जुह्वाव होता होष्यति । जुहोतु जुहुतात् जुहुताम्
जुह्वतु । जुहुधि जुह्वानि अजुहोत् अजुह्वाम् ॥ जुसि च । ७।३।८३। इगन्ताद्भ्य गु-

गुणे च ॥ जुहोति ॥ तसि जुहोत्यादिभ्यः श्रुतिरिति श्लौ इति धातो-
द्वित्वे कुहोश्चुरिति हस्य शब्दे अभ्यासे चर्चेति शस्य जत्वे तसः सार्वधातुकमपित्
इति द्वित्यात् गुणाभावे च ॥ जुह्वत ॥ श्लौ जुहोत्यादिभ्यः श्रुः इति श्लौ धातो-
र्देस्त इति धातोर्द्वित्वे कुहोश्चुरिति हस्य शब्दे अभ्यासे चर्च इति शस्य जत्वे जु हु द्वि
इति जात तत्र अदभ्यस्तात् इति शस्य अदादेशे कृते जुहु अति इति जात तत्र
हुश्रुवोः सार्वधातुके इति यणि कृते ॥ जुहति ॥ लिटि भीहीभृहुवां श्रुयच्चेति
आमि तस्य श्रुनद्वाभ्याम् श्लाविति धातोर्द्वित्वे हु ए आम् लिट् इति जात तत्र
आम लिटि लोपे कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि इति लिटपरे कृञि प्रयुक्ते हु इ
आम् कृ लिट् इति जात तत्र कुहोश्चुरिति हस्य शब्दे अभ्यासे चर्च इति शस्य जत्वे
सार्वधातुकार्कधातुकयोरिति गुणे एचोयवायाव इति अभादेशे च कृते जुह्या
कृ लिट् इति जाते लिटस्तिपि तिपो णलि च कृते जुह्वाकृ अ इति जाते लिटि धातो-
रनभ्यासस्येति द्वित्वे जुह्या कृ कृ अ इति जाते ङरत् इति अभ्यासश्चकारस्य णरे अ-
दादेशे हलादिः शेष इति रलोपे कुहोश्चुरिति शस्य चर्चे अचोष्णिगिति इति वृद्धौ
च ॥ जुह्याचकार ॥ लिटि आमोभावे लिटस्तिपि तिपो णलि लिटि धातोरनभ्यास-
स्येति द्वित्वे कुहोश्चुरिति हस्य शब्दे अभ्यासे चर्च इति शस्य जत्वे अचोष्णिगिति
इति वृद्धौ आनि च ॥ जुह्वान ॥ हु अग्रे सुटस्तिपि स्यतासी लृलुटोरिति तासी लृटः
प्रथमस्य द्वारौरस इति तिपो ङात्वे द्वित्यसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपे गुणे च ॥ होता ॥
हु अग्रे लृटस्तिपि स्यतासी लृलुटोरिति स्ये गुणे सस्य णत्वे च ॥ होष्यति ॥ लोट-
स्तिपि शपि शप शृत्वे श्लौ इति धातोर्द्वित्वे हस्य शब्दे शस्य जत्वे गुणे एरुरिति तिप इका-
रस्योत्वे च ॥ जुहोतु ॥ तुह्योस्तात् इति तात्तद्वि गुणाभावे ॥ जुह्वतात् ॥ तसस्तामादेशे
॥ जुह्वताम् ॥ से अदभ्यस्तात् इति शस्य अदादेशे हुश्रुवोः सार्वधातुके इति
यणि एरुः इति तिप इकारस्योत्वे ॥ जुह्वतु ॥ लोटो मयमेकवचने सिपि शपि शप शृत्वे
श्लौ इति धातोर्द्वित्वे कुहोश्चुरिति हस्य शब्दे अभ्यासे चर्चेति शस्य जत्वे च जुह्वसि इति
जात तत्र सेहर्षपिच्चेति सेहर्ष हुञ्जलभ्यो हेर्धिः इति हेर्धित्वे च ॥ जुह्वि ॥ लोटो
मिपि मेर्निरिति मेर्नो आहुत्तमस्येति आटि गुणे अभादेशे च ॥ जुह्वानि ॥ लङ्स्तिपि
शपि शप शृत्वे धातोर्द्वित्वे हस्य शब्दे शस्य जत्वे अटि गुणे तिप इकारलोपे च कृते ॥
अजुहोत् ॥ तामि गुणाभावे ॥ अजुह्वताम् ॥ श्री प्रेर्जुस इति जुसि जुसि चेति गुणे

णोऽजादौ जुसि । अनुहवुः जुहुयात् हुयात् अहौषीत् अहोष्यत् । विभी भवे २. वि-
भेति ॥ **भियोऽन्यतरस्याम्** । ६।४।१५। इकारः स्याद्वलादौ कृति सार्वधातुके ।
विभीतः विभितः विभ्यति । विभयाश्चकार विभाय भेता भेष्यति विभेतु विभितात् विभी-

अवादेशे च कृते ॥ अनुहवुः ॥ हु अग्रे लिङ्क्षिपि शपि शपः श्रुत्वे धातोर्द्वित्वे ह्रस्व श्रुत्वे
शस्य जावे **यासुहपरस्मैपदेपृदात्तो** ङिच्चेति यासुटि उटो लोपे लिङः **सलोपो-**
नन्त्यस्येति सलोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे च ॥ जुहुयात् ॥ आशीर्लिङ्क्षिपि यासुटि
उटो लोपे **स्कोः संयोगाद्योरिति** सलोपे **अकृतसार्वधातुकयोरिति** दीर्घत्वे तिप
इकारलोपे च ॥ हुयात् ॥ लुङ्क्षिपि अटि चिल लुङीति च्लौ च्लेः सिच् इति सिचि
इचो लोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे **अस्तिसिचोऽपृक्ते** इति ईटि सिचि वृद्धिः
परस्मैपदेऽपि वृद्धौ सस्य पत्वे च ॥ अहौषीत् ॥ लुङ्क्षिपि **स्यतासी ललुटो-**
रिति स्ये अटि गुणे सस्य पत्वे तिप इकारलोपे च ॥ अहोष्यत् ॥ विभी भवे धातुरस्ति
तस्याग्रे लट्क्षिपि शपि **आदिर्भिदुडश्च** इत्यनेन विकारस्येत्यंशायां **तस्य लोप** इति लोपे
जुहोत्यादिभ्यः खुः इति श्रुत्वे श्रुतौ इत्यनेन धातोर्द्वित्वे भी भी ति इति जाते ह्रस्व
इत्यभ्यासाच्चो ह्रस्वत्वे **अभ्यासे चर्चेति** भस्य बत्वे **सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति** गुणे
॥ विभेति ॥ तसि शपः श्रुत्वे श्रुतौ इति धातोर्द्वित्वे ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे **अभ्यासे चर्च**
इति भस्य बत्वे **भियोऽन्यतरस्यामि** इत्यनेन ईकारस्य इकारे कृते ॥ विमितः ॥ पक्षे ॥
विभीतः ॥ शे श्रुतौ इत्यनेन धातोर्द्वित्वे ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे **अभ्यासे चर्चेति** भस्य बत्वे **अद-**
भ्यस्तात् इति शस्य अति दुःश्रुवोः **सार्वधातुके** इति यणि ॥ विभ्यति ॥ लिटि
भीहीभृहुवां शुबच्चेति आभि आमः शुबद्वावाक्लृषिति द्वित्वे विभी आम् लिट् इति
जातं तत्र **आम** इति लिटो लोपे **कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि** इति लिट्परे कृमि प्रयुक्ते
लिटि धातोरनभ्यासस्येति कृञो द्वित्वे उरत् इत्यनेन रपरे अवादेशे **ह्लादिः**
शेष इति रलोपे विभी आम् क कृ लिट् इति जातं तत्र लिट्क्षिपि तिपो णलि **कुहो-**
श्चुरिति कस्य चले **अचोऽणिति** इति वृद्धौ **सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति** गुणे
अवादेशे च ॥ विभयांचकार ॥ आगोऽभावे लिट्क्षिपि तिपो णलि लिटि धातोरनभ्या-
सस्येति धातोर्द्वित्वे भीभी अ इति जातं तत्र ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे **अभ्यासे चर्चेति** भस्य
बत्वे **अचोऽणिति** इति वृद्धौ **एचोयवायाच** इति जायादेशे च ॥ विभाय ॥ लुट्क्षिपि
स्यतासी ललुटोरिति तासौ लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो डत्वे ङित्त्वसा-
र्थ्यादभस्यापि ढेलोपे **सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति** गुणे च ॥ भेता ॥ लट्क्षिपि
स्यतासी ललुटोरिति स्ये **सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति** गुणे सस्य पत्वे ॥
भेष्यति ॥ लोट्क्षिपि शपि शपः श्रुत्वे श्रुतौ इत्यनेन धातोर्द्वित्वे ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे
अभ्यासे चर्च इति भस्य बत्वे **सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति** गुणे एरुरिति तिप

तात् अविभेत् । विमियात् विभीयात् भीयात् भिभीषीत् अभिष्यत् । ही लज्जायाम् ३ जि-
हेति जिह्वीतः जिह्वीयति जिह्वयाश्चकार जिह्वाय हेतु हेप्स्यति जिहेतु अजिहेत् जिही-

इकारस्योत्वे ॥ विभेत् ॥ तातडि **भियोन्यतरस्यामिति** ईकारस्य इकारत्वे ॥
त्रिभितात् ॥ पद्ये ॥ विभीतात् ॥ लट्स्तिपि शपि शपः श्रुत्वे श्रौ इति धातोर्द्वित्वे ह्रस्व इति
ह्रस्वत्वे भस्य बत्वे अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे गुणे च ॥ अविभेत् ॥ लिट्स्तिपि शपि
शपः श्रुत्वे श्रौ इति धातोर्द्वित्वे ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे अभ्यासे चर्च इति भस्य बत्वे
यासुडि उटो लोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे लिट्ः सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपे ॥
विभीयात् ॥ **भियोन्यतरस्यामिति** ह्रस्वत्वे ॥ विमियात् ॥ आशीर्लिङि यासुडि उटो लोपे
इतश्चेति तिप इकारलोपे स्कोः संयोगाद्योरन्ते च इति सलोपे च ॥ भीयात् ॥
लुङ्स्तिपि च्यो च्लेः सिच् इति सिचि च्यो लोपे अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्ति-
सिचोऽष्टके इति ईटि सस्य पत्वे सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु इति वृद्धौ ॥ अभिषीत् ॥
लट्स्तिपि स्यतासी ललुटोरिति स्वे लुङ्ललङ्लुङ्लङ्क्ष्यङुदात्त इति अटि
सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे सस्य पत्वे ॥ अभिषात् ॥ ही लज्जायां धातुवर्ततेऽग्रे
लट्स्तिपि शपि शपः श्रुत्वे श्रौ इत्यनेन धातोर्द्वित्वे ही ही ति इति जाते ह्रस्व इति
ह्रस्वत्वे कुहोश्चुरिति हस्य झत्वे अभ्यासे चर्च इति, शस्य जत्वे सार्वधातुकार्द्ध-
धातुकयोरिति गुणे ॥ जिहेति ॥ तसि ॥ जिहीतः ॥ शे अदभ्यस्तात् इति
शस्य अति कृते अचि श्रुधातुबुधामिति इयङि ॥ जिह्विपति ॥ ही अग्रे जिडि
भीहीमृष्टुवां श्रुचचेति आमि आम इति लिटो लोपे कृष्चानुप्रयुज्यते लिटि
इति लिट्परे क्वि प्रुक्ते आमः श्रुत्वात् धातोर्द्वित्वे ही ही आम् कृ लिट् इति जातं तत्र
ह्रस्व इत्यभ्यासाच्चो ह्रस्वत्वे कुहोश्चुरिति हस्य झत्वे अभ्यासे चर्च इति सस्य पत्वे च
कृते जिही आम् कृ लिट् इति जातं तत्र लिट्स्तिपि तिपो णलि लिटि धातोरन-
भ्यासस्येति कृजो द्वित्वे वरत् इति रपरे अकारे कृते जिही आम् कर् कृ अ इति जातं तत्र
रलोपे हलादिः शेष इति रलोपे कुहोश्चुरिति कस्य चत्वे अचोऽपिणिति इति वृद्धौ
सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे एचोऽयवायाव इति अयादेशे च ॥ जिह्या-
चकार ॥ आमोऽभावे लिट्स्तिपि तिपो णलि च लिटि धातोरनभ्यासस्येति धातो-
र्द्वित्वे हलादिः शेष इति रलोपे कुहोः श्रुरिति हस्य झत्वे अभ्यासे चर्च इति शस्य
जत्वे अचोऽपिणिति इति वृद्धौ एचोऽयवायाव इति अयादेशे च कृते ॥ जिह्वाय ॥
लट्स्तिपि स्यतासी ललुटोरिति तासी लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो
डात्वे डिङ्प्रसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे ॥ हेता ॥ लट्-
स्तिपि स्यतासी ललुटोरिति स्वे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे सस्य पत्वे
च ॥ हेप्स्यति ॥ लोट्स्तिपि शपि शपः श्रुत्वे श्रौ इति धातोर्द्वित्वे ह्रस्वादिः शेष इति

यात् अहैपीत् अहेष्यत् । पृ पालनपूरणयोः ४ ॥ अर्तिपिपत्योश्च । ७।४।७। अ-
भ्यासस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ । पिपति ॥ उदोष्ट्यपूर्वस्य । ७।१।१०२।
अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ऋत्तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् ॥ हलि च । ८।२।७। रेफवान्तस्य
धातोरुपधाया इको दीर्घो हलि । पिपूर्तः पिपुरति पपार ॥ शृदृप्रां ह्रस्वो वा । ७
।४।१२। एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात् । पप्रतुः ॥ ऋच्छत्पृताम् । ७।४।११।

रलोपे ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे कुहोश्चुरिति ह्रस्व श्रुत्वे अभ्यासे चर्चति श्रुत्वे जत्वे एङ्-
रिति तिप इकारस्योकारे च कृते ॥ जिहेत् ॥ लङ्क्षितिपि शपि शपः श्रुत्वे श्लौ इति धातो-
द्वित्वे हलादिः शेष इति रलोपे कुहोश्चुरिति ह्रस्व श्रुत्वे अभ्यासे चर्चति श्रुत्वे जत्वे
लुङ्लङ्लङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे इतश्चेति
तिप इकारलोपे च ॥ अजिहेत् ॥ विधिलिङ्क्षितिपि शपि शपः श्रुत्वे श्लौ इति धातोद्वित्वे
हलादिः शेष इति रलोपे कुहोश्चुरिति ह्रस्व श्रुत्वे अभ्यासे चर्चति श्रुत्वे जत्वे यासुद्-
परस्मैपदेषुदात्तो ङिञ्चेति यासुटि उटो लोपे लिङ्गः सलोपोऽनन्यस्येति सलोपे
इतश्चेति तिप इकारलोपे च ॥ जिह्रीयात् ॥ लुङ्क्षितिपि चिल लुङीति प्लौ चलेः
सिञ्च इति सिचि इचो लोपे लुङ्लङ्लङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि इतश्चेति
तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति ईटि सत्य पत्वे सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु
इति वृद्धौ च ॥ जहैपीत् ॥ लङ्क्षितिपि स्यतासी ललुटोरिति स्वे अटि सत्य पत्वे तिप
इकारलोपे गुणे च ॥ अहेष्यत् ॥ पृ पालनपूरणयोर्धातुरस्ति तत्र लट्क्षितिपि शपि शपः
श्रुत्वे श्लौ इत्यनेन धातोद्वित्वे पृ पृ ति इति जातं तत्र अर्तिपिपत्योश्चेति इकारान्ता-
देशे पि पृ ति इति जातं तत्र सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे ॥ पिपति ॥ तसि
धातोद्वित्वे अर्तिपिपत्योश्चेति अभ्यासस्य इकारान्तादेशे उदोष्ट्यपूर्वस्येति रपरे उकारे
कृते हलि चेति दीर्घत्वे ॥ पिपूर्तः ॥ शेषे धातोद्वित्वे अर्तिपिपत्योर्रिति अभ्यासस्य इकारान्ता-
देशे अदभ्यस्तात् इति श्रुत्वे अति उदोष्ट्यपूर्वस्येति रपरे उकारे ॥ पिपुरति ॥ लिङ्क्षितिपि
तिपो णलि धातोद्वित्वे पृ पृ अ इति जातं तत्र अभ्यासह्रस्वे उरत् इति रपरे अदादेशे
कृते पर् पृ अ इति जातं तत्र हलादिः शेष इति रलोपे अचोऽङ्गिति इति वृद्धौ च ॥
पपार ॥ अतुसि लिटि धातोरिति धातोद्वित्वे ह्रस्वे उरत् इति रपरे अकारे कृते पर् पृ
अतुस् इति जातं तत्र हलादिः शेष इति रलोपे शृदृप्रां ह्रस्वो वा इत्यनेन ऋकारस्य
ह्रस्वत्वे इको यणचितीति यणि च ॥ पप्रतुः ॥ पक्षे ऋच्छत्पृतामित्येन
ऋकारस्य गुणे कृते ॥ पप्रतुः ॥ उसि ॥ पप्रुः ॥ पक्षे ॥ पपतुः ॥ लुट्क्षितिपि

१ उदोष्ट्यपूर्वस्य ॥ यदि चायसूत्रे अङ्गावयवत्वार्थाङ्गरे संपूर्वकङ्गमत्तो प्रयादित्तत्वात् कप्रत्यये
ध्रुक्ः क्तितीति द्रव्येणेपे ऋत इदित्यनेनेते समीर्ष इति भवति तदिदानीं समूर्ध्व इत्यनित् प्रसज्येत ॥

तौदादिकन्धैर्कधातोर्द्धतां च गुणो लिटि । पपरतुः पपरुः ॥ वृत्तो वा । ७।२।३८।
 घृङ्घृब्भ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्याज्ज तु लिटि । परिता परीता । परिष्यति परीष्यति ।
 पिपर्तुं अपिपः अपिपूर्ताम् अपिपरुः पिपूर्यात् पूर्यात् अपारीत् ॥ सिचि च परसै-
 पदेषु । ७।२।४०। अत्र इटो न दीर्घः । अपारिष्टाम् अपरिष्यन् अपरीष्यत् । ओङ्क्

स्यतासी लृलुटोरिति तासी लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो डात्वे
 द्वित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपे आर्द्धधातुकस्येडुलादेः इति इटि पृ इ ता इति जातं
 तत्र सार्धधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे ॥ परिता ॥ पक्षे वृत्तो वा इत्यनेन इटो
 दीर्घत्वे च ॥ परीता ॥ लृलुटिपि स्यतासी लृलुटोरिति स्वे इटि गुणे सत्य पत्वे ॥
 परिष्यति ॥ पक्षे वृत्तो वा इति इटो दीर्घत्वे ॥ परीष्यति ॥ छोटस्तिपि शपि शपः श्रुत्वे
 श्रौ इति धातोर्द्वित्वे अर्तिपिपत्योरिति अम्यासस्य इकारान्तादेशे सार्धधातुकार्द्ध-
 धातुकयोरिति गुणे एरुः इति इकारस्य उत्वे ॥ पिपर्तुं ॥ छलस्तिपि शपि शपः श्रुत्वे
 श्रौ इति धातोर्द्वित्वे अर्तिपिपत्योश्चेति अम्यासस्य इकारान्तादेशे लुङ्लङ्लृङ्क्ष्व-
 ङुदात्त इति अटि अपि पृ ति इति जातं तत्र इत्तश्चेति तिप इकारलोपे सार्धधातु-
 कार्द्धधातुकयोरिति गुणे अपि पर् त् इति जातं तत्र हल्ङ्यान्भ्यो दीर्घात्सुति-
 स्पृक्तं हल् इति तलोपे स्वरयसानपोर्विसर्जनीय इति रेफस्य विसर्गत्वे ॥ अ-
 पिपः ॥ तामि धातोर्द्वित्वे अम्यासस्य इकारान्तादेशे अटि च अपिपू ताम् इति जातं तत्र
 उदोष्ठ्यपूर्वस्येति रपरे उकारे जाते अपि पुर् ताम् इति जातं तत्र हलिचेति उपधाया
 इको दीर्घत्वे कृते ॥ अपिपूर्ताम् ॥ छो शौ शपि शपः श्रुत्वे श्रौ इति धातोर्द्वित्वे अर्ति-
 पिपत्योश्चेति अम्यासस्य इकारान्तादेशे सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति श्लेर्जुसि अपिपू
 उस् इति जातं तत्र जुसि चेति गुणे कृते सत्य रस्य विसर्गत्वे च ॥ अपिपरुः ॥ वि-
 धिलिङस्तिपि शपि शपः श्रुत्वे श्रौ इति धातोर्द्वित्वे अर्तिपिपत्योश्चेति अम्यासस्य इ-
 कारान्तादेशे पिपू ति इति जातं तत्र यासुड्परसैपदेपूदात्तो छिच्चेति यामुटि उटो
 लोपे लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपे इत्तश्चेति तिप इकारलोपे उदोष्ठ्यपूर्वस्येति
 रपरे उकारे जाते हलि चेति उपधाया इको दीर्घत्वे च ॥ पिपूर्यात् ॥ आशीर्दिङस्तिपि या-
 मुटि उटो लोपे इत्तश्चेति तिप इकारलोपे स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपे उदो-
 ष्ठ्यपूर्वस्येति रपरे उकारे जाते हलि चेति उपधाया इको दीर्घत्वे ॥ पूर्यात् ॥ लृङ्-
 स्तिपि च्लि लृङीति च्ली च्लेः सिच् इति सिचि इचो लोपे लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वङ्-
 ङुदात्त इति अटि आर्द्धधातुकस्येडुलादेरिति इटि इत्तश्चेति तिप इकारलोपे अ-
 स्तिसिचोऽपृक्ते इति ईटि इट ईटि इति सलोपे अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वे
 सिचि घृङिः परसैपदेषु इति श्रौ कृतायाम् ॥ अपारीत् ॥ तामि वृत्तो चेति दीर्घतायां
 प्रातायां सिचि च परसैपदेषु इति इटो दीर्घत्वामावे ॥ अपारिष्टाम् ॥ लृलुटिपि

त्यागे ५ जहाति ॥ जहाते ॥ ६।४।११६। इहा स्यादलादौ कृति सार्वधातुके । जहितः ।
 ईहल्यघोः । ६।४।११३। आभ्यस्तयोरात् ईत्यात्सार्वधातुके कृति हलि न तु घोः ।
 जहीतः ॥ आभ्यस्तयोरात् । ६।४।११२। अनयोरातो लोपः कृति सार्वधातुके ।
 जहति जहौ हाता हासति जहातु जहितात् जहीतात् ॥ आच हौ । ६।४।११७। ज-
 हातेहौ परे आ स्याच्चादिदीप्तौ । जहाहि जहिहि जहीहि अजहात् अजहुः ॥ लोपो

स्यतासी लृटुदोरिति स्ये इटि अटि इतश्चेति तिप् इकारलोपे सस्य जत्वे सार्वधा-
 तुकार्धधातुकयोरिति गुणे च ॥ अपरिण्यत् ॥ वृत्तो वेति पक्षे दीर्घे च ॥ अपरी-
 ष्यत् ॥ ओहाक् त्यागे धातुरस्ति तत्र तिपि शपि शपः श्रुत्वे श्रौ इति धातोर्द्वित्वे ह्रस्व इति
 अभ्यासाचो ह्रस्वत्वे कुहोश्चुरिति ह्रस्व जत्वे अभ्यासे चर्चेति श्रस्य जत्वे ॥ जहाति ॥
 तसि शपि शपः श्रौ श्रौ इति धातोर्द्वित्वे ह्रस्व इत्यभ्यासह्रस्वत्वे कुहोः श्रुरिति ह्रस्व
 जत्वे अभ्यासे चर्चेति श्रस्य जत्वे सार्वधातुकमपित् इति तसो ङित्वत्वे कृते जहा-
 तेश्चेति हकारोत्तरवर्तिन आकारस्वेकारे च कृते ॥ जहितः ॥ पक्षे ई ह्रल्यघोरित्यने दीर्घ-
 कारे कृते ॥ जहीतः ॥ लटः प्रथमपुरुषबहुवचने श्रौ श्रौ इति धातोर्द्वित्वे ह्रस्व इति अ-
 भ्यासह्रस्वत्वे कुहोश्चुरिति ह्रस्व जत्वे अभ्यासे चर्चेति श्रस्य जत्वे अदभ्यस्तात् इति
 श्रस्य अति च कृते जहा अति इति जातं तत्र सार्वधातुकमपित् इति ङित्वत्वे आ-
 भ्यस्तयोरात् इति हकारोत्तरवर्त्याकारलोपे ॥ जहति ॥ ङित्तिपि तिपो णळि लिटि
 धातोर्नभ्यासस्येति धातोर्द्वित्वे ह्रस्व इति अभ्यासह्रस्वत्वे कुहोश्चुरिति ह्रस्व जत्वे
 अभ्यासे चर्चेति श्रस्य जत्वे जह अ इति जातं तत्र आत औ णलः इति णळ औत्वे
 कृते वृद्धौ ॥ जहौ ॥ लुट्तिपि स्यतासी लृटुदोरिति तासी प्रथमस्य डारौरस
 इति तिपो डाले ङित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपे च ॥ हाता ॥ लुट्तिपि स्यतासी लृ-
 टुदोरिति स्ये ॥ हासति ॥ लोट्तिपि शपि शपः श्रुत्वे श्रौ इति धातोर्द्वित्वे अभ्यास-
 ह्रस्वत्वे ह्रस्व जत्वे श्रस्य जत्वे एरुरिति तिप् इकारलोपे ॥ जहातु ॥ तातङि जहातेश्चेति
 आकारस्वेकारे कृते ॥ जहितात् ॥ पक्षे ई ह्रल्यघोः इति दीर्घकारे कृते ॥ जहीतात् ॥
 लोटो मध्यमपुरुषैकवचने सिपि सेर्हपिचेति सेर्हत्वे श्रौ इति धातोर्द्वित्वे ह्रस्व इति
 अभ्यासह्रस्वत्वे कुहोश्चुरिति ह्रस्व जत्वे अभ्यासे चर्चेति श्रस्य जत्वे च आ च हौ
 त्यनेन आकारे कृते ॥ जहाहि ॥ इकारे कृते ॥ जहिहि ॥ ईकारे च कृते ॥ जहीहि ॥ लट-
 तिपि धातोर्द्वित्वे अभ्यासह्रस्वत्वे ह्रस्व जत्वे श्रस्य जत्वे अटि इतश्चेति तिप् इकारलोपे च ॥
 अजहात् ॥ लङः प्रथमपुरुषबहुवचने श्रौ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति श्लेर्जुसि अकारस्ये-
 त्संज्ञायां लोपे आभ्यस्तयोरात् इति आकारलोपे च ॥ अजहुः ॥ विधिलिङ्तिपि शपि
 शपः श्रुत्वे श्रौ इति धातोर्द्वित्वे अभ्यासह्रस्वत्वे इतश्चेति तिप् इकारलोपे च ह्रस्व जत्वे श्रस्य जत्वे

यि । ६।४।११८। जहातेराखेपो यादौ सार्चधातुवे । जहात् । पर्लिङि । हेयात् अहा-
सीत् अहास्यत् । माङ् माने शब्दे च ६ ॥ भृजामित् । ७।४।७६। भृन् माङ् ओहाङ्
एपा त्रयाणामभ्यासस्य इत्यात् श्रौ ॥ मिमीते मिमाते मिमते ममे माता मास्यते मिमीताम्
अमिमीत मिमीत मासीष्ट अमात्त अमास्यत् । ओहाङ्गौ ७। जिह्वीते जिह्वीते जिह्वीते ।

यामुटि उटो लोपे लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपेलोपो यि इति सूत्रेण हका-
रान्वाकारलोपे च ॥ जाग्रत् ॥ आशीर्लिङ्गस्तिपि यामुटि उटो लोपे तिप इकारलोपे स्कोः
संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपे एर्लिङि इत्यनेन हकारोत्तरवर्तिन आकारस्य एते टने ॥
हेयात् ॥ छटस्तिपि च्लि लुडीति श्रौ च्लेः सिच् इति सिचि इन्भागालोपे लुङ्ल-
ङ्लुङ्क्ष्वङ्गुदात्त इति अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्तिस्तिचोऽष्टे इति इटि
च हुते ॥ अहासीत् ॥ लटस्तिपि स्यतासी लुलुटोरिति स्वे अटि इतश्चेति तिप इकार-
लोपे ॥ अहास्यत् ॥ माङ् माने शब्दे च धातुवर्ततेऽग्रे छटस्ते शपि शप श्रुत्वे श्रौ इति धातोर्द्वित्वे
भृजामित् इत्यनेनाभ्यासस्येकारे कृते मिमाते इति जात तत्र ई हल्यघोः
इति आकारस्य ईकारे कृते वृत्ते च टित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्वे ॥ मिमीते ॥
आतामि धातोर्द्वित्वे भृजामित् इत्यभ्यासस्येकारे आभ्यस्तयोरित्याकारलोपे टेरेत्वे च ॥
मिमाते ॥ हे हस्य अदभ्यस्तात् इति अति धातोर्द्वित्वे भृजामित् इति अभ्यासस्ये-
कारे आभ्यस्तयोरित्याकारलोपे च ॥ मिमते ॥ लिटस्ते लिटि धातोरनभ्यासस्येति
द्वित्वे ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे लिटस्तद्धयोरेशिरेच् इति एशि वृत्ते आतो लोप इटि चेत्या-
कारलोपे च ॥ ममे ॥ छटस्ते स्यतासी लुलुटोरिति तासौ लुटः प्रथमस्य डार-
रस् इति तिपो ङात्वे डित्त्वसामर्थादभस्यापि टेर्लोपे ॥ मात्रा ॥ लटस्ते स्यतासी
लुलुटोरिति स्वे टेरेत्वे च कृते ॥ मास्यते ॥ छटस्ते शपि शप श्रुत्वे श्रौ इति धातो-
र्द्वित्वे भृजामित् इति अभ्यासस्येकारे ई हल्यघोरिति माकारोत्तरवर्तिन आकारस्येकारे
टित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्वे च कृते मिमीते इति जाते छोट आमेत्त इत्येकार-
स्यामि ॥ मिमीताम् ॥ लटस्ते शपि शप श्रुत्वे श्रौ इति धातोर्द्वित्वे भृजामित् इति अभ्या-
सस्येकारे कृते ई हल्यघोरिति माकारोत्तरवर्तिन आकारस्य ईकारे कृते लुङ्लङ्लुङ्क्ष्व-
ङ्गुदात्त इति अटि कृते ॥ अमिमीत ॥ निचिल्लटस्ते शपि शप श्रुत्वे श्रौ इति धातो-
र्द्वित्वे भृजामित् इत्यभ्यासस्येकारे लिङः सीयुट् इति सीयुटि उटो लोपे लोपो
व्योर्बलीति यलोपे लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपे आभ्यस्तयोरित्याकारलोपे
सयोगे च कृते ॥ मिमीत ॥ आशीर्लिङ्गस्ते लिङः सीयुट् इति सीयुटि उटो लोपे लो

रणपोषणयोः ८ विभक्तिं विभृतः विभ्रति । विभृते विभ्राते विभ्रते विभराञ्चकार वभार
वभर्ध वभृव विभराञ्चके वभ्रे मर्ता मरिष्यति मरिष्यते विभर्तु विभराणि विभृतान्

वकारे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे ॥ विभर्ति ॥ तसि धातोर्द्वित्वे भृञामित्
इत्यभ्यासस्येकारे भस्य बत्वे च ॥ विभृतः ॥ झौ धातोर्द्वित्वे भृञामित् इति अभ्यासस्य
इकारे भस्य बत्वे अदभ्यस्तात् इति अति इको यणचितीति यणि च कृते । विभ्रति ॥
आत्मनेपदे लटस्ते समागते शपि शपः झुत्वे झौ इति धातोर्द्वित्वे भृञामित् इत्यभ्यासस्य
इकारे भस्य बत्वे दित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेले ॥ विभृते ॥ आतामि धातो-
र्द्वित्वे अभ्यासस्य इकारे भस्य बत्वे दित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेले इको
यणचितीति यणि च ॥ विभ्राते ॥ झे झौ इति धातोर्द्वित्वे भृञामित् इत्यभ्यासस्य इकारे
भस्य बत्वे अदभ्यास्तात् इत्यनेन अति कृते दित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेले
इको यणचितीति यणि च ॥ विभ्रते ॥ लिटि भीहीभृहुवां शुबधेति आमि तस्य शुव-
न्नायाद्धातोर्द्वित्वे डरदिति रणकारे हलादिः शेष इति शेषह्रस्वे छोपे अभ्यासे चत्वे
भृञामिदित्यनेनेत्वे आम इति लिट्छोपे कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि इति लिट्परे
कृञि प्रयुक्ते लिटस्तिपि तिपो णलि लिटि धातोरनभ्यासस्येति कृञो द्वित्वे डरत्
इति रपरे अदादेशे हलादिः शेष इति रछोपे कुहोश्चुरिति कस्य चत्वे अचोऽ-
णिति इति इहो च कृतायाम् ॥ विभराञ्चकार ॥ आपोऽभावे लिटि लिटस्तिपि तिपो णलि
लिटि धातोरिति धातोर्द्वित्वे डरत् इति रपरे अदादेशे भृ भृ अ इति जाते हलादिः
शेष इति रछोपे अभ्यासे चर्चन्ति भस्य बत्वे अचोऽणिति इति इहो ॥ वभार ॥
आत्मनेपदे लिटि भीहीभृहुवां शुबधेति आमि शुवत्वाद्धातोर्द्वित्वे भृञामित् इति
अभ्यासस्येकारान्तादेशे अभ्यासे चर्चन्ति भस्य बत्वे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति
गुणे विभ्रा लिट् इति जातं तत्र आम इति लिट्छोपे कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि
इति लिट्परे कृञि प्रयुक्ते लिटि धातोरिति कृञो द्वित्वे डरत् इति रपरे अदादेशे
हलादिः शेष इति रछोपे कुहोश्चुरिति कस्य चत्वे लिटस्ते लिटस्तद्वयोरेशिरेच्
इति एशि छते इको यणचितीति यणि कृते ॥ विभराञ्चके ॥ पक्षे लिटस्ते धातोर्द्वित्वे
डरत् इति रपरे अदादेशे हलादिः शेष इति रछोपे अभ्यासे चर्चन्ति भस्य बत्वे लि-
टस्तद्वयोरेशिरेच् इति उकारस्य एशि छते यणि च कृते ॥ वभ्रे ॥ लुटस्तिपि
स्यतासी लृलुटोरिति तासी लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो डत्वे डित्त्वसा-
सागर्ण्यादभस्यापि टेळोपे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे ॥ भर्ता ॥ लृटस्तिपि
स्यतासी लृलुटोरिति से ञ्झनोः से इति इटि सार्वधातुकार्द्धधातुकयो-
रिति गुणे ॥ सस्य पत्वे च मरिष्यति ॥ आ०प० लटस्ते दित आत्मनेपदानां टेरे इति

अविभः अविभृताम् अविभरुः अविभृत विभृयात् विभ्रीत भ्रियात् भृपीष्ट अभार्पीत् अ-
भृत अभरिष्यत् अभरिष्यत । जुदाब् दाने ९ ददाति दत्तः ददति दत्ते ददाते ददते ददौ
टेरेत्वे ऋद्धनोः स्ये इति इटि गुणे सस्य पत्वे च ॥ भरिष्यते ॥ छोटस्तिपि शपि शपः
श्रुत्वे श्रौ इति धातोर्द्वित्वे भृजामित् इत्यभ्यासस्य इकारे अभ्यासे चर्चेति भस्य पत्वे
सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे एरुरिति तिप इकारस्योकारे कृते ॥ विभर्तु ॥
आ० पदे लोटस्ते शपि शपः श्रुत्वे धातोर्द्वित्वे अभ्यासस्य इकारान्तादेशे टित आत्म-
नेपदानां टेरे इति टेरेत्वे आमेत इति एकारस्य आमि कृते ॥ विभृताम् ॥ लङ-
स्तिपि शपि शपः श्रुत्वे श्रौ इति धातोर्द्वित्वे भृजामित् इत्यभ्यासस्य इकारान्तादेशे अटि
सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे इतश्चेति तिप इकारलोपे हल्ङ्याभ्यां दी-
र्घात्सुतिस्यष्टकं हल् इति तलोपे स्वरवसानयोर्विसर्जनीय इति तस्य विस-
र्गत्वे ॥ अविभः ॥ आ० पदेषु लङ्स्ते शपि शपः श्रुत्वे श्रौ इति धातोर्द्वित्वे भृजा-
मित् इति इकारान्तादेशे अटि च कृते ॥ अविभृत ॥ विधिलिङस्तिपि शपि शपः श्रुत्वे
श्रौ इति धातोर्द्वित्वे भृजामित् इति इकारान्तादेशे यासुटि उटो लोपे लिङः स-
लोपोऽनन्यस्येति सलोपे च ॥ विभृयात् ॥ आ० पदे लिङ्स्ते धातोर्द्वित्वे अभ्यासस्य इ-
कारान्तादेशे लिङः सीयुट् इति सीयुटि उटो लोपे लोपो व्योर्वलीति यलोपे स्कोः
संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपे इको यणचि इति यणि च कृते ॥ विभ्रीत ॥ आशीलिङ-
स्तिपि यासुटि उटो लोपे रिङ्शयग्लिङ्श्रु इति ऋकारस्य रिङ्देशे कृते भ्रियात् ॥ आ-
त्मनेपदेषु आशीलिङ्स्ते सीयुटि उटो लोपे यलोपे सुट् तिथोरिति सुटि उटो लोपे सकारयोः
पकारत्वे छुत्वे च ॥ भृपीष्ट ॥ लुङस्तिपि छौ छेः सिचि इचो लोपे अटि तिप इकारलोपे
अस्तिसिचोऽष्टके इति ईटि सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धौ सत्य पत्वे च ॥
अभार्पीत् ॥ आत्मनेपदेषु लुङ्स्ते अटि छौ छेः सिचि इचो लोपे उञ्चेति सिचः कित्ते
कृति चेति गुणाभावे ह्रस्वादङ्गात् इति सकारलोपे च कृते ॥ अभृत । लङ्स्तिपि
स्यतासी लृलुटोरिति स्ये अटि ऋद्धनोः स्ये इति इटि सार्वधातुकार्द्धधातुकयो-
रिति गुणे सस्य पत्वे अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे च ॥ अभरिष्यत् ॥ आ० पदेषु
लङ्स्ते स्ये ऋद्धनोः स्ये इति इटि गुणे अटि सस्य पत्वे च ॥ अभरिष्यत । जुदाब्
दाने धातुर्धत्तेऽग्रे लटस्तिपि आदिर्जिह्वव इति नेलिसंज्ञायां लोपे च कृते कृते च
शपि शपः श्रुत्वे श्रौ इति धातोर्द्वित्वे ह्रस्व इति अभ्यासह्रस्वत्वे ॥ ददाति । तसि धातो-
र्द्वित्वे अभ्यासह्रस्वत्वे आभ्यस्तयोरित्याकारलोपे स्वरि चेति दस्य तकारे कृते ॥ दत्तः ॥
श्री धातोर्द्वित्वे अभ्यासह्रस्वत्वे अदभ्यस्तात् इति ङस्य अति आभ्यस्तयोरित्याकारलोपे
च ॥ ददति ॥ आ० पदेषु लट्स्ते शपि शपः श्रुत्वे श्रौ इति धातोर्द्वित्वे ह्रस्व इति अभ्या-
सह्रस्वत्वे आभ्यस्तयोरित्यालोपे स्वरि चेति दस्य तत्वे च टित आत्मनेपदानां टेरे

अधात् अधित अघास्यत् अघास्यत् । णिजिर् शौचपोषणयोः ११ (इर इत्संज्ञा वाच्ये)
 णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ । ७।४।७५। णिज् विज् विशामभ्यासस्य गुणः स्यात्
 श्लौ । नेनेक्ति नेनिकः नेनिजति नेनिके निनेज निनिजे नेका नेक्यति नेक्यते नेनेकु
 इति धातोर्द्वित्वे ह्रस्व इत्यम्यासहस्रत्वेऽभ्यासे चर्चन्ति धस्य दकारे लुङ्लङ्लङ्क्ष्वङ्-
 दात् इति अटि इतश्चेति तिप् इकारलोपे च ॥ अदधात् ॥ आ० प० लङ्लङ्ते धातो-
 र्द्वित्वेऽभ्यासहस्रत्वे आभ्यस्तयोरित्यालोपे स्वरि चेति धस्य तकारे अटि च ॥ अधत् ॥
 विधिलिङ्क्षिपि यामुटि उटो लोपे लिङ्ः सलोपोऽनस्य-
 स्येति सलोपे अभ्यासे चर्चन्ति धस्य दत्वे आभ्यस्तयोरित्यालोपे ॥ दधात् ॥ आ०
 प० विधिलिङ्क्षे सीयुटि उटो लोपे लोपो व्योर्चलीति यलोपे धातोर्द्वित्वेऽभ्या-
 सहस्रत्वे अभ्यासे चर्चन्ति धस्य दत्वे आभ्यस्तयोरित्यालोपे च ॥ दधीत् ॥
 आशीर्लिङ्क्षिपि यामुटि उटो लोपे इतश्चेति तिप् इकारलोपे स्कोः संयोगाद्योरन्ते
 चेति सलोपे एर्लिङ्ङि इत्याकारस्य एत्वे ॥ घेयात् ॥ आ० प० आशीर्लिङ्क्षे सीयुटि
 उटो लोपे लोपो व्योर्चलीति यलोपे सुटिथोरिति सुटि उटो लोपे ऋस्य ऋत्वे ऋत्वे
 च ॥ घासीष्ट ॥ लुङ्क्षिपि श्लौ श्लैः सिचि गातिस्याधूपाभूभ्य इति सिचो लोपे अटि
 इतश्चेति तिप् इकारलोपे च ॥ अधात् ॥ आ० प० लुङ्लङ्ते श्लौ श्लैः सिचि अटि
 स्याध्वोरिति इकारान्तादेशे सिचः कित्त्वे कित्त्वाद्गुणभावे ह्रस्वादङ्गात् इति सिचो
 लोपे च ॥ अधित ॥ लट्क्षिपि स्यतासी ललुटोरिति स्ये अटि इतश्चेति तिप् इका-
 रलोपे च ॥ अधास्यत् ॥ आ० प० लङ्लङ्ते स्ये अटि च ॥ अधास्यत् ॥ णिजिर् शौचपो-
 णयोः धातुर्नर्तते तत्र इर इत्संज्ञा वाच्येति इत्संज्ञायां लोपे णोन इति धात्वादर्णस्य
 नत्वे च कृते लट्क्षिपि शपि शपः श्रुत्वे श्लौ इति धातोर्द्वित्वे हलादिः शेष इति
 हलो लोपे णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ इति अभ्यासस्य गुणे चोः कुरिति जस्य गत्वे
 पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणे च ॥ नेनेक्ति ॥ तसि धातोर्द्वित्वे शेषहललोपे णिजां
 त्रयाणां गुणः श्लौ इत्याभ्यासगुणे तसः कित्त्वात् पुगन्तलघूपधस्येति दुणाभावे
 चोः कुरिति जस्य गत्वे स्वरि चेति गस्य कत्वे च ॥ नेनिकः ॥ शौ धातोर्द्वित्वे जलोपे
 अदभ्यस्तादिति धस्य अति णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ इति अभ्यासगुणे धस्य
 कित्त्वादुणाभावे च ॥ नेनिजति ॥ आ० प० लङ्लङ्ते इर इत्संज्ञा वाच्येति इर इत्संज्ञाया
 लोपे च णो न इति धात्वादर्णस्य नत्वे शपि शपः श्रुत्वे श्लौ इति धातोर्द्वित्वे हलादिः
 शेष इति अभ्यासहलो लोपे णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ इति अभ्यासगुणे तकारस्य
 विधात् पुगन्तलघूपधस्येति धातोर्गुणभावे चोः कुरिति जस्य गत्वे ग्वरि चेति गस्य
 कत्वे टित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्वे ॥ नेनिके ॥ लिट्क्षिपि तिपो नलि
 णो न इति णस्य नत्वे लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे हलादिः शेष इति

नेनिधि ॥ नाभ्यस्तस्याचि पिति माववानुक्ते । अ३।८३ लघूपत्रगुणो न
स्मात् । नेनिजानि नेनिकाम् । अनेनेक् अनेनित्त्वं अनेनित्तुः । अनेनित्तम् अनेनिक

जलोपे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे ॥ निनेत्र ॥ अ० ५० छिन्ने धातोर्द्विजे जलोपे न-
कारस्य कित्वाद्गुणभावे लिटस्तद्धयोरेशिरच् इत्येङि कृते ॥ निनेत्रे ॥ छोटस्तिपि
स्यतासी ललुटोरिति तासौ लुटः प्रथस्य डारौरस इति तिपो डत्वे द्वित्वा-
मर्थ्यादभस्यापि टेलोपे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे जस्य गत्वे गस्य कत्वे च ॥ नेत्ता ॥ लृट-
स्तिपि स्ये गुणे जस्य गत्वे गस्य कत्वे सस्य पत्वे च ॥ नेक्षति ॥ आ० ५० लृटस्ते टेरत्वे
च ॥ नेक्षते ॥ छोटस्तिपि शपि शपः शुत्वे श्लौ इति द्वित्वे हलादिः शेष इति ज-
लोपे णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ इति अभ्यासगुणे पुगन्तलघूपधस्येति धातोर्गुणे
जस्य गत्वे गस्य कत्वे णृरिति तिप इकारस्योकारे च ॥ नेनेकु ॥ छोटः स्तिपि सेह-
पिचेति सेहत्वे श्लौ इति द्वित्वे हलादिः शेष इति जलोपे णिजां त्रयाणां गुणः
श्लौ इति गुणे हुस्तत्त्वभ्यो हेर्धिः इति हेर्धित्वे जस्य गत्वे ॥ नेनिधि ॥ छोटो मिति
मेर्भिः इति मेर्भित्वे आहुत्तामस्य पिचेति ञाटि श्लौ इति धातोर्द्विजे जलोपे णिजां
त्रयाणां गुणः श्लौ इति अभ्यासगुणे नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्धधातुके
इति गुणाभावे ॥ नेनिजानि ॥ आ० ५० छोटस्ते धातोर्द्विजे हलो लोपे णिजां
त्रयाणां गुणः श्लौ इति अभ्यासगुणे चोः कुरिति जस्य गत्वे खरि चेति गस्य क्त्वे
टित आत्मनेपदानां टरे इति टेरत्वे आमेत इति छोट एकारस्य कृते
नेनिकाम् ॥ छोटस्तिपि श्लौ इति धातोर्द्विजे हलो लोपे णिजां त्रयाणां गुणः
अभ्यासगुणे पुगन्तलघूपधस्येति धातोर्गुणे चोः कुरिति वत्त्वे गत्वे कत्वे च
इतश्चेति तिप इकारलोपे हलव्याभ्यो दीर्घादिति तलोर्द्विजे लृटस्ते
इति ञाटि च ॥ अनेनेक् ॥ तामि । अनेनिकाम् ॥ श्लौ श्लौ इति धातोर्द्विजे
जलोपे णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ इत्यभ्यासगुणे सितन्यस्यविदिन्यङ्गे
छुति ञाटि च ॥ अनेनित्तुः ॥ छट उत्तमैकवचने मितिः श्लौ इति धातोर्द्विजे
शेष इति जलोपे णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ इति अभ्यासगुणे तस्यस्यमिपां ना-
तंताम इति तिपोऽमि कृते लुङलङ्लृट्ङित्ङुदात्त इति ञाटि च ॥ अनेनित्तम् ॥
आ० ५० छटस्ते धातोर्द्विजे हलो लोपे णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ इति अभ्यासगुणे
चोः कुरिति जस्य गत्वे खरि चेति गस्य कत्वे ञाटि च ॥ अनेनिक ॥ विधिलिङस्तिपि
शपि शपः शुत्वे श्लौ इति धातोर्द्विजे हलादिः शेष इत्यभ्यासजकारलोपे णिजां त्र-
याणां गुणः श्लौ इति अभ्यासगुणे यासुदपरस्यैपदेपदानां द्विचेति यासुटि
उटो लोपे लिङः सलोपोऽनन्यस्येति सटोर्द्विजे इतश्चेति तिप इकारस्य कृते च ॥ नेनिध्यात् ॥

नेनिज्यात् निज्यात् नेनिजीत् निक्षीष्ट ॥ हरितो वा । ३।१।५७। हरितो धातोश्चेरह्
वा परस्मैपदेषु । अनिजत् अनेक्षीत् अनिक्त अनेक्ष्यत् अनेक्ष्यत् ॥ इति जुहोत्यादयः ॥

॥ अथ तिङन्ते दिवादिगणप्रकरणम् ॥

दिवं क्रीडाविजिगीषान्यवहारयुतिस्तुविमोदमदस्वप्नकान्तिगतियु १॥ दिवादिभ्यः
इयन् । ३।१।६९। शपोऽपवादः । हलि चेति दीर्घः । दीव्यति दिदेव देविता देविष्यति

आशीलिङ्गस्तिपि यामुटि उटो लोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे स्कोः संयोगाद्योरन्ते
चेति सलोपे ॥ निज्यात् ॥ आ० प० विधिलिङ्गस्ते शपि शपः श्लै श्लौ इति धातोर्द्वित्वे
हलादिः शेष इति जलोपे णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ इत्यभ्यासगुणे लिङ् । सी-
युट् इति सीयुटि उटो लोपे लोपो व्योर्चलीति यलोपे लिङ् । सलोपोऽनन्त्यस्येति
सलोपे ॥ नेनिजीत् ॥ आ० प० आशीलिङ्गस्ते सीयुटि उटो लोपे यलोपे सुइतिधोरिति
मुटि उटो लोपे चोः कुरिति जस्य गत्वे खरि चेति जस्य कत्वे सकारयोः फत्वे घृना घृरिति
घृत्वे ॥ निक्षीष्ट ॥ छलस्तिपि च्लि लुङि इति च्लौ हरितो वेति च्लेरङि लुङ् लङ् लृङ्
क्षड्गुदात्त इति अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे च ॥ अनिजत् ॥ हरितो वेति सूत्रे
पाप्रह्णात्पक्षे च्लेः सिच् इति सिचि इचो लोपे अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्ति-
सिचोऽपृक्ते इति ईटि वदम्रजहलन्तस्याच इति वृद्धौ चोः कुरिति जस्य घृत्वे
गस्य च खरि चेति कत्वे सस्य फत्वे ॥ अनेक्षीत् ॥ आ० प० लट् लोके च्लि लुङीति
च्लौ च्लेः सिच् इति सिचि इचो लोपे झलो झलीति सलोपे चोः कुरिति जस्य
गत्वे खरि चेति गस्य कत्वे अटि च ॥ अनिक्त ॥ लट् स्तिपि स्पतासी लृलुटोरिति
स्ये चोः कुरिति जस्य गत्वे खरि चेति गस्य कत्वे सस्य फत्वे पुगन्तलघूपधस्येति
गुणे इतश्चेति तिप इकारलोपे लृङ् लङ् लृङ् लृङ्गुदात्त इति अटि ॥ अनेक्ष्यत् ॥
आ० प० लट् लोके ॥ अनेक्ष्यत् ॥ इति जुहोत्यादिगणः समाप्तः ॥

कैलासशैलप्राप्ती तौ श्रीकेशवमहेश्वरौ ॥ कुरुतां करुणादृष्टिर्दीर्घयि दयाम्बुदी ॥ १ ॥

अथ दिवादिगणः ॥ तत्र दिवुक्तीडाविजिगीषान्यवहारयुतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतियु
धातुर्नर्तितेऽमे लट् स्तिपि दिवादिभ्यः इयन् इति इयनि अकारानकारयोरितिसंज्ञायां लोपे
हलि चेति दीर्घः ॥ दीव्यति ॥ लट् स्तिपि तिपो णळि लिटि धातोरिति धातोर्द्वित्वे
हलादिः शेष इति यलोपे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे च ॥ दिदेव ॥ लट् स्तिपि
स्पतासी लृलुटोरि तासी लृटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो डात्वे डित्त्वसा-

१ दिवुक्तीडा० उटिद् करणमुटिङो वेतिनत्वावासिद्विकरणार्थं यस्य विभाषेति निष्ठायांमिन्नपेधार्थं च ।
देविता । पृ० ३ । पृ० ५ ।

दिव्यत् अदीव्यत् दीव्येत् दीव्यात् अदेवीत् अदेविष्यत् । एवं षिवु तन्तुसन्ताने २ । नृती
गात्रविशेषे ३ नृत्यति ननर्त्त नर्तिता ॥ सेऽसिचि कृतचृतचृदतृदन्तः । ७ । २ । ५ । ७ ।
एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेराध्वातुकस्येडा । नर्तिष्यति नर्त्यति नृत्यतु अनृत्यत् नृ-
मर्त्यादभस्यापि टेलोपे आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति इटि पुगन्तलघूपधस्येति गुणे ॥
देविता ॥ लट्स्तिपि स्ये आर्द्धधातुकस्येड्वलोदेरिति इटि पुगन्तलघूपधस्येति
गुणे सस्य पत्वे च ॥ देविष्यति ॥ लोट्स्तिपि दिवादिभ्यः इयन् इति श्यनि हलि चे-
त्युपधादीर्घस्य एरुरिति तिप इकारस्य उत्वे ॥ दीव्यतु ॥ लङ्स्तिपि दिवादिभ्यः इयन्
इति श्यनि हलि चेति दीर्घस्य अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे ॥ अदीव्यत् ॥ विधिलिङ्-
स्तिपि श्यनि हलि चेत्युपधादीर्घस्य यासुट्परस्मैपदेष्विति यासुटि उटो लोपे अतो
येयः इति यास इयादेशे लोपो व्योर्वलीति यलोपे आहुण इति गुणे इतश्चेति तिप
इकारलोपे च ॥ दीव्येत् ॥ आशीर्लिङ्स्तिपि यासुटि उटो लोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे
स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपे हलि चेत्युपधादीर्घस्य ॥ दीव्यात् ॥ लङ्स्तिपि
चिल लुङीति च्ले च्लेः सिच् इति च्लेः सिचि इचो लोपे अटि आर्द्धधातुकस्ये-
ड्वलादेरिति इटि इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचोपृक्ते इति इटि इट् ईटि
इति सलोपे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे च ॥ अदेवीत् ॥ लङ्स्तिपि स्यतासी ललु-
टोरिति स्ये आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति इटि लुङ्लङ्लङ्श्चलुङ्दात् इति अटि
पुगन्तलघूपधस्येति गुणे सस्य पत्वे इतश्चेति तिप इकारलोपे ॥ अदेविष्यत् ॥ एवं षिवु त-
न्तुसन्ताने धातो रूपाणि द्वेयानि । नृती गात्रविशेषे धातुरस्ति तत्र लट्स्तिपि दिवादिभ्यः इयन्
इति श्यनि शकारस्य लशक्तद्धिते इति सूत्रेण नकारस्य हलन्त्यमित्यनेन कृतायामित्संज्ञायां
तस्य लोप इति शकारनकारस्योर्लोपे च कृते ॥ नृत्यति ॥ लिट्स्तिपि तिपो गलि लिटि
धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे हलादिः शेष इति तकारलोपे उरत् इत्यनेनाभ्यास-
शकारस्य रपरे अदादेशे कृते हलादिः शेष इति रलोपे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे
च ॥ ननर्त्त ॥ लट्स्तिपि स्यतासी ललुटोरिति तासी लुटः प्रथमस्य डारौरसः
इति तिपो डात्वे द्वित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपे आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति इटि
पुगन्तलघूपधस्येति गुणे च ॥ नर्तिता ॥ लट्स्तिपि स्यतासी ललुटोरिति स्ये
इटि पुगन्तलघूपधस्येति गुणे सस्य पत्वे च । नर्तिष्यति ॥ सेऽसिचिकृतचृ-
तचृदतृदन्त इत्यनेन इडभावे गुणे च ॥ नर्त्यति ॥ लोट्स्तिपि श्यनि एरुरिति तिप इकार-
स्योत्वे च ॥ नृत्यतु ॥ लङ्स्तिपि श्यनि अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे च ॥ अनृत्यत् ॥
विधिलिङ्स्तिपि श्यनि यासुट्परस्मैपदेषूदात्त इति यासुटि उटो लोपे अतो येयः
इति यास इयादेशे लोपो व्योर्वलीति यलोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे गुणे च ॥

येन् नृत्तात् अगतीन् अनतिष्यन् अनर्त्यम् । प्रसी चङ्गे ४ । वा भावेति इत्यम्बा । प्र-
त्यति यत्रास ॥ पा जृम्भमुग्रसाम् । ६।४।१२४। एषां कृति लिटि मंति यति च प्र-
त्याभ्यासलोपो वा । प्रेतनुः वज्रतनुः प्रेमिय वज्रसिध प्रमिता । सां तनुचरणे ५ ॥
ओतः इयनि । ७।३।७१। लोपः स्वात् इयनि । इयति इयतः इयन्ति । शतो ज्ञ-
शतुः शतुः । शता शाम्यति ॥ विभाषा घाघेद्भाच्छामः । २।४।७८। कथ्यः

कथ्येत् ॥ धातोर्लिट्सिपि यानुटि उटो लोपे इतश्चेति लिपि इकारलोपे स्तोः संगो-
गागोरन्ते चेति सलोपे च ॥ च्यात् ॥ लुटसिपि चिल्ल लुङीति ष्यै च्लेः सिच इति
ष्टेः लिपि इषो लोपे आर्द्धधातुकस्येड्लोदेरिति इटि इतश्चेति लिपि इकारलोपे
अस्तिसिचोऽनृकोऽतिइटि इट ईटि इति लोपे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे लुङ्-
लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि च ॥ अनर्तात् ॥ लृट्सिपि स्यतासी लृलुदोरिति
स्ये अटि इटि पुगन्तलघूपधस्येति गुणे तस्य पञ्चे इतश्चेति लिपि इकारलोपे च ॥ अनर्ता-
प्यत् ॥ सेऽसिचिकृतचृतदृढदृढनुत इत्यनेन इदभावे ॥ अनर्त्यत् ॥ प्रसी चङ्गे
धातुर्गतेऽग्रे उटसिपि दियादिभ्यः इयन् इति इयनि स्यकारनकारयोः रित्तंशपां लोपे च ॥
प्रत्यति ॥ वा भावेति स्वप्नो विषम्ये ॥ प्रत्यति ॥ लिट्सिपि निषो णळि लिटि धातोरन-
भ्यासस्येति धातोर्द्विस्वे ह्रस्वादिः ङोप इति स्कारलोपे अत उपधाया इति दीर्घे ॥ त-
त्रास ॥ अतुसि धातोर्द्विस्वे लोपे वा जृम्भमुग्रसामिति एवेभ्यासलोपे च सति ॥ प्रेतनुः ॥ एभ्या-
भ्यासलोपाभाषके च ॥ तत्रतनु ॥ एवं णळि ॥ प्रेमिय ॥ पञ्चे ॥ तत्रसिध ॥ लुट्सिपि स्यतासी
लृलुदोरिति तासी आर्द्धधातुकस्येड्लोदेरिति इटि लुटः प्रथमस्य डारौरस
इति तिपो डारे डित्सामर्ष्यादभस्यापि ढेलोपे ॥ प्रसिता ॥ शो तनुचरणे धातुस्त्वग्रे उट-
सिपि दियादिभ्यः इयनिति इयनि औतः इयनि इलोकारलोपे । इयति । इयतः । इयन्ति ।
लिट्सिपि तिपो णळि आदेच उपदेशोऽशिति इति सूत्रेण धातोरगत्वे लिटि धातो-
रनभ्यासस्येति धातोर्द्विस्वे ह्रस्व इत्यभ्यासह्रस्वत्वे आत औ णळ इति णळ औ-
फागदेशे इदो च कृतायाम् ॥ शशो ॥ अतुसि आदेच उपदेशोऽशिति इति धातोरगत्वे
लिटि धातोरिति धातोर्द्विस्वे ह्रस्व इत्यभ्यासह्रस्वत्वे आतो लोप इटि चेति आकार-
लोपे ॥ शशतुः ॥ उसि ॥ शशुः ॥ लुट्सिपि स्यतासी लृलुदोरिति तासी आदेच
उपदेशोऽशिति इति एजन्तस्य धातोरगत्वे लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो डारो
डित्सामर्ष्यादभस्यापि ढेलोपे ॥ शता ॥ लृट्सिपि स्यतासी लृलुदोरिति स्ये आदेच
उपदेशोऽशिति इति आत्वे ॥ शास्यति ॥ लृट्सिपि चिल्ल लुङीति ष्यै च्लेः सिच
इति ष्टेः सिचि विभाषाघाघेद्भाच्छाम इति सिचो लोपे आदेच उपदेशोऽशि-
ति इति धातोरगत्वे लुङ्लृङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि इतश्चेति लिपि इकारलोपे च ॥

सिचो लुग्व स्यात् परस्मैपदे परे । अशान् अशाताम् अशुः ॥ यमरमनमातां सक् च
 । ७।२।७३। यपां सक् स्यात् मध्यः सिच इद् स्यात् परस्मैपदेषु इद्मको । अशासीत्
 अशासिषाम् । छो छेदने ६ । छ्यति । पोऽन्तर्कर्मणि ७ सति ससौ । दोऽवखण्डने ८
 यति ददौ देयात् अदात् । व्यथ ताडने ९ ॥ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृ-
 त्तात् ॥ लुङ्स्तसि तस्यस्यमिपां तांतंताम इति तामि च्छो च्छेः सिचि
 विभाषा घ्राधेद्शाच्छास इति सिचो लोपे आदेच उपदेशेऽशिति इति धा-
 तोरोकारस्यात्वे अटि च ॥ अशाताम् ॥ लुङो शी च्छी च्छेः सिचि विभाषा घ्राधे-
 द्शाच्छास इति सिञ्जलोपे आत इति शेरुसि आदेच उपदेशेऽशिति इति धा-
 तोरोकारस्यात्वे अटि उर्यपदान्तात् इत्यनेन परस्मै कृते ॥ अशुः ॥ सिञ्जलोपा-
 भाये यमरमनमातां सक् चेलनेन सकि सिच इटि च कृते आदेच उपदेशेऽशिति
 इति धातोरोकारस्यात्वे शास् इम् ति इति जातं लुङ्लङ्लङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि
 इतश्चेति तिप् इकारलोपे च अशाम् इस् त् इति जातं तत्र अस्तिमिचोऽपृक्ते इति ईटि
 इट ईटि इति सलोपे च ॥ अशासीत् ॥ लुङ्स्तसि तस्यस्यमिपां तांतंताम इति
 तामि च्छि लुङीति च्छो च्छेः सिच इति सिचि इचो लोपे यमरमनमातां सक्चेति
 सकि इटि लुङ्लङ्लङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि आदेच उपदेशेऽशिति धातोरोका-
 रस्यात्वे अशासिष् ताम् इति जातं तत्र सस्य पत्वे कृते घृना घृरिति घृत्वे च ॥ अशासिषाम् ॥
 लुङो शी च्छि लुङीति च्छो च्छेः सिच इति सिचि इचो लोपे आदेच उपदे-
 शेऽशिति इति धातोरोकारस्यात्वे यमरमनमातां सक् चेति सकि सिच इटि च
 लुङ्लङ्लङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति शेरुसि जकारस्ये-
 त्संज्ञायां लोपे च कृते कृते च सस्य पत्वे ॥ अशासिषः ॥ छो छेदने धातुरस्यप्रे लट्तिपि
 दिवादिभ्यः श्यन् इति श्यनि ओतः श्यनि इति धातोरोकारलोपे ॥ छ्यति ॥ पोऽवख-
 र्मणि धातुर्वर्ततेऽप्रे लट्तिपि दिवादिभ्यः श्यन् इति श्यनि धात्वादेः पः स इति पत्य
 सत्वे ओतः श्यनि इत्योकारलोपे च ॥ सति ॥ दोऽवखण्डने धातुरस्यप्रे लट्तिपि श्यनि
 ओतः श्यनि इत्योकारलोपे च ॥ यति ॥ लिट्तिपि तिपो णलि आदेच उपदेशे-
 ऽशिति इति धातोरोकारस्यात्वे लिटि धातोरनभ्यासस्येति धातोर्द्वित्वे ह्रस्व इति
 ह्रस्वत्वे आत औ णल इति णल औत्वे वृद्धौ च ॥ ददौ ॥ आशीर्लिङ्तिपि धातुर्दि
 लटो लोपे आदेच उपदेशेऽशिति इति धातोरोकारस्यात्वे इतश्चेति तिप् इकारलोपे
 एलिङि इति एकारे स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपे च ॥ देयात् ॥ लुङ्तिपि च्छो
 च्छेः सिचि आदेच उपदेशेऽशिति इत्योकारस्यात्वे गातिश्याधुपाध्रभ्यः सिचः
 इति सिचो लोपे अटि इतश्चेति तिप् इकारलोपे च ॥ अदात् ॥ व्यथ ताडने धातुरस्यप्रे
 लट्तिपि श्यनि ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृत्तिपृच्छतिपृच्छतीना-

अतिपृच्छतिभृजतीनां दिति च । ६।१।१६। यथा संप्रसारणं ह्यात्कृति ऋति
 च । विध्यति विव्याच विविधतुः विविधुः विव्यभिध विव्यद् व्यदा व्यत्सति विध्वे
 विध्वान् अव्यात्सीन् । पुप पुष्टौ १० पुप्यति पुषोष पुषोषिय पोष्टा पोष्यति । पुषादीस्त

निति संप्रसारणे कृते ॥ विध्यति ॥ व्यध अमे छिद्यत्तिपि निषो णलि छिद्यि धातो-
 रनभ्यासस्येति धातोर्द्वये ह्लादिः शेष इति धटोपे व्य व्यध् अ इति जाते
 छिद्यन्नभ्यासस्योभयेषामित्यनेनान्यासस्य संप्रसारणे कृते विध्यत् अ इति जाते अत
 उपधाया इति वृद्धे रनाद्यान् ॥ विव्याच ॥ अतुसि अहिज्याचयिव्यधीत्यनेन
 मूत्रेण धातोः संप्रसारणे छिद्यि धातोरनभ्यासस्येति धातोर्द्वये ह्लादिः
 शेष इति फकास्योपे ॥ विविधुः ॥ उमि अहिज्याचयिव्यधीति धातोः
 संप्रसारणे धातोर्द्वये ह्लादिः शेष इति धटोपे च ॥ विविधुः ॥ धलि धा-
 तोर्द्वये ह्लादिः शेष इति धटोपे छिद्यन्नभ्यासस्योभयेषामित्यन्याससंप्र-
 णारणे कादिनिपणत् षत्वे इति ॥ विव्यधिष ॥ इडभावे क्षपस्तस्योर्धोऽध इति धत्स
 धने झलां जङ् झशि इत्यनेन धत्स दत्वे ॥ विव्यद् ॥ छुटस्तिपि स्यतासी
 लृलृटोरिति ताम्नी लृटः प्रथमस्य टारौरस इति तिपो ङारे टारसामर्प्यादभस्वापि
 टेल्ले क्षपस्तथोर्धोऽध इति तकारस्य धने झलां जङ्झर्षाति पूर्वधत्स दत्वे

अपुषत् । शुष शोषणे ११ शुष्यति शुशोष अशुषत् । णञ् अदर्शने १२ नश्यति न-
नाश नेशतुः॥ रधादिभ्यश्चा। ७।१।४५। र्वन्शतृपट्पट्टुह्मुह्णुह्णिह् एभ्यो वलाधा-
र्धधातुकस्य वेट् स्यात् । नेशिथ ॥ मस्जिनशोर्झलि । ७।१।६०। नुम् स्यात् । ननष्ट
नेशिथ नेश्च नेशिम नेश्म नशिक्ता नष्टा नशिष्यति नष्ट्यति नश्यतु अनश्यत् नश्येत्

लघूपधस्येति गुणे ॥ पोष्टा ॥ लटस्तिपि स्यतासी ललुटोरिति स्ये पुगन्तलघू-
पधस्य चेति गुणे षट्ठोः कः सि इति पकारस्य ककारदेशे आदेशप्रत्यययोरिति सत्य
पत्वे संयोगे च ॥ पोष्यति ॥ छोटि । पुष्यतु ॥ छडि । अपुष्यत् ॥ वि० छि० पुष्येत् ॥
आशीर्छिडि ॥ पुष्यात् ॥ लुङस्तिपि च्लि लुङीति च्लौ पुषादिद्युताद्युदितः प-
रस्मैपदेऽद्विवति छेः अङि कृते कृिति चेति गुणामावे लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वङुदात्त इति
अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे च ॥ अपुषत् ॥ लङस्तिपि । अपोष्यत् ॥ शुप शोपणे
धातुर्वर्ततेऽग्रे लटस्तिपि श्यनि च । शुष्यति ॥ छिटि । शुशोष ॥ छुटि । शोष्टा ॥ छुटि
॥ शोष्यति ॥ छोटि । शुष्यतु ॥ छडि । अशुष्यत् ॥ विधिलिङि । शुष्येत् ॥ आशी-
र्छिडि । शुष्यात् ॥ लुङस्तिपि च्लि लुङीति च्लौ पुषादिद्युताद्युदितः परस्मै-
पदेऽद्विवति छेः अङि कृते कृिति चेति छित्वाद्गुणामावे अटि तिप इकारलोपे ॥ अशुषत् ॥
छुडि ॥ अशोष्यत् ॥ ण्य् अदर्शने धातुर्वर्ततेऽग्रे लटस्तिपि णो न इति धात्वादेर्णस्य नत्वे
दिवादिभ्यः श्यनिति श्यनि ॥ नश्यति ॥ छिटस्तिपि तिपो णलि णो न इति णस्य
नत्वे लिटि धातोरिति धातोर्द्वित्वे हलादिः शेष इभ्यासशकारलोपे अत उप-
धाया इति वृद्धौ ॥ ननाश ॥ अतुसि धातोर्द्वित्वे शलोपे अत एकहल्मध्येनादेशा-
देर्लिटि इति अभ्यासलोपे अकारस्य एकारे च कृते ॥ नेशतुः ॥ उत्ति । नेशुः ॥ थलि
धातोर्द्वित्वे अभ्यासशलोपे रधादिभ्यश्चेति इटि थलि च सेटि इति अभ्यासलोपे धात्व-
कारस्येकारे च कृते ॥ नेशिथ ॥ रधादिभ्यश्चेति सूत्रे वाग्रहणादिङभावे ननश् थ इति स्थिते
मस्तिनशोर्झलि इति नुमि कृते उम्भागस्य लोपे ननश् थ इति जातं तत्र ब्रश्चभ्रसज्ज-
सृजमृजयजराजभ्राजञ्छां ष इति शस्य पत्वे घृना घृरिति थस्य छत्वे नश्चा-
पदान्तस्य झलीति नस्यानुसारे च कृते ॥ ननञ्छ ॥ वे परे । नेशिव ॥ सेपरे । नेशिम इङभावे
च । नेश्व ॥ लुटस्तिपि स्यतासी ललुटोरिति तासी लुटः प्रथमस्य डारौरस इति
तिपो दास्ये छित्त्वाभ्यासलोपे रधादिभ्यश्चेति इटि च ॥ नशिता ॥ इङभावे
च मस्तिनशोर्झलीति नुमि उम्भागे ब्रश्चभ्रसज्जेति शस्य पत्वे घृना घृरिति
घृत्वे नश्चापदान्तस्य झलि इति नस्यानुसारे कृते ॥ नथ ॥ लटस्तिपि स्ये रधादिभ्य-
श्चेति इटि सत्य पत्वे च ॥ नशिष्यति ॥ इङभावे मस्तिनशोर्झलीति नुमि उम्भाग-
लोपे ब्रश्चभ्रसज्जेति शस्य पत्वे नश्चापदान्तस्येति नस्यानुसारे षट्ठोः कः सि इति

नश्यात् अनश्यत् । पूङ् प्राणिप्रसवे १३ सूयते सुपुत्रे । कादिनियमादिद् । सुपुत्रिये सु-
पुत्रियहे सुपुत्रियहे सोता सविता । दूङ् परिवापे १४ दूयते । दीङ्क्षये १५ दीयते ॥
दीङो युङचि कृति । ६।४।६३। दीङः परस्याजादेः कृत्व आर्धधातुकस्य युट् ।
(युग्युटावुवङ्गणोः सिद्धौ वक्तव्यौ) ॥ दिदीये ॥ मीनातिमिनोतिदीङां

पस्य कृत्वे आदेशप्रत्यययोरिति सस्य पत्वे कपोः सयोगे च कृते ॥ नश्यति ॥ लोटि । नश्यत् ।
छटि । अनश्यत् ॥ निधिलिटि । नश्येत् ॥ आशीलिटि । नश्यात् ॥ लुङि स्तेरवादेशे कृति-
चेति हित्याहुणाभावे अटि तिप् इकारलोपे च ॥ अनशत् ॥ लुङि । अनशिष्यत् ॥ इङ-
भावे च । अर्नश्यत् ॥ पूङ् प्राणिप्रसवे धातुर्वदीररीत्यप्रे छटस्ते धात्वादेः पः स इति
धात्वादेः पस्य सत्वे श्यनि शकारनकारयोरित्संज्ञायां लोपे च टित आत्मनेपदानां टेरे
इति टेरेत्ये च ॥ सूयते ॥ छटस्ते धात्वादेः पः स इति पस्य सत्वे लिटि धातोर्पिति
धातोर्द्वित्वे ह्रस्व इति अभ्यासाच्चो ह्रस्वत्वे लिटस्तम्योरेशिरेच् इति तकारस्य एशि
कृते अचि श्रुधातुभुचां व्योरियलुचङौ इति उवङि सस्य पत्वे च कृते ॥ सुपुत्रे ॥
छिटो मध्यमपुरपेकनचने पासि धासः से इति पासः सेकारे कृते धातोर्द्वित्वे ह्रस्व
इत्यभ्यासह्रस्वत्वे आदिनियमादिटि उवङि सस्य पत्वे च कृते ॥ सुपुत्रिये ॥ वही । सुपुत्रियहे ॥
मरिडि । सुपुत्रियहे ॥ छटस्ते स्यतासी लृलुटोरिति तासौ लुटः प्रथमस्य डारारस
इति तकारस्य उक्ते ह्रस्वसामर्थादभस्यापि टेर्लोपे सार्धधातुकार्धधातुकयोरिति
गुणे च ॥ सोता ॥ स्वरतिस्रतिसूयतिभूज्जदितो वा इति पक्षे इदागमे गुणे
अनि च कृते ॥ सन्तिता ॥ दूङ् परिवापे धातुरस्यप्रे छटस्ते श्यनि शकारनकारयोरित्संज्ञायां
लोपे दित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्ये च कृते ॥ दूयते ॥ दीङ्क्षये धातुरस्यप्रे
छटस्ते श्यनि दित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्ये च ॥ दीयते ॥ छटस्ते धातोर्द्वित्वे
ह्रस्व इत्यभ्यासह्रस्वत्वे दिदीत इति जातं तत्र लिटस्तम्योरेशिरेच् इति तकारस्य
एशि रणे दीङो युङचि कृति इति अजादेयर्धधातुकस्य युटि कृते उटो लोपे कृते
दिदीप् ए इति जातं तत्र असिञ्चदध्राभादित्यनेन युटोऽसिद्वत्ये परिफल्य यणि
प्राप्ते युग्युटावुवङ्गणोः सिद्धौ वक्तव्यौ इति यानिकेन यणि कर्तव्ये युटः मि-
श्रस्यात् ॥ दिदीये ॥ इति रूपं जातम् ॥ छटस्ते स्यतासी लृलुटोरिति तासौ लुटः
प्रथमस्य डारारस इति तस्य टाने ह्रस्वसामर्थादभस्यापि टेर्लोपे मीनातिमिनो-
तिदीङां रूपपि चेति धातोर्द्वित्वे ॥ दाता ॥ लृट्प्रे स्वं मीनातिमिनोतिदीङां

ल्यपि च । ६।१।६०। एषामात्वं स्यात् ल्यपि चादशिलेज्जिमिते । दाता दास्यति अ-
दास्त । डीङ् विहायसा गतौ १६ ङीयते ङिङ्ये ङयिता । पीङ् पाने १७ पीयते पेता
अपेष्ट । माङ् माने १८ मायते मने । जनी प्रादुर्भावे १९ ॥ ज्ञाजनोर्जा ७।३।७९।
अनयोर्जादेशः स्यात् शिवि । जायते जज्ञे जनिता जनिष्यते ॥ दीपजनबुधपूरिता-

ल्यपि चेति आत्वे दित आत्मनेपदानां ढेरे इति टेरेत्वे च ॥ दास्यते ॥ लुङ्स्ते
छौ छेः सिचि इचो लोपे मीनातिमिनोतिदीक्षां ल्यपि चेति इकारस्यात्वे अटि
च ॥ अदास्त ॥ डीङ् विहायसा गतौ वातुरस्यग्रे छटस्ते इयनि दित आत्मनेपदानां
ढेरे इति टेरेत्वे ॥ ङीयते ॥ छिटस्ते धातोर्द्वित्वे अभ्यासह्रस्वत्वे लिटस्तन्मयोरेशिरेच्
इत्येति कृते एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्येति यणि च कृते ॥ ङिङ्ये ॥ लुङ्स्ते स्प-
तासी ललुडोरिति तासी लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तस्य डात्वे द्वित्वसाम-
र्थ्यादभस्यापि टेळोपे आर्धधातुकस्येड्वल्लादेरिति इटि सार्वधातुकार्धधातुकयो-
रिति गुणे एचोयवायाब इति अयि च कृते ॥ ङयिता ॥ पीङ् पाने वातुरस्यग्रे
छटस्ते इयनि दित आत्मनेपदानां ढेरे इति टेरेत्वे ॥ पीयते ॥ लुङ्स्ते स्यतासी
ललुडोरिति तासी लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तकारस्य डात्वे द्वित्वसामर्थ्याद-
भस्यापि टेळोपे एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इत्यनेन इडभावे सार्वधातुकार्ध-
धातुकयोरिति गुणे च ॥ पेता ॥ लुङ्स्ते चिल लुङीति छौ छेः सिचिति सिचि
इचो लोपे लुङ्ललुङ्लुङ्क्ष्वहुदास्त इति अटि सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति
गुणे सस्य पत्वे घुना घुरिति घृत्वे च ॥ अपेष्ट ॥ माङ् माने वातुरस्य तदग्रे छटस्ते इयनि
दित आत्मनेपदानां ढेरे इति टेरेत्वे ॥ मायते ॥ छिटस्ते लिटि धातोरनभ्या-
सस्येति धातोर्द्वित्वे ह्रस्व इत्यभ्यासह्रस्वत्वे लिटस्तन्मयोरेशिरेच् इति तकारस्य एशि
अतो गुणे इति पररूपे कृते ॥ मने ॥ जनी प्रादुर्भावे वातुरस्यग्रे छटस्ते इयनि ज्ञाज-
नोर्जा इत्यनेन अनुधातोर्जादेशे दित आत्मनेपदानां ढेरे इति टेरेत्वे च कृते ॥
जायते ॥ छिटस्ते लिटि धातोरनभ्यासस्येति धातोर्द्वित्वे ह्रस्वादिः शेष इति अभ्या-
सन्लोपे च जजन् त इति जातं तत्र लिटस्तन्मयोरेशिरेच् इति तकारस्यैशि कृते
गमहनजनखनघसां लोपः छित्यनछि इत्यनेनोपधालोपे जजन् ए इति जातं तत्र
स्तोः श्रुना श्रुरिति नस्य कत्वे संयोगे च कृते ॥ जज्ञे ॥ लुङ्स्ते तासी लुटः प्रथमस्य
डारौरस इति तकारस्य डात्वे द्वित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेळोपे आर्धधातुकस्येड्वल्लादे-
रिति इटि च कृते ॥ जनिता ॥ लुङ्स्ते स्यतासी ललुडोरिति स्ये इटि सस्य पत्वे दित
आत्मनेपदानां ढेरे इति टेरेत्वे च ॥ जनिष्यते ॥ लुङ्स्ते चिल लुङीति छौ
दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्यामिलनेन च्छेधिणि कृते चकारणकार-

यिष्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् । ३।१।६१। एभ्यश्चेत्थिष् वा स्वात् एकवचने त-
 शब्दे परे ॥ चिणो लुक् । ६।४।१०४। चिणः परस्व सशब्दस्य लुक् स्वात् ॥ जनि-
 यध्योश्च । ७।३।३५। अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्यादिति ङिति कृति च । अजनि अजनिष्ट ।
 दीपी दीप्तौ २० दीप्यते दिदीपे अदीपि अदीपिष्ट । पद गतौ २१ पद्यते वेदे पठा प-
 त्नाष्ट ॥ चिण् ते पदः । ३।१।६०। पदश्चेत्थिष् स्वात्तशब्दे परे । अपादि अपत्ता-
 साम् अपत्सत । विद् सत्तायाम् २२ विद्यते वेत्ता अबिक्त । युध अवगमने २३ युध्यते

योत्सिंश्या लोपे च कृते लुङ्लट्लृक्स्वङ्गुदात्त इति अटि अजनि त इति जातो
 चिणो लुक् इत्यनेन चिणः परस्व सकारस्य लोपे अत उपधाया इति वृद्धौ प्राप्तायां
 जनिवृद्धयोश्चेति वृद्धभावे च ॥ अजनि ॥ चिणमात्रपक्षे ष्टेः सिचि इचो
 लोपे अटि इटि सस्य एत्वे कृत्वे च ॥ अजनिष्ट ॥ दीपी दीप्तौ धातुरस्यमे लट्लो इयनि
 ढेरत्वे च ॥ दीप्यते ॥ लिटि धातोरिति धातोश्चित्वे हलादिः शेष इति अन्याम-
 लोपे ह्रस्व इत्यन्यासहस्यने लिटस्तप्तयोरेशिरेष् इति सकारस्य एति कृते ॥ दिदीपे ॥
 लुट्लो ष्टौ दीपजनबुधपूरितायिष्यायिभ्योऽन्यतरस्यामिति ष्वेक्षिणि अटि
 चिणो लुगिति सटोपे । अदीपि । चिणमात्रपक्षे ष्टेः सिचि इचो लोपे अटि इटि सस्य
 एत्वे कृत्वा कृरिति कृत्वे च ॥ अदीपिष्ट ॥ पद गतौ धातुरस्यमे लट्लो इयनि ढेरत्वे च ॥
 पद्यते ॥ लिटरे धातोश्चित्वे हलादिः शेष इत्यन्यासदलोपे लिटस्तप्तयोरेशिरेषिति एति
 अत एकह्रस्वमप्येऽनादेशादेर्लिटि इति अन्यासलोपे अकारस्य एत्वे च ॥ वेदे ॥
 लुट्लो तागौ सकारस्य टाप्ते दिव्यसामर्प्यादभस्यानि ढेरत्वे गरि ष्वेति सस्य सकारे च

असृक्षाताम् । मृष तितिक्षाताम् २६ मृष्यति मृष्यते ममर्ष ममर्षिथ ममर्षिणे मर्षितासि
मर्षितासे मर्षिष्यति मर्षिष्यते । णह बन्धने २७ नह्यते नह्यति ननाह ननह नेदिथ नेहे
नद्वा नरस्यति अनात्सीत् अनह ॥ इति दिवाद्यः ॥

टेरेत्वे च ॥ स्रष्टपते ॥ आशीर्लिङ्गस्ते लिङः सीयुट् इति सीयुटि उटो लोपे लोपो
व्योर्बलीति यलोपे सुदतिथोरिति सुटि उटो लोपे ब्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराज-
भ्राजच्छशां ष इति जस्य पत्वे पढोः कः सि इति पस्य कत्वे आदेशप्रत्यययो-
रिति सीयुटः सस्य पत्वे सुटः सस्य पत्वे च घृना घृरिति घृत्वे संयोगे च ॥ लृक्षीष्ट ॥
लुबस्ते ल्बौ च्छेः सिचि इचो लोपे झलो झलीति सिचः सलोपे लिङ्सिचावात्मने-
पदेष्चिति सिचः कित्त्वे कित्त्वाट्टणामावे ब्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां
ष इति जस्य पत्वे घृत्वे लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वङुदात्त इति अटि ॥ असृष्ट ॥ आतामि
न्लौ च्छेः सिचि इचो लोपे ब्रश्चेति जस्य पत्वे पढोः कः सीति पस्य कत्वे आदेशप्रत्य-
ययोरिति सिचः सस्य पत्वे संयोगे अटि च ॥ असृक्षाताम् ॥ मृष तितिक्षायां घातुरस्त्यग्रे
लटस्तिपि इयनि ॥ मृष्यति ॥ लटस्ते इयनि च ॥ मृष्यते ॥ लिटस्तिपि तिपो णळि लिटि
घातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे ह्लादिः शेष इत्यभ्यासलोपे उरत् इत्यभ्यासन्कारस्य
रपरे अदादेशे पुनर्ह्लादिः शेष इति रलोपे ममृष अ इति जातं तत्र पुगन्तलघूपध-
स्येति गुणे कृते ॥ ममर्ष ॥ षळि इटि ॥ ममर्षिथ ॥ आत्मने० यासि धासः से इति
धासः से इति घातुद्वित्वे अभ्यासपलोपे उरत् इति अभ्यासन्कारस्य रपरे अदादेशे पुन-
र्ह्लादिः शेष इति रलोपे सस्य पत्वे च ॥ ममर्षिणे ॥ लुटो मध्यमैकपचने सिपि स्थ-
तासी लृलुटोरिति तासी इकारलोपे आर्द्धधातुकस्येड्वल्लादेरिति इटि तास-
स्त्योलौप इति सलोपे गुणे च ॥ मर्षितासि ॥ लुट आ० प० प्रथमैकपचने धासि धासः
से तासी इलोपे इटि तासस्त्योलौप इति सलोपे गुणे च ॥ मर्षितासे ॥ लटस्तिपि स्थ-
तासी लृलुटोरिति ध्ये आर्द्धधातुकस्येड्वल्लादेरिति इटि पुगन्तलघूपधस्येति
गुणे सस्य पत्वे च ॥ मर्षिष्यति ॥ आ० प० लटस्ते स्वे इटि गुणे सस्य पत्वे दित् आत्म-
नेपदानां टेरे इति टेरेत्वे ॥ मर्षिष्यते ॥ णह बन्धने घातुरस्त्यग्रे लटस्तिपि इयनि णो
न इति णस्य नत्वे च ॥ नह्यति ॥ आत्मनेप० लटस्ते इयनि णो न इति णस्य नत्वे
टेरेत्वे ॥ नह्यते ॥ लिटस्तिपि तिपो णळि लिटि घातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे ह-
लादिः शेष इति अभ्यासहलोपे अत उपधाया इति वृद्धो ॥ ननाह ॥ आ० प०
लटस्ते लिटि घातोर्थेति घातुद्वित्वे ह्लादिः शेष इति अभ्यासहकारलोपे लिटस्त-
प्रयोरेदिरेच् इति तकारस्य एशि कृते वृत्ते च अत एकहल्मध्येनादेशादेर्लिटि
इत्येनाभ्यासलोपपूर्वमकारस्य एकारत्वे च ॥ नेहे ॥ प० प० मध्यमैकपचने यळि लिटि
घातोरिति घातुद्वित्वे ह्लादिः शेष इति हलोपे उपदेशोक्त इति इङभावे महो

॥ अथ तिङन्ते स्वादिगणप्रकरणम् ॥

पुण् अभिपद्ये १ ॥ स्वादिभ्यः श्रुः । ३ । १ । ७ ३ । श्रुः ऽपवादेः । सुनन्ति सुनुवः । हु-
श्रुवोरिति यण् । सुन्वति सुन्वः सुनुवः । मुनुते सुन्वाते सुन्वते । सुन्वहे सुनुवहे सुपाव सुपुवे

धः इति हस्य धत्वे अणस्तथोर्धोऽधः इति यस्य धत्वे झलां जश् झशीति पूर्व-
धस्य दत्वे ॥ ननद् ॥ आदिनियमात् पक्षे इति कृते अत एकहल्मध्येऽनादेशादे-
र्लिटि इत्यभ्यासलोपपूर्वमकारस्य एकारे कृते ॥ मेहिध ॥ लुट्स्तिपि स्यतासी लृट् लुटो-
रिति तासी लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो कृते डित्त्वमगर्वाद्भगस्यापि ढेलीं
नहता इति जातं तत्र नहो ध इति हस्य धत्वे अणस्तथोर्धोऽध इति तकारस्य ध-
कारे झलां जश् झशीति पूर्वधस्य दत्वं ॥ नन्दा ॥ लुट्स्तिपि स्ये नहो ध इति हस्य
धत्वे खरि चेति धस्य तकारे च कृते ॥ नत्त्यति ॥ आ० प० लट्स्ते ढेलेणे च ॥ नत्त्यते ॥
लुट्स्तिपि चिल लुङीति प्ली प्लेः सिच् इति सिचि इवो लोपे नहो ध इति हस्य
धत्वे खरि चेति धस्य तकारे वद्वजहलन्तस्याच इति दृष्टी इत्यञ्चेति तिप इकार-
लोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति इति लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वद्भुदात्तः इति अटि च ॥ अना-
त्तीत् ॥ आ० प० लुङ्स्ते प्ली प्लेः सिचि इवो लोपे अटि झलो झलीति सलोपे नहो
ध इति हस्य धत्वे अणस्तथोर्धोऽध इति तकारस्य धकारे झलां जश् झशीति
धस्य दत्वे ॥ अनद् ॥ इति दिवादयः संपूर्णाः ॥

श्रीसङ्गरुद्रपाञ्चकण्ठेशालम्बवलादिदं ॥ यथामति गवाऽलेखि क्षन्तञ्चं स्वचितं पुनः ॥

पुण् अभिपद्ये धातुर्वर्ततेऽप्रे लट्स्तिपि स्वादिभ्यः श्रुः इति श्री धात्वादेः पः सः
इति पस्य सत्वे सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे च ॥ मुनोनि ॥ तति श्री सार्व-
धातुकमपित् इति तसो जिह्वकात् कृति चेति गुणभावे ॥ मुनुतः ॥ श्री शेरम्भादेशे
श्री हुश्रुवोः सार्वधातुके इति यणि ॥ मुन्वति ॥ आ० प० लट्स्ते स्वादिभ्यः
श्रुः इति श्री टित आत्मनेपदानां ढेरे इति ढेले ॥ मुनुते ॥ आतामि हुश्रुवोः
सार्वधातुके इति यणि ढेले धात्वादेः पः स इति पस्य सत्वे ॥ मुन्वाणे ॥ ते
धात्वादेः पः स इति पस्य सत्वे आत्मनेपदेष्वनन्त इति अस्य अदोदेशे हु-
श्रुवोः सार्वधातुके इति यणि ॥ मुन्वते ॥ प० प० उत्तमदिवचने यति लोपश्चा-
स्यान्यतरस्यां स्वोः इत्युकारलोपे ॥ मुन्वः ॥ लोपभावपक्षे ॥ मुनुवः ॥ आ० प०
उत्तमदिवचने वही लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्वोः इत्युकारलोपे दित आत्मने-
पदानां ढेरे इति ढेले ॥ मुन्वहे ॥ लोपभावपक्षे इति पस्य सत्वे ॥ मुनुवहे ॥ जिह्वकात्

सोता सुनु सुनवानि सुनवै सुनुवात् सूयात् ॥ स्तुसुधूब्भ्यः परस्मैपदेषु । ७१ ।
 ७२ । एभ्यः सिच इट् स्यात् परस्मैपदेषु । असावीत् असोष्ट । चिन् चयने २ चिनोति
 चिनुते ॥ विभाषा चैः । ७३ । ५८ । अभ्यासात्परस्य कृत्वं वा स्यात्सनि लिटि च ।

तिपो णलि धात्वादेः पः स इति पस्य सत्वे लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे आदेश-
 प्रत्यययोरिति सस्य पत्वे अचोऽङ्गिति इति वृद्धौ एचोयवायाव इति आशि कृते
 ॥ मुपाव ॥ आ० प० लिटस्ते धात्वादेः पः सः इति पस्य सत्वे लिटि धातोरिति
 द्वित्वे लिटस्तद्गुणोरेशिरेच् इति एशि कृते आदेशप्रत्यययोरिति सस्य पत्वे
 अचि भ्रुधातुभ्रुवां य्वोरियङ्वङौ इति उवङि कृते ॥ मुपुवे ॥ लुटस्तिपि
 स्यतासी लृलुटोरिति तासी लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो ङात्वे ङित्व-
 सामर्थ्यादिमस्यापि टेलोपे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे ॥ सोता ॥ लोटो मध्यमैकवचने
 सिपि सेहोपिच्चेति सेहो स्वादिभ्यः भ्रुः इति श्री शकारलोपे उत्तञ्च प्रत्ययाद-
 संयोगपूर्वात् इति हेर्लुकि ॥ सुनु ॥ लोट उच्चमैकवचने मिथ्यागते मेर्निः इति
 मेर्नित्वे आहुत्तमस्य पिच्चेति आटि स्वादिभ्यः शुः इति श्री सार्वधातुकार्ध-
 धातुकयोरिति गुणे एचोयवायाव इति अवादेशे च ॥ सुनवानि ॥ आ० प० लोट
 उच्चमैकवचने इटि स्वादिभ्यः भ्रुः इति श्री आहुत्तमस्य पिच्चेति आटि आट-
 ष्वेति वृद्धौ अचिभ्रुधातुभ्रुवां य्वोरियङ्वङौ इत्युवङि कृते ॥ सुनुवै ॥ विधिलिङ-
 क्षापि श्री यामुटि उटो लोपे लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपे हतश्चेति तिप इकार-
 लोपे ॥ सुनुयात् ॥ आशीर्लिङ्क्षपि यामुटि उटो लोपे हतश्चेति तिप इकारलोपे स्कोः
 संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपे अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ इति अजन्ताङ्गस्य दीर्घत्वे ॥
 सूयात् ॥ लुङ्क्षपि च्लि लुङीति ष्यै ष्लेः सिच इति सिचि इचो लोपे अटि अनु
 स् ति इति जातं तत्र स्तुसुधूब्भ्यः परस्मैपदेषु इति सिच इटि अनु इ स् ति
 इति जातं तत्र हतश्चेति तिप इकारलोपे सिचि घृङिः परस्मैपदेषु इति
 वृद्धौ एचोयवायाव इति आशि कृते असाविस्त् इति जातं तत्र अस्तिसिचो-
 ऽपृच्चेति इति ईटि इट् ईटि इत्यनेन सलोपे दीर्घत्वे च ॥ असावीत् ॥ आ० प० लुङ्ले
 ष्यौ ष्लेः सिचि इचो लोपे अटि आदेशप्रत्यययोरिति सस्य पत्वे सार्वधातुका-
 र्धधातुकयोरिति गुणे घृत्वे च ॥ असोष्ट ॥ चिन् चयने धातुरस्योपे लटक्षपि श्री
 गुणे च ॥ चिनोति ॥ आ० प० लटस्ते श्री टेल्वे च ॥ चिनुते ॥ लिटक्षपि तिपो
 णलि लिटि धातोरिति धातुद्वित्वे विभाषा चैः इति कुत्वे चिकि अ इति जातं तत्र
 अचोऽङ्गिति इति वृद्धौ एचोयवायाव इति आशि च कृते ॥ चिकाय ॥ पुस्त्याभा-

१ विभाषाचैः । चिनोतिश्चि मुपाव इति लघुवर्तने चान्द्रिभ्योर्मेरिषतः शच् लिटोरिति च । चनुपराद-
 र्णं निर्णयति चिकिषा ॥

चिकाय चिचाय चिचये चिच्ये अचैपीत् अनेष्ट । सृज् आच्छदने ३ मृजोति सृजुते ॥
 शर्पूर्वाः खयः ॥ ७१४१३१ ॥ अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः क्षिप्यन्तेऽन्ये हला लुप्यन्ते ।
 तस्तार तस्तारतुः तस्तरे । गुणोर्तीति गुणः । स्यात् ॥ ऋतश्च संयोगादेः ॥ ७१२४३१ ॥
 ऋदन्वातसंयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिङ्गा स्वात्तङि । स्तरिपीष्ट सृष्टीष्ट अस्तरिष्ट अस्तृष्ट ।
 धूज् कम्पने ४ धूनोति धूनुते दुधाव । स्वरतीति वेद् । दुधविथ दुधोय ॥ ऋयुकः

वपक्षे ॥ चिचाय ॥ आ० प० लिटस्ते धातुद्वित्वे लिटस्तद्वयोरेशिरेच् इति तकारस्य
 एशि विभाषा चेः इति कुत्वे इको यणच्येति यणि च ॥ चिच्ये ॥ गुरुभानावपक्षे
 ॥ चिच्ये ॥ लुङस्तिपि च्छी च्छेः सिचि इचो लोपे अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्ति-
 सिचोऽपृक्ते इति ईटि सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धौ ॥ अचैपीत् ॥ आ०
 प० लुङ्लो च्छी सिचि इचो लोपे अटि सत्य पत्वे घृत्वे गुणे च ॥ अचेष्ट ॥ सृज् आच्छदने
 धातुरस्यग्रे लटस्तिपि श्री गुणे अट्कुप्वाङ्मुन्यवायेपीति नस्य गत्वे ॥ सृजोति
 ॥ लिटस्तिपि तिपो णळि लिटि धातोर्नभ्यांसस्येति धातोर्द्वित्वे सृ सृ अ इति जातं तत्र
 उरत् इत्यभ्यासप्रकारस्य स्परे अदादेशे शर्पूर्वाः खय इत्यनेन सकारलोपे तत् सृ अ इति
 जाते हलादिः शेष इति रलोपे अचोऽङ्गिति इति वृद्धौ ॥ तस्तार ॥ अगुसि । तस्त-
 रतुः ॥ लिटस्ते धातुद्वित्वे उरत् इत्यभ्यासप्रवर्णस्य अदादेशे शर्पूर्वाः खयः इति सलोपे
 लिटस्तद्वयोरेशिरेच् इत्येति गुणान्तलघूपधस्य चेति गुणे च ॥ तस्तरे ॥ आर्षा-
 लिङस्तिपि यासुटि उटो लोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे गुणोर्तीति गुणे स्कोः संयो-
 गाद्योरन्ते चेति सलोपे च ॥ स्यात् ॥ आ० प० आर्षालिङ्गस्ते लिङः सीयुट्
 इति सीयुटि उटो लोपे ऋतश्च संयोगादेः इत्यनेन इटि सुट् तिथोरिति मुटि उटो
 लोपे गुणोर्तीति गुणे सत्य पत्वे ॥ स्तरिपीष्ट ॥ इङ्भावपक्षे ॥ सृष्टीष्ट ॥ लुङ्लो च्छी
 च्छेः सिचि इचो लोपे अटि ऋतश्च संयोगादेः इति इटि सत्य पत्वे घृत्वे गुणे च
 ॥ अस्तरिष्ट ॥ इङ्भावपक्षे ॥ अटि च्छी च्छेः सिचि इचो लोपे उश्चेति सिचः कित्त्वे कि-
 चात् किति चेति गुणामावे ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपे च ॥ अस्तृष्ट ॥ धूज् कम्पने
 धातुरस्ति तदग्रे लटस्तिपि श्री गुणे च ॥ धूनोति ॥ आ० प० लुङ्लो श्री कित्वाट्णा-
 मावे टित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्वे च ॥ धूनुते ॥ लिटस्तिपि तिपो णळि
 लिटि धातोरिति द्वित्वे ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे अभ्यासे चर्चेति घस्य दत्वे अचोऽ-
 ङ्गिति इति वृद्धौ एचोऽयवायाव इति आत्रि च ॥ दुधाव ॥ थङि स्वरतिसृ-
 तिसूयतीति वेटि गुणे आत्रि च ॥ दुधविथ ॥ इङ्भावपक्षे धातुद्वित्वे अभ्यासे चर्चेति
 घस्य दत्वे सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे च ॥ दुधोय ॥ लिट उत्तमद्विवचने
 वे ऋयुकः किति इत्यनेन परमपि सरत्यादिविकृतं वाञ्छित्वा निषेधे प्राप्ते कृसृष्टृ-

तुतोदिथ तुतुदे तोत्ता अतौत्सीत् अतुत्ता । णुद प्रेरणे २ नुदति नुदते नुतोद नोत्ता ।
भ्रस्ज पाके ३ ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । सख्य श्रुतेन शः । शस्य जश्तेन जः । भृजति
भृजते ॥ भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् । ६।४।४७। भ्रस्जे रेफस्योपधायाश्च
स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके । मित्रादन्त्यादचः परः स्वानपटीनिर्देशाद्रोपधयोनि-

दिथ ॥ आत्मनेपदेषु लिट्स्ते लिटि धातोर्नभ्यासस्येति द्वित्वे हलादिः शेष
इति दलोपे कृति चेति गुणमावे लिटस्तद्वयोरेशिरेच् इत्येति ॥ तुतुदे ॥ लृट्सो
स्यतासी लृट्ठोरिति तासी लृटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो डाल्वे द्वित्वसा-
मर्थ्यादभस्यापि टेलोपे खरि चेति दस्य तकारे पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणे ॥ तोत्ता ॥
लृट्स्तिपि चिल लृङीति च्ली च्लेः सिच् इति सिचि इचो लोपे लृङ्लङ्लृङ्लङ्क्ष-
तुदात्त इति अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचोपृक्ते इति ईटि खरि चेति
दस्य तत्वे वद्वज्जहलन्तस्याच इति वृद्धौ च ॥ अतौत्सीत् ॥ आ० प० लृट्स्ते च्ली
च्लेः सिचि इचो लोपे झलो झलीति सलोपे खरि चेति दस्य तत्वे ॥ अतुत्ता ॥ णुद प्रे-
रणे धातुर्वर्धति तदग्रे लृट्स्तिपि तुदादिभ्यः शः इति शे णो न इति णस्य नत्वे
॥ नुदति ॥ आ० प० लृट्स्ते शे टेल्वे च ॥ नुदते ॥ लिट्स्तिपि तिपो णटि धातुद्वित्वे
दलोपे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे ॥ नुतोद ॥ आ० प० लिट्स्ते धातुद्वित्वे दलोपे लिट्-
स्तद्वयोरेशिरेच् इत्येति ॥ नुतुदे ॥ लृट्स्तिपि तासी तिपो डाल्वे द्वित्वसामर्थ्यादभस्यापि
टेलोपे खरि चेति दस्य तत्वे गुणे च ॥ नोत्ता ॥ भ्रस्ज पाके धातुर्वीवरीत्यग्रे लृट्स्तिपि तुदा-
दिभ्यः श इति शे द्वित्वे ग्रहिज्येति संप्रसारणे कृते भ्रस्ज अ ति इति जातं तत्र स्तोः
श्रुना श्रुरिति सस्य शत्वे झलां जश् झशीति शस्य जत्वे च ॥ भृजति ॥ आ० प०
लृट्स्ते टेल्वे च ॥ भृजते ॥ लिट्स्तिपि तिपो णटि लिटि धातोर्नभ्यासस्येति धातुद्वित्वे भ्रस्ज
भ्रस्ज अ इति जातं तत्र हलादिः शेष इति हलो लोपे भ्रस्ज अ इति जाते अभ्यासे
चर्चेति भस्य कत्वे वभस्ज इति जातं तत्र भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्यामिति
रेफस्य उपधीभूतस्य तस्य च स्थाने रम् प्राप्तः स कुत्र स्यात् मिदचोऽन्त्यात्पर इति अ-
न्त्याङ्गकारोत्तरवर्तिनोऽकारालोपे रमि जाते वभ रम् ज् अ इति जातं तत्र नकारस्य हल-
न्यमित्यनेन रेफोत्तरवर्त्यकारस्य चोपदेशेऽजनुनासिक इत् इति इत्संज्ञायां कृतायां
तस्य लोप इति तयोर्लोपे च कृते ॥ वभर्ज ॥ रमभावपक्षे तु भ्रस्ज भ्रस्ज अ इति स्थिते
हलादिः शेष इति हलां लोपे अभ्यासे चर्चेति भस्य कत्वे स्तोः श्रुना श्रुरिति

१ यत्र छानिर्दिष्टः स्थानपक्षश्च निर्दिश्य विधीयते स तत्स्थाने भवति । इत्येवमपीत्यादि यथादिष्यत् ।
प्रकृते तु रमोनिर्दिष्टस्यानिकलाद्रोपणयोः स्थाने न भवति । एवं चास्मात्पददेरात्वे भवतो यथाभ्यः प्र-
त्ययानामत्वे । केचित्तिदमप्युक्तमिति वदन्ति । तथाहि । सन् । क्विन् लोपधास्यान्वतरस्याम् । ६।४।४५।
इत्येतत्सूत्रालोप इत्यनुवर्त्य भ्रस्जो रोपधयोर्लोपो भवति रमत्वात् इति ॥

अभ्राक्षीत् अभष्ट अभष्ट । कृष विलेखने ऽ कृषति कृषते चकृष चकृषे ॥ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् । ६।१।५९। उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्बा स्याज्जला-
दावकिति । ऋष्टा कर्था कृक्षीष्ट । (स्पृशमृशकृषतृपट्पां च्लेः सिज्वा वाच्यः) अकाक्षीत्
अकाक्षीत् अकृक्षत् अकृष्ट अकृक्षाताम् अकृक्षत् अकृक्षव । अकृक्षाताम् अकृक्षन्त । मिल

सीतिपस्य कत्वे इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति ईटि आदेशप्रत्य-
ययोरिति सिचः सस्य पत्वे वदव्रजहलन्तस्याच इति वृद्धौ अटि च कृते ॥ अभ्राक्षीत् ॥
रमभावपक्षे च्लौ च्लेः सिचि इचो लोपे स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपे व्रश्चेति जस्य
पत्वे षढोः कः सीति पस्य कत्वे इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति
ईटि सस्य पत्वे वदव्रजहलन्तस्येति वृद्धौ अटि च ॥ अभ्राक्षीत् ॥ आ० प० लुङ्क्ते
च्लौ च्लेः सिचि इचो लोपे अटि अस्जो रोपधयोरिति रमि झलो झलीति सलोपे
व्रश्चेति जस्य पत्वे घृत्वे च ॥ अभष्ट ॥ रमभावपक्षे च्लेः सिचि झलो झलीति सिचः स
लोपे स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपे व्रश्चेति जस्य पत्वे घृत्वे अटि च कृते ॥ अभष्ट ॥
कृष विलेखने धातुरस्ति तदग्रे तुदादिभ्यः श इति शे ॥ कृषति ॥ आ० प० । टेरत्वे ॥
कृषते ॥ लिट्स्तिपि तिपो णलि लिटि घातोरिति धातुद्वित्वे हलादिः शेष
इति हल्लोपे उरत् इति अभ्यासऋवर्णस्य अति रलोपे कुहोश्चुरिति कस्य पत्वे
पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणे च ॥ चकृष ॥ आ० प० लिट्स्ते धातुद्वित्वे हलो
लोपे कस्य पत्वे लिट्स्तज्ञयोरेशिरेच् इलेशि ॥ चकृषे ॥ लुट्स्तिपि स्य-
तासी लुट्दोरिति तासी लुटः प्रथमस्येति तिपो ङात्वे वित्त्वसामर्थ्यादिभ-
स्यापि टेलोपे अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यामित्यमि मलोपे इको य-
णचीति यणि घृत्वे च ॥ ऋष्टा ॥ अमभावपक्षे गुणे कृते ॥ कर्था ॥ आशीर्लिङ्स्तिपि या-
मुटि उटो लोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपे च ॥
कृष्यात् ॥ आ० प० आशीर्लिङ्क्ते लिङः सीयुद् इति सीयुटि उटो लोपे यलोपे सुट्तिधो-
रिति सुटि उटो लोपे सस्य पत्वे घृत्वे च कृष् सीष्ट इति जातं तत्र षढोः कः सीति पस्य
कत्वे सस्य पत्वे संयोगे च कृते ॥ कृक्षीष्ट ॥ लुङ्स्तिपि च्लि लुङ्गीति च्लौ स्पृशमृश-
कृषतृपट्पां च्लेः सिज्वा वाच्य इति सिचि इचो लोपे अनुदात्तस्य चर्दु-
पधस्यान्यतरस्यामित्यमि कृ अग् प् स् ति इति जातं तत्र मलोपे यणि अटि इत-
श्चेति तिप इकारलोपे षढोः कः सीति पस्य कत्वे आदेशप्रत्यययोरिति सिचः सस्य
पत्वे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति ईटि वदव्रजहलन्तस्याच इति वृद्धौ ॥ अकाक्षीत् ॥
अमभावपक्षे सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धौ ॥ अकाक्षीत् ॥ तिचोऽभावे च
शाल इगुपधादनिटः कस इति च्लेः कसादेशे कृते ककारस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते
अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे षढोः कः सीति पस्य कत्वे सस्य पत्वे संयोगे च कृते

सङ्गमे ५ मिलति मिलते मिमेल मेलिता अमेळीत् । मुञ्च मोचने ६॥ शे मुचादी-
नाम् । ७।१।५।९। मुञ्चिष्विद्लुप्सिचकृतस्विद्विशां नुम् स्यात् शे परे । मुञ्चति मु-
ञ्चते मोक्ता मुच्यात् मुक्षीष्ट अमुचत् अमुक्त अमुक्षाताम् । लुप्त् छेदने ७ लुम्पति लुम्पते
लोप्ता अलुपत् अलुप्त । विद् लामे ८ विन्दति विन्दते विवेद विधिदे । व्याघ्रभूतिमते

॥ अकृक्षत् ॥ आ० ५० लुङ्स्ते च्छौ च्छेः सिचि इचो लोपे अटि झलो झलीति तिचः सलोपे
पुत्रे च ॥ अकृष्ट ॥ आतामि पस्य कृत्वे सस्य पत्वे संयोगे अटि च ॥ अकृक्षातां ॥ लुङ्गे शे शस्य
आत्मनेपदेष्वनन्त इत्यदादेशे पस्य कृत्वे सस्य पत्वे अटि संयोगे च ॥ अकृक्षत् ॥
मिल संगमे धातुरस्त्वग्रे छटस्तिपि तुदादिभ्यः श इति शे ॥ मिलति ॥ आ० ५० लट्स्ते
टेरेत्ये च ॥ मिलते ॥ छिटस्तिपि तिपो णळि लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्विवे हला-
दिः शेष इति छलोपे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे ॥ मिमेल ॥ लुङ्स्ते स्यतासी ल-
लुङ्गोरिति तासौ आर्द्धधातुकस्येति इटि लुङ्गः प्रथमस्येति तिपो ङात्वे ङित्साम-
र्थ्यादमस्यापि टेरेपे पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणे ॥ मेलिता ॥ लुङ्गस्तिपि च्लि
लुङ्गीति च्छौ च्छेः सिचि इति सिचि इचो लोपे लुङ्गल्लङ्गल्लङ्गश्चलुङ्गदात्त इति
अटि इत्तश्चेति तिप इकारलोपे आर्द्धधातुकस्येड्वल्लादेरिति इटि अस्तिसिचो-
ऽपृक्ते इति ईटि इट ईटि इति सलोपे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे च ॥ अमेळीत् ॥ मुञ्च
मोचने धातुर्धर्ततेऽग्रे छटस्तिपि तुदादिभ्यः श इति शे शे मुचादीनामिति
नुमि उम्नागलोपे अनुस्वारे परसवर्णे ॥ मुञ्चति ॥ आ० ५० लट्स्ते शे नुमि टे-
रेत्ये च ॥ मुञ्चते ॥ लुङ्गस्तिपि तासौ तिपो ङात्वे ङित्सामर्थ्यादमस्यापि टेरेपे
चोः कुरिति चस्य कृत्वे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे च ॥ मोक्ता ॥ आशीर्लिङ्गस्तिपि
यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङिञेति यासुटि उटो लोपे इत्तश्चेति तिप इकारलोपे स्काः
संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपे ॥ मुच्यात् ॥ आ० ५० आशीर्लिङ्गस्ते लिङ्गः सीयुङ्
इति सीयुटि उटो लोपे लोपो व्योरिति यलोपे चोः कुरिति कृत्वे आदेशमत्यय-
योरिति सस्य कृत्वे संयोगे सुट् तिथोरिति सुटि उटो लोपे पुत्रे च ॥ मुक्षीष्ट ॥ लुङ्गस्तिपि
च्लौ पुपादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेष्विति च्छेः अटि इत्तश्चेति तिप इकारलोपे अटि
च ॥ अमुचत् ॥ आ० ५० लृङ्गस्तिपि च्छौ च्छेः सिचि इचो लोपे झलो झलीति सलोपे
चोः कुरिति चस्य कृत्वे अटि च ॥ अमुक्त ॥ आतामि । अमुक्षाताम् ॥ लुप् छेदने
धातुरस्त्वग्रे छटस्तिपि शे शेमुचादीनामिति नुमि उम्लोपे नञ्वापदान्तस्य झ-
लीति नस्यानुस्वारे अनुस्वारस्य ययि परसवर्णे इति परसवर्णे ॥ लुम्पति ।
आ० ५० लट्स्ते शे टेरेत्ये शे मुचादीनामिति नुमि उम्नागलोपे नस्यानुस्वारे अनुस्वारस्य
च परस्वत्ये ॥ लुम्पते ॥ लुङ्गस्तिपि स्यतासी ललुङ्गोरिति तासौ तिपो ङात्वे ङित्त्वात्
टेरेपे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे ॥ लोप्ता ॥ लुङ्गस्तिपि च्लि लुङ्गीति च्छौ पुपादिद्यु-

सद् । वेदिता । भाष्यमतेऽनिट् । परिवेत्ता । पिच् क्षरणे ९ सिञ्चति सिञ्चते ॥ लि-
पिसिचिह्रश्च ॥ ३१॥ ५३॥ एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् । असिचत् ॥ आत्मनेपदेष्वन्य-
तरस्याम् ॥ ३१॥ ५४॥ लिपि सिचि ङः परस्य च्लेरङ् वा । असिचत असिक्त । लिप
उपदेहे १० उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति लिम्पते लम्पा अलिपत् अलिपत अलिप्त । इति
उभयपदिनः । कृती छेदने ११ कृन्तति चकर्त कर्तिता कर्तित्यति कर्त्स्यति अकर्तान् ।

ताद्युदित इति च्लेरङि कृते अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे च ॥ अलुपत् ॥ आ०
प० लुङ्मते च्लौ च्लेः सिच् इति सिचि इचो लोपे झलो झलीति सलोपे अटि च ॥
अलुप्त ॥ धिदु लामे धातुरस्ति तदग्रे लटस्तिपि तुदादिभ्यः श इति शे शे मुचादी-
नामिति नुमि उमो लोपे ॥ विन्दति ॥ आ० प० लटस्ते शे नुमि टेरेवे च ॥ विन्दते ॥ छिट-
स्तिपि तिपो णलि धातुद्वित्वे शेषह्रस्वलोपे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे ॥ धिवेद ॥ आ० प०
लिटस्ते लिटि धातोरनभ्यासस्येति धातुद्वित्वे हलादिः शेष इति दलोपे लिट-
स्तद्धयोरेशिशेच् इत्येति ॥ विधिदे ॥ लुटस्तिपि स्यतासी लृलुटोरिति तासी लृटः
प्रथमस्य डारौरस इति तिपो डत्वे ङित्वाट्टिलोपे गुणे च व्याघ्रभूतिमते सेद् तत्
आर्द्धधातुकस्येड्वल्लादेरिति इटि ॥ वेदिता ॥ भाष्यमते इडभावात् खरि चेति दस्य
तकारे कृते ॥ वेत्ता ॥ एवं परिपूर्वकविदूधातोर्लुटस्तिपि ॥ परिवेत्ता ॥ पिच् क्षरणे धातुर्धर्तते तदग्रे
लटस्तिपि शे शे मुचादीनामिति नुमि धात्वादेः षः स इति पस्य सत्वे अनुस्वारे परसवर्णे
च कृते ॥ सिञ्चति ॥ आ० प० लटस्ते ॥ सिञ्चते ॥ लुङ्मते च्लौ लिपि-
सिचि ह्रश्चेति च्लेरङि अटि तिप इकारलोपे च ॥ असिचत् ॥ आ० प० लुङ्मते च्लौ आ-
त्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति च्लेरङि अटि ॥ असिचत ॥ च्लेरङोऽभावे च्लेः सिचि इचो
लोपे झलो झलीति सलोपे चोः कुरिति चस्य कत्वे अटि च ॥ असिक्त ॥ लिप उपदेहे
धातुरस्ति तदग्रे लटस्तिपि तुदादिभ्यः श इति शे शे मुचादीनामिति नुमि ॥ लिम्पति ।
आ० प० लटस्ते शे नुमि टेरेवे च ॥ लिम्पते ॥ लुटस्तिपि स्यतासी लृलुटोरिति
तासी लृटः प्रथमस्येति तिपो डत्वे ङित्वाट्टिलोपे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे ॥ वेत्ता ॥
लुङ्मते च्लौ लिपिसिचिह्रश्चेति च्लेरङि अटि तिप इकारलोपे च ॥ अलिपत् ॥
आ० प० । लुङ्मते च्लौ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति अङि अटि । अलिपत ॥ अङो-
ऽभावे ॥ अलिप्त ॥ इत्युभयपदिनः ॥ कृती छेदने धातुरस्येते तुदादिभ्यः श इति शे शे
मुचादीनामिति नुमि अनुस्वारे परसवर्णे च कृते ॥ कृन्तति ॥ छिटस्तिपि तिपो णलि
लिटि धातोरिति द्वित्वे हलादिः शेष इत्यभ्यासतत्कारलोपे षरत् इति रपरे अङ्गदेशे
हलादिः शेष इति रलोपे कुहोश्चुरिति कस्य कत्वे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे ॥
चकर्त ॥ लुटस्तिपि तासी तिपो डत्वे इटि गुणे च ॥ कर्त्तता ॥ लृटस्तिपि स्वे सेसि-

रिद परिघाते १२ रिन्दति चिखेद सेत्ता । पिश अवयवे १३ पिशति पेशिता । ओ-
ग्रश् छेदने १४ वृश्चति वग्रश् वग्रश्चि वग्रष्ठ ग्रश्चिता ग्रष्टा ग्रश्चिष्यति ग्रश्च्यति ग्रश्चात् ।

चिकृतचृतछृदत्तदृत्त इति पक्षे इटि पुगन्तलघूपधस्येति गुणे सस्य पत्वे ॥
कान्तिथ्यति ॥ इडभावे । कर्त्यति ॥ छट्तिपि ष्ठी छेः सिचि इचो लोपे आर्द्धधा-
तुकस्येति इटि इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्तिस्तिचोऽपृक्ते इति ईटि इट ईटि
इति सलोपे दीर्घस्य गुणे अटि च ॥ अकर्तात् ॥ बिद परिघाते घातुरस्यमे तुदादिभ्यः
श इति शे शे मुचादीनामिति नुमि ॥ खिन्दति ॥ लिट्तिपि तिपो णळि लिटि
धातोर्नभ्यासस्येति द्वित्वे हलादिः शेष इति रलोपे कुहोश्चुरिति खल्य छवे
अभ्यासे चर्चति छस्य चत्वे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे ॥ चिखेद ॥ छट्तिपि
स्वतासी ललुटोरिति तासौ तिपो ङात्वे ङित्वाङिलोपे स्वरि चेति दत्त तकारे गुणे ॥
सेत्ता ॥ पिश अवयवे तुदादिभ्यः श इति शे शे मुचादीनामिति नुमि ॥ पि-
शति ॥ लुट्तिपि स्वतासी ललुटोरिति तासौ लुटः प्रथमस्य डारौरस इति
तिपो ङात्वे ङित्वाङिलोपे इटि गुणे च ॥ पेशिता ॥ ओग्रश् छेदने घातुर्नर्तते तदमे छट्तिपि
तुदादिभ्यः श इति शे उपदेशेऽजनुनासिक इदिति ओकारस्य ङकारस्य चोस-
ज्ञाया लोपे च कृते ग्रहिज्येति सूत्रेण सप्रसारणे संप्रसारणाच्चेति सूत्रेण पूर्वरूपे
च कृते ॥ वृश्चति ॥ लिट्तिपि तिपो णळि लिटि धातोर्विति द्वित्वे सप्रसारणे तदाध्रय
च कार्यं बलमदिति वचनात् पूर्व लिट्यभ्यासस्योभयेपामित्यभ्याससप्रसारणे वृश्च
ग्रश् अ इति जात सत्र उरत् इत्यभ्यासनवर्णस्य रपरे अदादेशे वर्ध् ग्रध अ इति जाते
हलादिः शेष इति हलो लोपे ॥ वग्रश् ॥ थळि द्वित्वे लिट्यभ्यासस्येति सप्रसारणे
उरत् इत्यभ्यासनवर्णस्य अदादेशे हलादिः शेष इति हलो लोपे स्वरतिसूतिसूयति-
धूज्जुदितो वेति पक्षे इटि ॥ वग्रश्चि ॥ इडभावे द्वित्वे हलोपे सप्रसारणे अभ्यासकवर्णस्य
रपरे अदादेशे कृते च हलादिः शेष इति रलोपे वग्रश्चि इति जाते शालस्यासिद्धत्वात्
स्कोरिति सलोपे व्रश्चभ्रस्जेति शस्य पत्वे घुना घुरिति थस्य छवे ॥ वग्रष्ठ ॥ लुट्तिपि
स्वतासी ललुटोरिति तासौ स्वरतिसूतिसूयतिधूज्जुदितो वेति इटि लुटः
प्रथमस्य डारौरस इति तिपो ङात्वे ङित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपे ॥ ग्रश्चिता ॥
इडभावे शालस्यासिद्धत्वात् स्कोरिति सलोपे व्रश्चभ्रस्जेति शस्य पत्वे घुना घुरिति
तकारस्य टकारत्वे ॥ ग्रष्टा ॥ छट्तिपि स्वतासीति स्ये स्वरतिसूतिसूयतिधूज्जु-
दितो वेति इटि सस्य पत्वे ॥ ग्रश्चिष्यति ॥ इडभावे । ग्रश्च्यति ॥ आशीर्ङिङितिपि
घासुइपरसंपदेपूदात्तो ङिबेति बागुटि उलो लोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे
ग्रहिज्याचयिच्यधीति सप्रसारणे संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपे कृते ॥ वृश्चात् ॥

अग्रशीत् । अग्राक्षीत् । व्यच व्याजीकरणे १५ विचति विव्याच विविचतुः व्यचिता व्यचिष्यति विच्यात् अव्याचीत् अव्यचीत् । व्यचेः कुटादित्वमनसीति तु नेह प्रवर्तते । अनसीति पर्युदासेन कुन्मात्रविषयत्वात् । उछि उच्छे १६ उच्छति । उच्छः कणश आदानं कणियाद्यर्जनं शीलमिति यादवः । ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेण १७ ऋच्छति । ऋच्छत्पूतामिति गुणः । द्विहल्ग्रहणस्याऽनेकहलुपलक्षणत्वानुद् । आ-

लुङ्स्तिपि चिल लुङि इति च्लौ च्लेः सिच् इति सिचि इचो लोपे स्वरतिसृति इति इटि इत्श्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽष्टुक्ते इति ईटि इट ईटि इति सलोपे अटि च ॥ अग्रशीत् ॥ व्यच व्याजीकरणे धातुर्वर्ततेऽग्रे लट्स्तिपि तुदादिभ्यः श इति शे ग्रहिज्यावयिव्यधीति संप्रसारणे संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपादेशे ॥ विचति ॥ लिट्स्तिपि तिपो णळि लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे लि-
व्यभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणे संप्रसारणाच्चेति अकारस्य पूर्वरूपादेशे हलादिः शेष इति शेषहलो लोपे इक्षौ ॥ विव्याच ॥ अतुसि ग्रहिज्यावयिव्य-
धीति धातोः संप्रसारणे संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपे धातुद्वित्वे शेषहलो लोपे ॥ विविचतुः ॥ लुट्स्तिपि स्यतासीति तासी आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः इति इटि तिपो डार्ये द्वित्वसामर्थ्यादभस्यापि ढेर्लोपे ॥ व्यचिता ॥ लट्स्तिपि स्ये इटि च ॥ व्यचिष्यति ॥ आ-
शील्लिङ्स्तिपि यासुद् परस्मैपदपूदान्तो ङिच्चेति यासुटि उटो लोपे इत्श्चेति तिप इकारलोपे ग्रहिज्येति संप्रसारणे संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपे स्फोरिति सलोपे च ॥ विच्यात् ॥ लुङ्स्तिपि चिल लुङीति च्लौ च्लेः सिच् इति सिचि इचो लोपे आ-
र्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति इटि इत्श्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽष्टुक्ते इति ईटि इट ईटि इति सलोपे अतो हलादेर्लघोः इति इक्षौ लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वङ्-
दात्त इति अटि च कृते ॥ अव्याचीत् ॥ वृद्धभावे । अव्यचीत् ॥ व्यचेः कुटादि-
त्वमनसीति वार्तिकमाश्रित्य अव्यच् स् त् इत्यत्र सिचः सकारस्यासुभिन्नत्वात् कुटादित्वं
स्यात् कुटादित्वे च सति गाङ्कुटादिभ्यो ङिणञिङ् इति सस्य द्वित्वं स्यात् द्वित्वे
च सति ग्रहिज्यावयिव्यधीत्यनेन संप्रसारणे प्राप्ते व्यचेः कुटादित्वमन-
सीति वार्तिकस्य असुभिन्नकृदन्तमात्रविषयत्वात् नायं सिचः सकारः कृतप्रत्ययस्यस्ततो
नात्र तस्य वार्तिकस्य प्रवृत्तिरपि जाघटीतीत्यलं पृच्छितेन ॥ उछि उच्छे धातुरस्यग्रे लट्-
स्तिपि शे च ॥ उच्छति ॥ ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेण धातुरस्यग्रे लट्स्तिपि तुदा-
दिभ्यः श इति शे ॥ ऋच्छति ॥ लिट्स्तिपि तिपो णळि लिटि धातोरनभ्यास-
स्येति धातुद्वित्वे उरदिति रपर्ये अकारे हलादिः शेष इति हलो लोपे अत आदे-
रित्यभ्यासदीर्घत्वे तस्माद्बुद्धिहलः इति नुटि उटो लोपे ऋच्छत्पूतामिति गुणे ॥ आनर्द्धः ॥

कुटादीति द्वित्वम् । चुकुटिथ चुकोट चुकुट कुटिता । पुट संश्लेषणे २७ पुटति पुटिता । स्फुट विकसने २८ स्फुटति स्फुटिता । स्फुर स्फुल संचलने ३० स्फुरति स्फुलति ॥ स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः । ८।३।७३। पत्वं वा स्यात् । निष्फुरति निःस्फुरति । गू स्तवने ३१ परिणूतगुणोदयः । नुवति नुनाव नुविता । दुमस्जो शुद्धौ ३२ मज्जति

गुणे इ एप् अ इति जातं तत्र अभ्यासस्यासवर्णे इत्यदि । इयेप ॥ लुटस्तिपि स्यतासी ललुटोरिति तासौ लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो ङात्वे ङित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपि तीषसहलुभरुपरिष इति इटि पुगन्तलघूपधस्येति गुणे च ॥ एपिता ॥ इडभावे घुना घुरिति घ्रुवे ॥ एघा ॥ लुटस्तिपि स्ये आर्धधातुकस्येड्गुलादेरिति इटि सस्य पत्वे गुणे च ॥ एपिष्यति ॥ आशीर्लङ्गस्तिपि यासुटि उठो लोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपे ॥ इष्यात् ॥ लुटस्तिपि चिललुङीति लौ क्लेः सिच् इति सिचि इचो लोपे आर्धधातुकस्येड्गुलादेरिति इटि इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति ईटि इट ईटि इति सलोपे आडजादीनामिति आटि आडश्चेति वृद्धौ च ॥ ऐपीत् ॥ कुट कौटिल्ये धातुरस्ति तदग्रे लिटस्तिपि तिपो णलि धातुद्वित्वे हलो लोपे कुहोश्चुरिति कस्य चत्वे गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गि- निङ्त् इति द्वित्वे ङित्वाच्च क्किति चेति गुणाभावे ॥ चुकुट ॥ थलि इटि ॥ चुकुटिथ ॥ लिट उत्तमैकवचने णलि णलुत्तमो वेति णिद्विकल्पात् ङित्त्वस्यापि विकल्पस्ततो यस्मिन् पक्षे णलो णित्वं गणितं तस्मिन् पक्षे तस्य ङित्वात् क्किति चेति गुणाभावे ॥ चुकुट ॥ यस्मिन् पक्षे च नाङ्गीकृतं तस्य णित्वं तस्मिन् पक्षे ङित्वाभावात्पुगन्तलघूपधस्येति गुणे चुकोट ॥ लुटस्तिपि तासौ तिपो ङात्वे टेलोपे इटि च कृते ॥ कुटिता ॥ पुट संश्लेषणे धातु- रस्ति तदग्रे लुटस्तिपि शे च ॥ पुटति ॥ लुटस्तिपि तासौ तिपो ङात्वे टेलोपे इटि च ॥ पुटिता ॥ स्फुट विकसने लुटस्तिपि शे च ॥ स्फुटति ॥ लुटस्तिपि तासौ तिपो ङात्वे टेलोपे इटि च ॥ स्फुरति ॥ स्फु- लति ॥ निपूर्वकस्फुरधातोऽग्रे लुटस्तिपि स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्य इति सस्य पत्वे ॥ निष्फुरति ॥ निःस्फुरति ॥ गू स्तवने धातुरस्ति तदग्रे लुटस्तिपि शे धात्वादेर्णस्य न इति णस्य नत्वे अचिश्रुधातुघ्रुवां घोरिष्यदुवडौ इति उवङि ॥ नुवति ॥ लिटस्तिपि तिपो णलि धातुद्वित्वे ह्रस्व इत्यभ्यासाच्चो ह्रस्वत्वे अचोऽङ्गिति इति वृद्धौ एचोयधा- याव इति व्यापि च कृते ॥ नुनाव ॥ लुटस्तिपि स्यतासी ललुटोरिति तासौ आर्ध- धातुकस्येड्गुलादेरिति इटि तिपो ङात्वे टेलोपि च ॥ नुविता ॥ दुमस्जो शुद्धौ धातुरस्ति तत्र आदिभिर्दुडव इति टुलोपे लुटस्तिपि तुदादिभ्यः इति शे स्तोः शुना श्रुरिति सस्य शत्वे झलां जश् झशि इति शस्य जत्वे ॥ मज्जति ॥ लिटस्तिपि तिपो णलि लिटि

ममज्ज । मस्जिनशोरिति नुम् (मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम् वाच्यः) संयोगादिलोपः । मम-
ज्ज्थ ममज्जिथ मङ्क्ता मङ्क्ष्यति अमाङ्क्षीत् अमाङ्क्ताम् अमाङ्क्षुः । हजो मङ्गे ३३
रजति रोक्ता रोक्ष्यति अरोक्षीत् । मजो कौटिल्ये ३४ रुजिवत् । विश प्रवेशने ३५

धातोरनभ्यासस्येति धातुद्वित्वे हलादिः शेष इति हलां लोपे स्तोः श्रुना श्रुरिति
सस्य शत्वे झलां जश् झशि इति सस्य जत्वे च कृते ॥ ममज्ज ॥ थलि धातुद्वित्वे
हलादिः शेष इति हलो लोपे ममस्ज्थ इति जातं तत्र मस्जिनशोरिति नुम् प्राप्तः
सच मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम् वाच्य इति वार्तिकेन अन्यत् पूर्व नुमि जाते ममस्ज्थ
इति जातं तत्र स्तोः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपे ममस्ज्थ इति जाते चोः कुरः इति
जस्य गत्वे खरि चेति गस्य कत्वे नस्यानुसारे परसवर्णे ॥ ममङ्क्ष्य ॥ क्वादिनियमादिठि स-
मागते झलादित्वाभावाच्च नुमोऽभावे ममज्जिथ ॥ लुट्स्तिपि स्यतासी ललुटोरिति तासी
लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो ङात्वे डित्त्वसामर्थ्यादमस्यापि टेलोपे मस्ज्थ ता इति
जातं तत्र मस्जिनशोर्झलि इति नुमि उमो लोपे स्तोः संयोगाद्योरिति सलोपे चोः
कुरिति जस्य गत्वे खरि चेति गस्य कत्वे नस्यानुसारे परसवर्णे च ॥ मङ्क्ता ॥ लुट्स्तिपि स्ते
मस्ज्जिनशोर्झलीति नुमिउमो लोपे स्तोः संयोगाद्योरिति सलोपे चोः कुरिति
जस्य गत्वे खरिचेति गस्य कत्वे नस्यानुसारे परसवर्णे आदेशप्रत्ययोरिति सस्य पत्वे सं-
योगे च ॥ मङ्क्ष्यति ॥ लुट्स्तिपि च्लि लुङ्गीति च्लो च्लेः सिचि इचो लोपे झलो झलीति
तिप इकार लोपे अस्तिसिचोऽष्टके इति ईठि मस्जिनशोर्झलीति नुमि
उमो लोपे च कृते मस्ज्थ इत् इति जातं तत्र स्तोः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपे
चोः कुरिति जस्य गत्वे खरि चेति गस्य कत्वे अनुसारे परसवर्णत्वे च आदेशप्रत्य-
ययोरिति सस्य पत्वे लुङ्लङ्लृङ्क्ष्यङुदात्त इति अटि वदम्रजहलन्तस्याचः
इति इङ्गो च कृतायाम् ॥ अमाङ्क्षीत् ॥ तामि च्लो च्लेः सिचि इचो लोपे झलो झलीति
तिचः सलोपे मस्जिनशोरिति नुमि उमो लोपे स्तोः संयोगाद्योरिति सलोपे
चोः कुरिति जस्य गत्वे खरि चेति गस्य कत्वे अटि अनुसारे परसवर्णे च वदम्रजहल-
न्तस्येति इङ्गो च ॥ अमाङ्क्ताम् ॥ लुङ्गे शौ परे च्लो च्लेः सिचि इचो लोपे सिज-
भ्यस्ताचिदिभ्यश्चेति श्रेष्ठमि मस्जिनशोरिति नुमि उमो लोपे स्तोः संयोगा-
द्योरिति सलोपे जस्य कृत्वेन गत्वे गस्य खरि चेति कत्वे सस्य पत्वे अनुसारे परसवर्णत्वे
अटि वदम्रजहलन्तस्येति इङ्गो च ॥ अमाङ्क्षुः ॥ रुजो मङ्गे धातुस्ति तदपे लुट-
स्तिपि शे च ॥ रुजति ॥ लुट्स्तिपि तासी तिपो ङात्वे टेलोपे चोः कुरिति जस्य गत्वे
पुगन्तलघूपधस्येति गुणे ॥ रोक्ता ॥ लुट्स्तिपि स्ते चोः कुरिति जस्य गत्वे खरि च-
इति गस्य कत्वे आदेशप्रत्यययोरिति सस्य पत्वे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे ॥

विशति । मृश् आमर्शने ३६ आमर्शनं स्पर्शः । अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् । अघ्रा-
क्षीत् अमाक्षीत् अमृक्षत् । पठु विशरणगत्यवसादनेषु ३७ सीदतीत्यादि । शट् शातने
३८ ॥ शदेः शितः १।३।६०। शिञ्जाविनोऽस्मात्तञ्जनौ स्तः । शीयते शीयताम्
अशीयत शीयेत । शशाद् शञ्च शत्स्यति अशदत् अशत्स्यत् । कृ विश्लेषे ३९ ॥ ऋत

रोक्ष्यति ॥ लुङ्स्तिपि च्लि लुङीति च्लो च्लेः सिच् इति सिचि इचो लोपे इतश्चेति
तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति ईटि चोः कुरिति जस्य गत्ये खरि चेति
गत्य कत्वे आदेशप्रत्यययोरिति सस्य पत्वे वदव्रजहलन्तस्याच इति वृद्धौ फणोः
संयोगात्क्षे अटि च कृते ॥ अरोक्षीत् ॥ मुजो कीटित्ये रुञ्चत् रूपाणि । विश प्रवेशने धा-
तुस्तदग्रे लट्स्तिपि शे च ॥ विशति ॥ मृश् आमर्शने धातुरस्ति तदग्रे लुङ्स्तिपि च्लि लुङीति
च्लो च्लेः सिच् इति सिचि इचो लोपे मृश् स् ति इति जातं तत्र अनुदात्तस्य चर्दु-
पधस्यान्यतरस्यामित्यनेन अमि कृते मृ अम् श् स् ति इति जातं तत्र हलन्त्य-
मिति मकारस्येत्संज्ञाय लोपे च कृते इको यणचोति यणि कृते व्रश्चभ्रस्रजेति शस्य
पत्वे कृते षढोः कः सीति पस्य कत्वे आदेशप्रत्यययोरिति सस्य पत्वे इतश्चेति
तिप इकारलोपे कृते अस्तिसिचोऽपृक्ते इति ईटि अटि वदव्रजहलन्तस्याच इति
वृद्धौ ॥ अघ्राक्षीत् । अममाये वदव्रजहलन्तस्याच इति मकारोत्तरवर्त्तनं मकारवृद्धौ
आरूपायां कृतायाम् ॥ अमाक्षीत् ॥ पक्षे शल इगुपधादनिटः कसः इत्यनेन पक्षेः
स्थाने क्तादेशे कृते लशक्तञ्चिते इति ककारस्येत्संज्ञायां तस्य लोप इति लोपे व्रश्च-
भ्रस्रजेति शस्य पत्वे षढोः कः सीति पस्य कत्वे आदेशप्रत्यययोरिति सस्य पत्वे
फणोः संयोगात्क्षत्वे च कृते ॥ अमृक्षत् ॥ पठु विशरणगत्यवसादनेषु पाघ्राध्मास्येति
सीदादेशे कृते लट्स्तिपि तुदादिभ्यः श इति शे ॥ सीदति ॥ शट् शातते धातुरस्ति
तत्र शे पाघ्राध्मास्येति शीयादेशे शदेः शित इत्यनेन लटः स्ते समागते तुदा-
दिभ्यः श इति शे टित आत्मनेपदानां टेरे इतिटरेत्वे च कृते ॥ शीयते ॥
लोटस्ते शीयादेशे शे टेरेत्वे आमेत इत्यनेन एकारस्य आमि च कृते ॥ शीयताम् । टिङ्स्ते
शीयादेशे शे अटि च ॥ अशीयत ॥ विधिलिङ्स्ते शीयादेशे शे यागुटि षढो लोपे यास
इयादेशे गुणदेशे च ॥ शीयेत ॥ लिटः शिञ्जावित्वाभावात्तिपि तिपो णटि धातुद्वित्वे
अभ्यासहोपे वदव्रजहलन्तस्याच इति वृद्धौ ॥ शशाद् ॥ एवं लट्स्तिपि तासौ
तिपो ङात्वे ङित्वसामर्थ्यात् टेलोपे खरि चेति दस्य तत्वे च ॥ शञ्च ॥ लट्स्तिपि स्वे

१ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ अनेन उपदेशेऽजितीति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्तते । उपदेशे किं
सन्तु तमुनि कृते जिनस्यादिनिबन्धमिच्छन्नेवोदात्तत्वाद् न स्यात् । ऋदुपधः किं कर्ता । शक्ति किं तत्पर्यं ।
अकिञ्चीति किं सत्तः ।

इडातोः । ७।१।१००। ऋदन्वस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात् । किरति चकार चकरतुः च-
 कवः करीता करिता कीर्यात् ॥ किरतौ लघने ६।१।१४०। उपास्किरतेः सुद् छे-
 दने । उपस्किरति ॥ अढभ्यासव्यवायेऽपि ६।१।१३६। (सुद्कात्पूर्व इति वक्त-
 व्यम्) उपास्किरत् उपचस्कार ॥ हिंसायां प्रतेश्च ६।१।१४१। उपाप्रतेश्च किरतेः
 सुद् स्याद्विंसायाम् । उपस्किरति प्रतिस्किरति । गृ निगरणे ४०॥अचि विभाषा ८।
 २।२१। गिरते रेफस्य छोऽजादौ प्रत्यये । गिरति गिलति जगार जगाल जगारिथ जग-

खरि चेति दकारस्य तकारे ॥ शस्यति ॥ छुडस्तिपि छिल लुङीति छ्ली छेः
 पुपादिद्युताथलृदित इति अडि अटि ॥ अशदत् ॥ लृस्तिपि स्त्रे अटि खरि
 चेति दस्य तकारे इतश्चेति तिप इकारलोपे ॥ अशस्यत् ॥ कृ विक्षेपे धातुरस्त्रे लृट-
 स्तिपि शे ऋत इडातोः इति रपरे इदादेशे कृते ॥ किरति ॥ छिडस्तिपि तिपो णळि लिटि
 धातोरिति धातुद्वित्ये उरत् इत्यभ्यासकवर्णस्य रपरे अदादेशे हलादिः शेष इति रलोपे
 ऋच्छत्पृतामित्यनेन गुणे कृते ककर् अ इति जातं तत्र अत उपधाया इति वृद्धौ
 कुहोश्चरिति कस्य चत्ये ॥ चकार ॥ अतुसि गुणे कृते ॥ चकरतुः ॥ उसि गुणे ॥ चकवः ॥
 लृटस्तिपि स्पतासी लृलुटोरिति तासी लुटः प्रथमस्य डारौरसः इति तिपो
 डारे डित्योऽर्लोपे आर्द्धधातुकस्येडलादेरिति इटि गुणे वृत्तो वेति इटो दीर्घत्ये च
 कृते ॥ करोता ॥ वृत्तो वेति सूत्रस्याप्राप्ती ॥ करिता ॥ आशीर्छिडस्तिपि यामुटि उटो
 छोपे ऋत इडातोरिति रपरे इदादेशे कृते किर्यात् ति इति जातं तत्र इतश्चेति
 तिप इकारलोपे स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपे हलि चेति सूत्रेण दीर्घादेशे ॥ कीर्यात् ॥
 किरतौ लघने इत्यनेन मुटि कृते ॥ उप मुद् किरति इति जाते उटो छोपे च ॥ उप-
 स्किरति ॥ छिडस्तिपि तिपो णळि लिटि धातोरिति धातोर्द्वित्ये कृते उप कृ कृ अ इति

लिथ गरीता गरीता गलिता गलीता । प्रच्छ जीप्सायां ४१ ॥ घटिज्या इति संप्रसार-
णम् । पृच्छति पप्रच्छ पप्रच्छतुः पप्रच्छुः । प्रष्टा प्रत्स्यति अप्राप्तीम् । गृह् प्राणव्यागे
४२ ॥ त्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ११ ॥ ३६१ ॥ लुङ्लिङेः शितशे प्रकृतिभूतान्गुणान्
नान्यत्र । रिङ् । इङ् । त्रियते ममार मर्ता मागिष्यति मृषाष्ट अश्रुत । प्रष्ट् व्या-

थलि० इटि० गुणे कुहोश्चुरिति गत्य ज्ञेयं च ॥ जगरिथ ॥ अचि विभाषेति रेफस्य
लये च ॥ जगलिथ ॥ लुट्स्तिपि स्यतासी ललुटोरिति तासी आर्ज्यातुकस्ये-
ल्लादेरिति इटि पुगन्तलघूपधस्येति गुणे लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो
डावे डिच्चाटिलोपे च वृत्तो चेति विकल्पेन दार्ढ्ये ॥ गरिता, गरीता ॥ अचि विभाषेति
रेफस्य लये ॥ गलिता । गलीता ॥ प्रच्छ जीप्सायां धातुरस्ति तदमे लट्स्तिपि तुदादिभ्य
इति शे ग्रह्ज्याचधिब्यधि इति संप्रसारणे संप्रसारणानेति प्रथम्येकादेशे कृते
॥ पृच्छति ॥ लिट्स्तिपि तिपो गलि धातोर्द्वये ह्लादिः शेष इति हल्लोपे ॥ पप्रच्छ ॥
अतुति । पप्रच्छतुः ॥ डसि । पप्रच्छुः ॥ लुट्स्तिपि स्यतासी ललुटोरिति तासी लुटः
प्रथमस्य डारौरस इति तिपो डावे डिच्चाटिलोपे ब्रश्चभ्रस्जसृजसृजयजराज-
भ्राजच्छशां प इति छस्य पत्वे घुना घुरिति घृत्वे ॥ प्रष्टा ॥ लुट्स्तिपि स्वे ब्रथ्येति
छस्य पत्वे पढोः कः सीति पस्य कत्वे आदेशप्रत्यययोरिति सस्य पत्वे कतोः सं-
योगात्के च कृते ॥ प्रक्ष्यति ॥ लुङ्स्तिपि च्लि लुङीति च्ली च्लेः सिच् इति सिचि
इचो लोपे ब्रश्चेति छस्य पत्वे पढोः कः सीति पस्य कत्वे आदेशप्रत्यययोरिति
सस्य पत्वे इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति ईटि लुङ्स्तिपि
लुङ्क्ष्वबहुदात्त इति अटि वदब्रजहलन्तस्याच इति वृत्तौ ॥ अप्राप्तीम् ॥
गृह् प्राणव्यागे धातुरस्ति तदमे त्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति त्रयेण लट्स्ते शे रिङ्क्षय-
गिलङ्धु इति रिङि कृते अचि क्षुधातुधुवां व्योरियङुवङौ इति इयङि टिन
आत्मनेपदानां ढेरे इति ढेरेत्ये ॥ त्रियते ॥ लिट्स्तिपि तिपो गलि धातुस्थे डरत्
इति अभ्यासश्रवणस्य रपरे अदादेशे इलादिः शेष इति रलोपे अचोऽङिगानि इति
वृत्तौ ॥ ममार ॥ लुट्स्तिपि तासी तिपो डावे डिच्चाटिलोपे गुणे च कृते ॥ मर्ता ॥
लट्स्तिपि ऋङ्नोः स्ये इति इटि पुगन्तलघूपधस्येति गुणे आदेशप्रत्यययोरिति
सस्य पत्वे ॥ गरिष्यति ॥ आशीलिङ्स्ते समागते लिङः सीयुट् इति संतुटि उटो लोपे
लोपो व्योर्वलीति यलोपे सुहृतिथोः इति सुटि उटो लोपे आदेशप्रत्यययोरिति
सकारयोः पत्वे कृते मृषीप् त इति जातं तज घुना घुरिति घृत्वे च उथ्येति मिचः

१ त्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ अत्र चकारात् शितइति अनुब्रुवने नदात् नितम् प्रकृतिभूतादिति । तदिति ।
आत्मनेपदनित्यार्थः । तेन मियस्यम् इति सिद्धम् ॥

यामे ४३ प्रायेणार्थं व्याहृपूर्वः । व्याप्रियते व्याप्रे व्याप्राते व्यापरिष्यते व्यापृत व्या-
पृपाताम् । जुपी प्रीतिसेवनयोः ४४ जुपते जुजुपे । ओविजी मयचलनयोः ४५ प्राये-
णायमुत्पूर्वः उद्विजते ॥ विज इह् ॥ १॥२॥२॥ विजेः पर इडादिप्रत्ययो द्विह् । उद्वि-
जिता ॥ इति मुदादयः ॥

॥ अथ तिङन्ते रुधादिगणप्रकरणम् ॥

रुधिर् आवरणे १॥ रुधादिभ्यः श्रम् ॥ ३॥१॥७८॥ शपोऽपवादः । रुणद्धि । भ-

क्तित्वाच्च गुणामावे ॥ मृषीष्ट ॥ लुङ्स्ते च्लि लुङीति च्लौ च्लेः सिच इति सिचि
ह्रस्वादङ्गात् इति सिचो लोपे अटि च कृते ॥ अमृत ॥ प्रि आहृपूर्वकः पृह्
व्यायामे धातुरस्ति तदग्रे लट्स्ते मुदादिभ्यः श इति शे रिङ्शयग्लिङ्क्षु
इति रिङि कृते प्रि अत इति जाते अचि श्रुधातुधुवां र्वोरिपडुवडौ
इति इयङि कृते कृते च दित आत्मनेपदानां ढेरे इति ढेरेवे ॥ व्याप्रियते ॥
लिङ्स्ते लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्विवे उरत् इत्यभ्यासक्यवर्णस्य रूपे अदादेशे
हलादिः शेष इति खोपे व्यापपृ ॥ इति जातं तत्र लिटस्तश्चयोरेशिरेच इति
एशि कृते कृते च इको यणचितीति यणि ॥ व्याप्रे ॥ आतामि, व्याप्राते ॥ लट्स्ते
स्यतासी लृलुटोरिति स्ये ऋद्धनोः स्ये इति इटि पुगन्तलघूपथस्येति गुणे टित
आत्मनेपदानां ढेरे इति ढेरेवे ॥ व्यापरिष्यते ॥ लुङ्स्ते च्लि लुङीति च्लौ च्लेः
सिचितीति सिचि उञ्छेति सूत्रेण सिचः क्त्वे ह्रस्वादङ्गात् इति सिचो लोपे क्ति
चेति गुणामावे ॥ व्यापृत ॥ आतामि सलृप्स्त्वामावात् सिचो लोपामावे सस्य क्वे ॥ व्या-
पृपाताम् ॥ जुपी प्रीतिसेवनयोः धातुर्वर्तते तदग्रे लट्स्ते शे ढेरेवे च ॥ जुपते ॥ लिङ्स्ते
धातुद्विवे हलादिः शेष इति पलोपे लिटस्तश्चयोरेशिरेजिति एशि ॥ जुजुपे ॥
ओविजी भयचलनयोः प्रायेण उत्पूर्वस्तदग्रे लट्स्ते शे ढेरेवे च उद्विजते ॥ लुङ्स्ते स्यता-
सी लृलुटोरिति तस्यो आर्द्धधातुकस्येह्वलादेरिति इटि लुटः प्रथमस्य
डारौरस इति तिपो ङात्वे द्वित्वाङ्लोपे चिज इह् इत्यनेन विद्वद्भावाद् गुणामावे
॥ उद्विजिता ॥ इति मुदादयः समाप्ताः ।

मधामतीदमलिङ्गं श्रीसरस्वत्यनुग्रहात् दयार्द्रहृदयश्रीमद्रूपानां च दयादशा ॥ १ ॥

रुधिर् आवरणे धातुरस्ति तदग्रे लट्स्तिपि रुधादिभ्यः श्रम् इति श्रमि मिदचो-
न्यापरपर इत्यनेन अन्त्यादयः परे श्रमि कृते ह श्रम् ध् ति इति जाते लङाकृतद्धिते इति
शकारस्येत्यंशया लोपे च हलन्त्यमिति मस्येत्यंशया लोपे च कृते अहकुप्वाहनुम्-

१ रुधादिभ्यः श्रम् ॥ श्रमः प्रत्ययत्वात्सर्वप्रत्ययवन् परविधानमुचित परन्तु मित्यादन्त्यादयः पर-
विधानम् । प्रत्ययसंज्ञाप्रयोजनं तु लक्षणमदित इति सूत्रेणैवार्थः ।

सोरहोपः । रुन्धः रुन्धन्ति । रुणात्ति रुन्धः रुन्ध । रुणमि रुन्ध्वः रुन्ध्मः । रुन्धाते । रुन्धते । रुन्से रुन्धाये रुन्ध्वे । रुन्धे रुन्ध्वहे रुन्ध्महे । रुरोध रुरुधे रोद्धा रोत्स्यति रोत्स्यते रुणद् रुन्धात् रुन्धाम् रुन्धन्तु । रुन्धि रुणधानि रुणधाव रुणधाम रुन्धाम्

व्यवायेपि इति नस्य णत्वे झषस्तथोर्धोऽध इत्यनेन तस्य धत्वे झलां जश् झशि इति धस्य दत्वे ॥ रुणद्धि ॥ लटः प्रथमपुरुषस्य द्विवचने तसि अमि असोरहोप इति अहोपे शलोपे मलोपे झषस्तथोर्धोऽध इति तस्य धत्वे झलां जश् झशि इति धस्य दत्वे ॥ रुद्धः ॥ लटः प्रथमस्य औ झस्यान्तादेशे अमि शलोपे मलोपे च कृते ॥ रुन्धन्ति ॥ सिपि अमि शकारमकारयोर्लोपे खरि चेति धस्य तकारे कृते अहकुप्वाहनुम्व्यवायेपीति नस्य णत्वे ॥ रुणत्ति ॥ थसि अमि शमयोर्लोपे असोरहोप इत्यकारलोपे झषस्तथोर्धोऽध इति धस्य धत्वे झलां जश् झशि इति धस्य दत्वे ॥ रुद्धः ॥ थे अमि अहोपे झषस्तथोर्धोऽध इति यस्य धत्वे झलां जश् झशि इति धस्य दत्वे ॥ रुद्धः ॥ धे अमि अहोपे झषस्तथोर्धोऽध इति तस्य धत्वे झलां जश् झशि इति पूर्वधस्य दत्वे दित आत्मनेपदानां ढेरे इति टेरेत्वे च कृते ॥ रुन्धे ॥ आतामि अमि शमयोर्लोपे असोरहोप इति अहोपे दित आत्मनेपदानां ढेरे इति टेरेत्वे च कृते ॥ रुन्धाते ॥ हे अमि शमयोर्लोपे अहोपे आत्मनेपदेष्वनतः इति अस्य अति कृते दित आत्मनेपदानां ढेरे इति टेरेत्वे च ॥ रुन्धते ॥ थसि अमि शमयोर्लोपे अहोपे थासः से इति थासः सेत्वे खरि चेति धस्य तकारे कृते ॥ रुन्से ॥ आथामि अमि शमयोर्लोपे अहोपे दित आत्मनेपदानां ढेरे इति टेरेत्वे कृते ॥ रुन्धाये ॥ ध्वमि अमि शमयोर्लोपे अहोपे झरो झरि सवर्णे इति पूर्वधलोपे कृते ॥ रुन्ध्वे ॥ इटि अमि शमयोर्लोपे असोरहोपे दित आत्मनेपदानामिति टेरेत्वे ॥ रुन्धे ॥ वही अमि शमयोर्लोपे अहोपे टेरेत्वे च कृते ॥ रुन्ध्वहे ॥ एवं महिङि ॥ रुन्ध्वहे ॥ लिटस्तिथि तिपो णलि लिटि धातो-रनभ्यासस्येति धातुद्वित्वे हलादिः शेष इति धलोपे पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणे च कृते ॥ रुरोध ॥ आ० प० लिटस्ते धातुद्वित्वे धलोपे लिटस्तझयोरेशिरेच् इति तकारस्य एशि कृते ॥ रुरुधे ॥ छटस्तिथि स्यतासी लृलुटोरिति तासी लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो ङत्वे ङित्वाङिलोपे झषस्तथोर्धोऽध इति धत्वे झलां जश् झशि इति धस्य दत्वे गुणे च कृते ॥ रोद्धा ॥ छटस्तिथि स्यतासी लृलुटोरिति से खरि चेति धस्य तकारे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे च कृते ॥ रोत्स्यति ॥ आ० प० छटस्ते से धस्य तत्वे टेरेत्वे गुणे च कृते ॥ रोत्स्यते ॥ छोटस्तिथि रुधादिभ्यः भ्रम् इति

रन्धाताम् रन्धताम् रन्धत् रणयै रणधावहै रणधामहै । अरुणत् अरुणद् अरुन्धाम्
अरुन्धम् । रन्ध्यात् रन्धीत् रुध्यात् रुसीष्ट अरुधत् अरौत्सीत् । अरुद्ध अरुत्साताम्

श्रमि शमयोर्लोपे झपस्तथोर्धोऽघ इति तस्य धत्वे पूर्वधस्य दत्वे एरुः इति तिप् इकार-
स्योत्वे अह्कुप्वाद्भुम्ब्यवायेपीति नस्य णत्वे च कृते ॥ रणद् ॥ तुह्योस्ताडा-
शिष्यन्यतरस्यामिति तात्तद्धि श्रमि शमयोर्लोपे श्रसोरह्योप इत्यह्योपे झपस्तथोर्धोऽ
घ इति तकारस्य धत्वे झरो झरीति पूर्वधलोपे च कृते ॥ रुधात् ॥ तामि श्रमि शमयोर्लोपे
श्रसोरह्योप इत्यह्योपे झपस्तथोर्धोऽघ इति तस्य धत्वे झरो झरि सवर्णे इति
पूर्वधलोपे ॥ रन्धाम् ॥ झी झोऽन्त इति अन्तादेशे श्रमि शमयोर्लोपे श्रसोरह्योप इत्यह्योपे
गुरुषि इकारस्योकारे ॥ रन्धन्तु ॥ छोटो मध्यमैकगचने सिपि रुधादिभ्यः श्रम् इति
श्रमि शमयोर्लोपे श्रसोरह्योप इति अह्योपे सेर्ह्यपिचेति सेर्हत्वे हुध्दल्भ्यो हेर्धिः
इति हेर्धत्वे झरो झरि सवर्णे इति पूर्वधलोपे ॥ रुन्धि ॥ छोटो सिपि श्रमि शमयोर्लोपे
मेर्निः इति मेर्नित्वे आहुत्तमस्य पिचेति आटि नस्य णत्वे ॥ रणधानि ॥ छोटो वसि
श्रमि शमयोर्लोपे आहुत्तमस्य पिचेति आटि नस्य णत्वे नित्यं दित इति सलोपे च ॥
रणधाव ॥ एवं ॥ रणधाम ॥ आ० प० छोटः प्रथमपुरीकारचने ते श्रमि शमयोर्लोपे
अह्योपे झपस्तथोर्धोऽघ इति तस्य धत्वे झरो झरि सवर्णे इति धलोपे दित
आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेणे आमेत इति एकारस्य आमि ॥ रन्धाम् ॥ आतामि ।
रन्धाताम् ॥ झे आत्मनेपदेष्वनन्त इति शस्य अदादेशे टेरेत्वे आमेत इत्यामि
गृते ॥ रुन्धताम् ॥ छोटस्थासि श्रमि शमयोर्लोपे अह्योपे धासः से इति धासः सेत्वे
मवाभ्यां यामौ इत्यनेन सकातोत्तरवर्तिन एकारस्य यने खरि चेति धस्य तकारे वृत्ते ॥
रन्धत् ॥ छोटउत्तमैकगचने इटि श्रमि शमयोर्लोपे दित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेणे
पृत्त ऐ इत्यनेन एकारस्य ऐकारे वृत्ते वृत्ते च नस्य णत्वे ॥ रणधे ॥ बहौ श्रमि शमयोर्लोपे आहुत्त-
मस्येति आटि दित आत्मनेपदानामिति टेरेणे पृत्त ऐ इति एकारस्य ऐत्वे नस्य णत्वे
गृते ॥ रणधावहे ॥ एवं मटिडि, रणधामहे ॥ छटसिपि रुधादिभ्यः श्रम् इति श्रमि शमयोर्लोपे

अरुत्सत् । अरोत्सत् अरोत्सत् । मिदिर् विदारणे २ । छिदिर् द्वैधीकरणे ३ ।
युजिर् योगे ४ । रिचिर् विरेचने ५ । रिणक्ति रिङ्गे रिरेच रेक्ता रेक्षयति अरिणक्
ङस्ते श्रमि शमोलोपे लिङःसीयुट् इति सीयुटि उटो लोपे लोपोव्योर्वलीति यलोपे
लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपे श्रसोरल्लोप इत्यलोपे संयोगे च कृते ॥
रुधीत ॥ आशीलिङस्तिपि यासुटि उटो लोपे तिप इकारलोपे स्कोः संयोगाद्योरन्ते-
चेति सलोपे ॥ रुध्यात् ॥ आ० प० । आशीलिङस्ते सीयुटि उटो लोपे लोपोव्योर्वलीति
यलोपे सुट्तिथोः इति सुटि उटो लोपे शस्य फले षुना षुरिति षुले खरि चेति धस्य
तकारे च कृते ॥ रुसीष्ट ॥ लुङस्तिपि च्लि लुङीति च्लौ इरितो वेति च्लेदङि इतश्चेति
तिप इकारलोपे अटि ॥ अरुधत् ॥ इरितो चेत्याप्रसौ तु च्लेः सिच् इति सिचि
इचो लोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति ईटि अटि च कृते
अरुध् स ई ट् इति जातं तत्र खरि चेति धस्य तकारे वद्वजहलन्तस्याच इति इट्
च कृतायाम् । अरौसीत् ॥ आ० प० । लुङस्ते च्लि लुङीति च्लौ च्लेः सिच् इति सिचि इचो
लोपे झलोझलीति सलोपे अटि झषस्तथोर्धोऽध इति तकारस्य धत्वे झलां जश्-
झशीति पूर्वधत्वे दत्वे ॥ अरुद्ध ॥ आतामि च्लौ च्लेः सिचि इचो लोपे खरि चेति धस्य तत्वे
अटि च कृते ॥ अरुत्ताताम् ॥ झे च्लौ च्लेः सिचि इचो लोपे अटि आत्मनेपदेष्वनतः
इति शस्यादादेशे खरि चेति धस्य तत्वे च कृते ॥ अरुत्सत् ॥ लुङस्तिपि स्थतासी
लुलुङोरिति स्वे अटि खरि चेति धस्य तत्वे इतश्चेति तिप इकारलोपे पुगन्तलघूप-
धस्य चेति गुणे च कृते ॥ अरोत्सत् ॥ आ० प० । लुङस्ते परे च ॥ अरोत्सत् ॥ एयं मिदिर् छि-
दिर् युजिर् धातुतामपि रूपाणि ज्ञेयानि । रिचिर् विरेचने धातुरस्ति तदप्रे लटस्तिपि रुधादिभ्यः
श्रम् इति श्रमि शमोलोपे चोः कुः इति चस्य कत्वे नस्य णत्वे च कृते ॥ रिणक्ति ॥ आ०
प० । लटस्ते श्रमि शमोलोपे श्रसोरल्लोप इत्यलोपे चोः कुरिति चस्य कत्वे अनुस्वारे
परसवर्णे च कृते टित आत्मनेपदानां ढेरे इति ढेरेत्वे च कृते ॥ रिङ्गे ॥ लिटस्तिपि
तिपो णळि लिटि धातोरिति धातुद्वित्वे हलादिः शेष इत्यभ्यासचलोपे पुगन्तलघू-
पधस्य चेति गुणे च कृते ॥ रिरेच ॥ आ० प० । लिटस्ते धातुद्वित्वे अभ्यासचलोपे लि-
टस्तझयोरेशिरेच् श्लेषि कृते ॥ रिरिचे ॥ लुटस्तिपि तासौ तिपो ढात्वे ढिच्चादेर्लोपे
चोः कुरिति चस्य कत्वे गुणे च कृते ॥ रेक्ता ॥ लुटस्तिपि स्वे चोः कुरिति चस्य कत्वे
आदेशप्रत्यययोपिति सस्य फले गुणे संयोगे च कृते ॥ रेक्षयति ॥ आ० प० । लटस्ते ॥
रेक्षते ॥ लुङस्तिपि श्रमि शमोलोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे हल्ङ्ङाभ्यो दीर्घात् इति
तलोपे अटि अङ्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपीति नस्य णत्वे चोः कुरिति चस्य कत्वे च कृते ॥
अरुणक् ॥ आ० प० । लुङस्ते श्रमि शमोलोपे श्रसोरल्लोप इत्यलोपे चस्य कत्वे नञ्वापदान्त-
स्येयनुस्वारे अनुस्वारस्य ययि परसवर्णे इति परसवर्णत्वे अटि च कृते ॥ अरिङ्क् ॥

अरिचत् अरैक्षीत् अरिच । विचिर् पृथग्भावे ६ । विनक्ति विङ्क्ते । क्षुदिर् संपे-
पणे ७ क्षुणत्ति क्षुन्ते क्षोत्ता अक्षुदत् अक्षौत्सीत् अक्षुत् । उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः ८
छृणत्ति छृन्ते चच्छर्द । सेसिचीति वेद् । चच्छृत्से चच्छृदिपे छर्दिता छर्दिष्यति छर्त्स्यति

लुङ्क्षिपि च्छौ इरितो चेति अङि अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे च कृते ॥ अरिचत् ॥
इरितो चेति सूत्रस्याप्राप्तौ च्छेः सिचि इचो लोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्ति-
सिचोऽपृक्ते इति ईटि चोः कुरिति चस्य कत्वे अटि वदन्नजहलन्तस्याच इति
श्रुतौ आदेशप्रत्यययोरिति सस्य पत्वे सयोगे च कृते ॥ अरैक्षीत् ॥ आ० प० लुङ्क्षे
च्छौ सिचि इचो लोपे झलो झलीति सलोपे चस्य कत्वे अटि च कृते ॥ अरिचत् ॥
विचिर् पृथग्भावे धातुरस्ति तदग्रे लट्क्षिपि रुधादिभ्यः अम् इति शमयोर्लोपे चोः
कुरिति चस्य कत्वे ॥ विनक्ति ॥ आ० प० लट्क्षे अमि असोरल्लोप इत्यलोपे शमो-
र्लोपे चोः कुरिति चस्य कत्वे नश्चापदान्तस्येति नस्यानुत्कारे अनुस्वारस्य ययीति
परसवर्णे ॥ विङ्क्ते ॥ क्षुदिर् संपेपणे लट्क्षिपि अमि शमयोर्लोपे खरि चेति दस्य तत्वे
नस्य णत्वे च कृते ॥ क्षुणत्ति ॥ आ० प० लट्क्षे अमि शमयोर्लोपे असोरिल्लोपे
झरोझरीति तलोपे टेरेवे च ॥ क्षुन्ते ॥ लुट्क्षिपि स्यतासी लृलुदोरिति तासौ
तिपो ङावे ङित्वाङि लोपे खरि चेति दस्य तत्वे गुणे च ॥ क्षुत्ता ॥ लुङ्क्षिपि च्छौ
इरितो चेत्यङि अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे ॥ अक्षुदत् ॥ इरितो चेत्स्याप्राप्तौ
च्छेः सिचि इचो लोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति ईटि अटि
खरि चेति दस्य तत्वे वदन्नजहलन्तस्याच इति श्रुतौ ॥ अक्षौत्सीत् ॥ आ० प०
लुङ्क्षे च्छिल लुङ्डीति च्छौ च्छेः सिच् इति सिचि इचो लोपे अटि खरि चेतिदस्य
तत्वे च कृते ॥ अक्षुत्त ॥ उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोर्धातुरस्ति उकारस्य ङपदेशेजनुनासिक
इत् इत्यनेन इत्तद्वापूर्वक लोपे अमि शमयोर्लोपे खरि चेति दस्य तत्वे नस्य णत्वे च ॥
क्षुणत्ति ॥ आ० प० लट्क्षे अमि असोरल्लोप इत्यलोपे खरि चेति दस्य तत्वे झरो
झरि सवर्णे इति तलोपे टित् आत्मनेपदानामिति टेरेवे ॥ क्षुन्ते ॥ लिट्क्षिपि
तिपो णङि द्विवे उरत् इत्यनेनाभ्यासञ्चर्णस्य रपरे अदादेशे ह्लादिः शेष इति रलोपे
पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणे अभ्यासे चर्चयनेनाभ्यासस्य चत्वे ॥ चच्छर्द ॥ आ० प०
लिट्क्षे धातुद्विवे उरत् इत्यभ्यासञ्चर्णस्य रपरे अदादेशे ह्लादिः शेष इति रलोपे
अभ्यासे चर्चयन्ति छस्य चत्वे लिट्स्तद्वयोरेशिरेष् इति एशि च कृते ॥ चच्छृदे ॥
आ० प० लिट्मय्येकनचने धासि धासः से इति यास से धातुद्विवे अभ्यासहलो
लोपे अभ्यासञ्चर्णस्य रपरे अदादेशे रलोपे अभ्यासे चर्चयन्ति छस्य चत्वे से सिचि-
कृतचृतलृदत्तदृत्त इति इटि सस्य णत्वे ॥ चच्छृदिपे ॥ इदमने खरि चेति दस्य

जिहिस हिंसिता । उन्दी हेदने १३ अनक्ति उन्तः उन्दन्ति । उन्दाश्चकार औनत् औन्ताम्
औन्दन् औनः औनत् औनदम् । अञ्चू व्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतिपु १४ अनक्ति अञ्चूः

दत्ते तकारस्य हल्ङ्ग्यावभ्यो दीर्घादिति लोपे अटि कृते झलां जशोन्ते इति दस्य ङत्वे
वाचसाने इति दस्य ङत्वे च ॥ अट्ठणेट् ॥ हिसि हिंसाया धातुरस्ति तदग्रे छट्ठितिपि
श्रमि शमयोर्लोपे च कृते हिनस् ति इति जात तत्र इदितो नुम् धातोरिति नुमि उन्-
भागलोपे हिनन् स् ति इति जात तत्र श्रान्नलोप इति तकारलोपे च कृते ॥ हिनस्ति ॥
छिट्ठितिपि तिपो णळि द्विगे हलो लोपे इदितो नुम् धातोरिति नुमि नस्यानुसारे
कुहोश्चुरिति हस्य शब्दे अभ्यासे चर्चति दस्य ङत्वे ॥ जिहिस ॥ छट्ठितिपि तासौ
तिपो ङात्वे डिवाङ्लोपे इटि इदितो नुम् धातोरिति नुमि उमो लोपे नस्यानुसारणे च ॥
हिंसिता ॥ उन्दी हेदने धातुरस्ति तदग्रे छट्ठितिपि श्रमि शमयोर्लोपे श्रान्नलोप इति नलोपे
खरि चेति दस्य तत्वे च कृते ॥ अनक्ति ॥ तसि श्रमि शमयोर्लोपे श्रसोरह्योप इल्लोपे
श्रान्नलोप इति नलोपे खरि चेति दस्य तत्वे झरो झरि सवर्णे इति तकारस्य लोपे
च ॥ उन्त ॥ झौ झेस्तादेशे च ॥ उन्दन्ति ॥ छिटि इजादेश्च गुरुमतोऽनुच्छः
इति आमि आम इति छिटो लोपे कृद्धानुप्रयुज्यते लिटि इति छिट्परे कृमि प्र-
युक्ते उन्दाम् क छिट् इति जात तत्र छिट्ठितिपि तिपो णळि छिटि धातोरनभ्यास-
स्येति कृजो द्विगे उरत् इत्यभ्यासभ्रणस्य रपरे अदादेशे हलादिः शेष इति रलोपे
कुहोश्चुरिति कस्य चत्वे अचोष्णिगति इति वृद्धौ च कृताया कृते चानुस्वारस्य परस्-
वर्णान्ते ॥ उन्दाश्चकार ॥ छट्ठितिपि श्रमि शमयोर्लोपे श्रान्नलोप इति नलोपे आडजा-
दीनामिति आडि आटश्चेति वृद्धौ खरि चेति दस्य तत्वे इतश्चेति तिप इकारलोपे
झरो झरि सवर्णे इति पूर्वतकारलोपे ॥ औनत् ॥ तामि श्रमि शमयोर्लोपे अहोपे
श्रान्नलोप इति नलोपे दस्य तत्वे झरो झरि सवर्णे इति पूर्वतकारलोपे आटि
वृद्धौ च ॥ औन्ताम् ॥ झौ झोन्त इत्यन्तादेशे श्रमि शमयोर्लोपे अहोपे श्रसोरह्योप
इल्लोपे श्रान्नलोप इति नलोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे हल्ङ्ग्यावभ्यो दीर्घा-
दिति तलोपे आडजादीनामिति आडि आटश्चेति वृद्धौ ॥ औन्दन् ॥ सिपि श्रमि
शमयोर्लोपे खरि चेति दस्य तकारे झरो झरि सवर्णे इति तलोपे श्रान्नलोप
इति नलोपे इतश्चेति सिपि इकारलोपे सस्य रूये रस्य मिसर्बनीकये च कृते आडजादी-
नामिति आडि आटश्चेति वृद्धौ च ॥ औन ॥ भिपि श्रमि शमयोर्लोपे श्रान्नलोप
इति नलोपे तस्यस्यमिर्पा तांतताम् इति मिपो यमि कृते उनद् अम् इति जात तत्र
आडजादीनामिति आडि आटश्चेति वृद्धौ कृतायाम् ॥ औनदम् ॥ अञ्चू व्यक्तिप्रक्षण-
कान्तिगतिपु धातुरस्त्वन्ते छट्ठितिपि श्रमि शमयोर्लोपे चोः कुरिति जस्य गते खरि चेति
गस्य गत्वे च ॥ अनक्ति ॥ तसि श्रमि शमयोर्लोपे अलोपे जस्य गते गस्य कृते नस्यानु-

अञ्जन्ति । आनञ् आनञ्जिथ आनञ्क्थ अञ्जिता अञ्क्ता अङ्ग्धि अनजानि आनक् ।
अञ्जेः सिचि । ७।२।७१। अञ्जेः सिचो नित्यमिद् स्यात् । आञ्जीत् । तष्च् संकोचने
१५ तनक्ति तङ्क्ता तञ्जिता । ओविजी भयचलनयोः १६ विनक्ति विङ्क्ताः । विज इडिति

स्वारत्वे अनुस्वारस्य ययीति परसवर्णत्वे ॥ अङ्क्तः ॥ शौ झोन्त इति सस्यान्तादेशे
श्रमि शमोर्लोपे अङ्गोपे श्रान्नलोप इति नलोपे नस्यानुस्वारे परसवर्णे च ॥ अञ्जन्ति ॥
लिट्स्तिपि तिपो णलि लिटि धातोरिति धातुद्वित्वे हलादिः शेष इत्यन्यासहलो लोपे
अ अच् ज् अ इति जाते अत आदेः इत्यकारस्य दीर्घत्वे तस्मान्नुड्विहल इति नुटि
उटो लोपे संयोगे च कृते ॥ आनञ् ॥ यलि लिटि धातोरिति धातोर्द्वित्वे हलादिः
शेष इति अन्यासहलोलोपे अत आदेः इति जकारस्य दीर्घत्वे तस्मान्नुड्विहल इति
नुटि उटो लोपे स्वरतिसूतिसूयतिधुञ्जदितो वेति इटि नस्यानुस्वारे परसवर्णे
च ॥ आञ्जिथ ॥ इडभावे चोः कुरिति जस्य गत्वे खरि चेति गस्य कत्वे नस्यानुस्वारे-
ऽनुस्वारस्य च परसवर्णत्वे ॥ आनङ्क्थ ॥ लुट्स्तिपि तासौ तिपो ङात्वे टेलोपे स्वरति-
सूतिसूयतीति इटि ॥ अञ्जिता ॥ इडभावे जस्य गत्वे गस्य कत्वेऽनुस्वारस्य परसवर्णत्वे
च ॥ अङ्क्ता ॥ लोटो मध्यमैकवचने सिपि सेर्हरिति सेर्हत्वे लुङ्गलभ्यो हेर्धिरिति
हेर्धित्वे चोः कुरिति जस्य गत्वे नस्यानुस्वारे अनुस्वारस्य परसवर्णत्वे च अङ्ग्धि इति जातं
तत्र संयोगे कृते ॥ अङ्ग्धि ॥ लोटो बहुवचने मिपि मेर्निः इति मेर्नित्वे आङुत्तमस्य
पिबेति आटि श्रमि शमयोर्लोपे श्रान्नलोप इति नलोपे ॥ अनजानि । लङ्स्तिपि श्रमि
शमयोर्लोपे श्रान्नलोप इति नलोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे हल्ङ्याबभ्यो दीर्घा-
दिति तलोपे जस्य चोः कुरिति गत्वे वावसाने इति गस्य कत्वे आङजादीना-
मिति आटि च ॥ आनक् ॥ लुट्स्तिपि क्लेः सिच् इति सिचि इचो लोपे इतश्चेति
तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽष्टके इति ईटि अञ्जेः सिचि इति इटि इट ईटि
इति सलोपे आङजादीनामिति आटि ॥ आञ्जीत् ॥ तङ्च् संकोचने लुट्स्तिपि श्रमि
शमयोर्लोपे श्रान्नलोप इति नलोपे चोः कुरिति चस्य कत्वे ॥ तनक्ति ॥ लुट्स्तिपि
स्यतासी ललुटोरिति तासौ तिपो ङात्वे टेलोपे स्वरतिसूति इति इटि च ॥ तं-
ञ्जिता ॥ इडभावे चोः कुरिति चस्य कत्वे नस्यानुस्वारत्वेऽनुस्वारस्य परसवर्णत्वे ॥ सङ्क्ता ॥
ओविजी भयचलनयोस्त्र लुट्स्तिपि श्रमि शमयोर्लोपे चोः कुरिति जस्य गत्वे खरि चेति
गस्य कत्वे ॥ विनक्ति ॥ तसि श्रमि शमयोर्लोपे श्रसोरलोप इत्यलोपे चोः कुरिति
जस्य गत्वे खरि चेति गस्य कत्वे च ॥ विङ्क्तः ॥ लिटो मध्यमैकवचने यलि लिटि
धातोरिति द्वित्वे हलादिः शेष इति अन्यासहलोपे आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति
इटि विज इह इत्यनेन इटो द्वित्वं, द्वित्वाच्च गुणभावे ॥ विविञ्जिथ ॥ लुट्स्तिपि तासौ

डितम् । विविजिथ विजिता अविनक् अविजीत् । शिष्ट विशेषणे १७ शिनष्टि शिष्टः
शिषन्ति । शिनक्षि शिशेष शिशेषिय शेष्य शेष्यति । हेर्धिः । शिण्डि शिनपाणि अशि-
नत् शिष्यात् शिष्यात् अशिषत् । एवं पिष्ट संचूर्णेने १८ । मञ्जो आमर्दने १९ ॥ श्रान्त-
लोपः । ६।४।२३। श्रमः परस्व नस्य लोपः स्वात् । मनकि वमञ्जिथ वमङ्कथ मङ्गा

तिपो डाले टेलोपे इटि च ॥ विजिता ॥ छट्तिपि श्रमि शमयोर्लोपे इतश्चेति तिप इका-
रलोपे चोः कुरिति जस्य गवे स्वरि चेति गस्य कत्वे हल्ङ्याङ्म्यो दीर्घादिति
तलोपे अटि च कृते ॥ अविनक् ॥ छट्तिपि । प्लौ प्लेः सिचि इचो लोपे इतश्चेति
तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽष्टुक्ते इति ईटि आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति इटि
इट ईटि इति सलोपे अटि च ॥ अविजीत् ॥ शिष्ट विशेषणे धा० तदग्रे छट्तिपि
श्रमि शमयोर्लोपे ह्रस्वे ॥ शिनष्टि ॥ तसि श्रमि शमयोर्लोपे शसोरल्लोप इत्यलोपे ह्रस्वे
नश्चापदान्तस्येति नस्यानुसारे ॥ शिष्टः ॥ श्रौ श्रोन्तः इति शेरन्तादेशे श्रमि श-
मयोर्लोपे शसोरित्यलोपे नस्यानुसारे च ॥ शिषन्ति ॥ छट्ः सिपि श्रमि शमयोर्लोपे षढोः
कः सि इति पस्य कत्वे आदेशप्रत्यययोरिति तिपः सस्य पत्वे कपोः संयोगे कृते ॥
शिनक्षि ॥ छिट्तिपि तिपो णळि लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्विवे ह्लादिः
शेष इति शेषहलो लोपे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे ॥ शिशेष ॥ छिटो मध्यमैकवचने
धळि द्विवे ह्रस्वे लोपे क्रादिनिपमादिति गुणे च ॥ शिशेषिय छट्तिपि तासौ तिपो डाले
दित्वाटिलोपे गुणे ह्रस्वे च ॥ शेष्य ॥ छट्तिपि स्वे षढोः कः सीति पस्य कत्वे
आदेशप्रत्यययोरिति सस्य पत्वे गुणे संयोगे च ॥ शेष्यति ॥ छोटो मध्यमैकवचने
सिपि श्रमि शमयोर्लोपे सेहपिषेति सेह्वे शसोरल्लोप इत्यलोपे छुल्लङ्म्यो
हेर्धिरिति हेर्धित्वे घृना घुरिति धस्य ढत्वे श्रो श्ररि सचर्णे इति पलोपे नस्यानुसा-
रेऽनुस्वारस्य च परसवर्णत्वे ॥ शिण्डि ॥ छोट उत्तमैकवचने मिपि मेर्निरिति मेर्नित्वे
आहुत्तमस्य पिषेति आटि श्रमि शमयोर्लोपे नस्य णत्वे ॥ शिनपाणि ॥ छट्तिपि
श्रमि शमयोर्लोपे इतश्चेति इकारलोपे झलां जशोन्ते इति पस्य ङत्वे हल्ङ्याङ्म्यो दी-
र्घादिति तलोपे अटि च कृते ॥ अशिनत् ॥ विधिछिट्तिपि श्रमि शमयोर्लोपे यासुटि
उटो लोपे शसोरल्लोप इत्यलोपे नस्यानुसारे लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपे तिप
इकारलोपे च ॥ शिष्यात् ॥ आशीर्छिट्तिपि श्रमोऽभावात् ॥ शिष्यात् ॥ छट्तिपि चिल लुङी-
ति प्लौ मुपादिद्युतायलदितः परस्मैपदेषु इत्यळि इतश्चेति तिप इकारलोपे अटि च ॥
अशिषत् ॥ एवं पिष्ट चूर्णेने धातो रूपाणि त्रैयानि ॥ मञ्जो आमर्दने धा० तदग्रे छट्तिपि श्रमि
शमयोर्लोपे श्रान्तलोप इति तलोपे चोः कुरिति जस्य गवे स्वरि चेति गस्य कत्वे च ॥ भनक्ति ॥
छिटो मध्यमैकवचने धळि लिटि धातोरिति धातुद्विवे ह्लादिः शेष इति हलो लोपे

न्धाताम् । इनधे ऐन्ध ऐन्धाताम् । ऐन्धाः । विद विचारणे २२ विन्ते वेत्ता ॥ इति रुधादयः ॥

॥ अथ तिङन्ते तनादिगणप्रकरणम् ॥

तनु विस्तारे १ ॥ तनादिकृष्ण्यः उः । ३।१।७९। शपोऽपवादः । तनोति त-

इन्धाचक्रे ॥ लुटस्ते तासी तकारस्य डाले टेलोपे इटि च ॥ इन्धिता ॥ जोटः प्रथमैकवचने ते श्रमि शमयोर्लोपे अलोपे नलोपे झपस्तथोर्धोऽघ इति तस्य पत्वे टित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्वे झरो झरि सवर्णे इति पूर्वधस्य लोपे आमेत इत्येकारस्यामि ॥ इन्धाम् ॥ आतामि श्रमि शमयोर्लोपे अलोपे नलोपे टेरेत्वे आमेत इत्यामि च ॥ इन्धाताम् ॥ जोट उत्तमपुरुषस्यैकवचने इटि श्रमि शमयोर्लोपे आन्नलोप इति नलोपे आ-
जुत्तमस्येति आटि आटश्चेति वृद्धौ ॥ इनधे ॥ लङस्ते श्रमि शमयोर्लोपे श्रसोरिल-
लोपे आन्नलोप इति नलोपे झपस्तथोर्धोऽघ इति तस्य पत्वे झरो झरि सवर्णे इति पूर्वधस्य लोपे आहजादीनामित्याटि आटश्चेति वृद्धौ ॥ ऐन्ध ॥ आतामि । ऐन्धाताम् ॥ लङो मध्यमपुरुषैकवचने यासि श्रमि शमयोर्लोपे अलोपे नलोपे झपस्तथोर्धोऽघ इति यस्य पत्वे झरो झरीति पूर्वधस्य लोपे सस्य सत्वे रेफस्य च विसर्गत्वे आहजादीनामित्याटि आटश्चेति वृद्धौ ॥ ऐन्धाः ॥ विद विचारणे धा० तदग्रे लटस्ते श्रमि शमयोर्लोपे अलोपे झरि चेति दस्य तत्वे झरो झरीति तलोपे टेरेत्वे च ॥ विन्ते ॥ लुटस्ते तासी तकारस्य डाले टेलोपे दस्य तत्वे गुणे च ॥ वेत्ता ॥ इति रुधादयः ॥

उपासमहे महेशाहतातानां श्रीशिवायनमः । श्रीसद्गुरुणां च कृपाकल्पवह्निमतल्लिकाम् ॥

अथ तनादयः ॥ तनु विस्तारे धा० तदग्रे लटस्तिपि तनादिकृष्ण्य उः इति शब्दपवादविधायके उकारे पुगन्तलघूपद्यस्येति गुणे च कृते ॥ तनोति ॥ आ० प० लटस्ते तनादिकृष्ण्य उः इत्युकारे सार्वधातुकमपित् इति ङित्त्वे ङित्याच गुणाभावे टित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्वे च ॥ तनुते ॥ लिटस्तिपि तिपो णलि लिटि धातोरिति द्वित्वे हलादिः शेष इति हलो लोपे अत उपधाया इति वृद्धौ च ॥ ततान ॥ आ० प० धातोर्द्वित्वे हलो लोपे लिटस्तत्प्रयोरेदिरेच् इत्येति अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि इत्यनेनाभ्यासलोपे धातोरकारस्यैत्वे च ॥ तेने ॥ लुटो मध्यमैकवचने सिपि तासी तिपो डाले ङित्याङिलोपे इटि च ॥ तनितासि ॥ आ० प० लुटस्यासि यासः सेत्वे च ॥ तनितासे ॥ लटस्तिपि स्यतासी ललुटोरिति स्ये इटि सस्य पत्वे च ॥ तनिष्यति ॥ आ० प० लटस्ते स्ये इटि टेरेत्वे सस्य पत्वे च ॥ तनिष्यते ॥ जोटस्तिपि तनादिकृष्ण्य उरिलुकारे गुणे एरुतितीकास्सोकारे च ॥ तनोतु ॥ आ० प० जोटस्ते उकारे टेरेत्वे आमेत इत्येकारस्यामि ॥ तनुताम् ॥ लङस्तिपि उकारे अटि

सायाः असनिष्टाः । क्षणु हिंसायाम् ३ क्षणोति क्षणुते । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अक्ष-
णीत् असंत अक्षणिष्ट अक्षयाः अक्षणिष्टाः । क्षिणु च ४ । उप्रत्यये लघूपधस्य गुणो वा ।
क्षिणोति क्षेणोति क्षेणिष्ठा अक्षेणीत् अक्षिव अक्षेणिष्ट । तृणु, अदने ५ तृणोति तर्णोति
तृणते तर्णते । डुकृन् करणे ६ करोति ॥ अत उत्सार्वधातुके । ६।४।११०। उप्र-

धत्वे च ॥ असात ॥ सिञ्जलोपाभावे इटि घृत्वे अटि च ॥ असनिष्ट ॥ धासि च्छौ च्छेः
सिचि तनादिभ्यस्तथासोः इति सिञ्जलोपे अटि जनसनखनां सन्झलोः इ-
त्याकारान्तादेशे दीर्घत्वे च ॥ असायाः ॥ सिञ्जलोपाभावे इटि सस्य पत्वे घृत्वे अटि च ॥
असनिष्टाः ॥ क्षणु हिंसायां धा० तदमे छटस्तिपि उकारे गुणे च ॥ क्षणोति ॥ आ० ५०
छटस्ते उकारे टेरेत्वे च ॥ क्षणुते ॥ छटस्तिपि ञिल लुङीति च्छौ च्छेः सिचि इति
सिचि इचो लोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति ईटि आर्द्धधा-
तुकस्येवबलादेरिति इटि इट ईटि इति सलोपे अटि च ह्यन्तक्षणश्चसजागृणि-
इच्येदितामिति वृद्धभावे ॥ अक्षणीत् ॥ छटस्ते च्छौ च्छेः सिचि तनादिभ्य-
स्तथासोः इति सिचो लोपे अनुदात्तोपदेशचनतितनोत्पादीनामनुना-
सिकलोपो झलि हिति इति णलोपे अटि ॥ अक्षत ॥ सिञ्जलोपाभावे आ-
र्द्धधातुकस्येवबलादेरिति इटि सस्य पत्वे घृत्वे अटि च ॥ अक्षणिष्ट ॥ लुङ्स्यासि
च्छौ च्छेः सिचि इचो लोपे तनादिभ्यस्तथासोरिति सिञ्जलोपे अनुदात्तोपदे-
शचनतितनोत्पादीनामिति णलोपे ॥ अक्षयाः ॥ सिञ्जलोपाभावे इटि सस्य पत्वे
घृत्वे अटि च ॥ अक्षणिष्टाः ॥ क्षिणु हिंसायां धा० तत्र छटस्तिपि उकारे गुणे च ॥
क्षिणोति ॥ उप्रत्यये लघूपधस्य गुणो वेति पक्षे गुणे ॥ क्षेणोति ॥ छटस्तिपि तासी
तिपो दात्वे टेरेत्वे इटि गुणे च ॥ क्षेणिता ॥ छटस्तिपि च्छौ च्छेः सिचि इचो लोपे
आर्द्धधातुकस्येवबलादेरिति इटि इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते
इति ईटि इट ईटि इति सलोपे अटि गुणे च ॥ अक्षेणीत् ॥ आ० ५० लुङ्स्ते च्छौ च्छेः सिचि
तनादिभ्यस्तथासोरिति सिञ्जलोपे अनुदात्तोपदेशचनतितनोत्पादीनामिति
णलोपे अटि च ॥ अक्षित ॥ सिञ्जलोपाभावे इटि सस्य पत्वे घृत्वे गुणे अटि च ॥ अक्षेणिष्ट ॥ वृणु
अदने धा० त० छटस्तिपि उकारे गुणे च ॥ तृणोति ॥ उप्रत्यये लघूपधस्येति तकारोत्तरार्तिन
श्चकारस्य गुणे च ॥ तर्णोति ॥ आ० ५० छटस्ते तनादिकृञ्म्य उरियुकारे गुणे टेरेत्वे च ॥
तृणुते ॥ उप्रत्यये लघूपधस्येति ऋकारस्य गुणे टेरेत्वे च ॥ तर्णुते ॥ डुकृन् करणे धा० तत्र
छटस्तिपि तनादिकृञ्म्य उरियुकारे पुगन्तलघूपधस्येति ऋकारस्य गुणे सार्व-
धातुकार्द्धधातुकयोरियुकार्युणे च ॥ करोति ॥ तसि उकारे ऋकार्युणे करतः
इति जातं तत्र अत उत्सार्वधातुके इति कृञोऽकारस्य उावे ॥ कुरताः ॥ शी शेस्ता-

संपरिभ्यां करोती भूपणे ।६।१।१३७। समवाये च ।६।१।१३८। संपरिभ्यस् करोतेः सुट् स्याद्भूपणे संधाते चार्थे । संस्करोति । अलंकरोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति । सङ्गीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वस्य कचिदभूपणेऽपि सुट् । संस्कृतंभक्षा इति ज्ञापकात् ॥ उपात्प्रतियन्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च ।६।१।१३९। उपात्कृषः सुट् स्यादेवार्थेषु चात्रागुक्तयोरर्थयोः । प्रतियन्नो गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्याध्याहार आकाङ्क्षितैकदेशपूर्णम् । उपस्कृता कन्या । उपस्कृता ब्राह्मणाः । एधोदकस्योपस्कृते । उपस्कृतं भुङ्क्ते । उपस्कृतं द्यूते । वनु याचने ७ वनुवे वचने । मनु अवधोधने ८ मनुवे मेने मनिता मनिष्यते मनुताम् अमनुव मन्वीत मनिपीष्ट अमनिष्ट अमत अमनिष्यत ॥ इति तनादयः ॥

लोपे इत्श्चेति तिप् इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति ईटि यद्वज्रहलन्तस्याच इति वृद्धौ अटि सस्य पत्ये च ॥ अकार्यात् ॥ आ० ए० लुङ्क्षे लौ ष्ठेः सिचि ह्रस्वादङ्गात् इति सिज्लोपे अटि द्वित्त्वात् गुणामये च ॥ अकृत ॥ लुङ्क्षिपि स्ये इटि गुणे अटि सस्य पत्ये तिप् इकारलोपे च ॥ अकरिष्यत् ॥ एवं आ० ए० लुङ्क्षे ॥ अकरिष्यत । संपूर्वकस्य कञ्धातोः परिपूर्वस्य कञ्धातोश्च संपरिभ्यां करोती भूपणे इत्यनेन सुटि उटो लोपे ॥ संस्करोति । अलंकरोतीत्यर्थः ॥ समवाये च इत्यनेन सुटि च ॥ संस्कुर्वन्ति । सङ्गीभवन्तीत्यर्थः ॥ उपस्कृता कन्या ॥ उपस्कृता ब्राह्मणाः ॥ एधोदकस्योपस्कृते ॥ उपस्कृतं भुङ्क्ते ॥ उपस्कृतं द्यूते ॥ इत्यत्र उपात्प्रतियन्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु चेत्यनेन सुट् भवति उपस्कृता कन्या, भूषिता इत्यर्थः ॥ उपस्कृता ब्राह्मणाः, सङ्गीभूता इत्यर्थः ॥ एधो दकस्य उपस्कृते, गुणाधानं कुङ्क्षे इत्यर्थः ॥ उपस्कृतं भुङ्क्ते, विकृतं भुङ्क्ते इत्यर्थः । उपस्कृतं द्यूते, अध्याहारयुक्तं द्यूते इत्यर्थः ॥ वनु याचने घा० तदग्रे लट्क्षे तनादिकृषभ्य ङः इत्युकारे टेरित्वे च ॥ वनुते ॥ लिट्क्षे धातुद्वित्वे हल्लोपे लिट्स्तद्वयोरेशिरेच् इत्येति षधने इति जातं तत्र अत एकहल्मध्येनादेशादेर्लिट् इति प्राप्ते नशशदद्वादिगुणानामिति निषेधे ॥ वचने ॥ मनु अवबोधने लट्क्षे तनादिकृषभ्य ङित्युकारे टेरित्वे च ॥ मनुते ॥ लिट्क्षे लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे हलादिः शेष इति नलोपे लिट्स्तद्वयोरेशिरेच् इति एशि ममने इति जातं तत्र अत एकहल्मध्येनादेशादेर्लिटि इत्यनेनाभ्यासलोपे अकारस्यैत्वे च ॥ मेने ॥ लुङ्क्षे तासौ तस्य डत्वे टेलोपे इटि च ॥ मनिता ॥ लुङ्क्षे स्ये इटि सस्य पत्ये टेल्वे च ॥ मनिष्यते ॥ लोट्क्षे उकारे टेल्वे आमेत इत्येकारस्यापि च ॥ मनुताम् ॥ लङ्क्षे उकारे अटि च ॥ अमनुत ॥ विधिलिङ्क्षे उकारे लिङ्ः सीयुट् इति सीयुटि उटो लोपे लोपो व्योर्वलीति यलोपे लिङ्ः सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपे इको यणचितीति यणि ॥ मन्वीत ॥ आशीर्लिङ्क्षे लिङ्ः सीयुट् इति सीयुटि उटो लोपे आर्द्ध-

॥ अथ तिङन्ते त्रयादिगणप्रकरणम् ॥

डुकीन् द्रव्यविनिमये १ ॥ त्रयादिभ्यः श्वा । ३।१।८१। शपोऽपवादः क्रीणाति ।
ईहल्यघोः । क्रीणीतः । आभ्यस्तयोरातः । क्रीणन्ति । क्रीणासि क्रीणीथः क्रीणीथ ।
क्रीणामि क्रीणीवः क्रीणीमः । क्रीणीते क्रीणाते क्रीणते । क्रीणीये क्रीणाये क्रीणीध्वे ।
क्रीणे क्रीणीवहे क्रीणीमहे । चिक्राय चिक्रियतुः चिक्रियुः । चिक्रेथ चिक्रयिथ चिक्रिये

धातुकस्येङ्चलादेरिति इटि सुहृत्तिथोरिति सुटि उटो लोपे सकारयोः पत्वे घृत्वे च
॥ मनिपीष्ट ॥ लुङ्स्ते च्छी च्छेः सिचि इचो लोपे इटि अटि घृत्वे च ॥ अमनिष्ट ॥ लुङ्स्ते
स्ये इटि अटि सस्य पत्वे च ॥ अमनिष्पत ॥ इति तनादयः पूर्णाः ॥

॥ त्रिये श्रीमत्तरस्वल्हाः पदपङ्कजरेणयः ॥ सन्तुश्रीसद्गुरुणां च शेमुषीमलसंमुपः ॥ १ ॥

अथ त्रयादयो लिङ्यन्ते ॥ डुकीन् द्रव्यविनिमये षा० लट्सिपि त्रयादिभ्यः श्वा इत्यनेन
आकारे शस्येत्संज्ञायां तस्य लोप इति लोपे अङ्कुष्वाङ्नुम्व्यवायेपीति नस्य णत्वे च ॥
क्रीणाति ॥ तसि आप्रत्यये कृते शकारलोपे ई हल्यघोः इत्यनेन ईकारे नस्य णत्वे च ॥ क्री-
णीतः ॥ द्वौ आप्रत्यये कृते श्रोन्त इत्यनेन श्रत्यान्तादेशे शलोपे नस्य णत्वे आभ्यस्तयोरात
इत्याकारलोपे च ॥ क्रीणन्ति ॥ सिपि आकारे शलोपे नस्य णत्वे ॥ क्रीणासि ॥ वसि आकारे शलोपे
ई हल्यघोरित्याकारस्य ईकारे च ॥ क्रीणीथः ॥ तथैव थे परे ॥ क्रीणीथ ॥ मिपि त्रया-
दिभ्यः श्वा इति आकारे शलोपे नस्य णत्वे ॥ क्रीणामि ॥ वसि आकारे शलोपे नस्य
णत्वे ई हल्यघोरिति आकारस्य ईकारे ॥ क्रीणीवः ॥ तथैव मसि ॥ क्रीणीमः ॥ आ० प०
लटस्ते आकारे शलोपे नस्य णत्वे ई हल्यघोरिति आकारस्य ईकारे टित आत्मने-
पदानां टेरे इति टेरेत्वे च ॥ क्रीणीते ॥ आतामि आकारे शलोपे नस्य णत्वे टेरेत्वे
आभ्यस्तयोरात इति आकारलोपे संयोगे च ॥ क्रीणाते ॥ शे आकारे शलोपे नस्य णत्वे
आत्मनेपदेष्वनत इति शस्य अदादेशे आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपे टेरेत्वे च ॥
क्रीणते ॥ थासि आकारे शलोपे नस्य णत्वे थासः से इति थासः सेत्वे ई हल्यघोरिति
आकारस्य ईकारे सस्य पत्वे च ॥ क्रीणीये ॥ आयामि आकारे शलोपे नस्य णत्वे आभ्यस्त-
योरात इत्याकारलोपे टेरेत्वे च ॥ क्रीणाये ॥ वामि आकारे शलोपे नस्य णत्वे ई हल्य-
घोरित्याकारस्य ईकारे टेरेत्वे च क्रीणीध्वे ॥ इटि आकारे शलोपे नस्य णत्वे आभ्यस्तयो-
रात इत्याकारलोपे टेरेत्वे ॥ क्रीणे ॥ वही आकारे शलोपे नस्य णत्वे ई हल्यघोः इति आकारस्य
ईकारे टेरेत्वे ॥ क्रीणीवहे ॥ एवं महिडि । क्रीणीमहे ॥ लिट्सिपि सिपो णलि लिटि धा-
तोरनभ्यासस्येति द्वित्वे हलादिः शेष इति रलोपे कुहोश्चुरित्यभ्यासकारस्य चकारे
अचोऽङ्गिति इति वृद्धौ एचोऽपवायाथ इत्यावादेशे ॥ चिक्राय ॥ अतुसि धातुद्वित्वे

क्रेता क्रेष्यति क्रेष्यते क्रीणात् क्रीणीतात् क्रीणीताम् अक्रीणात् अक्रीणीत क्रीणीयात्
क्रीणीत क्रीयात् क्रेपीष्ट अक्रेपीत् अक्रेष्ट अक्रेष्यत् अक्रेष्यत । प्रीन् तर्पणे कान्तौ च २
प्रीणाति प्रीणीते । श्रीन् पाके ३ श्रीणाति श्रीणीते । मीन् हिंसायाम् ४ ॥ हिन्-

रलोपे कस्य चत्वे अचि श्रुधातुभ्रुवां खोरियङ्बुवङौ इति इयङि ॥ चिक्रियतुः ॥
उसि धातुद्वित्वे हल्लोपे कस्य चत्वे अचि श्रुधातुभ्रुवां खोरियङ्बुवङौ इती-
यङि ॥ चिक्रियुः ॥ थसि इडभावे गुणे च ॥ चिक्रेथ ॥ पथे भारद्वाजमते इटि गुणे
अयादेशे ॥ चिक्रयिथ ॥ आ० प० लट्स्ते लिटि धातोर्द्वित्वे ह-
लादिः शेष इति रलोपे ह्रस्व इत्यम्यासाचो ह्रस्वत्वे कुहोश्चुरित्यम्यासककारस्य
चकारे लिटस्तप्तपोरेशिरेच् इत्येति अचि श्रुधातुभ्रुवां खोरितीयङि ॥
चिक्रिये ॥ लृट्स्ते तासी तस्य ङात्वे ङिलोपे गुणे च ॥ क्रेता ॥ लृट्स्ते से सस्य पत्वे गुणे च ॥
क्रेष्यते ॥ लोटस्तिपि आकारे शलोपे नस्य णत्वे एरुरिति तिप इकारलोपे ॥ क्रीणात् ॥
तुह्योस्तातडिति तातडि ई ह्रस्वयोः इत्याकारस्य ईकारे ॥ क्रीणीतात् ॥ आ० प०
लोटस्ते आकारे शलोपे नस्य णत्वे ई ह्रस्वघोरित्याकारस्य ईकारे ङेरेरे आमेत इलेका-
स्य आसि च ॥ क्रीणीता ॥ लृट्स्तिपि आकारे शलोपे नस्य णत्वे इतश्चेति तिप इकारलोपे
अटि च ॥ अक्रीणात् ॥ आ० प० । लृट्स्ते आकारे शलोपे नस्य णत्वे अटि ई ह्रस्व-
घोरित्याकारस्य ईकारे ॥ अक्रीणीत ॥ विधिलिङ्स्तिपि यासुट् परस्मैपदेष्विति यासुटि
उटो लोपे आकारे शलोपे नस्य णत्वे इतश्चेति तिप इकारलोपे लिङः सलोपोऽनन्त्य-
स्येति सलोपे ई ह्रस्वघोरित्याकारस्य ईकारे ॥ क्रीणीयात् ॥ आ० प० विधिलिङ्स्ते
लिङः सीयुट् इति सीयुटि उटो लोपे लोपो व्योर्बलीति यलोपे लिङः सलो-
पोऽनन्त्यस्येति सलोपे आकारे शलोपे नस्य णत्वे आभ्यस्तपोरातः इत्याकारलोपे ॥
क्रीणीत ॥ आशीलिङ्स्तिपि यासुटि उटो लोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे स्कोः संपो-
थोरन्ते चेति सलोपे ॥ क्रीयात् ॥ आ० प० आशीलिङ्स्ते सीयुटि उटो लोपे लोपो
व्योर्बलीति यलोपे सुहृतिथोरिति सुटि उटो लोपे उममो. राकारयो. पत्वे हुत्वे गुणे
च ॥ क्रेपीष्ट ॥ लृट्स्तिपि च्छी च्छेः सिचि इचो लोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्ति-
सिचोऽष्टके इति ईटि सिचि वृद्धिरिति वृद्धौ अटि च ॥ अक्रेपीत् ॥ आ०
प० लृट्स्ते च्छी च्छेः सिचि इचो लोपे अटि गुणे पदे च ॥ अक्रेष्ट ॥ लृट्स्तिपि स्य-
तासी लृलृटोरिति से अटि इतश्चेति तिप इकारलोपे सस्य पत्वे गुणे च ॥ अक्रेष्यत् ॥
आ० प० लृट्स्ते से अटि सस्य पत्वे गुणे च अक्रेष्यत् ॥ प्रीन् तर्पणे कान्तौ च धा० तदमे
लिङ्स्तिपि आकारे शलोपे नस्य णत्वे च ॥ प्रीणाति ॥ आ० प० लृट्स्ते आकारे शलोपे
नस्य णत्वे ई ह्रस्वघोरित्याकारस्य ईकारे ङेरेरे च ॥ प्रीणीते ॥ श्रीन् पाके लृट्स्तिपि
आकारे शलोपे नस्य णत्वे च ॥ प्रीणाति ॥ आ० प० लृट्स्ते आकारे शलोपे नस्य णत्वे

सुञ् आप्रवणे ६ ॥ स्तम्भस्तुम्भस्कांभुस्कुम्भस्कुम्भ्यः शुभ्र ॥३१॥८३॥
 चात् आ । स्कुनोति स्कुनाति स्कुनुते स्कुनीते चुस्काव चुस्कुवे स्कोता अस्कोपीत् अस्कोष्ट ।
 स्तम्भवादयश्चत्वारः सौत्राः । सर्वे रोधनायाः परस्मैपदिनः ॥ हलः श्रः शानजसौ
 ३१॥८३॥ हलः परस्य श्रः शानजादेशः स्यादौ परे । समान ॥ जृस्तम्भुचुम्भुचु-
 युचुग्लुचुग्लुचुम्बिभ्यश्च ॥३१॥९८॥ च्छेरद् वा स्यात् ॥ स्तम्भेः ॥८३॥९७॥

यवायाव इत्यापि च ॥ सिपाम् ॥ आ० प० छिटस्ते द्वित्वे लिटस्तद्वयोरेशिरेच्
 इत्येति सस्य पत्वे एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्येति यणि ॥ शिथ्ये ॥ लुट्तिपि स्यता-
 सी लुलुदोरिति तासौ तिपो डत्वे डित्वाडिलोपे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति
 गुणे च ॥ सेता ॥ सुञ् आप्रवणे धा० लुट्तिपि त्रयादिभ्य इति श्राकारे शलोपे च
 स्कुनाति ॥ स्तम्भस्तुम्भस्कांभुस्कुम्भस्कुम्भ्यः श्रुञ्चेति श्रौ शकारलोपे सार्व-
 धातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे च ॥ स्कुनोति ॥ आ० प० लुटस्ते स्तम्भस्तुम्भ-
 स्कम्भिवति श्रौ शलोपे टेरेवे च ॥ स्कुनुते ॥ श्राकारे शलोपे ई ह्रस्वघोरिसाकारस्य
 ईकारे टेरेवे च ॥ स्कुनीते ॥ छिट्तिपि लिटि धातोरिति द्वित्वे शरपूर्वाः खयः
 इति सलोपे कुहोश्चुरिति कस्य चत्वे अचोऽपिणिति इति वृद्धौ एचोयवायाव
 इति आशि च ॥ चुस्काव ॥ आ० प० छिटस्ते द्वित्वे शरपूर्वाः खय इत्यम्यासलोपे
 कुहोश्चुरिति कस्य चत्वे लिटस्तद्वयोरेशिरेच् इत्येति अचि शुधातुभ्रवां यो-
 रिति ङवङि ॥ चुस्कुवे ॥ लुट्तिपि तासौ तिपो डत्वे डिलोपे गुणे च ॥ स्कोता ॥ लुट्-
 तिपि ष्ठी ष्ठेः सिचि इचो लोपे इतश्चेति इकारलोपे अस्तिसिचोपृक्ते इति ईटि
 सस्य पत्वे अटि सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धौ ॥ अस्कोपीत् ॥ आ० लुटस्ते ष्ठी
 ष्ठेः सिचि इचो लोपे सस्य पत्वे गुणे वृद्धे अटि च ॥ अस्कोष्ट ॥ स्तम्भधातोर्लोड्
 मभ्यमैकप्रचने सिचि श्राकारे सेहपिचेति सेहिल्वे हलः श्रः शानजसौ इति
 श्राकारस्य शानचि शलोपे च अनिदितां हल उपधायाः क्षिति इति
 नलोपे अतो हेः इति हलोपे च ॥ समान ॥ निस्तम्भू धातोर्लुड्तिपि ष्ठी
 अटि इतश्चेति तिपि इकारलोपे जृस्तम्भुचुम्भुचुयुचुग्लुचुग्लुचुम्बिभ्य-
 ञ्चेति च्छेरङि अनिदितामिति नलोपे स्तम्भेः इति सस्य पत्वे वृद्धे च ॥
 व्यष्टमत् ॥ अडोगाने ष्ठेः सिचि इचो लोपे इटि तिपि इकारलोपे अस्तिसिचोपृक्ते
 इति ईटि इट ईटि इति सलोपे अटि च कृते ॥ अस्तम्भीत् ॥ युञ् कथने धा० लुट्तिपि
 श्राकारे शलोपे ॥ युनति ॥ आ० प० लुटस्ते श्राकारे शलोपे ई ह्रस्वघोरिसात् ईकारे टे-

१ ह्रस्वः ॥ शानजसौ ॥ समानेति । अजाघोरेरिति लुकि कर्त्तव्ये सजिपातपरिभाषा न प्रवर्तते सू-
 धारमसामर्थ्यात् । अत एव जहीत्यत्र हिलोपवारणार्थेय परिभाषा नोपपन्न्या ॥

अवारिष्टाम् अवरीष्ट अवरीष्ट अवूर्ष्ट । धून् कम्पने १६ धुनाति धुनीते धोता धविता

एशि ऋच्छत्पृतामिति गुणे च कृते ॥ वरे ॥ लुटस्तिपि स्यतासी ललुटोरिति तासौ लुटः प्रथमस्य डारौरसः इति तिपो ङात्वे ङित्वाङ्लोपे आर्द्धधातुकस्येङ्-
बलादेरिति इटि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे वृत्तो वा इत्यनेन इटो दीर्घत्वे च कृते ॥ वरीता ॥ दीर्घाभावे ॥ वरिता ॥ आशीर्लङ्स्तिपि घासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङित्चेति घासुटि इतश्चेति तिप इकारलोपे स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपे उदोऽष्टपूर्वस्येति ऋदन्ताङ्गस्य उत्वे हलि चेति दीर्घत्वे कृते कृते च अचो रहा-
भ्यां द्वे इति यकारस्य द्वित्वे ॥ वूर्यात् ॥ आ० ५० आशीर्लङ्स्ते लिङः सीयुट् इति सीयुटि उटो लोपे लोपो व्योर्वलीति यलोपे सुट्तिथोरिति सुटि उटो लोपे लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्विति वेदि ऋच्छत्पृतामिति गुणे आवेशप्रत्य-
ययोरित्युभयोः सकारयोर्मूर्द्धन्यत्वे घृना घृरिति तस्य उत्वे च कृते ॥ वरिपीष्ट ॥ इङभावे लिटस्ते सीयुटि उटो लोपे यलोपे सुटि उटोलोपे उदोऽष्टपूर्वस्येति ऋदन्ता-
ङ्गस्योकारे हलि चेति दीर्घत्वे उभयोः सकारयोष्णकारे कृते कृत्वे च कृते ॥ वूर्णाष्ट ॥ लुङस्तिपि चिल्लुङीति च्छौ च्छेः सिच् इति सिचि इचो लोपे आर्द्धधातुकस्ये-
ङ्बलादेरिति इटि इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽष्टुक्ते इति ईटि इट ईटि इति सलोपे सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति इद्वौ अटि दीर्घत्वे च कृते ॥
॥ अवारीत् ॥ लुङः प्रथमस्य द्विवचने तसि च्छौ च्छेः सिचि इचो लोपे इटि सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति इद्वौ अटि तस्यस्यमिपां तांतंताम् इति तामि सस्य पत्वे घृत्वे वृत्तो चेति इटो दीर्घत्वे च ॥ अवारीष्टम् । दीर्घाभावे । अवारिष्टम् ॥ आ० ५० लुङस्ते च्छौ च्छेः सिचि इचो लोपे लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्विति वेदि गुणे अटि वृत्तो चेति दीर्घत्वे सस्य पत्वे घृत्वे च ॥ अवरीष्ट ॥ दीर्घाभावे ॥ अवरीष्ट ॥ लिङ्सिचोरिति इङ-
भावे च्छौ सिचि इचो लोपे उदोऽष्टपूर्वस्येति ऋदन्ताङ्गस्योकारे हलि चेति दीर्घत्वे सस्य पत्वे घृत्वे अटि च कृते ॥ अवूर्ष्ट ॥ धून् कम्पने धातुरस्त्यग्रे लुटस्तिपि प्रादिभ्यः
श्वा इति श्राकारे शलोपे प्वादीनां ह्रस्व इति धकायोत्तरवर्तिन ऊकारस्य ह्रस्वत्वे च कृते ॥ धुनाति ॥ आ० ५० लुटस्ते श्राकारे शलोपे ई ह्रस्वघोरित्याकारस्य ईकारे टित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्वे प्वादीनां ह्रस्व इति उकारस्य ह्रस्वत्वे च ॥ धुनीते ॥ लुटस्तिपि तासौ तिपो ङात्वे ङित्वाङ्लोपे स्वरतिसूतिसूय-
तिधूज्जुदितो वेति वेदि गुणे एचोयवायाव इत्यमि ॥ धविता । इङभावे च । धोता ॥ लुङस्तिपि च्छौ च्छेः सिचि इचो लोपे स्तुसुधूज्भ्यः परस्मैपदेष्विति इटि इत-
श्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽष्टुक्ते इति ईटि इट ईटि इति सलोपे सिचि

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । ७।२।४२। वृद्ध्वृज्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिद्वा
 स्यात्तडि ॥ न लिङि । ७।२।३९। वृत् इटो लिङि न दीर्घः । स्तरिपीठ । उञ्चेति कि-
 तम् । स्तीर्षाष्ट । सिचि च परस्मैपदेषु । अस्तारीत् अस्तारिष्टाम् अस्तारिषुः । अस्तारिष्ट
 अस्तीर्षे । कृष् हिंसायाम् १४ कृणाति कृणीवे चकार चकरे कृब् वरणे १५ कृणाति
 कृणीते ववार ववरे वरिता वरीता । वदोष्ठपेलुतम् । वूर्यात् वरिपीठ वूर्पाष्ट अवारीत्

चेति दीर्घत्वे च ॥ स्तीर्षात् ॥ आ० ५० आशीर्लिङस्ते सीयुटि उटो लोपे लोपो
 ऽपोर्वलीति यलोपे सुट्तिथोरिति मुटि उटो लोपे लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु
 इति इट्त्विकल्पे गुणे न लिङि इति वृत्तो वेति सूत्रप्राप्तदीर्घत्वे निषेधे उमपोः
 सकारयोः पत्वे घृत्वे च ॥ स्तरिपीठ ॥ इडभावे ऋत इट् घातोः इति इकारे हलि
 चेति दीर्घत्वे ॥ स्तिर्षाष्ट ॥ लुङ्स्तिपि च्लि, लुङ्गीति प्लौ च्लेः सिच् इति सिचि
 इचो लोपे आर्द्धघातुकस्येति इटि इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते
 इति ईटि इट ईटि इति सलोपे सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु इति वृद्धौ च ॥
 अस्तारीत् ॥ तस्यस्यभिषां तांतंताम इति तसस्त्वामि कृते प्लौ च्लेः सिचि इचो
 लोपे आर्द्धघातुकस्येति इटि अटि सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धौ सत्य पत्वे
 घृत्वे च ॥ अस्तारिष्टाम् ॥ लुङ्गे लौ सिजभ्यस्तचिदिभ्यश्चेति शैर्हसि चुटू इति
 जस्येत्संज्ञायां जस्य लोपे प्लौ च्लेः सिचि इचो लोपे इटि वृद्धौ अटि सत्य पत्वे च ॥ अ-
 स्तारिषुः ॥ आ० ५० लुङ्स्ते प्लौ च्लेः सिचि इजलोपे लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु इति
 इटि गुणे अटि सत्य पत्वे घृत्वे च ॥ अस्तारिष्ट ॥ इडभावपक्षे ऋत इट् घातोः इति रु-
 कारान्ताङ्गस्य इकारे हलि चेति दीर्घत्वे च सत्य पत्वे घृत्वे अटि च ॥ अस्तीर्षे ॥ कृब् हिं-
 सायां धा० लुङ्स्तिपि आकारे शलोपे नस्य णत्वे प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे च
 ॥ कृणाति ॥ आ० ५० लुङ्स्ते आकारे शलोपे नस्य णत्वे ई ह्रस्वघोरित्यात् इत्वे टेरत्वे
 च ॥ कृणाति ॥ लिङ्स्तिपि तिपो णलि द्वित्वे उरत् इति अम्यासक्तवर्णस्य रपरे अदादेशे
 हलादिः शेष इति लोपे कुहोश्चुरिति कस्य चत्वे अचोऽङ्गिति इति वृद्धौ च
 ॥ चकार ॥ आ० ५० लिङ्स्ते द्वित्वे अम्यासक्तवर्णस्य उरत् इति रपरे अदादेशे हला-
 दिः शेष इति रलोपे कुहोश्चुरिति कस्य चत्वे लिङ्स्तेष्वपरेऽशिरेच् इति एशि
 ऋच्छत्पृतामिति गुणे च ॥ चकरे ॥ कृब् वरणे धा० लुङ्स्तिपि आकारे शलोपे नस्य
 णत्वे प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे ॥ कृणाति ॥ आ० ५० लुङ्स्ते आकारे शलोपे नस्य
 णत्वे ई ह्रस्वघोरित्यात् इत्वे टेरत्वे प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे च ॥ कृणाति ॥ लिङ्-
 स्तिपि तिपो णलि लिटि घातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे अम्यासक्तवर्णस्य उरत् इति
 रपरे अदादेशे रलोपे अचोऽङ्गिति इति वृद्धौ च ॥ ववार ॥ आ० ५० लिङ्स्ते द्वित्वे
 उरत् इति रपरे अदादेशे हलादिः शेष इति रलोपे लिङ्स्तेष्वपरेऽशिरेच् इति

अवारिष्टाम् अवरिष्ट अवरीष्ट अवूर्ष्ट । धून् कम्पने १६ धुवाति धुवीते धोता धविता

पश्चि ऋच्छत्पृतामिति गुणे च कृते ॥ वरे ॥ लुटस्तिपि स्यतासी ललुटोरिति तासी लुटः प्रथमस्य डारौरसः इति तिपो ङत्वे ङित्वाङ्लोपे आर्द्धधातुकस्येङ्-
बलादेरिति इटि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे वृत्तो वा इत्यनेन इटो दीर्घत्वे च कृते ॥ वरीता ॥ दीर्घत्वाभावे ॥ वरिता ॥ आशीर्लिङ्गस्तिपि यासुट्परस्मैपदेपूदासो
ङिञ्चेति यासुटि इतश्चेति तिप इकारलोपे स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपे उदोऽष्ट्यपूर्वस्येति ऋदन्ताङ्गस्य ङत्वे हलि चेति दीर्घत्वे कृते कृते च अचो रहा-
भ्यां ङे इति यकारस्य द्वित्ये ॥ वूर्णात् ॥ आ० प० आशीर्लिङ्गस्ते लिङ्गः सीयुट् इति सीयुटि उटो लोपे लोपो व्योर्वलीति यलोपे सुट्तिथोरिति सुटि उटो लोपे लिङ्गसिचोरात्मनेपदेष्विति वेटि ऋच्छत्पृतामिति गुणे आदेशप्रत्य-
ययोरित्युभयोः सकारयोर्मूर्धन्यत्वे घुना घुरिति तस्य ङत्वे च कृते ॥ वरिषीष्ट ॥ इदभावे लिङ्गस्ते सीयुटि उटो लोपे यलोपे सुटि उटोलोपे उदोऽष्ट्यपूर्वस्येति ऋदन्ता-
ङ्गस्योकारे हलि चेति दीर्घत्वे उभयोः सकारयोऽङ्गकारे कृते घृत्वे च कृते ॥ वूर्णाष्ट ॥ लुङ्गस्तिपि चिल्लुङ्गीति च्छौ च्छेः सिचि इति सिचि इचो लोपे आर्द्धधातुकस्ये-
ङ्बलादेरिति इटि इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति ईटि इट ईटि इति सलोपे सिचि घृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धौ अटि दीर्घत्वे च कृते ॥ अवरीत् ॥ लुङ्गः प्रथमस्य द्विवचने तसि च्छौ च्छेः सिचि इचो लोपे इटि सिचि घृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धौ अटि तस्यस्यमिपां तांतंताम इति तामि सत्य पत्वे घृत्वे वृत्तो वेति इटो दीर्घत्वे च ॥ अवरीष्टाम् । दीर्घत्वाभावे । अवारिष्टाम् ॥ आ० प० लुङ्गस्ते च्छौ च्छेः सिचि इचो लोपे लिङ्गसिचोरात्मनेपदेष्विति वेटि गुणे अटि वृत्तो वेति दीर्घत्वे सत्य पत्वे घृत्वे च ॥ अवरीष्ट ॥ दीर्घत्वाभावे ॥ अवरिष्ट ॥ लिङ्गसिचोरिति इद-
भावे च्छौ सिचि इचो लोपे उदोऽष्ट्यपूर्वस्येति ऋदन्ताङ्गस्योकारे हलि चेति दीर्घत्वे सत्य पत्वे घृत्वे अटि च कृते ॥ अवूर्ष्ट ॥ धून् कम्पने धातुरस्तस्य लुटस्तिपि ऋदिभ्यः
श्वा इति आकारे शलोपे प्वादीनां ह्रस्व इति षकारोत्तरवर्तिन ऊकारस्य ह्रस्वत्वे च कृते ॥ धुनाति ॥ आ० प० लुङ्गस्ते आकारे शलोपे ई ह्रस्वघोरित्याकारस्य ईकारे टित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरे प्वादीनां ह्रस्व इति उकारस्य ह्रस्वत्वे च ॥ धुनीते ॥ लुटस्तिपि तासी तिपो ङत्वे ङित्वाङ्लोपे स्वरतिसूतिसूय-
तिधूङ्गदितो वेति वेटि गुणे एचोयवायाच इत्येव । धविता । इदभावे च । धोता ॥ लुङ्गस्तिपि च्छौ च्छेः सिचि इचो लोपे सुसुधूङ्गस्यः परस्मैपदेष्विति इटि इत-
श्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसिचोऽपृक्ते इति ईटि इट ईटि इति सलोपे सिचि

अधावीत् अधविष्ट अधोष्ट । ग्रह उपादाने १७ गृह्णाति गृहीते जग्राह जगृहे ॥ ग्रहो-
ऽलिटि दीर्घः ॥ ७१२३७ ॥ एकाचो ग्रहेर्विहितस्येदो दीर्घो न तु लिटि । ग्रहीता
गृह्णातु ॥ हलश्रः शानज्झौ ॥ ३११८३ ॥ हलः परस्य अः शानजादेशः स्यादौ
परे । गृहाण गृह्यात् ग्रहीषीष्ट । इत्येवेति न वृद्धिः । अग्रहीत् अग्रहीष्टाम् अग्रहीष्ट

वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धौ आवि अटि दीर्घत्वे च कृते ॥ अधावीत् ॥
आ० ५० लुङ्स्ते च्छौ च्छेः सिचि इचो लोपे स्वरतिसूति इति इटि गुणे अवि अटि
सस्य पत्वे पुत्वे च ॥ अधविष्ट ॥ इडभावे ॥ अधोष्ट ॥ ग्रह उपादाने धातुरस्ति तत्र लुटस्तिपि
क्रादिभ्यः आ इति आकारे शलोपे ग्रहिज्येति गकापन्तर्वर्तिकारस्य संप्रसारणे आकारे
कृते पूर्वत्वे च अङ्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपीति नस्य णत्वे ॥ गृह्णाति ॥ आ० ५० लुङ्स्ते
आकारे ग्रहिज्येति संप्रसारणे ई हल्यघोरित्वाकारस्य ईकारे टित आत्मनेपदानां
टेरे इति टेरेत्वे च कृते ॥ गृह्णीते ॥ लिटस्तिपि तिपो णलि लिटि धातोरनभ्यासस्येति
द्वित्वे हलादिः शेष इत्यभ्यासगतयोरेकहकार्यलोपे कुहोश्चुरिति गस्य जत्वे अत उ-
पधाया इति वृद्धौ ॥ जग्राह ॥ आ० ५० लिटस्ते लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे
हलादिः शेष इति रेफहकार्यलोपे कुहोश्चुरिति गस्य जत्वे ग्रहिज्येति संप्रसारणे
लिटस्तद्धयोरेशिरेजिति एशि कृते ॥ जगृहे ॥ लुटस्तिपि स्यतासी लृलृ-
टोपिति तासौ लृटः प्रथमस्य डारौरसः इति तिपो ङत्वे ङित्वाटिलोपे आर्द्ध-
धातुकस्येड्वल्लादेरिति इटि ग्रहोऽलिटि दीर्घः इति इट इकारस्य दीर्घत्वे च कृते ॥
ग्रहीता ॥ लुटस्तिपि आकारे शलोपे एरुः इतीकारस्योत्वे अङ्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपीति
नस्य णत्वे ग्रहिज्येति संप्रसारणे च कृते ॥ गृह्णातु ॥ आ० ५० लुङ्स्ते आकारे
शलोपे संप्रसारणे नस्य णत्वे ई हल्यघोरित्वाकारस्य ईकारे टित आत्मनेपदानां
टेरे इति टेरेत्वे आमेत इत्येकारस्य आमि च कृते ॥ गृह्णीताम् ॥ लोटो मध्यमस्यैकवचने
तिपि सेह्यपिञ्चेति सेहिले क्रादिभ्यः आ इति आकारे ग्रहिज्यावयिव्यधीति सं-
प्रसारणे हलः श्रः शानज्झौ इति शानचि कृते ग्रह शानच् हि इति जातं तत्र हलन्त्यमिति
च लोपे उपदेशेजनुनासिक इत् इति नकारोत्तरवर्त्तकारलोपे लडाकतज्जिते इति
शलोपे संप्रसारणे नस्य णत्वे अतो हेरिति हिलोपे च कृते ॥ गृहाण ॥ आशीर्लुङ्स्तिपि
यासुट्परस्मैपदेष्विति यासुटि उटो लोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे ग्रहिज्येति
संप्रसारणे स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपे च कृते ॥ गृह्यात् ॥ आ० ५० आशीर्लु-
ङ्स्ते लिङः सीयुट् इति सीयुटि उटो लोपे लोपो व्योर्वलोति यलोपे सुट्तिथो-
रिति मुटि उटो लोपे आर्द्धधातुकस्येड्वल्लादेरिति इटि ग्रहोऽलिटि दीर्घः इति
इकारस्य दीर्घत्वे उभयोः सकारयोः पत्वे पुत्वे च ॥ ग्रहीषीष्ट ॥ लुटस्तिपि च्लि लुङीति
च्यौ च्छेः सिच् इति सिचि इचो लोपे इटि इतश्चेति तिप इकारलोपे अस्तिसि-

अप्रहीषाताम् । कुप तिङ्कर्ये १८ कुप्णाति कोपिता । अज्ञ भोजने १९ अश्नाति आश
अशिता अशिष्यति अश्नातु अज्ञान । मुप स्तेये २० मोपिता मुपाण । ज्ञा अवबोधने २१
जज्ञौ । वृङ् संगतौ २२ वृणीते ववृषे ववृष्टे वरिता वरीता अवरीष्ट अवरीष्ट अवृत ॥
इति त्रयादयः ॥

चोऽपृक्ते इति इटि इट ईटि इति शलोपे अटि च कृते ह्यन्तेति वृक्षभावे
॥ अप्रहीत् ॥ द्विवचने तसि च्छी च्छेः सिचि इचो लोपे तस्यस्यमिपामिति
तसस्तामि इटि अटि ग्रहोऽलिटि दीर्घ इति दीर्घत्वे सस्य पत्वे च कृते ॥
अप्रहीष्टाम् ॥ आ० प० लुङः प्रथमस्य द्विवचने आतामि च्छी च्छेः सिचि इचो लोपे इटि
ग्रहोऽलिटि इति इकारदीर्घत्वे अटि सस्य पत्वे च कृते ॥ अप्रहीषाताम् ॥ कुप
निष्कर्ये धातुरस्ति तत्र छटस्तिपि आकारे शलोपे रपाभ्यां नो ण इति नस्य णत्वे
॥ कुप्णाति ॥ छटस्तिपि तासौ तिपो ङात्वे ङित्वाङ्लोपे इटि पुगन्तलघूपधस्येति
गुणे ॥ कोपिता ॥ अश भोजने धातुरस्त्वग्रे छटस्तिपि आकारे शलोपे च कृते ॥ अश्नाति ॥
छिटस्तिपि तिपो णळि लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे हलादिः शेष इति
शेषह्रस्वलोपे दीर्घत्वे च ॥ आश ॥ लुटस्तिपि स्यतासौ लृलुटोरिति तासौ लुटः
प्रथमस्येति तिपो ङात्वे ङित्वाङ्लोपे इटि च कृते ॥ अशिता ॥ लुटस्तिपि स्ये इटि सस्य
पत्वे च कृते ॥ अशिष्यति ॥ लोटस्तिपि ऋादिभ्यः आ इति आकारे एरुः इति तिप
इकारस्य उकारे च कृते ॥ अश्नातु ॥ छोटो मध्यमैकवचने सिपि सेर्हापिञ्चेति सेर्हत्वे
ऋादिभ्यः आ इति आकारे हलः श्रः शानजज्ञौ इति शानचादेशे शलोपे च-
लोपे अतो हेः इति हेर्लङ्कि ॥ अशान ॥ मुप स्तेये धातुरस्त्वग्रे लुटस्तिपि तासौ तिपो
ङात्वे ङित्वाङ्लोपे आर्द्धधातुकस्येड्वल्लादेरिति इटि पुगन्तलघूपधस्येति
गुणे च कृते ॥ मोपिता ॥ छोटो मध्यमैकवचने सिपि आकारे सेर्हापिञ्चेति सेर्हत्वे
हलः श्रः शानजज्ञौ इति आकारस्य शानचि शलोपे चलोपे अतो हेः इति ह्रस्वलोपे
नस्य णत्वे च कृते ॥ मुपाण ॥ ज्ञा अवबोधने धातुरस्त्वग्रे छिटस्तिपि तिपो णळि लिटि
धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे हलादिः शेष इति शेषह्रस्वलोपे आत औ णालः
इति णल औकारे कृते कृतायां च वृद्धौ ॥ जज्ञौ ॥ वृङ् संगतौ धातुरस्ति तत्र छटस्ते
आकारे शलोपे ईह्रस्वघोरिति आकारस्य ईकारे टित आत्मनेपदानां ढेरे इति
ढेरेत्वे नस्य णत्वे च कृते ॥ वृणीते ॥ छिटो मध्यमैकवचने यासि थासः से इति थासः
सेकारे लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे उरत् इति रपर अदादेशे हलादिः
शेष इति रलोपे सस्य पत्वे च कृते कृसृष्टुवृस्तुडुसृश्रुवोलिटि इति इडभावे ॥ ववृषे
॥ छिटो मध्यमवहुवचने ध्वमि धातोर्द्वित्वे उरत् इति रपर अदादेशे हलादिः शेष इति

॥ अथ तिङन्ते चुरादिगणप्रकरणम् ॥

चुर स्तेये ? ॥ सत्यापपाशरूपचीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्ण-
चूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३।१।२५। एभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः प्रातिपदिका-
द्वात्यर्थे इत्येव सिद्धम् । तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । पुगन्तेति गुणः
सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । तिप्शवादि गुणायादेशौ । चोरयति ॥ णिचश्च । १।३।७४।
णिजन्तादासन्नेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते चोरयामास चोरयिषा चोर्ष्यात्

रलोपे इणः घीष्वं लुङ्लिट्ठां धोङ्गात् इति धस्य ङान्ते ढेरेने च कृते ॥ वड्वे ॥
लुङ्लिप्तिपि तासौ तिपो ङान्ते ङित्वाङ्लोपे इटि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे
घृतो वेति दीर्घत्वे ॥ वरीता । दीर्घामाने । यरिता ॥ लुङ्स्ते चित् लुङ्गीति ङ्लौ
ङ्लेः सिच् इति सिचि इचो लोपे इटि गुणे अटि सस्य पत्वे ङुत्वे च कृते ॥ अवरीष्ट ॥
घृतो वेति दीर्घत्वे ॥ अवरीष्ट ॥ इडभावे च ङ्लौ ङ्लेः सिचि इचो लोपे उङ्ग्रेति सिचः
किर्ये कित्तादृणामाने ह्रस्वादङ्गात् इति सलोपे च कृते ॥ अवृत्त ॥ इति म्यादय-
समाप्ताः ॥

हुम धीकेशवक्रपाफल्पनह्रीमताल्लिकाम् । स्वाधिताभीष्टफलदा सर्वसतापहारिणीम् ॥ १ ॥

अथचुरादयः । चुर स्तेये धातुरस्ति तत्र सत्यापपाशेति णिचि णकारचकारयोर्लोपे पुग-
न्तलघूपधस्येति गुणे कृते सनाद्यन्ता धातव इति धातुत्वे चोरि इति जात तत्र वर्तमा-
नेलङ् इति ङटि ङटलिप्तिपि कर्तरि शप् इति शपि शकारपकारयोर्लोपे सार्वधातुकार्द्ध-
धातुकयोरिति गुणे एचोपवायाव इत्यादेशे च कृते ॥ चोरयति ॥ णिचश्चेति आ-
त्मनेपदत्वे ङटले शपि शपयोर्लोपे गुणे अयादेशे टित आत्मनेपदानां ढेरे इति ढेरेने
च ॥ चोरयते ॥ ङिटि कास्यनेकाच आम् वक्तव्य इत्यनेन आनि कृते चोरि आम्
ङिट् इति जात तत्र आम् इत्यनेन ङिटो लोपे कृत्तानुप्रयुज्यते लिटि इति लिट्परे अस्
प्रयुक्ते चोरि आम् अस् ङिट् इति जात तत्र ङिटलिप्तिपि तिपो णञि लिटि धातोरनभ्या-
सस्येति द्वित्वे ह्लादिः शेष इति सलोपे च कृते चोरि आम् अ अस् इति जात
तत्र दीर्घे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे अयादेशे च कृते ॥ चोरयामास ॥ ङटलिप्तिपि
स्यतासीति तासौ लुङ्ः प्रथमस्य दारौरस इति तिपो ङान्ते ङित्वाङ्लोपे इटि
सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे अयादेशे च कृते ॥ चोरयिता ॥ आशीर्लिङलिप्तिपि
यासुद्वपरस्मैपदेषूदात्तो टिच्चेति यासुटि उटो लोपे इत्तश्चेति तिप् इकारलोपे
स्कोः संयोगाश्चोरन्ते चेति सलोपे चोरि यात् इति जात तत्र णेरनिटि
इति णिङ्गस्य रेकोत्तरार्तिन इकारस्य लोपे अचोरहाभ्यां ङे इति यङिषे

चोरयिषीष्ट । निश्चीति चङ् । णौ चकीति ह्रस्वः चङि द्वितम् । हलादिः शेषः । दीर्घो
लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घः । अचूचुरत् अचूचुरत् । कथं वाक्यप्रबन्धे २ अटोपः ॥ अचः
परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ १११७७ ॥ परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात्स्थानिभूतादचः पूर्व-
त्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये ॥ इति स्थानिवत्त्वान्नोपधाष्टद्विः । कथयति । अग्लोपितार्हसन्व-
द्भावो न । अचकथत् । गण संख्याने ३ गणयति ॥ ई च गणः ॥ १४१७९७ ॥ गणयते-

॥ चोर्थात् ॥ णिचश्चेत्यात्मनेपदत्वे आशीर्लिङ्स्ते लिङः सीयुद् इति सीयुटि
उटो लोपे आर्द्धधातुकस्येड्वल्लादेरिति इटि सुट्तिथोरिति गुटि उटो लोपे
सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे अयादेशे उभयोः सकारयोः पकारस्ये एधे
च कृते ॥ चोरयिषीष्ट ॥ लुङ्स्तिपि च्छी णिश्चिद्भुभ्यः कर्तरि चङ् इति
च्लेश्चङि चकारडकारयोर्लोपे इतश्चेति तिप इकारलोपे चोरि अत् इति जातं तत्र णेर-
निटि इति णिलोपे चोर् अत् इति जातं तत्र णौ चङ्चुपधाया ह्रस्वः इत्युपधा-
तृत्वस्ये कृते चूर् अत् इति जातं तत्र चङि इति द्वित्वे हलादिः शेष इति रलोपे लुङ्-
लङ्लङ्ङ्वङुदात्त इति णटि दीर्घो लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घत्वे कृते ॥ अचूचुरत् ॥
आ० प० लुङ्स्ते ॥ अचूचुरत् ॥ कथं वाक्यप्रबन्धे धातुरस्ति तत्र सत्यापपाशरूपे-
त्यादिसूत्रेण णिचि णलोपे चलोपे कथं इ इति जातं तत्र आर्द्धधातुकं शेष इत्यनेन
णिजसंवन्धिन इकारस्यार्धधातुकसंज्ञायां कृतायां अतो लोप इत्यनेन थकारोत्तरवर्त्तिनोऽकारस्य
लोपे कृते कथं इ इति जातेवर्त्तमाने लङ् इति णटि लट्स्तिपि शपि च कृते कथं इ अति
इति जातं तत्र अत उधाया इति सूत्रेण ककारोत्तरवर्त्यकारस्य वृद्धी प्राप्तायां अचः पर-
स्मिन्पूर्वविधौ इत्यनेन परं णिचं निमित्तीकृत्य जातस्य थकारोत्तरवर्त्यकारलोपरूपस्याजा-
देशस्य स्थानिवत्त्वे ककारोत्तरवर्त्यकारस्योपधारूपत्वाभावात् वृद्धभावे कथं इ अ ति इति जातं
तत्र गुणे एचोयवायाव इति अयादेशे च कृते ॥ कथयति ॥ कथधातोर्णिचिर्लुङ्स्तिपि
चिल लुङीति च्छी णिश्चिद्भुभ्यः कर्तरि चङ् इति च्लेश्चङि चकारडकार-
योर्लोपे कथं इ अति इति जातं तत्र णेरनिटि इति णेलोपे चङि इत्यनेन द्वित्वे
कथं कथं अति इति जाते हलादिः शेष इति पूर्वधकारलोपे कथं अति इति जाते
कुहोश्चुरिति कस्य चत्वे लुङ्लङ्लङ्ङ्वङुदात्त इति अटि इतश्चेति तिप इकार-
लोपे ॥ अचकथत् ॥ आ० प० लुङ्स्ते आगते ॥ अचकथत् ॥ गण संख्याने धातुरस्ति तत्र
सत्यापपाशरूपवीणेत्यादिसूत्रेण णिचि णकारचकारयोर्लोपे अतो लोप इति थका-
रान्तःपात्यकारलोपे गणि इति जातं तत्र वर्त्तमाने लङ् इति णटि लट्स्तिपि कर्तरि शप्
इति शपि शप्योर्लोपे गुणे एचोयवायाव इति अयादेशे च कृते ॥ गणयति ॥ गण
संख्याने धातुरस्ति तत्र सत्यापपाशेति णिचि णकारचकारयोर्लोपे चिल लुङीति च्छी
च्लेः णिश्चिद्भुभ्यः कर्तरि चङ् इति चङि चकारडकारयोर्लोपे णेरनिटीति णिलोपे

रभ्यासस्य ईत्सावाद्बद्धपरे षौ । अजीगणत् अजगणत् ॥ इति चुरादयः ॥

॥ अथ तिङन्ते ष्यन्तप्रक्रियाप्रकरणम् ॥

स्वतन्त्रः कर्ता । १।१।५४। क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥ तत्प्र-
योजको हेतुश्च । १।१।५५। कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ॥ हेतुमति
च । ३।१।२६। प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ च वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् । भवन्तं प्रेरयति
भावयति ॥ ओः पुण्यञ्चपरे । ७।१।८०। सनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्य

चङीति धातोर्द्विरे शेषह्रस्वो लोपे गगण् अति इति जातं तत्र कुहोश्चुरिति गस्य जञ्वे
अटि इत्थश्चेति तिप् इकारलोपे ई च राण इत्यनेनाभ्यासस्य ईकारे कृते ॥ अजीगणत् ॥
पक्षे ॥ अजगणत् ॥ इति चुरादय पूर्णा ॥

धीकेशन कृपापारपाराजारमुपास्महे । वास्वारमपाराञ्छरिवासपदवास्तये ॥

भनन्तं प्रेरयति भावयतीत्यत्र स्वतन्त्रः कर्ता इत्यनेन कर्तृसंज्ञाया तत्प्रयोजको हेतुश्चे-
त्यनेन तत्प्रयोजको हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञा च विधाय हेतुमति चेत्यनेन भूधातोर्मे णिचि कृते भू इ
इति जातं तत्र अचोऽणितीति पृथ्वी भौ इ इति जातं तत्र एचोयवायाव इत्यनेन आपि
उत्ते भावि इति जाते सनाद्यन्ता धानय इति धातुर्मे छटस्तिपि शपि गुणे अयादेशे च कृते ॥
भावयति ॥ भूधातोर्मे हेतुमति चेत्यनेन णिचि कृते णकारस्य चुट् इत्यनेन चकारस्य
थं हलन्त्यमित्यनेन चेत्यंज्ञाया एताया कृते च तस्य लोप इत्यनेन णकारचकारस्योर्लोपे भू
इ इति जातं तत्र लृङ् एकत्रचने तिप्प्रागते लृङ् लृङ् लृङ् लृङ् लृङ् इत्यनेन अटि कृते अभू
इति जातं तत्र क्लि लृङीत्यनेन स्त्री कृते णिभिद्रुभ्यः कर्तरि चङ् इत्यनेन स्ते-
धकादेशे चकारङकारयोस्तिज्ञाविधानपूर्व लोपे च कृते अभू इ अति इति जातं तत्र चङि
इति सूत्रेण द्विरे एते अभू भू इ अति इति जातं तत्र ह्रस्व इत्यनेनाभ्यासाचो ह्रस्वावे कृते
कृते च अभ्यासे चर्चैत्यनेन पूर्वमस्य कवे अबुभू इ अति इति जातं त्र सन्वद्भ्यु-
नि चङ्परेऽनङ्गलोपे इत्यनेन सन्वद्भ्ये कृते ओः पुण्यञ्चपरे इत्यनेन अभ्यासोप्कार-
स्यनारे कृते अभिभू अति इति जातं तत्र दीर्घो लघोः इत्यनेन उधोरभ्यासस्य दीर्घत्वे कृते कृते
चसार्वधातुकार्णधातुक्रयोरिति गुणे एचोयवायाव इति अयादेशे इत्थश्चेत्यनेन तिप्
उत्तरालोपे च ॥ अजीगणत् ॥ एा गतिनिवृत्तौ धातुर्मेते तस्मात् एकस्तिष्ठति तमन्य
प्रेरयतीत्यस्मिन्त्रये तत्प्रयोजको हेतुश्चेत्यनेन हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञा च विधाय हेतुमति चेत्यनेन

१ तत्तन्त्रः कर्ता ॥ अतन्त्रश्च कर्तृप्रयत्नमभिव्याहारे प्रपानीभूतधातुर्धर्माश्रयत्वम् । २ तत्प्रयोजको
हेतुश्च । तत्तन्त्रेण स्वतन्त्रः कर्ता स्वतन्त्रः कर्तृपद परामृश्यते । तस्य कर्तुं प्रयोजकप्रेरकव्यापारानु-
वृत्त्यापारत्वमित्यर्थः । चरात् गङ्गाइत्यगमवेत्यर्थः । ३ हेतुमति च । अतिप्रपारात्तानिचितोपेतार्थं
परेण हेतुयंत्राणि स हेतुमात्रं व्यापारस्यभिन् वाच्ये भित्तित्वाद् प्रयोजनव्यापार इति ॥

इत्यापवर्गयण्जकारेष्ववर्णपरेषु परतः । अवीभवत् । छा गतिनिवृत्तौ ॥ अर्तिही-
 न्लीरीकृयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ । ७।३।३६। स्थापयति ॥ तिष्ठतेरित् ७।४।५।
 उपधाया इदादेशः स्थाचङ्परे णौ । अतिष्ठित् । घट चेष्टायाम् ॥ मितां ह्रस्वः । ६।
 ४।९२। घटादीनां ज्ञपादीनां च ह्रस्वः । घटयति । ज्ञप ज्ञाने ज्ञापने च ज्ञपयति अजि-
 ज्ञपत् ॥ इति ण्यन्तप्रक्रिया ॥

णिचि ततो लट्स्तिपि कर्तरि शप् इति शपि अर्तिहीन्लीरीकृयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ
 इत्यनेन पुकि उक्क इत्संज्ञायां लोपे च कृते स्याप् इति जातं तत्र सार्वधातुकार्द्धधा-
 तुकयोरिति गुणे एचोयवायाव इति अयादेशे च ॥ स्थापयति ॥ छाधातोर्लुङ्ः प्रथमै-
 कवचने तिष्यागते हेतुमति चेति णिचि णकारचकारयोरित्संज्ञायां लोपे च लुङ् लृङ्
 लृङ्क्ष्वहुदात्त इत्यनेन अटि अर्तिहीन्लीरीकृयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ इत्यनेन
 पुकि उक्को लोपे च कृते अ स्याप् इति जातं तत्र णिश्रिद्वसुभ्यः कर्तरि चङ्
 इत्यनेन चङि कृते चकारलकारयोरित्संज्ञायां लोपे च कृते अ स्याप् इति जाते
 तिष्ठतेरित् इत्यनेनोपधाया इकारे कृते अ स्थिप् इति जाते चङि इत्यनेन प्र-
 थमस्य द्वित्ये कृते अ स्थिप् स्थिप् इति जाते हलादिः शेष इति प्राप्ता शङ्-
 पूर्वाः खयः इत्यनेन थशपे अन्यहलो लोपे अथि स्थिप् इति जाते अ-
 भ्यासे चर्च इत्यनेन पूर्वस्य तत्वे गेरनिटि इत्यनेन णेलोपे कृते आवेशप्र-
 त्यययोरिति सस्य षत्वे घृना घृरित्यनेन थस्य ठत्वे पकारस्याकारेण सह संपोगे कृते तफारो-
 चर्यार्त्तिन इकारस्य च इत्थं इत्यनेन लोपे कृते ॥ अतिष्ठित् ॥ घट चेष्टायामिच्छन्मादातोर्लट्स्ति-
 पि हेतुमति चेत्यनेन णिचि णकारचकारयोरलोपे घट् इति जातं तत्र कर्तरि शप् इत्यनेन
 शपि शकारपकारयोरलोपे घट् इति जातं तत्र अत उपधाया इत्यनेन वफारोचर्यार्त्तिन-
 र्दीर्घत्वे कृते कृते च मितां ह्रस्वः इत्यनेन ह्रस्वत्वे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः इत्य-
 नेनकारस्य गुणे एचोयवायाव इत्यादेशे च विहिते ॥ घटयति ॥ ज्ञाधातोर्लट्स्तिपि
 हेतुमति चेत्यनेन णिचि अर्तिहीन्लीरीकृयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ इत्यनेन पुकि
 उक्को लोपे ज्ञाप् इति जाते कर्तरि शप् इति शपि मितां ह्रस्व इति ज्ञाकारोचर-
 यर्त्तिनकारस्य ह्रस्वत्वे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्यनेनकारस्य गुणत्वे एचोयवायाव
 इति अथि कृते ॥ ज्ञपयति ॥ ज्ञाधातोर्लट्स्तिपि हेतुमति चेत्यनेन णिचि अर्तिही-
 न्लीरीकृयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ इति पुकि लुङ् लृङ् लृङ्क्ष्वहुदात्त इति
 अटि च कृते अ ज्ञाप् इति जातं तत्र णिश्रिद्वसुभ्यः कर्तरि चङ् इति
 चङि कृते कृते च ककारलकारयोरलोपे अ ज्ञाप् इति जाते मितां ह्रस्व
 इत्यनेन ज्ञफारोचर्यार्त्तिनकारस्य ह्रस्वत्वे चङि इत्यनेन द्वित्ये अ ज्ञाप् इति जाते

रभ्यासस्य ईत्साद्यादचङ्गपरे षौ । अजीगणत् अजगणत् ॥ इति चुरादयः ॥

॥ अथ तिङन्ते प्यन्तप्रक्रियाप्रकरणम् ॥

स्वतन्त्रः कर्ता । १।४।५४। क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥ तत्प्र-
योजको हेतुश्च । १।४।५५। कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ॥ हेतुमति
च । ३।१।२६। प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ च वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् । भवन्तं प्रेरयति
भावयति ॥ ओः पुयण्ड्यपरे । ७।४।८०। सनि परे यङ्ङं तदवयवाभ्यासोकारस्य

चङ्ङिति धातोर्द्वित्ये शेषहलो लोपे गण् अति इति जातं तत्र कुहोश्चुरिति गत्य जावे
अटि इत्श्चेति तिप् इकारलोपे ई च गण इत्यनेनाभ्यासस्य ईकारे कृते ॥ अजीगणत् ॥
पक्षे ॥ अजगणत् ॥ इति चुरादयः पूर्णाः ॥

श्रीकेशवं कृपापारपारावारमुपास्महे । वारंवारमपाराच्छविदासंपदयस्तये ॥

भवन्तं प्रेरयति भावयतीत्यत्र स्वतन्त्रः कर्ता इत्यनेन कर्तृसंज्ञायां तत्प्रयोजको हेतुश्चे-
रानेन तत्प्रयोजको हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञा च विधाय हेतुमति चेत्यनेन भूधातोरे णिचि कृते भू इ
इति जातं तत्र अचोऽङ्गितीति पृथ्वी भौ इ इति जातं तत्र एचोयवायाच इत्यनेन अवि
कृते गावि इति जाते सनाद्यन्ता धातव इति धातुत्वे छटस्त्रिपि शपि गुणे अयादेशे च कृते ॥
भावयति ॥ भूधातोरे हेतुमति चेत्यनेन णिचि कृते णकारस्य चुटू इत्यनेन चकारस्य
चं हलन्त्यमित्यनेन चेतुसंज्ञायां कृतायां कृते च तस्य लोप इत्यनेन णकारचकारस्योर्लोपे भू
इ इति जातं तत्र लुङ् एक्यचवे तिप्यागते लुङ्लल्लल्लङ्क्ष्वबुदात्त इत्यनेन अटि कृते अभू
इति जातं तत्र ङि लुङीत्यनेन ङी कृते णिञ्त्रिद्वसुभ्यः कर्तरि चञ् इत्यनेन ङे-
श्वादेशे चकारङकारयोस्तिङ्ङाविधानपूर्वं लोपे च कृते अभू इ अति इति जातं तत्र चङि
इति सूत्रेण द्वित्ये कृते अभू भू इ अति इति जातं तत्र ह्रस्व इत्यनेनाभ्यासो ह्रस्वत्वे कृते
कृते च अभ्यासे चर्चैत्यनेन पूर्वमस्य कवे अणुभू इ अति इति जातं त्र सन्बल्लघु-
नि चङ्परेऽनगलोपे इत्यनेन सन्वद्भावे कृते ओः पुयण्ड्यपरे इत्यनेन अभ्यासोकार-
स्योरे कृते अविभू अति इति जातं तत्र दीर्घो लघोः इत्यनेन लघोरभ्यासस्य दीर्घत्वे कृते कृते
च सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे एचोयवायाच इति अयादेशे इत्श्चेत्यनेन तिप्
इकारलोपे च ॥ अजीगणत् ॥ ए गतिनिवृत्तौ धातुर्वर्तते तस्मात् एकस्मिष्टति तमन्यः
प्रेरयतीत्यस्मिन् तत्प्रयोजको हेतुश्चेत्यनेन हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञा च विधाय हेतुमति चेत्यनेन

१ स्वतन्त्रः कर्ता ॥ स्वातन्त्र्यं च परस्परव्यवसायविन्याहारे प्रयोजनीयतायां भ्रमयाम् । २ तत्प्रयोजको-
हेतुश्च । तत्प्रयोजनं स्वतन्त्रः कर्तुः स्यात् कर्तृत्वं परास्मर्यते । तस्य कर्तुः प्रयोजकप्रेरकसाधारण-
युल्लङ्घ्यापारवानिर्वाचकः । चकार ईत्साद्वयव्यापारार्थः । ३ हेतुमति च । स्तनिष्ठाधारतानिहृपिताधेयता-
चर्येन हेतुर्न प्राप्तः स हेतुमान् व्यापारस्मिन् वाच्ये णिञ्त्रिपि तद्वत् प्रयोजकव्यापार इति ॥

इत्स्यात्पवर्गयण्जकारेष्वावर्णपरेषु परतः । अवीभवत् । ष्टा गतिनिवृत्तौ ॥ अर्तिही-
 व्लीरीक्यूयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ । ७।३।३६। स्थापयति ॥ तिष्ठतेरित् ७।४।५।
 उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ । अतिष्ठित् । घट चेष्टायाम् ॥ मितां ह्रस्वः । ६।
 ४।९। घटादीनां ज्ञपादीनां च ह्रस्वः । घटयति । ज्ञप ज्ञाने ज्ञापने च ज्ञपयति अजि-
 ज्ञपत् ॥ इति ण्यन्तप्रक्रिया ॥

णिचि ततो लट्स्तिपि कर्तरि शप् इति शपि अर्तिहीव्लीरीक्यूयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ
 इत्यनेन पुकि उक्क इत्संज्ञायां लोपे च कृते स्याप् इति इति जातं तत्र सार्वधातुकार्द्धधा-
 तुकयोरिति गुणे एचोयवायाव इति अयादेशे च ॥ स्थापयति ॥ घ्राधातोर्लुङ्ः प्रथमै-
 कवचने तिष्यागते हेतुमति चेति णिचि णकारचकारयोरित्संज्ञायां लोपे च लुङ्लङ्लृङ्-
 लृङ्क्ष्वडुदात्त इत्यनेन अटि अर्तिहीव्लीरीक्यूयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ इत्यनेन
 पुकि उक्को लोपे च कृते अ स्याप् इति इति जातं तत्र णिश्चिद्बुभ्यः कर्तरि चङ्
 इत्यनेन चङि कृते चकारलङकारयोरित्संज्ञायां लोपे च कृते अ स्याप् इति इति जाते
 तिष्ठतेरित् इत्यनेनोपधाया इकारे कृते अ स्थिप् इति इति जाते चङीत्यनेन प्र-
 थमत्य द्वित्वे कृते अ स्थिप् स्थिप् इति इति जाते हलादिः शेष इति प्राप्तौ शप्-
 पूर्वाः खयः इत्यनेन धकापे अन्यहलो लोपे अथि स्थिप् इति इति जाते अ-
 भ्यासे चर्च इत्यनेन पूर्वयस्य तत्वे णेरनिटि इत्यनेन णेलोपे कृते आदेशप्र-
 त्यययोरिति सत्यत्वे घृना घृरित्यनेन थस्य टत्वे पकारस्याकारेण सह संयोगे कृते तत्कारो-
 त्तवर्तित्त इकारस्य च इत्श्चेत्यनेन लोपे कृते ॥ अतिष्ठित् ॥ घट चेष्टायामित्यस्माद्धातोर्लट्स्ति-
 पि हेतुमति चेत्यनेन णिचि णकारचकारयोरलोपे घट् इति जातं तत्र कर्तरि शप् इत्यनेन
 शपि शकारपकारयोरलोपे घट् इति जातं तत्र अत उपधाया इत्यनेन धकारोत्तरवर्त्यका-
 रदीर्घत्वे कृते कृते च मितां ह्रस्वः इत्यनेन ह्रस्वत्वे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः इत्य-
 नेनकारस्य गुणे एचोयवायाव इत्यादेशे च विहिते ॥ घटयति ॥ ज्ञाधातोर्लट्स्तिपि
 हेतुमति चेत्यनेन णिचि अर्तिहीव्लीरीक्यूयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ इत्यनेन पुकि
 उक्को लोपे ज्ञाप् इति इति जाते कर्तरि शप् इति शपि मितां ह्रस्व इति ज्ञाधरोत्तर-
 वर्त्याकारस्य ह्रस्वत्वे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्यनेनकारस्य गुणत्वे एचोयवायाव
 इति अयि कृते ॥ ज्ञपयति ॥ ज्ञाधातोर्लट्स्तिपि हेतुमति चेत्यनेन णिचि अर्तिही-
 व्लीरीक्यूयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ इति पुकि लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति
 अटि च कृते अ ज्ञाप् इति इति जातं तत्र णिश्चिद्बुभ्यः कर्तरि चङ् इति
 चङि कृते कृते च ककारलङकारयोरलोपे अ ज्ञाप् इति जाते मितांह्रस्व
 इत्यनेन ज्ञाधरोत्तरवर्त्याकारस्य ह्रस्वत्वे चङि इत्यनेन द्वित्वे अ ज्ञाप् इति इति जाते

॥ अथ तिङन्ते सन्नन्तप्रक्रियाप्रकरणम् ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । ३।१।७। इपिकर्मण इपि-
 नैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् । पठ व्यक्षायां वाचि ॥ सन्यङोः
 । ३।१।९। सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमसैकाचो द्वे स्योऽजादेस्तु द्वितीयस्य । सन्यतः ।
 पठितुमिच्छति पिपठिपति । कर्मणः किम् । गमनेनेच्छति । समानकर्तृकात्किम् । शिष्याः

सन्वल्लघुनि चङ्परे नगलोपे इति सन्वद्भावे प्राप्ते सन्यत इति अम्यासस्येकारे
 कृते अ शि इ ए इ अतीति जातं तत्र ह्लादिः शेष इत्यनेन शेषहल्लोपे कृते अजिह्व
 इ अ तीति जातं तत्र णेरनिटि इति णेलोपे अञ्जीनं परेण संयोज्यमिति पकारस्या-
 धारेण सह संयोगे कृते इत्तश्चेत्यनेन तिप् इकारलोपे च कृते ॥ अजिह्वपठ ॥ इति
 गिजन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥

बन्धे सद्गुरुपादाम्बुद्वयमेवानुनासरम् । यत्प्रभावाद्भवेदशेष्याशुप्रज्ञोत्तमोत्तमः ॥ १ ॥

पठितुमिच्छतीत्यत्र धातोः कर्मणस्समानकर्तृकादिच्छायां वा इति सूत्रेण स-
 नि कृते पठ् पठ् इति जाते हलन्त्यमित्यनेन नकारस्येसंज्ञायां कृतायां कृते च तस्य लोप इत्य-
 नेन लोपे पठ्स इति जातं तत्र छटस्तिप्यागते कर्तरि शप् इति शपि कृते शकारस्य लशक्त-
 ङित इत्यनेन पकारस्य च हलन्त्यमित्यनेनेसंज्ञां विधाय कृते च तस्य लोप इत्यनेन तयोर्लोपे
 सन्यङोः इत्यनेन पठ्भागास्य द्वित्वे कृते पठ् पठ् स अ ति इति जाते ह्लादिः शेष इति
 पूर्वठकारस्य लोपे सन्यतः इत्यनेनाभ्यासाकारस्येकारे कृते पिपठ् स अ तीति जातं तत्र आर्द्ध-
 धातुकस्येङ्चलादेरित्यनेनेटि कृते आदेशप्रत्यययोरित्यनेन सस्य पथे च कृते
 अतो गुणे इत्यनेन परस्मै कृते ॥ पिपठिपति ॥ धातोः कर्मणः समानकर्तृका-
 दिच्छायां चेति सूत्रे कर्मण इति नावदिष्यचेद्भगवान् पाणिनिस्तार्द्धं गमनेनेच्छतीत्यत्रापि
 सन्प्राप्तिरभविष्यदित्येतन्निवारणाय कर्मण इत्युक्तं तेन गमनेत्यस्य पदस्य कर्मः प्राप्तात् न
 सन्प्राप्तिः । समानकर्तृकादिति नावदिष्यचेद्भगवान् सूत्रकारस्तार्द्धं पठन्तु शिष्या इतीच्छति
 गुरुस्तिप्यापि सना भाव्यं सन्माभूदित्येतदर्थं समानकर्तृकादित्युक्तं ततः पठनप्रियाकर्तारिः
 शिष्या इच्छाप्रिया कर्ता च गुरुरिति भिन्नकर्तृकत्वात् सनः प्राप्तिः वामहणं कृतं तेन
 पठितुमिति वास्यमपि भवति । अतुमिच्छतीत्यत्र धातोः कर्मणस्समानकर्तृका-
 दिच्छायां चेत्यनेन गनि कृते नलोपे अत्म इति जातं तत्र छटस्तिपि कर्तरि
 शप् इति शपि शकारपकारयोर्लोपे च विहिते अत् म अ ति इति जातं तत्र स्तुङ्-
 सनोर्घस्त्व इत्यनेनादौ धमि णे सन्यङोरित्यनेन द्वित्वे च विहिते पठ् पठ् स अ-

१ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । इपिकर्मण इत्यादिच्छायांमिति भुक्तात् कर्मणं पठ् ।
 च तत्पथेनेन पठन् इति भावः । पठितुमिच्छतीति । पठन्तिप्यागतेचतर्थाभावेच्छा इति शाब्दलोपः ॥

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घो यङ्लुकोः । कुटिलं प्रजतिं वात्रज्यते ॥ यस्य हलः । ६।४।४९।
यस्येति संघातग्रहणम् । हलः परस्य यशब्दस्य छेप आर्षधातुके । आदेः परस्य । अतो
लोपः । वात्रजाब्धके वात्रजिता ॥ रीगृदुपधस्य च । ७।४।९०। ऋदुपधस्य धातोर-
भ्यासस्य रीगागमो यङ्लुकोः । वरीवृत्त्यते वरीवृत्ताब्धके वरीवृत्तिता ॥ ध्रुभादिपु
च । ७।४।९१। णत्वं न । नरीवृत्त्यते नरीवृत्त्यते ॥ इति यङ्न्तप्रक्रिया ॥

आम्बक्तव्य इत्यामि आम इति लिटलोपे कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि इति लिट्-
परे कृञि प्रयुक्ते वक्ञ् य आम् कृ लिट् इति जातं तत्र यस्य हलः इत्यनेन यलोपे प्राप्ते
आदेः परस्येति सूत्रेणादेर्यकारमात्रस्य लोपे जाते अतो लोप इति सूत्रेणाव-
शिष्टस्याकारस्य लोपे जाते वक्ञां कृ, लिट् इति जातं तत्र लिटि धातोरनभ्या-
सस्येति द्वित्वे उरत् इति अभ्यासश्रवणस्य रपरेऽकारे कृते वक्ञां कर् कृ इति जाते
हलादिः शेष इति रलोपे कुहोश्चुरिति ककारस्य चकारे लिटस्य कृते लिटस्तस्ययो-
रेशिरेच् इति एशि ललोपे इको यणचीति यणि दीर्घोऽकित इति सूत्रेणाभ्यासदी-
र्घत्वे कृते ॥ वात्रजाब्धके ॥ वज्रधातोर्लुटि नित्यं कौटिल्ये गतौ यङि सन्त्यङोरिति
धातोर्द्वित्वे हलादिः शेषेण लोपे यस्य हल इति यलोपप्राप्तौ आदेः परस्येति
यकारमात्रस्य लोपे अतो लोप इति सूत्रेणावशिष्टस्याकारस्यापि लोपे दीर्घोऽकित इति सू-
त्रेणाभ्यासदीर्घत्वे च कृते वक्ञ् लुट् इति जातं तत्र तिपि स्यतासी लृलुदोरिति तासी
इकारलोपे लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो ङत्वे षुट् इति बलोपे ङिति भस्य टेलोपे
इति द्वित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपे आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति इटि ठलोपे कृते च
संपागे ॥ वात्रजिता ॥ वृत्तु वर्तने धातुरस्ति तत्र धातोरेकाच इति यङि सन्त्यङोरिति
द्वित्वे उरदिति रपस्ये हलादिः शेष इति शेषहलो लोपे रीगृदुपधस्य चेति रीगागमे
कृते कर्तरि शप् इति शपि शकारपकारयोर्लोपे अतो गुणे इति पररूपस्य दित आ-
त्मनेपदानामिति टेलोपे च कृते ॥ वरीवृत्त्यते ॥ वृत्तुधातोर्लुटि धातोरेकाच इति
यङि सन्त्यङोरिति द्वित्वे अभ्यासहर्षा लोपे रीगृदुपधस्य चेति रीगागमे ककारलोपे
कास्यनेकाच आम् इत्यामि आमः इति लिटलोपे कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि इति
लिट्परे कृञि प्रयुक्ते सति परीकृतं य आम् कृ लिट् इति जातं तत्र यस्य हलः इति सूत्रेण
यलोपे लिटि धातोरनभ्यासस्येति कृद्वित्वे उरत् इति सूत्रेणाभ्याससंबन्धिन ऋव-
र्णस्य रपरेऽकारे कृते हलादिः शेष इति रलोपे कुहोश्चुरिति कस्य चत्वे लिटस्य समा-
गते लिटस्तस्ययोरेशिरेच् ऋषेः इको यणचीति यणि ॥ वरीवृत्ताब्धके ॥ वृत्तुधातोर्लुटि
यङि सन्त्यङोरिति द्वित्वे अभ्यासहर्षा लोपे रीगृदुपधस्य चेति ऐकि कलोपे वरीवृत्त्य
लुट् इति जातं तत्र तिपि यस्य हल इति यलोपे स्यतासी लृलुदोरिति तासी लुटः प्र-
थमस्य डारौरस इति ङत्वे द्वित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपे आर्द्धधातुकस्येड्वला-

शार्थं च धौत्ये धातोरेकाचो हलादेर्यङ् स्यात् ॥ गुणो यङ्लुकोः । ७।४।८२। अभ्या-
सस्य गुणो यङि यङ्लुकि च परतः । डिदन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनःपुनरतिशयेन वा भ-
वति बोभूयते । बोभूयाञ्चक्रे अबोभूयिष्ट ॥ नित्यं कौटिल्ये गतौ । ३।१।२३। गल-
र्थात्कौटिल्य एव यङ् स्यान्न तु क्रियासमग्रिहारे ॥ दीर्घोऽकितः । ७।४।८३।

चर्चंति भस्य बत्वे च कृते गुणोयङ्लुकोरित्यनेनाभ्यासस्य गुणे बोभूय इति जातं तत्र
सनाद्यन्तेति धातुवेऽनुदात्तञ्जित आत्मनेपदमित्यनेन द्वित्वादात्मनेपदस्य छट्स्ते
समागते दित आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेवे कृते शपि शकारपकारयोर्लोपे
अतोऽगुणे इति परस्मै ॥ बोभूयते ॥ बोभूयातोः पौनःपुन्ये धौत्ये धातोरेकाच इति
यङि ङलोपे सन्यङ्गोरित्यनेन धातोर्द्वित्वे ह्रस्व इत्यनेनाभ्यासाचो ह्रस्वत्वे अभ्या-
सेचर्चंति भस्य बत्वे गुणोयङ्लुकोरित्यनेनाभ्यासस्य गुणे कृते बोभूय इति जातं तत्र
सनाद्यन्तेति धातुवेऽनुदात्तञ्जित आत्मनेपदं इत्यनेनात्मनेपदत्वाद्धितस्ते समागते
कास्यनेकाच आम् चक्षव्यः इत्यनेन आमि कृते बोभूय आम् त इति जातं तत्र
आमः इत्यनेन छिट्लोपे अतो लोपः इति यकारोत्तरवर्त्यकारलोपे संयोगे च कृते
बोभूया इति जातं तत्र कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि इति लिट्परे छमि प्रयुक्ते छिटो छस्य
च प्रथमैकवचने बोभूया कृत इति जातं तत्र लिटि धातो रनभ्यासस्येत्यनेन छद्वित्वे यो-
भूयां कृ त इति जातं तत्र सरत् इति सूत्रेणाभ्यासप्रवर्णस्य रपरे भदादेरौ कृते हलादिः
शेष इति रलोपे कुहोञ्चुरिति कस्य चकारे लिटस्तत्रयोरेशिशरेच् इति तकारस्य एशि
कृते शलोपे इकोयणषीति यणि च कृते ॥ बोभूयाञ्चक्रे ॥ योभूधातोर्धातोर्यङि सन्यङ्गो-
रिति धातोर्द्वित्वे ह्रस्व इति सूत्रेणाभ्यासाचो ह्रस्वत्वे अभ्यासेचर्चंति पूर्वभस्य बत्वे
गुणोयङ्लुकोरिति गुणे च कृते बोभूय इति जातं तत्र छट्स्ते समागते लुङ्लङ्लुङ्-
ङ्ङ्वङ्ङुदात्त इति अटि कृते अबोभूय त इति जातं तत्र चित्ति लुङीति शत्रायपवादेन
य्यौ कृते कलेः सिच् इति य्येः सिचि कृते इचो लोपे च कृते अबोभूय स त इति जातं
तत्र आर्द्धधातुकस्येड्वल्लादेरिति इटि अतो लोप इत्यनेन यकारोत्तरवर्त्यकारलोपे
संयोगे कृते आदेशप्रत्यययोरिति सस्य मूर्द्धन्यादेशे पुना पुरिति पुत्वे च कृते ॥
अबोभूयिष्ट ॥ वज्र गती धातुरस्मि तत्र नित्यं कौटिल्ये गतौ इत्यनेन यङि
कृते वज् य इति जाते सन्यङ्गोरिति धातोः प्रथमस्य द्वित्वे हलादिः शेषः इति लोपे
यज् य इति जातं तत्र छट्स्ते समागते टेरेवे च कृते कर्तरिशप् इति शपि श-
कारपकारयोर्लोपे दीर्घोऽकितः इत्यनेनाभ्यासस्य दीर्घत्वे अतो गुणे इत्यनेन
परस्मैत्वे जाते ॥ वात्रज्यते ॥ वनधातोर्लिटि नित्यं कौटिल्ये गतौ इति यङि
सन्यङ्गोरिति धातोः प्रथमस्य द्वित्वे हलादिः शेष इति लोपे कास्यनेकाच

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घो यङ्लुकोः । कुटिलं व्रजति वात्रज्यते ॥ यस्य हलः । ६।४।४९।
यस्येति संवातप्रहणम् । हलः परस्य यञ्चन्दस्य लोप आर्धधातुके । आदेः परस्य । अतो
लोपः । वात्रजाञ्चके वात्रजिता ॥ रीगृदुपधस्य च । ७।४।९०। ऋतुपधस्य धातोः-
भ्यासस्य रीगागमो यङ्लुकोः । वरीवृत्तते वरीवृत्ताञ्चके वरीवृत्तिता ॥ ध्रुभादिषु
च । ७।४।९१। णत्वं न । नरीवृत्तते जरीगृह्यते ॥ इति षडन्तप्रक्रिया ॥

आम्बुक्तव्य इत्यामि आम् इति लिट्लोपे कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि इति लिट्-
परे कृञि प्रयुक्ते यत्रञ् य आम् कृ लिट् इति जातं तत्र यस्य हलः इत्यनेन यलोप प्राप्ति
आदेः परस्येति सूत्रेणादेर्यकारमात्रस्य लोपे जातं अतो लोप इति सूत्रेणाश-
शिष्टस्याकारस्य लोपे जाते यत्रञां कृ लिट् इति जातं तत्र लिटि धातोर्नभ्या-
सस्येति द्वित्वे उरत् इति अभ्यासश्रवणस्य रपरङ्कारे कृते यत्रञां यर् कृ इति जाते
हलादिः शेष इति रलोपे कुहोश्चुरिति ककारस्य चकारे लिटस्ते कृते लिटस्तस्ययो-
रेशिरेच् इति एशि शलोपे इको यणच्येति यणि दीर्घोऽस्ति इति सूत्रेणाभ्यासदी-
र्घत्वे कृते ॥ वात्रजाञ्चके ॥ व्रजधातोर्लुटि नित्यं कौटिल्ये गतौ यङि सन्त्यङोरिति
धातोर्द्वित्वे हलादिः शेषेण लोपे यस्य हल इति यलोपप्राप्ति आदेः परस्येति
यकारमात्रस्य लोपे अतो लोप इति सूत्रेणाशशिष्टस्याकारस्यापि लोपे दीर्घोऽस्ति इति सू-
त्रेणाभ्यासदीर्घत्वे च कृते वात्रञ् लुट् इति जातं तत्र तिपि स्यतासी ललुटोरिति तासी
इकारलोपे लुटः प्रथमस्य डारौरस इति तिपो डाले लुट् इति डलोपे डिति भस्य टेन्नेपे
इति द्वित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपे आर्द्धधातुकस्येड्वल्लादेरिति इटि टलोपे कृते न
संयोगे ॥ वात्रजिता ॥ वृत्तु वर्तने धातुरस्ति तत्र धातोरेकाच इति यङि सन्त्यङोरिति
द्वित्वे उरदिति रपरत्वे हलादिः शेष इति शेषहलो लोपे रीगृदुपधस्य चेति रीगागमे
कृते कर्तरि शप् इति शपि सकारपकारयोर्लोपे अतो गुणे इति परस्परत्वे टिन आ-
त्मनेपदानामिति टेरेत्वे च कृते ॥ वरीवृत्तते ॥ वृत्तुधातोर्लुटि धातोरेकाच इति
यङि सन्त्यङोरिति द्वित्वे अभ्यासहल्यं लोपे रीगृदुपधस्य चेति रीगागमे ककारलोपे
कास्यनेकाच आम् इत्यामि आम् इति लिट्लोपे कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि इति
लिट्परे कृञि प्रयुक्ते सति परीकृत् य आम् कृ लिट् इति जातं तत्र यस्य हलः इति सूत्रेण
यलोपे लिटि धातोर्नभ्यासस्येति कृद्वित्वे उरत् इति सूत्रेणाभ्याससंबन्धिन भव-
णस्य रपरङ्कारे कृते हलादिः शेष इति रलोपे कुहोश्चुरिति कस्य चके लिटस्ते समा-
गते लिटस्तस्ययोरेशिरेच् इत्येति इको यणच्येति यणि ॥ वरीवृत्ताञ्चके ॥ वृत्तुधातोर्लुटि
यङि सन्त्यङोरिति द्वित्वे अभ्यासहल्यं लोपे रीगृदुपधस्य चेति रीकि कलोपे वरीवृत्त् य
लुट् इति जातं तत्र तिपि यस्य हल इति यलोपे स्यतासी ललुटोरिति तासी लुटः प्र-
थमस्य डारौरस इति डाले द्वित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपे आर्द्धधातुकस्येड्वल्ला-

॥ अथ तिङन्ते यङ्लुगन्तप्रक्रियाप्रकरणम् ॥

घङोऽचि च । २।४।७४। यङोऽचि प्रत्यये लुक् स्याच्चकारात्तं विनापि कचित् ।
अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्विहितमभ्यासका-
र्यम् । धातुत्वाद्वादादयः । शेषात्कर्तरीति परस्मैपदम् । चर्करीतं चेत्यदादौ पाठाच्छपो
लुक् ॥ यङो वा । ७।३।९४। यङ्लुगन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्वेद्धा स्यात् ।
भूसुयोरिति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न । बोभूतु तेतिक्ते इति छन्दसि निपातनात् ।

देरिति इटि ढलोपे संयोगे च कृते ॥ वरीष्टिता ॥ नृत्थातोले धातोरेकाच इति यङि
सन्घङोरिति द्वित्वे ङरदिति स्वरत्वे अभ्यासहलोऽपे रीगृदुपधस्य चेति रीगागमे
ककारलोपे कर्तरि शप् इति शपि छटस्ते अतो गुणे इत्यकारस्य पररूपत्वे दित आ-
त्मनेपदानां ढेरे इति ढेरेत्वे झुझादिषु चेति नस्य शत्वाभावे ॥ नरीच्यते ॥ ग्रह-
धातोर्धातोरेकाचो हलादेरिति यङि ग्रहिज्येति संप्रसारणे पूर्वरूपे च सन्घङो-
रिति द्वित्वे ङरदिति स्वरत्वे अभ्यासहलो ऽपे रीगृदुपधस्य चेति रीगागमे ककारलोपे
गरीगृह् य त इति जाते कुहोश्चुरिति सूत्रेणाम्यासगकारस्य जकारे कृते कर्तरि शप् इति शपि
शकारपकारयोर्लोपे अतो गुणे इति पररूपे ढेरेत्वे च ॥ वरीगृह्यते ॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

श्रीमत्फेक्षवदेशिकदयावलोकेकलेशतोऽथ मया ।

लिखितं यङन्तविषये यत्तद्योष्यं दयालुमिर्विदुषीः ॥ १ ॥

नत्वा दैशिकवर्षश्रीफेक्षवपादपङ्कजद्वन्द्वम् ।

इह यङ्लुगन्तविषये लिखाम्यहं शालबोधाय ॥ १ ॥

सू धातुर्गतं तत्र धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् इति यङि
घङोऽचिचेति यङो लुकि प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सन्घङोरिति धातो-
द्वित्वे ह्रस्वः अभ्यासस्याचो ह्रस्वत्वे मुभू इति जातं तत्र सनायन्ता धातव इत्यनेन
धातुत्वमाश्रित्य छटादिषु प्राप्तेषु शेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्यनेन परस्मैपदसंबन्धिनि ङ-
व्यागते मुभू छट् इति जातं तत्र अभ्यासे चर्चलनेन भस्य वत्वे बुभू छट् इति जातं तत्र
गुणो यङ्लुकोः इति अभ्यासस्य गुणे बोभू छट् इति जातं तत्र छट्तिपि कर्तरि शप्
इति शपि चर्करीतं चेति सूत्रेण यङ्लुगन्तत्वादादौ गणनात् अदिप्रभृतिभ्यः शपः
इति सूत्रेण शपो ङोपे यङो चेति सूत्रेण पितः सार्वधातुकस्य ईटि कृते कृते च ढलोपे बोभू
ई ति इति जातं तत्र भूसुयोरिति गुणनिषेधो भाषायां न । बोभूतु तेतिक्ते इति छन्दसि निपात-
नात् सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे एचोयवायाच इति सूत्रेण अवादेशो च ॥

बोभवीति बोभोति बोभूतः । अदभ्यस्तात् । बोभुवति बोभवावकार बोभवासास बोभ-
विता बोभविष्यति बोभवीतु बोभोतु बोभूतात् बोभूताम् बोभुवतु बोभूहि बोभवानि

बोभवीति ईडभावपक्षे।बोभोति॥भूधातोर्धातोरेकाचो हलादेरिति यङि यङोऽचिचेति
यङ्लुकि प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति प्रत्ययत्वे सन्यङोरिति द्वित्वे ह्रस्वः अभ्या-
सस्याच इत्यभ्यासाचो ह्रस्वत्वे भुभू इति जातं तत्र सनाद्यन्ता धातव इति धातुत्वाह्रस्वः
प्रथमस्य द्विवचने तस्यागते कर्तरि शप् इति शपि यङ्लुगन्तस्यादारी गणनाद् अदि-
प्रभृतिभ्यः शपः इति शपो लोपे अभ्यासे चर्चेति भस्य वत्ते गुणो यङ्लुको-
रित्यभ्यासस्य गुणे च कृते ॥ बोभूतः ॥ एवं लटः प्रथमवद्बुवचने शी धातोरेकाच इति
यङि यङोऽचि चेति यङो लुकि सन्यङोरिति द्वित्वे ह्रस्व इत्यभ्यासह्रस्वत्वे अभ्या-
से चर्चेति भस्य वत्ते गुणो यङ्लुकोरिति गुणे शपि अदिप्रभृतिभ्यः शप इति
शपो लोपे च बोभू सि इति जातं तत्र अदभ्यस्तात् इति शस्य अदादेशे अचि भुधा-
तुभुवां खोरियङुबङौ इति भकारोत्तरवर्तिन उकारस्य उवङि कृते ॥ बोभुवति ॥ भू-
धातोः पूर्वयत् यङि यङ्लुकि द्वित्वे अभ्यासह्रस्वत्वे अभ्यासे चर्चेति भस्य वत्ते सना-
द्यन्ता इति धातुत्वे धातुत्वाच्च लिटि समागते कास्यनेकाच आम् वक्तव्यः इति
आनि आम् इति लिटो लोपे कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीति कृञि बोभू आम् कृ लिट्
ति जातं तत्र तिपि परसौपदानां णलतुसुस् इति तिपो णलि णकारलकारयोर्लोपे
लिटि धातोरनभ्यासस्येति कृद्वित्वे उरत् इति अभ्याससप्तवर्णस्य रपरे अदादेशे कृते
बोभू आम् कर् कृ अ इति जातं तत्र हलादिः शेष इति रलोपे कुहोश्चुरिति कस्य चत्वे
अचोष्णिति इति ह्रस्वौ बोभू आं चकार इति जातं तत्र सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति
भकारोत्तरवर्तिन उकारस्य गुणे एचोयवायाव इत्यवादेशे च कृते ॥ बोभवावकार ॥ एवं
लिट्परेऽस्ति प्रयुक्ते ॥ बोभवामास ॥ यङं यङ्लुक् द्वित्वं अभ्यासह्रस्वत्वं धातुत्वं च विधाय लुटि
कृते स्यतासी लृलुटोरिति तासी बोभू तास् लृट् इति जातं तत्र लुटः प्रथमस्य डारौ-
रस् इति लुटो डाले द्विचसामर्थ्यादभत्यापि टेलोपे आर्द्धधातुकस्येड्वल्लादेरिति इटि
सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे एचोयवायाव इति अवादेशे च कृते ॥ बोभ-
विष्यति॥एवमेव यङ् यङ्लुक् द्वित्वाभ्यासह्रस्वत्वभक्त्याभ्यासगुणत्वधातुत्वविधानपूर्वं लुटि स्यता-
सी लृलुटोरिति से लटस्तिपि आर्द्धधातुकस्येड्वल्लादेरिति इटि सार्वधातुकार्द्ध-
धातुकयोरिति गुणे अवादेशे सस्य पत्वे च कृते ॥ बोभविष्यति ॥ एवं लोटि लोटस्तिपि
यङोवेति ईटि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे कृते बोभू ई ति इति जातं तत्र
एचोयवायाव इति अवादेशे एरुत्तिङनेन तकारोत्तरवर्तिन इकारस्योकारे कृते ॥ बोभ-
वीतु ॥ ईडभावपक्षे ॥ बोभोतु ॥ तातङि ॥ बोभूतात् ॥ तस्यस्यमिषां तांततामः

अत्रोभवीत् अत्रोभोत् अत्रोभूताम् अत्रोभूतः । योभूयान् योभूयाताम् योभूयुः । योभूयान्
योभूयाताम् योभूयासुः । गाविस्येति सिचो लुक् । यङो वेतीट्पक्षे गुणं बाधिता नि
लत्वाद्गुक् । अत्रोभूवीत् अत्रोभोत् अत्रोभूताम् अत्रोभूतः । अत्रोभविष्यत् ॥ इति वक्
लुगन्ताः ॥

इति तामि ॥ योभूताम् ॥ शी अदभ्यस्तादिति अदादेशे गुणे उवङादेशे एरुति
इफास्वोकारस्ये च कृते ॥ योभुवत् ॥ सेर्हापिञ्चेति सेर्हिले अपिरगात् ईडभावे ॥ योभूहि ॥
छोट उक्तमरद्वयचने मिति ॥ योभूमि इति जाते मेर्निः इति मेर्निवे आहुतामस्य पिञ्चेति
अटि सार्धधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे अजदेशे च कृते ॥ योभगानि ॥ भूषतो-
र्धातोरेकाचो हलादेरिति यङि यटोचिञ्चेति यङ्छोपे सन्यङोरिति द्वित्वे ह्रस्व-
इति अभ्यासह्रस्वभे अभ्यासे चर्चेति भस्य ष्ये शुणो यङ्लुकोरिति गुणे च कृते
योभू इति जात सत्र सनाथन्ता धातय इति धातुत्वमङ्गीकृत्य तस्मादङ्क्षितिपि लुङ्त्-
ङ्लृट्ङ्वङ्मुदात्त इति अटि यङो चेति सूत्रेण ईटि सार्धधातुकार्धधातुकयो-
रिति गुणे एचोपचायाय इत्यनि इतश्चेति तिप् इकारलोपे च कृते ॥ अत्रोभवीत् ॥
ईडभावरूपे च ॥ अत्रोभोत् ॥ तस्यस्यमिपां तातंताम इति तामि अटि च कृते ॥
अत्रोभूताम् ॥ पूर्वत् योभू इति कृते लट् उक्तमरद्वयचने शो सिजभ्यस्तचिदिभ्यश्चेति
क्षोऽसि लृट् लङ्लृट्ङ्विचति अटि जुस्ति च्येति भकारोत्तरत्यकारस्य गणे अजदेशे च

॥ अथ तिङन्ते नामधातुप्रक्रियाप्रकरणम् ॥

सुप आत्मनः क्यच् । ३।१।८। इपिकर्मण एषितुः संवन्धिनः सुवन्तादिच्छा-
यामर्थं क्यच् प्रत्ययो वा स्यात् ॥ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । ३।४।७। एतयो-

इकारलोपे संयोगे च ॥ अवोभूवीत् ॥ इडभावपक्षे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे
कृते ॥ अवोभूत् ॥ तामि अटि कृते ॥ अवोयूताम् ॥ श्री जेजुति जलोपे शुकि उको लोपे
अटि च कृते ॥ अवोभूवुः ॥ पूर्ववत् बोधू इति विधाय सनाद्यन्ता इति धातुत्वमूलाकृत्य
लुङ्तिपि स्यतासी लृलुङोरिति स्वे आर्द्धधातुकस्येति इटि सार्वधातुकार्द्ध-
धातुकयोरिति गुणे सस्य पत्ये अबादेशे अटि तिप इकारलोपे च ॥ अवोभविष्यत् ॥

श्रीमत्केशवदेशिककरुणालोकप्रभावतः पूर्णः ॥

इति बह्वृगन्तविषयो जातः शोभ्यो दगालुभिर्विबुधैः ॥ १ ॥

स्मृत्या गौरीप्राणनाथाङ्घ्रिपथं नत्वा श्रीमत्तातपादाब्जयुग्मम् ॥

भ्यायंभ्यायं सद्गुरुन् केशवाख्यानं चैषामेतत्तत्प्रसादाद्विज्ञामि ॥ १ ॥

आत्मनः पुत्रमिच्छति इत्यर्थे सुप आत्मनः क्यच् इति सूत्रेण क्यचि कृते पुत्रं क्यच्
इति जातं तत्र सनाद्यन्तेति धातुत्वे सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुबूपस्य लोपे पुत्र
क्यच् इति जाते चलोपे कलोपे च कृते क्यचि चेति सूत्रेणार्धणस्य ईवर्णे कृते पुत्रीय इति जातं तत्र
सनाद्यन्ता धातवः इति धातुत्वं स्वीकृत्य लुङ्तिपि कर्तरि शप् इति शपि शपयो-
लोपे अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपैकादेशे च कृते ॥ पुत्रीयति ॥ आत्मनो राजानमि-
च्छतीत्यर्थे सुप आत्मनः क्यच् इपिकर्मकं एषितुः संवन्धि च तुयन्तं किमस्ति
राजानमिति सुबन्तमस्ति ततः क्यचि कृते राजानं क्यच् इति जातं तत्र ह्रलन्त्यगिसनेन
चस्यत्संज्ञां विधाय तस्य लोप इति लोपे लशक्तञ्चिते इति सूत्रेण कस्यत्संज्ञां विधाय तस्य
लोप इति कलोपे राजानं य इति जाते सनाद्यन्तेति धातुत्वे सुपो धातुप्रातिप-
दिकयोः अत्र धात्ववयवमुवस्ति प्रातिपदिकावयवो वा सुवस्ति अत्र धात्वावयवः सुवस्ति
तस्य क्यचि लोपे कृते राजन् य इति जातं तत्र कस्य सूत्रस्य प्राप्तिः नः क्ये इति चान्त-
स्यैव पदत्वे नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपे राज य इति जातं तत्र क्य-
चिचेति जकारोत्तरवर्तिनोऽवर्णस्य ईवर्णत्वे कृते राजीय तिपि शपि शपयोर्लोपे
अतो गुणे इति पररूपैकादेशे च ॥ राजीयति ॥ नान्तमेवेति नावादिभ्यन्ताचार्यास्ताहिं आ-
त्मनो वाचमिच्छति तत्र पदत्वे चोः कुरित्यनेन कुत्वममविष्यत्तद्विवारणाय नान्तमेवेत्युक्तं तथा
सति चान्तस्य पदत्वाभावात् न कुत्वम् ॥ वाच्यति इति जातम् ॥ आत्मनो गिरमिच्छतीत्यत्र

रवयवस्य सुपो लुक् ॥ क्यचि च । ७।४।३३। अवर्णस्य ईः । आत्मनः पुत्रमिच्छति
 पुत्रीयति ॥ नः क्ये । १।४।१५। क्यचि क्यङि च नान्तेमव पदं नान्यत् । नलोपः ।
 राजीयति । नान्तमेवेति किम् । वाच्यसि । हलि च । गीर्यति पूर्वति । धातोरिलेख । नेह
 दिवमिच्छति दिव्यति ॥ क्यस्य विभाषा । ६।४।५०। हलः परयोः क्यच्क्यङो-
 लोपो धार्यधातुके । आदेः परस्य । अतो लोपः । तस्य स्थानिवत्स्याह्वूपधगुणो न । समि-
 धिता समिध्यता ॥ काम्यच्च । ३।१।९। उक्तविषये काम्यच् स्यात् । पुत्रमात्मन
 इच्छति पुत्रकाम्यति पुत्रकाम्यता ॥ उपमानादाचारे । ३।१।१०। उपमानात्कर्मणः
 सुव्रन्तादाचारेऽर्थे क्यच् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् ।
 (सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिन्वा चक्तव्यः) अतो गुणे । कृष्ण इवाऽचरति कृष्णति । स्व

सुप आत्मनः क्यच् इति क्यचि सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुप्लोपे छि-
 टस्तिपि शपि शप्योलोपे हलि चेति उपधाया दीर्घत्वे अतो गुण इति पूर्वरूपत्वे ॥ गी-
 र्यति ॥ एवमात्मनः पुत्रमिच्छतीति ॥ पूर्वति । आत्मनोदिवमिच्छतीत्यत्र दिव्शब्दस्य
 प्रातिपदिकत्वात् हलिचेति सूत्रेण धातोरिवोपधाया दीर्घकरणत्वात् दीर्घत्वे । दिव्य-
 ति । समिधमात्मन इच्छति क्यचि सनाद्यन्तेति धात्वे छटि तासि तिपि लुटः
 प्रथमस्येति तिपो ङत्वे टिलोपे क्यस्य विभाषेति यलोपे ॥ समिधिता ॥ क्यऽ
 लोपाभावे ॥ समिध्यता । पुत्रमात्मन इच्छतीत्यर्थे काम्यच्च इत्यनेन काम्यचि
 सनाद्यन्तेति धातुत्वे सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति विभक्तिलोपे पुत्रकाम्य इति
 जातं तत्र छटस्तिपि शपि शप्योलोपे अतो गुणे इति पररूपत्वे ॥ पुत्रकाम्यति । एवं पूर्व-
 वत् पुत्रकाम्य इति विधाप्य छटस्तिपि लुटः प्रथमस्येति ङत्वे ङिप्पत्तामर्ध्यादन्तस्यापि
 टेलोपे आर्कधातुकस्येङ्बलादेरिति इटि अतो लोप इत्यनेन याकारान्तःपात्यकार-
 लोपे संपोगे च कृते ॥ पुत्रकाम्यता ॥ पुत्रीयति छात्रमित्यत्र उपमानादाचारे इति सू-
 त्रेण क्यचि फकारचकारयोलोपे सनाद्यन्तेति धातुत्वे सुपो धातुप्रातिपदिकयो-
 रिति सुपो लोपे क्यचि चेति सूत्रेण ऋकारोत्तरवर्त्यवर्णस्य ईवर्णे कृते पुत्रीय इति जाते
 छटस्तिपि शपि शप्योलोपे अतो गुणे इति पररूपे च कृते ॥ पुत्रीयति ॥ विष्णूयति ॥
 द्विगमित्यत्रापि क्यचि फकारचकारयोलोपे सुप्लोपे च विष्णु य इति जातं तत्र अकृत्सा-
 र्वधातुकयोर्दीर्घ इति ष्णकारोत्तरवर्त्युकारस्य दीर्घत्वे विष्णूय इति जातं तत्र सना-
 द्यन्ता इति धातुत्वात् तिपि शपि अतो गुणे इति पररूपे च ॥ विष्णूयति ॥ कृष्ण
 इवाचरतीत्यत्र सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिन्वा चक्तव्यः इति वार्तिकेन क्तिपि लश-
 क्तवित्ते इति कस्येत्संज्ञायां हलन्त्यमिति पत्येत्संज्ञायां उपदेशेजनुनासिक इत् इती-
 कारस्य चेत्संज्ञायां कृतस्यां कृते च तस्य लोप इति सूत्रेण ककारपकारेकारणां लोपे वकार
 एवावशिष्टस्तस्य वेरपृक्तस्येत्यनेन लोपे कृते धातुत्वमङ्गीकृत्य छटस्तिपि शपि अतो गुणे
 इति पररूपे च ॥ कृष्णति ॥ एवमेव समिवाचरीति ॥ सति ॥ छिटि तु परस्मैपदानां

इवाचरति स्यति सस्वी ॥ अनुनासिकस्य किञ्चलोः कृति । ३।४।१५। अनुना-
सिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् कौ हलादी च कृति । इदमिवाचरति इदामति ।
राजेव राजानति । पन्था इव पथीनति ॥ कष्टाय क्रमणे । ३।१।१४। पतुर्भ्यन्तात्क-
ष्टश्चादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात् । कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः ।
शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे । ३।१।१७। पभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे
क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । तत्करोति तदाचष्टे इति णिच् । (प्रातिपदिका-
द्वात्वर्थे बहुलमिष्टयञ्) प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे णिच् स्यादिष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पुं-
बद्धाचरभावटिलोपधिन्मनुच्योपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञासङ्गणावपि म्युः । इत्य-
लोपः । घटं करोत्याचष्टे वा घटयति ॥ इति नामधातवः ॥ अध कण्ठादयः ॥

णलतुसुस्थलधुस इति णञि णलयोर्लोपे लिटि धातोरनभ्यासस्येति त्रिवे
हलादिः शेष इत्यभ्यासहलोपे सख अ इति जातं तत्र अचोऽङ्गिति इति एष्टी सखा
अ इति जातं तत्र आत औ णल इति णलसंयन्धिनोऽवर्णस्यार्धे वृद्धिरेचीति एष्टी
च ॥ सखी ॥ इदमिवाचरतीत्यत्र सर्वप्रातिपदिकेभ्यः किञ्चा वक्तव्य इति किपि
किपो लोपे सनाद्यन्ता धातव इति धातुत्वाल्लटस्तिपि णपि शपयोर्लोपे इदम् अ ति इति
जातं तत्र अनुनासिकस्य किञ्चलोः कृति इति उपधाया दीर्घत्वे संयोगे च कृते
॥ इदामति ॥ एवमेव राजेवाचरतीत्यत्रोपधादीर्घत्वे ॥ राजानति ॥ पन्थेवाचरतीत्यत्रापि किपि
पूर्वपत् किपो लोपे लटस्तिपि णपि शपयोर्लोपे च पथिन् अति इति जातं तत्र अनुना-
सिकस्य किञ्चलोः कृति इति उपधादीर्घत्वे ॥ पथीनति ॥ कष्टायक्रमते इत्यत्र कष्टायक्र-
मणे इति क्यङि कफारब्धकारयोः रिसंज्ञायां करणपूर्वं लोपे कृते सनाद्यन्ता इति धातु-
त्वगूरीकृत्य लटस्तिपि णपि शपयोर्लोपे गुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति गुपो लोपे कष्टाय अत
इति जातं तत्र अकृतसार्वधातुकयोरित्यजन्तस्य दीर्घत्वे अतो गुणे इति पूर्वरूपे टि-
त आत्मनेपदानां टेरे इति टेरेत्वे ॥ कष्टायते ॥ शब्दं करोतीति शब्दायते इत्यत्र
शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे इति सूत्रेण क्यङि कफारयोर्लोपे मुलोपे
शब्दय इति जातं तत्र धातुत्वमङ्गीकृत्य लटस्ते णपि शपयोर्लोपे अतो गुणे इति
पररुत्वे अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः इति दीर्घत्वे टेरेत्वे च कृते ॥ शब्दा-
यते ॥ घटं करोत्याचष्टे वेत्यस्मिन्नर्थे णिचि णकारचकारयोर्लोपे घट इ इति
जातं तत्र सनाद्यन्ता धातव इति धातुत्वाल्लटस्तिपि णपि शपयोर्लोपे घट इ अति इति
जातं तत्र इष्टवचेत्युक्तत्वात् यचि भमित्यनेन घटशब्दस्य भसंज्ञा जाता तत्र टेः भत्व टेर्लोपे
इष्टेमेयस्तु इति सूत्रेण णेरिष्टतुल्यत्वाच्चस्मिन्परेटकारत्वस्य टिरूपस्य लोपे कृते घटि
अ ति इति जातं तत्र सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे एचोयवायाच इत्या-

कण्डादिभ्यो यक् ।३।१।२७। एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्वात्सार्थे । कण्डून् गा-
त्रविघर्षणे । कण्डूयति कण्डूयते इत्यादि ॥ इति कण्डादयः ॥

॥ अथ तिङन्ते आत्मनेपदप्रक्रियाप्रकरणम् ॥

कर्तरि कर्मव्यतिहारे ।१।३।१४। क्रियाविनिमये चोत्प्रे कर्तर्यात्मनेपदम् । व्यतिलु-
नीते । अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः ॥ न गतिर्हिसार्थेभ्यः ।१।३।१५। व्यतिगच्छ-
न्ति व्यतिगच्छन्ति ॥ नेर्विशः ।१।३।१७। निविशते ॥ परिव्यवेभ्यः क्रियः ।१।३।१८।
परिजीणीते विजीणीते अवजीणीते ॥ विपराभ्यां जेः ।१।३।१९। विजयते परा-
जयते ॥ समवप्रविभ्यः स्थः ।१।३।२०। संतिष्ठते अवतिष्ठते प्रतिष्ठते वितिष्ठते ॥
अपहृवे ज्ञः ।१।३।२१। शतमपजानीते । अपलपसीत्यर्थः ॥ अकर्मकाश्च ।१।३।२२।
सर्पिषो जानीते । सर्पिषोपायेन प्रवर्षते इत्यर्थः ॥ उदश्चरः सकर्मकात् ।१।३।२३।
धर्ममुचरते । उद्वह्य गच्छतीत्यर्थः ॥ समस्तृतीयायुक्तात् ।१।३।२४। स्येन सं-
चरते ॥ दाणश्च सा चेत्तुर्ध्वं ।१।३।२५। संपूर्वादाणस्तृतीयान्वेन युक्तादुक्तं सा-
तृतीया चेत्तुर्ध्वं । दास्या संगच्छते कार्मा ॥ पूर्ववत्सनः ।१।३।२६। सनः पूर्वं

देशे च ॥ घडयति ॥ इति नामधातवः ॥ कण्डून् गात्रविघर्षणे इति धातोः कण्डादिभ्यो-
यक् इति यकि ककारलोपे सनाद्यन्ता धातव इति धातुत्वेन लटस्त्रिपि षापि शपयो-
लोपे च कण्डूय अति इति जातं तत्र अतो गुणे इति पररूपत्वे ॥ कण्डूयति ॥ आत्मनेपदिषु च
लटस्ते दित आत्मनेपदानामिति टेरेत्वे च कृते ॥ कण्डूयते ॥ इति कण्डादयः ॥

व्यतिलुनीते इत्यत्र कर्तरि कर्मव्यतिहारे इत्यनेनात्मनेपदान्तःपातिनि लटस्त-
कारे प्राते क्वादिभ्यः श्रा इति श्राकारे प्यादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे ईह्रस्वघो-
रिति सूत्रेणाकारस्य ईकारे कृते टेरेत्वे कृते ॥ व्यतिलुनीते ॥ व्यतिगच्छन्ति व्यतिगच्छन्ति
न गतिर्हिसार्थेभ्यः इत्यनेन नात्मनेपदत्वं, नेर्विशः इति सूत्रेणात्मनेपदत्वे निविशते ।
परिव्यवेभ्यः क्रिय इत्यनेनात्मनेपदत्वे परिजीणीते विजीणीते अवजीणीते इति भवन्ति,
विपराभ्यां जेः इत्यात्मनेपदत्वे विजयते पराजयते । समवप्रविभ्यः स्थः इति सूत्रे-
णात्मनेपदत्वे संतिष्ठते अवतिष्ठते प्रतिष्ठते वितिष्ठते । अपहृवे ज्ञः इति सूत्रेणात्मनेपदत्वे
ई ह्रस्वघोरितीकारे च शतमपजानीते इति जातं, अकर्मकाश्चेत्यनेनात्मनेपदत्वे ई ह्रस्व-
घोरितीकारे च सर्पिषो जानीते, उदश्चरः सकर्मकादिति सूत्रेणात्मनेपदत्वे धर्ममुचरते ।
समश्च तृतीयायुक्तादिति सूत्रेणात्मनेपदत्वे स्येन संगच्छते । दाणश्च सा चे-
त्तुर्ध्वं इति सूत्रेणात्मनेपदत्वे दास्या संगच्छते इति जातम् । पूर्ववत्सनः इति सूत्रेणा-
त्मनेपदत्वे एधधातोः धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वेति सनि एध सन्
इति जाते अपर्धधातुकस्येधलादेरिति इति अज्झीनं परेण संयोज्यमिति

यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधिपते ॥ हलन्ताच्च ॥ ११२११०॥
इक्समीपाद्बलः परो झलादिः सन्कित् । निविबिक्षते ॥ गन्धनावक्षेपणसेवनसाह-
सिक्यप्रतियलप्रकथनोपयोगेषु कृञः ॥ ११३३२॥ गन्धनं सूचनम् । उत्कुरुते ।
सूचयतीत्यर्थः । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । श्वेनो वर्तिकामुत्कुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः । हरिमु-
पकुरुते । सेवत इत्यर्थः । परदारान्प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्तते । एधो दकस्योपस्कुरुते
गुणामाधत्ते । कथाः प्रकुरुते । कथयतीत्यर्थः । शतं प्रकुरुते । धर्मार्थं विनियुक्ते । एषु
किम् । कटं करोति । भुजोऽनवने । ओदनं भुङ्के । अनवने किम् । महीं भुनक्ति ॥
इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥

॥ अथ तिङन्ते परस्मैपदप्रक्रियाप्रकरणम् ॥

अनुपराभ्यां कृञः ॥ ११३१७९॥ कर्तुगे च फले गन्धनादौ च परस्मैपदं स्यात् ।
अनुकरोति पराकरोति ॥ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ११३१८०॥ क्षिप प्रेरणे स्वरि-
तेत् । अभिक्षिपति ॥ प्राङ्ग्रहः ॥ ११३१८१॥ प्रवहति ॥ परेर्मुषः ॥ ११३१८२॥ परि-
मृषति ॥ द्याङ्परिभ्यो रमः ॥ ११३१८३॥ रमु क्रीडायाम् । विरमति ॥ उपाच्च ।
११३१८४॥ यङ्प्रवृत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥ इति पदव्य-
वस्था ॥

संयोगे कृते एषि स इति जातं तत्र सन्यङोरिति सूत्रेण द्वित्वं प्राप्तं परं धातोरस्य अजा-
दित्वाद्धितीयस्य धिकारस्य द्वित्वे कृते एषि धिस इति जाते अभ्यासे चर्षेति सूत्रेण धस्य
दत्वे एदिधिस इति जातं तत्र कटस्तकारे समागते दित आत्मनेपदानां ढेरे इति ढेरेत्ये
आदेशप्रत्यययोरिति सत्य पत्वे च । एदिधिपते इति सिद्धम् ॥ निविपूर्वकविशद्यातोः सनि
कृते पूर्ववत्सन इति सूत्रेणात्मनेपदत्वे कटस्ते चागते सन्यङोरिति द्वित्वे निविबिष् स त
इति जाते हलन्ताच्चेत्यनेन सनः कित्वे कित्वात् किति चेति गुणाभावे ब्रश्चभ्रस्ज-
सृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः इति शस्य पत्वे कृते निविबिष् स त इति जाते
षढोः कः सि इति षस्य कत्वे आदेशप्रत्यययोरिति सत्य पत्वे कपोः संयोगे क्षकारे
कृते ढेरेत्ये च कृते ॥ निविबिक्षते ॥ गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियलप्र-
कथनोपयोगेषु कृञः इति सूत्रेण श्वेनोवर्तिकामुत्कुरुते इत्यत आरम्य शतं प्रकुरुते
इत्यन्ताः प्रयोगा आत्मनेपदत्ववन्तो भवन्ति । कटं करोतीत्यत्र पूर्वसूत्रान्तःपात्यभावात्तात्मनेप-
दित्वम् । ओदनं भुङ्के इत्यत्र भुजोऽनवने इति सूत्रेणात्मनेपदित्वं जातं, महीं भुनक्तीत्यत्र
त्ववनार्थत्वात्तात्मनेपदित्वम् ॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥

अनुपराभ्यां कृञः इति सूत्रेण परस्मैपदत्वे ॥ अनुकरोति पराकरोतीति च सिद्धम् ॥
अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः इति सूत्रेण परस्मैपदित्वे अभिक्षिपति प्रतिक्षिपति अतिक्षि-

चिण्वद्भावाद्बुद्धिः । भाविता भविता भाविष्यते भविष्यते भूयताम् अभूयत भाविषीष्ट
भविषीष्ट ॥ चिण्भावकर्मणोः । ३।१।६६। च्लेश्चिण् स्याद्भावकर्मवाचिनि तदन्वदे
परे । अभावि अभाविष्यत । अकर्मकोऽप्युपसर्गवशात्सकर्मकः । अनुभूयते आनन्दश्चै-
त्रेण त्वया च । अनुभूयेते अनुभूयन्ते त्वमनुभूयसे अहमनुभूये अन्वभावि अन्वभाविषा-
ताम् अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते भावयांचक्रे भावयांवभूवे भावयामासे ।

ण्वद्भाववति इटि अचोञ्जितीति वृद्धौ एचोयवायाच इत्यादि आदेशप्रत्यययो-
रित्युभयोः सकारयोः पक्षे घुना घुरिति घृत्वे ॥ भाविषीष्ट ॥ चिण्वद्भावाभावे वृद्धभावात्
सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे ञवि च कृते ॥ भविषीष्ट ॥ भावे वर्तमानाद्बुधा-
तोर्लुङ्लोके समागते चिल लुङीति च्लौ चिण् भावकर्मणोरिति च्लेश्चिणि चकारणकार-
योर्लोपे अचोञ्जितीति वृद्धौ एचोयवायाच इति आवि अटि चिणो लुक् इति
तलोपे च ॥ अभावि ॥ भावभाजो भुवो लङ्लकार आगते स्यतासी लृलृटोरिति स्ये
स्यसिचसीयुदतासिष्विति इटि चिण्वद्भावे च अचोञ्जितीति वृद्धौ आवि
लुङ्ललृलृङ्ङ्विवति अटि च ॥ अभाविष्यत ॥ चिण्वद्भावाभावपक्षे ॥ अभविष्यत ॥
अनुपूर्वकाम्बुधातोर्लुङ्लोके सार्वधातुके यक् इति यकि दित आत्मनेपदानां ढेरे
इति ढेरेत्वे अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । आतामि, अनुभूयेते । शे च, अनुभूयन्ते ।
धासि धासः से इति सेकारे कृते त्वं अनुभूयसे । इटि ढेरेत्वे अतो गुणे इति पररूपत्वे च
अहमनुभूये । अनुपूर्वकाम्बुधातोर्लुङ्लोके चिल लुङीति च्लौ चिण्भावकर्मणोरिति च्ले-
श्चिणि चकारणकारयोरितिसंज्ञाकरणपूर्वं लोपे अनुभू इ त इति जातं तत्र अचोञ्जितीति
वृद्धौ एचोयवायाच इति आवि लुङ्ललृलृङ्ङ्विवदुदात्त इति अटि चिणो
लुक् इति तलोपे यणि च कृते ॥ अन्वभावि ॥ आतामि चिल लुङीति च्लौ च्लेः
सिच इति सिचि इचो लोपे आर्द्धधातुकस्येवलादेरिति इटि स्यसिचसीयुद-
तासिषु इति सूत्रेण सिचक्षिण्वद्भाववत्त्वे अचोञ्जितीति वृद्धौ आवि लुङ्ललृ-
लृङ्ङ्विवति अटि आदेशप्रत्यययोरिति सस्य पक्षे ॥ अन्वभाविषाताम् ॥ चिण्वद्भावा-
भावपक्षे वृद्धभावाद्गुणे ञवि च कृते ॥ अन्वभविषाताम् ॥ भावे वर्तमानाद्बुधातोर्हेतुमति चेति
सूत्रेण णिचि णकारचकारयोर्लोपे अचोञ्जितीति वृद्धौ भावि इति जातं तत्र सना-
यन्ता धातव इति धातुत्वे वर्तमाने लृङ् इति लृटलोके सार्वधातुके यक् इति यकि
कलोपे णेरनिटि इति सूत्रेणात्र अनिटाद्यार्द्धधातुकपरत्वात् वकारोत्तरवर्तिन इकारस्य लोपे
वकारस्य यकारेण सह योगे ढेरेत्वे च कृते ॥ भाव्यते ॥ भावे वर्तमानाद्बुधातोर्हेतुमति चेति
सूत्रेण णिचि णकारचकारयोर्लोपे अचोञ्जितीति वृद्धौ भावि इति जातं तत्र सनायन्ता
धातव इति धातुत्वे अनयतनपरोक्षे लिट् इति लिटि कास्यनेकाच आम् वक्त-

चिण्वदिट् । भाविता । आभीयत्तेनासिद्धताणि लोपः । भावयिता भावयिषीष्ट अभावि

द्य इति आभि आम इति लिटो लोपे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे एचोय-
वायाय इति अवि च भावयामि ति जातं तत्र सनाद्यन्ता धातव इति धातुत्वे कृञ्-
चानुप्रयुज्यते लिटीति सूत्रेण लिट्परे कृञि प्रयुक्ते भावयाम् कृ लिट् इति जाते लि-
ट्स्ते लिटि धातोर्नभ्यासस्येति द्वित्वे उरत् इति ऋवर्णस्य उपरे ङकारे कृते
ह्लादिः शेषः इति रलोपे कुहोश्चुरिति कस्य चत्वे लिटस्तद्धयोरेशिरेच् इति
तकारस्य एशि शलोपे इको यणचि इति यणि च कृते ॥ भावयांचक्रे ॥ एवं लिट्परे
भुवि प्रयुक्ते भावयांचभूये लिट्परेऽस्तौ च प्रयुक्ते ॥ भावयामासे ॥ लुटि भूधातोर्णिजन्ततासंपादन-
पूर्वं वृद्धिं विधाय आदि कृते भावीति जातं तत्र सनाद्यन्ता धातव इति धातुत्वाद्दृष्टे
स्यतासी लृलुटोरिति तासौ भावितास् त इति जातं तत्र स्यसिचसीयुहता-
सिपु भावकर्मणोरिति चिण्वद्भावयति इटि भावि इतास् त इति जातं तत्र असिङ्ग-
बदत्राभात् इति सूत्रेण आभीयत्तेन चिण्वद्भावयत इटोऽसिद्धत्वमाश्रित्य णेरनिटीति
सूत्रेण णेर्लोपे ङकारस्येष्ट इकारेण सह योगे कृते भावितास् त इति जातं तत्र लुटः प्रथ-
मस्य डारौरसः इति टात्वे दिव्यसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपे च कृते ॥ भाविता ॥
चिण्वद्भावामावपक्षे तासौ आर्द्धधातुकस्येह्यल्लादेरिति इटि सार्वधातु-
कार्द्धधातुकयोरिति गुणे एचोयवायाय इति अवि च कृते ॥ भावयिता ॥
भूधातोर्णिचि तत्र सनाद्यन्ता धातव इति धातुत्वे तत्तथासीर्लिट्स्ते समागते लिटः
सीयुह इति संयुटि उटो लोपे लोपो व्योर्धलीति यलोपे आर्द्धधातुकस्येह्यल्ला-
देरिति इटि सुह तिथो रिति मुटि उटो लोपे सकारयोर्मुर्द्धभ्यत्वे भावि इपीप् ॥ इति
जातं तत्र सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे कृते एचोयवायाय इति अवि
पुना चुरिति पुत्रे च ॥ भावयिषीष्ट ॥ कर्मणि वर्तमानाद्भूधातोर्हेतुमति चेति णिचि ङकार-
पकारयोर्लोपे अचोय्यणितीति वृद्धौ एचोयवायाय इति अवि च भावीति जातं
तत्र सनाद्यन्ता धातव इति धातुत्वे धातुत्वान् लुटस्ते चिल लुङीति ष्ठी
णिज्भावकर्मणोरिति ष्वेध्णि ङकारणकारणोर्लोपे णेरनिटीति णेर्लोपे लृङ्स्ते-
ह्लाद्वद्व्यहृदात्त इति अटि चिणो लृक् इति तकारस्य लोपे ॥ अभावि ॥ कर्मणि
वर्तमानाद् गिजन्तात्भूधातोः सनाद्यन्ता धातव इति धातुत्वे लुटः प्रथमस्य द्वियचने
आताभ्यागने भावि आनामिति जातं तत्र चिल लुङीति ष्वे च्छेः सिच् इति
णिचि इचो लोपे स्यसिचसीयुहतासिपु भावकर्मणोरिति चिण्वद्भावयति इटि
लृङ्स्तेह्लाद्वद्व्यहृदात्ता इति अटि अभावि इग् आनामिति जातं तत्र असि-
ङ्गबदत्राभात् इति गुणवर्धनीयत्वेन चिण्वद्भावयत इटोऽसिद्धत्वमाश्रित्य णेर-

अभावविपाताम् अभावविपाताम् । शुभूपांचके शुभूपाता शुभूपिष्यते शुभूप्यते नोभावप्यते ।
अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । स्ताविता स्तोता स्ताविष्यते स्तोष्यते अस्तावि

निटीति भूत्रेण षेर्लोपे सत्य पत्ये संयोगे च कृते ॥ अभावविपाताम् ॥ चिण्वद्वाभावापक्षे
आतामि चिल लुङीति च्ली च्लेः सिच् इति सिचि आर्द्धधातुकस्येड्वलादे-
रिति इटि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे एचोऽयवायाव इति आधि सत्य पं
च कृते ॥ अभावविपाताम् ॥ भावे वर्तमानाद्भातोर्धातोः कर्मणः समानकर्तृका-
दिच्छायां वेति सनि सन्यङोरिति धातोर्द्विवे ह्रस्व इति अभ्यासानो ह्रस्वस्य
अभ्यासे चर्च इति पूर्वभस्य वत्त्वे सत्य पत्ये च कृते शुभूप इति जातं तत्र सनाद्य-
न्ता धातव इति धातुत्वे भावकर्मणोर्लृत्वात्मनेपदमिति लृटस्ते समागतं सार्वधातुके यक्
इति यकि अलोपे दित आत्मनेपदानां ढेरे इति ढेरेव्ये कृते ॥ शुभूप्यते ॥ भावे वर्त-
मानाद्भूपातोः लिटस्ते कास्यनेकाच आम् वक्तव्य इति आमि आम इति
लिटो लोपे कृष्णानुप्रयुज्यते लिटीति लिट्परे क्वनि प्रवृत्ते लिटि धातोर्न-
भ्यासस्येति द्विवे डरत् इति रपरे अकारे हलादिः शेष इति रलोपे कृद्धोश्चुरिति
कास्य चत्वे लिटस्तद्वयोरेशिरेच इत्येति इको यणचि इति यणि च कृते ॥ शुभूपां
चक्रे ॥ शुभूपधातोर्लृटस्ते स्यतासी लृलुटोरिति तासौ आर्द्धधातुकस्येड्व-
वलादेरिति इटि लुटः प्रथमस्येति डात्वे डित्वसामर्थ्यादभस्यापि ढेर्लोपे ॥ शुभू-
पिता ॥ लृटस्ते च स्यतासी लृलुटोरिति स्वे इटि सत्य पत्ये दित आत्मने-
पदानां ढेरे इति ढेरेव्ये ॥ शुभूपिष्यते ॥ भावकर्मणोर्विद्यमानाद्भातोर्धातोरेकाचो
हलादेः क्रियासमन्निहारे घङ् इति यकि सनाद्यन्ता धातव इति धातुत्वे
धातुत्वाल्लृटस्तिपि सार्वधातुके यक् इति यकि सन्यङोरिति धातोर्द्विवे ह्रस्व इत्य-
नेनाभ्यासानो ह्रस्वत्वे अभ्यासे चर्चेति भस्य वत्त्वे गुणो यङ्लुकोरिति गुणे दित
आत्मनेपदानां ढेरे इति ढेरेव्ये ॥ बोभूयते ॥ भावकर्मणोर्विद्यमानाद् वदन्ताद्भातो-
र्लृटस्ते स्यतासी लृलुटोरिति स्वे आर्द्धधातुकस्येड्ववलादेरिति इटि गुणो
यङ्लुकोरिति गुणे ॥ बोभूयिष्यते ॥ कर्मणि वर्तमानाद्भातोर्लृटस्ते सार्वधातुके
यक् इति यकि धात्वादेः पः स इति पत्य सत्ये अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घ इति
दीर्घत्वे ढेरेव्ये च ॥ स्तूयते ॥ लृटस्ते स्यतासी लृलुटोरिति तासौ लुटः प्रथमस्य
डारौरस इति तस्य डात्वे डित्वसामर्थ्यादभस्यापि ढेर्लोपे स्तोता इति जातं तत्र स्यसिचसी-
युह इति इटि अचोश्चुरिति वृद्धौ एचोयवायाव इति आवि । स्ताविता । चिण्वद्-
वाभावापक्षे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे ॥ स्तोता ॥ एवमेव लृटस्ते स्यतासी
लृलुटोरिति स्वे स्यसिचसीयुह इति इटि वृद्धौ आवि ढेरेव्ये च ॥ स्ताविष्यते ॥

अस्ताविपाताम् । अस्तोपाताम् । अ गतौ । गुणोर्तीति गुणः । अर्थते । स्मृ स्मरणे । स्म-
र्यते स्मरने । उपदेशप्रहणाधिष्वदिट् । आरिता अर्ता स्मारिता स्मर्ता । अनिदितामिति
नलोपः । सस्यते । इदितस्तु नन्दते । संप्रसारणम् । इज्यते ॥ तनोतेर्यकि । ६।४।४४।
आकारान्तादेशो वा स्यात् । तायते तन्यते ॥ तपोऽनुतापे च । ३।१।६५। तपश्छे-
द्विण् न स्यात्कर्मकर्तर्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन । घुमांस्थेतीक्ष्णम् । दीयते धीयते
ददे ॥ आतो युक्चिण्कृतोः । ७।३।३३। आदन्तानां युगागमः स्याद्विणि क्ति
कृति च । दायिता दाता दायिषीष्ट दासीष्ट अदायि अदायिपाताम् भज्यते ॥ अक्षेञ्

चिण्वद्भावाभावपक्षे गुणे कृते ॥ स्तोष्यते ॥ ह्रस्वे च्लि लुङीति ष्ठी चिण्भाव-
कर्मणोरिति चिणि चकारणकारयोर्लोपे अचोऽङ्गितितीति वृद्धौ एचोऽयवायाव इति
आवि चिणो लुक् इति तकारलोपे अटि च ॥ अस्तावि ॥ आतामि ष्ठी छेः तिचि इचो
छेपे चिण्वद्भावाभावा इटि वृद्धौ आवि सस्य पत्ये च ॥ अस्ताविपाताम् । चिण्वद्भावाभावपक्षे
गुणे ॥ अस्तोपाताम् ॥ कर्मणि वर्तमानात् कधातोर्लटस्ते सार्वधातुके यक् इति यकि
गुणोर्तीति गुणे अचो रहाभ्यां छे इति यद्वित्वे टेरेत्ये च ॥ अर्थ्यते ॥ एस्मै स्मृ
स्मरणे इति धातोर्धकि गुणे टेरेत्ये अचो रहाभ्यां छे इति यद्वित्वे च ॥ स्मर्यते ॥
भारकर्मणश्चिनः सन्धातोर्छे छटि छटस्ते सार्वधातुके यक् इति यकि अनिदितां
हल उपधायाः कृति इति नलोपे टेरेत्ये च ॥ सस्यते ॥ भावकर्मसंवन्धिनो नन्दिधातो-
रमे छटि छटस्ते सार्वधातुके यक् इति यकि इदित्यात्रलोपाभावे टेरेत्ये च ॥ नन्दते ॥
यन्धातोर्लटस्ते यचिखपियजादीनां कृति इति संप्रसारणे इज्यणः संप्रसारण-
मिति यत्पकारे सार्वधातुके यक् इति यकि टेरेत्ये च ॥ इज्यते ॥ तन्धातोर्लटस्ते सार्व-
धातुके यक् इति यकि टेरेत्ये ॥ तन्यते ॥ तनोतेर्यकि इति सूत्रेण पक्षे आदन्तादेशो
॥ तायते ॥ अनुश्रं तप् अमे वृद्धौ आगते च्लि लुङीति ष्ठी छेः सि-
चिणि तिचि इचो छेपे तपोऽनुतापे चेत्यनेन तपश्छेद्विण्भावे झलो झलीणि
तकारलोपे लुङलङ्लृङ्लृङ्वादास्त इति अटि ॥ अन्वतप्त ॥ दाधानोर्धातो-
रामे छटस्ते घुमास्यागापाजदातिसां हलि इति द्यारपकारोत्तरयनिन
आकारस्वकारे यकि टेरेत्ये च ॥ दीयते ॥ धीयते ॥ दाधानोर्छे छटस्ते छिटि भा-

चिणि । ६।४।३३। नलोपो वा स्यात् । अभाजि अभञ्जि लभ्यते ॥ विभाषा चि-
ण्णमुलोः । ७।१।६९। लभेर्नुमागमो वा स्यात् । अलम्भि अलाभि ॥ इति भावक-
र्मप्रक्रिया ॥

॥ अथ तिङन्ते कर्मकर्तृप्रक्रियाप्रकरणम् ॥

यदा कर्मैव कर्तृत्वेन विवक्षितं तदा सकर्मकाणामप्यकर्मकलात्कर्तरि भावे च ल-
कारः ॥ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । ३।१।८७। कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः
कर्ता कर्मवत्स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगासनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः । पठ्यते
फलम् । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि अभेदि । भावे भिद्यते काष्ठेन ॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

॥ अथ तिङन्ते लकारार्थप्रक्रियाप्रकरणम् ॥

अभिज्ञावचने लृट् । ३।२।११२। स्मृतिबोधिन्पुपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् ।

लोपो ह्योर्ध्वलीति यलोपे स्यसिचसीयुद्तासिषु भावकर्मणोरिति । इटि
आतो युक् चिण्कृतोरिति युकि उको लोपे सुट्तिथोरिति सुटि उटो लोपे उभयोः
तकारयोः ध्वे घुवे च ॥ दायितीष्ट । इडभावपक्षे । दासीष्ट ॥ दा अग्रे लुङ्स्ते लुङ्लङ्-
लृङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि च्लि लुङीति च्लौ चिण्भावकर्मणोरिति चिणि च-
कारणकारयोर्लोपे आतो युक् चिण्कृतोरिति युकि उको लोपे चिणो लुक् इति तका-
रलोपे ॥ अदायि ॥ दा अग्रे लुङ् आतामि च्लि लुङि इति च्लौ च्लेः सिच् इति तिचि
इचो लोपे आतो युक् चिण्कृतोरिति युकि उको लोपे स्यसिचसीयुद्तासिषु
भावकर्मणोरिति इटि लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि तस्य पत्ये ॥ अदायिपाताम् ॥
भङ् अग्रे लटस्ते सार्वधातुके यक् इति यकि अनिदितां हल उपधायाः किति
तत्कारलोपे टेरैवे च ॥ भज्यते ॥ भङ् अग्रे लुङ्स्ते च्लि लुङीति च्लौ चिण्भाव-
कर्मणोरिति च्लेक्षिणि चकारणकारयोर्लोपे लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि अ-
भङ् इत इति जातं तत्र भङ्गश्च चिणि इति तत्कारलोपे अत उपधायाः किति
इत्युपधावृद्धौ चिणो लुक् इति चिणः परस्य तत्कारस्य लोपे ॥ अभाजि ॥ तत्कारलोपाभावे उप-
धावृद्धभावात् क्षुत्वे च ॥ अभञ्जि ॥ लभ् अग्रे लटस्ते सार्वधातुके यक् इति यकि टेरैवे
च ॥ लभ्यते ॥ लभ् अग्रे लुङ्स्ते च्लि लुङीति च्लौ चिण्भावकर्मणोरिति च्लेक्षिणि
चकारणकारयोर्लोपे लभ् इत इति जाते विभाषा चिण्णमुलोरिति नुमि उमो लोपे
लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति अटि चिणो लुक् इति चिणः परस्य तत्कारस्य
लोपे ॥ अलम्भि ॥ नुमभावपक्षे लुङ्स्ते च्लौ च्लेक्षिणि चिणो लुक् इति तत्कारलोपे अटि
अत उपधाया इति वृद्धौ ॥ अलाभि ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

लघोऽपवादः । वस निवासे । स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्सलामः । एवं बुध्यसे चेतससे
 इत्यादिप्रयोगेऽपि ॥ न यदि । ३।२।११३। यद्योगे उक्तं न । अभिजानासि कृष्ण व-
 द्दने समुज्जमहि ॥ लट् सो । ३।२।११८। लिटोऽपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः ॥ व-
 र्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा । ३।३।१३१। वर्तमाने ये प्रत्यया उक्तास्ते वर्तमा-
 नसामीप्ये भूते भविष्यति च वा स्युः । कदागतोऽसि । अयमागच्छामि । अयमागमं वा ।
 कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि गमिष्यामि वा ॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ् । ३।६।१५६। वा
 स्यात् । कृष्णं नमेषेत्सुरं यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत्सुरं यास्यति । भविष्यत्येवेष्ट्यते ।
 नेह । हन्तीति पलायते । विधिनिगमणेति लिङ् । विधिः प्रेरणं भूत्यादेर्निष्ठुष्ट्य प्रव-
 र्तनम् । यजेत । निमन्त्रणं नियोगकरणमावश्यकं आह्नभोजनादौ दूर्वाहित्रादेः प्रवर्तनम् ।
 इह मुञ्जीत । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा । इहासीत् । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः ।
 पुनर्मध्यापयेन्नवान् । संप्रभः संप्रधारणम् । किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम् । प्रार्थन
 याचना । भो भोजन लभेय । एवं लोट् ॥ इति सकारार्थप्रक्रिया ॥

सप्त श्रीगुरवोऽस्मात् प्रसादसुमुखा. सदा । यदाश्रयेण चाज्ञोऽपि सूर्यज्ञो जायते जन. ॥ १ ॥

नयनिनयमयात्मा श्रीरवाजिज्ञितीशो
 हरिहरपतिमक्ता मोंधिजा तस्य पत्नी ।
 परशिनपदभाजी ताडुभी सर्वदास्ता-
 मलिखदसिद्धमेतच्चिदेशाज्ञनोऽयम् ॥ १ ॥

इति श्रीमास्तुहुरीकेशायगुरुकृपाकल्पवल्लीपल्लवायमानाया प्रयोगमणिमालाया
 तिङन्तप्रकरणं समाप्तिमगच्छत्

॥ अथ कृदन्ते कृत्यप्रक्रियाप्रकरणम् ॥

धातोः । ३।१।९१। आतृतीयाध्यायसमाप्त्यन्तं ये प्रत्ययास्ते धातोः परे स्युः ।
कृदतिङिति कृतसंज्ञा ॥ वा सरूपोऽस्त्रियाम् । ३।१।९४। अस्मिन्वातधिकारेऽस-
रूपोऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् कथधिकारोक्तं विना ॥ कृत्याः । ३।१।
९५। ण्वुल्तृचावित्यतः प्राक् कृत्यसंज्ञाः स्युः ॥ कर्तरि कृत् । ३।४।६७। कृत्यप्रत्ययः
कर्तरि स्यादिति प्राप्ते ॥ तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः । ३।४।७०। एते भावकर्मणो-
रेव स्युः ॥ तव्यत्तव्यानीयरः । ३।१।९६। धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । एधितव्यम्
एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं ह्रीवत्वम् । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया ।

श्रेयः श्रिये श्रये शश्वत्सर्वविद्याश्रयं शिवम् ॥ यत्कृपालोकनादहोष्येति सर्वज्ञतां जनः ॥ १ ॥
वन्दे सरस्वतीं देवीं दयामृततरङ्गिणीम् ॥ यदयालोककलत्रेलेनैस्तापं निस्तृपं जगत् ॥ २ ॥
सद्गुरु विश्वबन्धौ श्रीविद्यापीयूषवर्णिनौ ॥ नमाम्येकस्वरूपी तौ श्रीकेशवमहेश्वरी ॥ ३ ॥
नामनानां मुनीकम्यान्म्यान् रम्योक्तियुक्तिभिः ॥ सूत्रवार्तिकभाष्याणां प्रणेतृप्रणयार्थान् ॥ ४ ॥
अल्पज्ञास्पतरप्रज्ञाप्रगण्योपि जनस्त्ययम् ॥ श्रीसद्गुरुकृपालेशालम्बो लिखितुमिच्छति ॥ ५ ॥
यत्किञ्चित्तरु करुणावरुणालयिताशयाः ॥ सन्तु साहाय्यदाः श्रीमद्वागीश गुरुशंकराः ॥ ६ ॥

एष धातुर्धर्तते तत्र धातोरिति सूत्रेण आतृतीयाध्यायान्तं वर्तमानानां प्रत्ययानां धातोः
परत्र भवितव्यतां विधाय कृदतिङ् इति सूत्रेण तिङ्भिन्नानां तेषां प्रत्ययानां कृतसंज्ञा ।
कृतसंज्ञानां च तेषां कृत्या इति सूत्रेण ण्वुल्तृचावित्यतः प्राग्विद्यमानानां प्रत्ययानां
कृतायां कृत्यसंज्ञायां कर्तरि कृत् इति सूत्रेण पूर्वं कर्तरि कृत्यप्रत्यये प्राप्ते तयोरेव
कृत्यक्तखलर्था इति सूत्रेण अकर्मकाद्धातोर्भावे सकर्मकाच्च धातोः कर्मणि कृत्यक्तखल-
र्थानां प्राप्ते सत्यां तव्यत्तव्यानीयर इति सूत्रेण अकर्मकादेधधातोर्भावे तव्यति कृते
तलोपे आर्द्धधातुकं शेष इति तव्यस्यार्द्धधातुकतायां आर्द्धधातुकस्येह्यलादेरिति
इति एधितव्य इति जातं तत्र कृत्यक्तसमासाश्चेति प्रातिपदिकस्य ङाप्प्राति-
पदिकादिति स्वादीनां प्राप्ते प्रथमैकवचने सौ समागते भावे औत्सर्गिकं वचनं ह्रीवत्व-
मिति ह्रीवत्वे स्वमोरम् इति सोरमि अमि पूर्व इति पूर्वस्वरूपादेशे च कृते ॥ एधितव्यम् ॥
तव्येवमेव । अनीयरि च एधनीयम् त्वया ॥ एवं चिधातोः कर्मणि तव्ये अनीयरि
च प्रत्यये सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे चेतव्य इति जातम् । अनीयरि गुणे च
एचोऽयवायाच इति सूत्रेण एकारस्थायि कृते चयनीय इति जातं तत्र कृदन्तत्वादिभक्ति-
कार्ये कृते चेतव्यः चयनीयो वा धर्मस्त्वया ॥ पञ्धातोः केलिमर उपसंख्यान-

१ वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥ निरवकाशमूलकेन अपवादेन सर्वत्र जाये प्राप्ते कचिदुत्तरं स्यापि प्रवृत्त्यर्थमिदं
तेन 'अचोयत्' कृदलोभ्यत्, इत्यपवादविषये तव्यस्यचोऽपि प्रयुज्यन्ते भव्यं भवितव्यम् ।

(केलिमर उपसंख्यानम्) पचेलिमा भाषाः । पक्तव्या इत्यर्थः । मिदेलिमाः सरलाः ।
 मेत्तव्याः । कर्मणि प्रत्ययाः ॥ कृत्यल्युटो बहुलम् । ३।३।११३। कचित्प्रवृत्तिः क-
 चिदप्रवृत्तिः कविद्विभाषा कचिदन्यदेव ॥ विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहु-
 लकं वदन्ति ॥ १ ॥ आत्यनेनेति स्नानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ।
 अचो यत् । ३।१।९७। अजन्ताद्वातोर्व्यत्सात् । चैयम् ॥ ईद्यति । ६।४।६५। यति
 परे आत् ईत्यात् । देयम् ग्लेयम् ॥ पोरदुपधात् । ३।१।९८। पवर्गान्तादुपधाद्य-
 त्यात् । प्यतोऽपवादः । शप्यम् लभ्यम् ॥ एतिस्तुशास्वृद्वजुषः क्यप् । ३।१।
 १०९। एभ्यः क्यप् स्यात् ॥ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । ६।१।७१। इत्यः सुत्यः ।
 शासु अनुशिष्टौ ॥ शास इदद्दहलोः । ६।४।३४। शास उपधाया इत्यादिङि ह-
 लादौ कृति । शिष्यः वृत्त्यः आटल्यः जुष्यः ॥ मृजेर्विभाषा । ३।१।११३। मृजेः
 मिति केलिमरि लशक्तवृत्ति इति ककारस्यसंज्ञायां तस्य लोप इति कलोपे रजोपे
 संयोगे च पचेलिम इति जातं तत्र विभक्तिकार्ये प्रथमावबुधचने जसि जलोपे प्रथमयोः
 पूर्वसवर्ण इति पूर्वसवर्णदीर्घस्ये सस्य स्त्वे रस्य विसर्गे च पचेलिमास्त्वया भाषाः पक्तव्या
 इत्यर्थः । एवमेव भिद् धातोः केलिमरि मिदेलिमाः सरला मेत्तव्या इत्यर्थः ॥ आत्यनेनेत्यत्र
 बाहुलकत्वात् करणे तद्व्यसंख्यानानीयर इत्यनीयपरि विभक्तिकार्ये च कृते स्नानीयम्
 चूर्णम् ॥ दीयतेऽस्मै इत्यत्रापि संप्रदाने बाहुलकत्वादानीयपरि विभक्तिकार्ये च कृते दानीयो
 विप्रः ॥ चिधातोश्चो यत् इति यति आर्द्धधातुकं शेष इति यत्तद्वार्द्धधातुफात्रे सार्व-
 धातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे विभक्तौ च चैयम् ॥ दाधातोस्त्रे अचो यत् इति
 यति ईद्यति इति सूत्रेण दकारोत्तरवर्तिन आकारस्य ईकारे सार्वधातुकार्द्धधातुक-
 योरिति गुणे विभक्तौ च देयम् ॥ ग्लेधातोस्त्रे अचो यत् इति यति आदेच उप-
 देशोऽशिति इति सूत्रेण ग्लकारोत्तरवर्तिन ऐकारस्य आकारे कृते ग्लाय इति जातं तत्र
 ईद्यति इति सूत्रेण ग्लकारोत्तरवर्तिन आकारस्य ईकारे कृते ग्ल्य य इति जातं तत्र सार्व-
 धातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे विभक्तिकार्ये च ग्लेयम् ॥ सप्धातोस्त्रे पोरदुपधात्
 इति यति संयोगे विभक्तौ च शप्यम् ॥ एवमेव लभ्यधातोः पोरदुपधात् इति यति
 संयोगे विभक्तौ च लभ्यम् ॥ इण् गतो इत्यस्माद्वातोः एतिस्तुशास्वृद्वजुषः क्यप्
 इति क्यपि कपयोर्लोपे इ य इति जातं तत्र ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् इति तुकि उक्ते
 लोपे संयोगे विभक्तौ च इत्यः ॥ एवमेव सुधातोः क्यपि सुत्यः ॥ शासु अनुशिष्टौ
 इत्यस्माद्वातोस्त्रे एतिस्तुशास्वृद्वजुषः क्यप् इति क्यपि कपयोर्लोपे शास् य इति जातं
 तत्र शास इदद्दहलोः स्विनेन उपधाया इकारे आदेशमल्ययोरिति सस्य परे
 संयोगे विभक्तौ च शिष्यः ॥ वृज् धातोः एतिस्तुशास्वृद्वजुषः क्यपि
 क्यपि कपयोर्लोपे ह्रस्वस्य पितिकृति तुक् इति तुकि उक्ते लोपे संयोगे विभक्तौ च

क्यच्चा । मृज्यः ॥ ऋहलोर्ण्यत् । ३।१।१२४। ऋवर्णान्तादलन्ताच्च धातोर्ण्यत् ।
कार्यम् हार्यम् धार्यम् ॥ चजोः कु विण्यतोः । ७।३।६२। चजोः कुलं स्याद्विति
प्यति च परे ॥ मृजेर्बृद्धिः । ७।२।११४। मृजेरिको वृद्धिः सार्वधातुकार्धधातुकयोः ।
भोज्यं भक्ष्ये । ७।३।६९। भोग्यमन्यत् ॥ इति कृतप्रक्रिया ॥

॥ अथ कृदन्ते कृतप्रक्रियाप्रकरणम् ॥

पुबुल्लृचौ । ३।१।१३३। धातोरेवौ सः । कर्वरि कृदिति कर्त्रर्थे ॥ युवोर-
नाकौ । ७।१।१। यु बु एवयोरनाकौ सः । कारकः कर्ता ॥ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो
ल्युणिन्यचः । ३।१।१३४। नन्दादेस्तुर्मन्त्रादेर्णिनिः पचादेरच् स्यात् । नन्दयतीति
नन्दनः । जनमर्दयतीति जनार्दनः । लवणः । ग्राही स्थायी मन्त्री । पचादिराकृतिगणः ॥

वृत्त्यः ॥ आपूर्वकात् दधातोः क्यपि तुकि विभक्तिकार्ये च कृते आहृत्यः ॥ जुप् सेवायां धातोः
क्यपि कपयोलोपे संयोगे विभक्तिकार्ये च जुष्यः ॥ मृज् धातोर्मृजेर्बिभावेति क्यपि
कपयोलोपे संयोगे वि० का० कृ० मृज्यः ॥ कृज्करणे धातोरे ऋहलोर्ण्यत् इति
प्यति गतयोलोपे अचोष्णितीति वृद्धौ विभक्तौ अचो रहाभ्यां जे इति यद्वित्वे
कार्यम् ॥ एवं हञ्धातोर्ण्यति हार्यम् ॥ वृज् धातोर्ण्यति धार्यम् ॥ मृज्धातोः क्यवभाषपक्षे
ऋहलोर्ण्यत् इति प्यति गतयोलोपे चजोः कुविण्यतोरिति कुत्वे मृजेर्बृद्धिरिति
वृद्धौ विभक्तौ च भार्यः ॥ मुज्धातोर्ऋहलोर्ण्यत् इति प्यति सार्वधातुकार्धधा-
तुकयोरिति गुणे संयोगे विभक्तौ च भोज्यम् भक्ष्ये ॥ पक्षे चजोः कुविण्यतोरिति
कुत्वे गुणे च भोग्यम् ॥ इति कृतप्रक्रिया ॥

करोतीति कारक इत्यत्र पुबुल्लृचौ इति पुलि णस्य बुट् इत्यनेन लस्य हलन्त्य-
मित्यनेनेत्सङ्गायां तस्य लोप इति तयोलोपे कृ हु इत्यवशिष्टं तत्र युवोरनाकौ इत्य-
नेन योरन्तादेशे अचोष्णितीति वृद्धौ विभक्तौ च कारकः ॥ एवं करोतीति कर्ता इत्य-
त्रापि पुबुल्लृचौ इत्यनेन तृचि चलोपे आर्द्धधातुकं शेष इति तृच आर्धधातुकात्वे
सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे कर्तृ इति जातं तत्र प्रथमैकवचने सौ ऋदु-
शनस्पुरुदंसोनेहसां चेति तत्कारोत्तरार्थान्नकारस्य अनङ्गि लस्य नकारोत्तरवर्त्यकार-
स्य चेत्सङ्गायां लोपे च हल्लङ्धावभ्य इति सूत्रेण सुलोपे सर्वनामस्थाने चासं-
वृद्धौ इति नान्तपदोपधाया दीर्घत्वे न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नकारलोपे च
कृते कर्ता ॥ नन्दयतीति नन्दन इत्यत्र नन्दिधातोर्नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच
इति ल्युप्रत्यये समागते लकारलोपे युवोरनाकौ इति योरन्तादेशे संयोगे विभक्तौ च
नन्दनः ॥ एवमेव जनमर्दयतीति जनार्दन इत्यत्रापि ल्यौ ललोपे योरन्तादेशे च जनार्दनः ॥
लृज् छेदने धातोर्नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच इति ल्यौ ललोपे योरन्तादेशे

इगुपधज्ञाप्तीकिरः कः । ३।१।१३५। एभ्यः कः स्यात् । बुधः कृशः ऋः प्रियः
 किरः ॥ आतश्चोपसर्गे ३।१।१३६। प्रयः सुगलः ॥ गेहे कः । ३।१।१४४।
 गेहे कर्तरि प्रहेः कः स्यात् । गृहम् ॥ कर्मण्यण् ३।२।१। कर्मण्युपपदे धातोरण् प्र-
 त्ययः स्यात् । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः ॥ आतोऽनुपसर्गे कः । ३।२।३। आद-
 न्वाद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् । आतो षोपः । अणोऽपवादः । गोदः धनदः
 कम्बलदः । अनुपसर्गे किम् । गोसंदायः । (गूलधिमुजादिभ्यः कः) नूतानि विमु-

सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे नन्दादिगणे निपातनात् नस्य णने निभक्तौ च
 छवणः ॥ गृह्णातीति ग्राही इत्यत्र गृहिधातोर्नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच् इति
 गिनि णकारेकारयोर्लोपे सयोगे ग्रहिन् इति जातं तत्र सौ हृत्डधान्य इति सुलोपे अत उ-
 पधाया इति वृद्धौ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपे च ग्राही ॥ एवं तिष्ठ-
 तीति स्वापी इत्यत्र स्थाधातोर्नन्दिग्रहिपचादिभ्य इति सूत्रेण गिनि णकारेकारयोर्लोपे
 आतो युक् चिण्कृतोरिति युकि लको लोपे संयोगे सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ
 इत्युपधादीर्घत्वे नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपे च स्थायी ॥ एष मन्त्री ॥
 एवं बोधयतीति बुध इत्यत्र बुधधातोरिगुपधज्ञाप्तीकिरः क इति सूत्रेण कप्र-
 त्यय आगते लक्षकतद्धिते इति कस्येत्संज्ञाया तस्य लोप इति लोपे च बुन् अ इति जात
 तत्र पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणे प्राप्ते क्किति चेति गुणाभावे संयोगे निभक्तौ च
 बुधः एष कृशः ॥ जानातीति ज्ञ इत्यत्र ज्ञाधातोरिगुपधज्ञाप्तीकिरः कः इति के
 कलोपे आतो लोप इटि चेति आकारलोपे संयोगे विभक्तौ च ऋः ॥ प्रीणा-
 तीति प्रिय इत्यत्र प्रीधातोरिगुपधज्ञाप्तीकिरः क इति के कलोपे अचि ध्रुधातुरिति
 इपङि संयोगे च कृते प्रियः ॥ एन किरतीति किर इत्यत्र कृधातोरिगुपधज्ञाप्तीकिरः
 क इति के कलोपे कृत इत् धातोरिति सूत्रेण रूपे इकारे जाते संयोगे निभक्तौ च
 किर ॥ प्रपूर्वकृताधातो आतश्चोपसर्गे कः इति के कलोपे आतो लोप इटि चे-
 त्याकारलोपे संयोगे च प्रङ् ॥ सुपूर्वकृतेधातोः आदेश उपदेशोऽशिति इत्यनेन ऐकारस्य
 भावे आतश्चोपसर्गे इति कप्रत्यये कलोपे कृते कृते च आतो लोप इटि चेत्यनेना-
 कारलोपे संयोगे च सुगलः ॥ ग्रहिधातोर्गेहे क इति सूत्रेण के कलोपे ग्रहिज्याचधि-
 व्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिमृज्जतीनां क्किति चेति सूत्रेण सप्रसारणे कृते
 पुगन्तलघूपधस्येति गुणे प्राप्ते क्किति चेति गुणाभावे संयोगे निभक्तौ च गृहम् ॥ कुम्भ
 करोतीत्यत्र कर्मण्यण् इत्यणि निशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वे सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति
 सुलोपे कुम्भ कृ अ इति जाते अचोङ्गितीति वृद्धौ कुम्भकारः ॥ गा ददातीत्यत्र
 आतोऽनुपसर्गे क इति कलोपे आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे संयोगे च गोदः ॥
 एन धनदः कम्बलदः इत्याबूहम् ॥ सूत्रे अनुपसर्गे इत्युक्तत्वात् गा सप्रददातीत्यत्र आतो-

जति मूलविभुजो रथः । आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः कुध्रः ॥ चरेष्टः । ३।२।१६।
 अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः ॥ भिक्षासेनादायेषु च । ३।२।१७। भिक्षाचरः
 सेनाचरः । आदायेति स्यवन्तम् । आदायचरः ॥ कृजो हेतुताच्छील्यानुलो-
 म्येषु । ३।२।२०। एषु खोलेषु करोतेष्टः स्यात् ॥ अतः कृकभिकंसकुम्भपात्र-
 कुशाकर्णाज्वनच्ययस्य । ८।३।४६। आनुत्तरखानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं
 सादेशः करोत्यादिषु परेषु । यशस्करी विद्या श्राद्धकरः वचनकरः ॥ एजेः खश् ॥
 ३।२।२८। ण्यन्तादेजेः खश् स्यात् ॥ अरुद्धिषदजन्तस्य मुम् । ६।३।६७। अनयो
 द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात्सिद्धन्ते परे न लव्ययस्य । शिलाच्छादिः । जनमे-
 जयतीति जनमेजयः ॥ प्रियवशो वदः खच् । ३।२।३८। प्रियवदः वशंवदः ॥
 आत्ममाने खश्च । ३।२।८३। स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात्

ऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययाभावे कर्मण्यण् इत्यनेन अणि आतो युक्चिण्कृतो-
 रिति युकि उक्तो लोपे संयोगे विभक्तौ च गोसंप्रदायः ॥ मूलानि विभुजतीत्यत्र मूलवि-
 भुजादिभ्यः कः इति के कलोपे संयोगे च मूलविभुजो रथः ॥ एवं मही धरतीति
 महीध्रः ॥ हुं धरतीति कुध्रः इत्यादयो ज्ञेयाः ॥ कुरुषु चरतीत्यत्र सुब्लोपे चरेष्ट इति
 टे ठस्येतज्ञायां लोपे संयोगे च कुरुचरः ॥ एवं भिक्षाचरः सेनाचरः आदायचरः
 इति रूपाणि ज्ञेयानि ॥ यशः करोतीत्यत्र सुब्लोपे कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु
 इति टे टलोपे अतः कृकभिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णाज्वनच्ययस्येति विसर्गस्य
 सकारे यशस्कृ अ इति जातं तत्र सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे यशस्करः
 दिङ्हा णद्वयसज्जद्वय मात्रश्च तयए ठक् ठञ् कञ् करप इति
 दिङ्हात् डीपि डपयोर्लोपे भवे यस्येति चेत्यकारलोपे संयोगे विभक्तौ च यशस्करी
 विद्या ॥ ताच्छील्ये श्राद्धं कर्तुं शीलमस्येति श्राद्धकरः ॥ वचनं करोतीत्यत्र आनुलोम्यात्कनष्टे
 टलोपे गुणे च वचनकरः ॥ जनं एजयतीत्यत्र हेतुमति चेति णिचि णचयोर्लोपे एजेः
 खश् इति खशि खशयोर्लोपे कर्तरि शप् इति शपि शपयोर्लोपे जन एज् इ अ अ इति जातं
 तत्र अरुद्धिषदजन्तस्य मुम् इति सूत्रेण मुमि उमो लोपे जनम् एज् इ अ अ इति जातं तत्र
 सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे जनम् एज् ए अ अ इति जातं तत्र एचोयवायाच
 इति अयि संयोगे जनमेजय अ इति जातं तत्र अतो गुणे इति पररूपैकादेशे विभक्तौ च
 जनमेजयः ॥ प्रियं वदतीत्यत्र सुब्लोपे प्रियवशो वदः खच् इति खचि खचयोर्लोपे
 अरुद्धिषदजन्तस्य मुम् इति मुमि उमो लोपे संयोगे च ॥ प्रियंवदः ॥ एवं वशंवद-
 तीति वशंवदः ॥ आत्मानं पण्डितं मन्यत इत्यत्र सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति
 सुब्लोपे आत्ममाने खश्चेति खशि लशक्तद्धित इति खस्येतज्ञायां हलन्त्यमिति

चाणिनिः । पण्डितमासानं मन्यते पण्डितमन्यः पण्डितमानी ॥ अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्ते । ३।२।७६। मनिन् कनिप् विष् एते प्रत्यया धातोः स्युः ॥ नेडुशि
कृति । ७।२।८। वशादेः कृत इण् स्यात् । शृ हिंसायाम् । सुशर्मा प्रातरित्वा ॥ वि-
डुनोरनुनासिकस्यात् । ६।४।४१। अनुनासिकस्यात्स्यात् । विजायत इति विजाबा ।
ओण् अपनयने । अवावा । विच् । रप् रिप् हिंसायाम् । रोद् रेद् सुगण् ॥ किप्
च । ३।२।७६। अयमपि दृश्यते । घटास्तन् पर्णम्बत् यादृभद् ॥ सुप्यजातौ णि-
शस्येत्सज्ञाया तस्य लोप इति लशपोर्लोपे पण्डितमन्य इति जात तत्र अरुर्द्विषदजन्त-
स्य सुम् इति सुमि उमो लोपे निभक्तौ च पण्डितमन्य ॥ एत आत्मान पण्डित मन्यत इत्यत्र
आत्ममाने स्वध्वेति सूत्रे चकारप्रहणात्पक्षे णिनि मुब्लोपे णस्येत्सज्ञाया लोपे च पण्डि-
तमन् इन् इति जात तत्र प्रथमैकवचने सौ अत उपधाया इति सूत्रेण अजन्ताद्बुद्धौ
सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति नान्तोपधाद्बुद्धौ पण्डितमानिन् स् इत्यनशिष्टे हल्-
ङ्धाबन्त्य इति मुब्लोपे नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपे च जाते पण्डित-
मानी ॥ सुपूर्वकधातोरन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इत्यनेन मनिनि सुष्ट मनिन् इति जात
तत्र इन्मागलोपे मन्मागस्य चार्द्धधातुकत्वे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे आ-
र्द्धधातुकस्येद्व्यल्लोपेति इति प्राप्ते नेडुशिकृति इत्यनेनेदो निपेधे सर्वनाम-
स्थाने चासंबुद्धौ इति नान्तोपधादीर्घत्वे नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपे
च सुशर्मा ॥ प्रात ईर्क्केणधातोरन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इत्यनेन कनिपि कलोपे पलोपे इलोपे
च प्रातरू इषन् इति जात तत्र सम्यगे ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् इति तुकि उको लोपे
सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति नान्तोपधादीर्घत्वे नलोपे च प्रातरित्वा ॥ विपूर्वक-
जन्धातोः कनिपि कपयोरिकारस्य च लोपे निजन् वन् इति जात तत्र विडुवनोरनुना-
सिकः स्यात् इति नकारस्याकारे अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वे विजान् इति
जात तत्र सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति नान्तोपधादीर्घे नलोपे च ॥ विजाया ॥
ओण् अपनयने इति धातोर्नेनिपि विडुवनोरनुनासिकः स्यात् इति णकारस्याकारे
ओ आवन् इति जात तत्र एचोयवायाव इति अयादेशे सौ नान्तोपधादीर्घे नलोपे च
अनाभा ॥ रप् हिंसाया धातोरन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति निचि चलोपे इलोपे घेरपृक्तस्येति
यलोपे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे सौ मुब्लोपे झलां जशोऽन्ते इति पर्य डे वाचसाने
इति डस्य डे च रोद् ॥ एव रिप् हिंसायामिति धातोर्बिचि रेट् ॥ एष सुपूर्वकगणधातोर्बिचि सुगण्
इत्यादयो निच्यन्ता झेया । उखा स्रसतीत्यत्र किप्च अयमपि दृश्यते इति किपि उखास्रसकिप्
इति जात तत्र कलोपे पलोपे इलोपे वेरपृक्तस्येति यलोपे सौ मुब्लोपे च उखास्रन्त्य इत्यनशिष्टे
तत्र अनिदितां हल उपधायाः शिति इति नलोपे वसुसंसुध्वंसनदुहां द
इति सस्य दत्वे वाचसाने इति दस्य तकारे च उखास्रत् ॥ एत पर्णानि धसतीति

निस्ताच्छीत्ये । ३।२।७८। अजात्यर्थे सुपि धातोर्गिनिस्ताच्छीत्ये योत्ये । उष्ण-
भोजी ॥ मनः । ३।२।८२। सुपि मन्यतेर्गिनिः स्थान् । दर्शनीयमानी ॥ स्त्रित्यन-
व्ययस्य । ६।३।६६। कालिमन्या ॥ करणे यजः । ३।२।८५। करणे उपपदे भूतार्थ-
यजेर्गिनिः कर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी ॥ दृशेः कनिप् ।
३।२।९४। कर्मणि भूते । पारं दृष्टवान् पारदृश्वा ॥ राजनि युधि कृजः । ३।२।
९५। कनिप्स्थात् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं योधितवान् राजयुध्वा राजकृत्वा ॥
सहे च । ३।२।९६। कर्मणीति निवृत्तम् । सह योधितवान् सहयुध्वा सहकृत्वा ॥
सप्तम्यां जनेर्डे । ३।२।९७। तत्पुरुषे कृति बहुलम् । ६।३।१४। केरलुक् ।

पर्णधत् इति ज्ञेयम् ॥ बाहद्भन्त्यत् इति बाहभ्रन्त् इत्यत्र क्तिप्चेति क्तिपि क्तिपो लोपे
अनिदितां हल उपधायाः कृति इति नलोपे ब्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराज-
भ्राजच्छशां षः इति सप्तम्ये सौ सुलोपे झलां जशोऽन्ते इति प्रत्यये वाचसाने
इति ङस्य ङे बाहद्भट् ॥ उष्णं भोक्तुं शीलमत्येवत्र सुप्यजातौ गिनिस्ताच्छीत्ये
इति गिनि णलोपे इलोपे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे सौ सुलोपे नान्तोपधादीर्घत्ये नलोपे च
उष्णभोजी ॥ दर्शनीयमात्मानं मन्यत इत्यत्र सुव्लोपे मनः इति सूत्रेण गिनी णलोपे इलोपे
अत उपधाया इत्युपधादीर्घत्ये सौ सुलोपे दीर्घे नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति
नलोपे च दर्शनीयमानी ॥ आत्मानं काली मन्यते सा इत्यत्र आत्ममाने खश्चेति खशि
खलोपे शालोपे दिवादिभ्यः इयन् इति श्यनि काली मन्य अ इति वार्तं तत्र अतो
गुणे इति पररूपे अजाद्यतष्टाप् इति टापि ङलोपे अकः सवर्ण इति दीर्घे सौ हल्-
व्याब्भ्य इति सुलोपे स्त्रित्यनव्ययस्येति ह्रस्वत्ये अरुर्द्धिपदजन्तस्येति मुमि उमो
लोपे च कालिमन्या ॥ सोमेनेष्टवानित्यत्र करणे यज इति सूत्रेण गिनी सोमयन् इन्
इति जातं तत्र अत उपधाया इति वृद्धौ सौ सुलोपे सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ
इत्युपधादीर्घत्ये नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपे च सोमयाजी ॥ एवं अग्निष्टो-
मयाजी ॥ पारं दृष्टवानित्यत्र दृशेः कनिप् इति कनिपि कलोपे इलोपे पलोपे सुव्लोपे
च पारदृश् वन् इत्यवशिष्टं तत्र सौ सुलोपे नान्तोपधादीर्घे नलोपे च पारदृश्वा ॥
राजानं योधितवानित्यत्र राजनि युधि कृजः इत्यनेन कनिपि कलोपे इलोपे पलोपे
सुव्लोपे च राजयुष् वन् इति जातं तत्र सौ सुलोपे नान्तोपधादीर्घे नलोपे च राज-
युध्वा ॥ एवं राजानं कृतवानित्यत्र राजनि युधि कृज इति कनिपि कलोपे इलोपे पलोपे
सुव्लोपे च राजकृ वन् इति जातं तत्र ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् इति तुकि राजकृत्वा ॥
सह योधितवानित्यत्र सहे चेति सूत्रेण कनि सहयुध्वा ॥ सहकृत्वा ॥ सरसिजातमित्यत्र
सप्तम्यां जनेर्डे इति ङे ङस्येत्यत्राणां लोपे सुव्लोपे च सरस् जन् अ इति जातं तत्र ङेः

सरसिजं सरोजम् ॥ उपसर्गं च संज्ञायाम् । ३।२।१९। प्रजा स्यात्सन्ततौ जने
 क्तक्तवत् निष्ठा । १।१।२६। एतौ निष्ठासंज्ञौ सः ॥ निष्ठा । ३।२।१०२।
 धृत्तेर्धोर्धोर्निष्ठा स्यात् । तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः । कर्तरि कृदिति कर्तरि क-
 वतुः । वकावितौ । स्नातं मया । सुतस्त्वया विष्णुः । विश्वं कृतवान् विष्णुः ॥
 रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । ८।२।४२। रदाभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः
 स्वाभिष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दस्य च । नृ हिंसायाम् । भव इत् । रपरः । गतम् ।
 शीर्णः भिन्नः छिन्नः ॥ संयोगादेरातोधातोर्घणवतः । ८।२।४३। निष्ठातस्य नः
 स्नान् । द्राणः ग्लानः ॥ ल्वादिभ्यः । ८।२।४४। एकविंशतेर्लुब्धादिभ्यः प्राग्वन् ।
 लूनः । ज्याधातुः । ग्रहिष्येति संप्रसारणम् ॥ हलः । ६।४।२। अङ्गावयवाद्दलः परं
 यत्संप्रसारणं वदन्तस्य दीर्घः । जीनः ॥ ओदितश्च । ८।२।४५। भुजो भुमः ।

इति सूत्रेण जन् धातोर्नृत्पायादौषि सस्य रत्वे उत्वे गुणे संयोगे निमित्तौ च सरो-
 जम् ॥ तत्पुरुषे कृति बहुलमिति सूत्रेण ङिडोपाभावपक्षे ॥ सरसिजम् ॥ प्रकर्षेण जायते
 तेनैव प्रवर्णफाजन्धातोर्नृत्पायादौषि सस्य रत्वे उत्वे गुणे संयोगे निमित्तौ च सरो-
 अजायतष्टाप् इति टापि सौ हल्ङ्यायभ्य इति मुळोपे च प्रजा ॥ साधावर्तते
 तत्र निष्ठा इति सूत्रेण निष्ठा प्राप्ता निष्ठाशब्देन किं बोध्यमिति चेत् क्तक्तवत् निष्ठा
 इति सूत्रेण कस्य क्तवतोश्च निष्ठासंज्ञा ततस्ती द्वावपि प्राप्ती तत्र तयोरेव कृत्यक्तस्य-
 लर्था इति सूत्रेणात्र भावे क्तं जाते लशक्तञ्चित इति कळोपे सौ सौरमि च स्नातम् ॥
 कर्मणि च क्तं जाते सुतस्त्वया विष्णुरिति जातम् ॥ विश्वं कृतवान् इत्यत्र कर्तरि कृत्
 इति सूत्रेण भूतार्थवृत्तेः कृधातोः क्तवतो समागते कळोपे तकारोत्तरपर्युक्तारळोपे च कृतवत्
 इति जातं तत्र दीर्घत्वे उगिदधां सर्वनामस्थाने धातोरिति भुमि उमो छोपे
 कृतवन् त् इति जातं तत्र सौ मुळोपे संयोगान्तस्येति तळोपे कृतवान् ॥ नृ हिंसाया
 धातोर्निष्ठेति सूत्रेण क्तप्रत्यये जाते कळोपे रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः इति
 सूत्रेण तकारस्य नकारे क्त इच्छातोर्दिति रपरे इकारे सिद् न इति जातं तत्र अङ्कु-
 प्याङ्नुमृन्पवायेपीति नस्य णे निमित्तौ च शीर्णः ॥ एनं मिदधातोः परलः क्तकर्मणे
 रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः इति तकारस्य नकारे दकारस्य च नकारे शिभली
 भितः ॥ एनमेव छिन्नः ॥ द्राणोर्निष्ठेति क्तं कळोपे संयोगादेरातोधातोर्घणवत
 इति तत्परस्य नकारे नेनारस्य च णे द्राणः ॥ ग्लानः ॥ लूनं धातोर्निष्ठेति क्तं ल्वा-
 दिभ्य इति सूत्रेण तकारस्य नकारे लूनः ॥ ज्याधातोर्निष्ठेति क्तं कळोपे ग्रहिष्येति
 संप्रसारणे संप्रसारणाद्येति आकारस्य दीर्घत्वे सर्वादिभ्य इति तत्परस्य नकारे हलः
 इति सूत्रेण दीर्घं शिभली च जीनः ॥ भुजो भुमं धातोर्निष्ठेति क्तं कर्मणे ओदितश्चेति

दुओश्चि । उच्छ्रूनः ॥ शुष्पः कः । ८।२।५१। निष्ठातस्य कः । शुष्कः ॥ पचो वः । ८।२।५२। पकः । क्षै हर्षक्षये ॥ क्षायो मः । ८।२।५३। क्षामः ॥ निष्ठायां सेटि । ६।४।५२। गेलोपः । भावितः भावितवान् । दृढ हिंसायाम् ॥ दृढः स्थूल-
बलयोः । ७।२।२०। स्थूले बलवति च निपात्यते ॥ दधातेर्हिः । ७।४।४२। तादी किति । हितम् ॥ दोदद्दोः । ७।४।४६। घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दन् स्यात्तादी किति । चर्त्तम् । दत्तः ॥ लिटः कानज्वा । ६।२।१०६। कसुश्च । ६।२।१०७। लिटः कानच् कसुश्च वा सतः । तज्जनावात्मनेपदम् । चक्राणः ॥ म्वोश्च । ८।२।६५। मा-
न्तस्य धातोर्नलं म्वोः परतः । जगन्वान् ॥ लटः शतृशानचावप्रथमासमाना-

निष्ठासंयन्धितस्तकारस्य मकारे चोः कुरिति जस्य गत्वे सुप्रः ॥ उटुपसर्गपूर्वकदुओश्चि गलि-
वृद्धौ धातोर्दिभिर्दुडव इति टोरिस्संज्ञायां उपदेशेऽजनुनासिकइदित्यनेन ओकारस्य
चेत्संज्ञायां तस्य लोप इति तयोर्लोपे च उत्थि इत्यवशिष्टं तत्र निष्ठेति सूत्रेण के कलोपे
श्वयत्तेर्यजादिवात् संप्रसारणे पूर्वकपैकादेशे हल इति दीर्घे विभक्तौ च उच्छ्रूनः ॥
शुष् धातोर्निष्ठेति के कलोपे शुष्पः कः इति तकारस्य ककारे विभक्तौ च शुष्कः ॥
हुपचप्पके धातोर्दुलोपे सलोपे अलोपे च निष्ठेति के कलोपे पचो व इति तकारस्य
षकारे तस्यासिद्धत्वेन झट् परत्वात् चोः कुरिति चस्य कत्वे विभ क्तौ च पकः ॥ धे
धातोर्निष्ठेति के कलोपे आदेच उपदेशेऽशिति इति सूत्रेण ऐकारस्याकारे
क्षायो म इत्यनेन तकारस्य मकारे विभक्तौ च क्षामः ॥ णिजस्ताद्धातोर्निष्ठेति के
कलोपे गलोपे चलोपे च भू इत इति जाते अचोऽङिणतीति वृद्धौ आवि भाव् इत इति
जातं तत्र आर्द्धधातुकस्येडलादेरिति इटि भाव् इ इत इति जातं तत्र निष्ठायां
सेटीति गेलोपे संयोगे विभक्तिकार्यं च कृते भावितः ॥ एवं क्ववति इटि णिलोपे
वृद्धौ आवि उगिदचां सर्वनामस्थाने इति नुमि उमो लोपे उपधादीर्घत्वे विभक्तिकार्यं
च भावितवान् ॥ दृधधातोर्निष्ठेति के कलोपे हो ढ इति हस्य ढत्वे झपस्तधोर्धो
इति तकारस्य धत्वे घृना घुरिति धस्य ढत्वे ढो ढे लोप इति ढलोपे विभक्तौ च दृढः ॥
धाधातोर्निष्ठेति के कलोपे दधातेर्हिरिति धाकारस्य द्विकारे विभक्तिकार्यं च कृते हितम् ॥
दाधातोर्निष्ठेति के कलोपे दो द्दघोरिति सूत्रेण दा इत्यस्य ददि कृते खरि चेति
द्वितीयदस्य तकारे विभक्तिकार्यं च दत्तः ॥ चकारेति चक्राण इत्यत्र लिटः कानज्वेति
कानचि ककारचकारयोर्लोपे कु आन इति जातं तत्र लिटि धातोरनभ्यासस्येति धा-
तोर्हित्वे अम्यास्कार्ये इको यणचितीति यणिरषाम्यां नो णः समानपदे इति नत्य
णत्वे विभक्तिकार्यं च कृते चक्राणः ॥ जगामेति जगन्वानित्यत्र कसुश्चेलनेन कसौ
कलोपे सान्तःपात्युकारलोपे जगम्वत्सु इति जातं तत्र म्वोश्चेलनेन मस्य नत्वे जग-
न्वसि इति जाते सान्तमहतः संयोगस्येति दीर्घत्वे हलङ्घायभ्य इति

किञ्चिप्रच्छयायतस्तुकटपुञ्जश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च । वक्तोति वाक् । पृच्छतीति प्राद् । आयतं सौतीत्यायतस्तुः । कटं प्रवते कटप् । जूरुक्तः । अयति हरि श्रीः ॥ दात्रीशसयुयुजस्तुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे । ३।२।१८२। वाबादेः ध्रुन् स्वात्करणेऽर्थे । दात्यनेन दात्रम् नेत्रम् ॥ तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च । ७।२।९। एषां दशानां कृत्यत्ययानामिष्ण । शस्त्रम् योत्रम् योक्तम् स्रोत्रम् तोत्रम् सेत्रम् सेकम् मेदृम् पत्रम् दंष्ट्रा नभो ॥ अर्तिलघूसूखनसहचर इत्रम् । ३।२।१८४। अ-

जः ॥ प्राबर्णकस्तुधातोः किपि किपो लोपे ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् इति तुफि लको लोपे सौ सुलोपे च प्रावस्तुत् ॥ वक्तोति वाक् इत्यत्र वचिधातोः किञ्चिप्रच्छया-यतस्तुकटपुञ्जश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं चेत्यनेन किपि दीर्घत्वेऽसंप्रसारणत्वे च वाद् इति जातं रुद्र सौ सुलोपे चोः कुरिति चत्य कत्वे च वाक् ॥ एवं प्रच्छ-तीति प्राद् इत्यत्रापि ज्ञेयम् । आयतं सौतीत्येवंशील इत्यत्र किञ्चिप्रच्छयायतेत्यनेन किपि दीर्घत्वे संप्रसारणाभावे च आयतस्तुशब्दो जातस्तत्र कुदन्तत्वात्प्रातिपदित्ये सौ सत्य रौ रस्य वित्तर्गे च आयतस्तुः । कटप्रत्ययेवं जूरुप्येवं ॥ श्रीरित्यत्रापि तेनैव सूत्रेण किपि किञ्चोपे विभक्तिकार्ये च श्रीः ॥ दात्यनेनेति दात्रमित्यत्र दाप् लवने धातोः दात्रीशस-युयुजस्तुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे इत्यनेन ध्रुनि कृते षः प्रत्यय-स्येत्यनेन पत्येतंज्ञायां तस्य लोप इति पंकारलोपे ह्रलन्त्यमित्यनेन नकारत्येतंज्ञायां तस्य लोप इति लोपे च दात्रशब्दो जातस्तत्र विभक्तिकार्ये कृते दात्रं ॥ एवं नयत्यनेनेति नेत्रम् ॥ शस्त्रमित्यत्र शस् हिंसायां धातोर्ध्रुनि पलोपे नलोपे उदात्तत्वाद्दार्धधातु-कस्येहलादेरिति इद्भातो तितुत्रतथसिसुसरकसेषु चेत्यनेन इहभावे कृते कृते च संयोगे शस्त्रशब्दो जातस्तत्र विभक्तिकार्ये शस्त्रम् ॥ एवं युधातोः ध्रुनि गुणे विभक्ति-कार्ये च योत्रम् ॥ शुञ् धातोः ध्रुनि पुगन्तलघूपधस्येति गुणे चोः कुरिति कृत्येन जस्य गत्वे गस्य च खरि चेत्यनेन कत्वे विभक्तिकार्ये च योत्रम् ॥ सुधातोः ध्रुनि गुणे च स्रोत्रम् ॥ तुद्धातोः ध्रुनि गुणे च तोत्रम् ॥ सिधातोः ध्रुनि गुणे सेत्रम् ॥ सिच् सेचने धातोः ध्रुनि गुणे चोः कुरिति चरय के विभ-क्तिकार्ये च सेत्रम् ॥ मिहधातोः ध्रुनि पुगन्तलघूपधस्येति गुणे हो ढ इति ह्रस्व ढत्वे झपस्तथोर्धोऽधः इति तकारस्य धकारे घृना घृरिति घस्य ढे ढो ढे लोप इति पूर्वदस्य लोपे विभक्तिकार्ये च कृते गेदृम् ॥ दशधातोः ध्रुनि ढोवोऽनित्यत्वाद् अजाव्यत-ष्टाविति टापि च दंष्ट्रा ॥ नहधातोः ध्रुनि पलोपे नहो ध इत्यनेन हस्य धकारे झपस्तथो-र्धोऽध इति धकारे झरो झरि सवर्णे इति धकारलोपे किमात् पिद्गौरादिभ्यश्चेति जीपि नभो ॥ ऋ गतो धातोः अर्तिलघूसूखनसहचर इत्रम् इत्यनेन इत्रे गुणे च

रित्रम् लवित्रम् धवित्रम् सवित्रम् खनित्रम् सहित्रम् । चरित्रम् ॥ पुवः संज्ञायाम् ।
 ३।२।१८५। पवित्रम् ॥ अथोणादयः ॥ कृवापाजिमिस्वादिसाध्यशूभ्य उण् ॥ करो-
 तीति कारुः । वार्तीति वायुः । पायुर्गुदम् । जायुरौपधम् । मायुः पित्तम् । साध्नोति पर-
 कार्यमिति साधुः । आशु शीघ्रम् ॥ उणादयो बहुलं । ३।३।१। एते वर्तमाने संज्ञायां
 च बहुलं स्युः । केचिदविहिता अप्यूष्माः । संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ॥
 कार्यद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ तुमुन्प्बुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ।
 ३।३।१०। क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः । मान्तत्वादव्ययत्वम् ।
 कृष्णं द्रष्टुं याति कृष्णदर्शको याति ॥ कालसमयवेलासु तुमुन् । ३।३।१६७।
 कालार्थेऽप्युपपदेषु तुमुन् । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् ॥ भावे । ३।३।१८। सिद्धाव-
 स्थापने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्वन् । पाकः ॥ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । ३।
 ३।१९। कर्तृभिन्ने कारके बभू स्यात् ॥ घञि च भावकरणयोः । ६।४।२७। रञे-

कृते जरित्रम् ॥ एवं कृधातोर्त्रि गुणे अवि च लवित्रम् ॥ धूवातार्धवित्रम् ॥ सुधातोः सधित्रम् ॥
 खन् धातोर्त्रि खनित्रम् ॥ सहधातोः सहित्रम् ॥ चरधातोश्चरित्रम् ॥ पूधातोः पुवः
 संज्ञायामित्यनेन इत्रे कृते गुणे अवि च पवित्रम् ॥ अथोणादयः ॥ कृधातोः
 कृवापाजिमिस्वादिसाध्यशूभ्य उण् इत्यनेन उणि अचोऽङ्गितीति वृद्धौ च
 कृतायां कावः ॥ बाधातोः कृवापाजीति उणि अतो युक्चिण्कृतोरिति युकि
 उको लोपे च वायुः ॥ एवं पाधातोर्णि युकि उको लोपे च पायुः ॥ जिधातोः
 कृवापाजीति उणि अचोऽङ्गितीति वृद्धौ आयादेशे च जायुः ॥ माधातोर्णि
 आतो युगिति युकि उको लोपे च मायुः ॥ साधधातोर्णि साधुः ॥ अश्वधोरणि
 अत उपधाया इत्युपधादीर्घे आशु ॥ एवं स्वधधातोर्णि उपधादीर्घे च स्वाशु ॥ कृष्णं
 द्रष्टुं यातीत्यत्र तुमुन्प्बुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्यनेन दृग्धातोः तुमुनि उनो
 लोपे ब्रश्चस्त्वेति शस्य पत्वे घुना घृरिति तस्य ढत्वे द्रष्टुम् इति जाते कृदन्तप्राप्ति-
 पदिकत्वे सौ समागते कृन्मेजन्त इत्यनेन मान्तत्वादव्ययत्वे अव्ययादाप्रसुप इति
 सुपो लोपे कृष्णं द्रष्टुं यातीति जातम् ॥ दृशधातोर्णुलि च दृष्ट इति णस्येसंज्ञायां तस्य
 लोप इति णलोपे ङस्यापीसंज्ञायां लोपे च दृश् क इति जातं तत्र युचोरनाकौ इत्य-
 नेन वोरकादेशे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे विभक्तिकार्ये च कृष्णं दर्शको याति ॥
 मुजधातोः कालसमयवेलासु तुमुन् इति तुमुनि उनो लोपे चोः कुरिति कृत्वे पुग-
 न्तलघूपधस्येति गुणे च भोक्तुम् ॥ पचनं पाक इत्यत्र पच्धातोर्भावे इति सूत्रेण घञि
 कृते अत उपधाया इत्युपधादीर्घत्वे घकारञकारयोर्लोपे चजोः कुरिति कृत्वे विभक्तिकार्ये
 च पाकः ॥ रंजयत इति राग इत्यत्र रंजधातोः अकर्तरि च कारके संज्ञायां
 इत्यनेन घञि कृते घञि च भावकरणयोरिति नकारलोपे घकारञकारयोर्लोपे अत उ-

किञ्चचिप्रच्छयायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च । वक्तोति वाक् ।
 प्राद् । आयतं सौतीत्यायतस्तुः । कटं प्रवते कटप्रः । जुरुक्तः । अयति हरिं श्रीः ॥
 दात्रीशसयुयुजस्तुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे । १।२।१८१। शब्दः
 धृन् स्यात्करणेऽर्थे । दात्यनेन दात्रम् नेत्रम् ॥ तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥
 २।१। एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण् । शस्त्रम् योत्रम् योक्तम् सोत्रम् तोत्रम् सेत्रम्
 सेक्तम् मेद्रम् पञ्चम् वंष्ट्रं नघी ॥ अर्तिलघूसूखनसहचर इत्रम् ॥ १।२।१८४। व-

जः ॥ प्रात्रपूर्वकस्तुधातोः किपि किपो लोपे ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् इति हुकि उक्ते
 लोपे सौ सुलोपे च प्रावस्तुत् ॥ वक्तोति वाक् इत्यत्र यचिधातोः किञ्चचिप्रच्छया-
 यतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं चेत्यनेन किपि दीर्घत्वेऽसंप्रसारणत्वे
 च वाक् इति जातं तत्र सौ सुलोपे चोः कुरिति चस्य कत्वे च वाक् ॥ एवं प्रच्छ-
 तीति प्राद् इत्यत्रापि ज्ञेयम् । आयतं सौतीत्येवंशील इत्यत्र किञ्चचिप्रच्छयायतेत्यनेन
 किपि दीर्घत्वे संप्रसारणाभावे च आयतस्तुशब्दो जातस्तत्र कृदन्तात्प्रातिपदिकत्वे सौ सस्य
 रौ रस्य विसर्गे च आयतस्तुः । कटप्रूप्येवं जरूप्येवं ॥ श्रीरित्यत्रापि तेनेव सूत्रेण किपि
 किञ्चोपे विभक्तिकार्ये च श्रीः ॥ दात्यनेनेति दात्रमित्यत्र दाप् लवने धातोः दात्रीशस-
 युयुजस्तुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे इत्यनेन धृनि कृते पः प्रत्यय-
 स्येकमेव पत्येत्संज्ञाया तस्य लोप इति पंकारलोपे ह्रलन्त्यमित्यनेन नकारस्येत्संज्ञाया तस्य
 लोप इति लोपे च दात्रशब्दो जातस्तत्र विभक्तिकार्ये कृते दात्रं ॥ एषां नमत्यनेनेति
 नेत्रम् ॥ शस्त्रमित्यत्र शस् हिंसायां धातोर्धृनि पलोपे नलोपे उदात्तत्वाद्वाधधातु-
 कस्येद्बलादेरिति इद्प्रातो तितुत्रतथसिसुसरकसेषु चेत्यनेन इडभावे कृते कृते च
 संयोगे शब्दशब्दो जातस्तत्र निभक्तिकार्ये शस्त्रम् ॥ एवं युधातोः धृनि गुणे विभक्ति-
 कार्ये च योत्रम् ॥ युञ् धातोः धृनि पुगन्तलघूपधस्येति गुणे चोः कुरिति
 पुत्येन जस्य गत्वे गस्य च खरि चेत्यनेन कत्वे विभक्तिकार्ये च योक्तम् ॥
 सुधातोः धृनि गुणे च सोत्रम् ॥ तुद्धातोः धृनि गुणे च तोत्रम् ॥ तिधातोः
 धृनि गुणे सेत्रम् ॥ सिच् सेचने धातोः धृनि गुणे चोः कुरिति चस्य के विभ-
 क्तिकार्ये च सेक्तम् ॥ मिहधातोः धृनि पुगन्तलघूपधस्येति गुणे हो ढ इति ह्रस्व
 दत्वे श्रपस्तथोर्धोऽधः इति तकारस्य धकारे घृना घृरिति धस्य ढे दो ढे लोप इति
 पूर्वदस्य लोपे विभक्तिकार्ये च कृते मेद्रम् ॥ दस्यधातोः धृनि ङीबोऽनित्यत्वाद् अजायत-
 ष्ठाविति टापि च दंष्ट्रम् ॥ नहधातोः धृनि पलोपे नहो ध इत्यनेन हस्य धकारे श्रपस्तथो-
 र्धोऽधः इति धकारे धरो हारि सवर्णे इति धकारलोपे क्त्वात् चिद्गौरादिभ्यश्चेति
 ङीपि नघी ॥ ऋ गतो धातोः अर्तिलघूसूखनसहचर इत्रम् इत्यनेन इत्रे गुणे च

रित्रम् लवित्रम् धवित्रम् सवित्रम् खनित्रम् सहित्रम् । चरित्रम् ॥ पुवः संज्ञायाम् ।
 ३।२।१८५। पवित्रम् ॥ अथोणादयः ॥ कृवापाजिमिखादिसाध्यशून्य उण् ॥ करो-
 तीति कारुः । वातीति वायुः । पायुर्गुदम् । जायुरौषधम् । मायुः पित्तम् । साध्नोति पर-
 कार्यमिति साधुः ॥ आशु शीघ्रम् ॥ उणादयो बहुलं । ३।३।१। एते वर्तमाने संज्ञायां
 च बहुलं स्युः । केचिद्विहिता अप्यूह्याः । संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ॥
 कार्याद्विधादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ तुमुन्णुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ।
 ३।३।१०। क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्वं धातोरेतौ स्तः । मान्तत्वादव्ययत्नम् ।
 कृष्णं द्रष्टुं याति कृष्णदर्शको याति ॥ कालसमयवेलासु तुमुन् । ३।३।१६७।
 कालार्थेपूपपदेषु तुमुन् । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् ॥ भावे । ३।३।१८। सिद्धाव-
 स्थापने शालर्थे वाच्ये धातोर्वच् । पाकः ॥ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । ३।
 ३।१९। कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् ॥ घञि च भावकरणयोः । ६।४।२७। रङ्गे-

कृते अरित्रम् ॥ एवं लघातोऽग्निगुणे अवि च लवित्रम् ॥ धूधातोर्धवित्रम् ॥ सुधातोः सवित्रम् ॥
 खन् धातोऽग्निं खनित्रम् ॥ सहधातोः सहित्रम् ॥ चरधातोश्चरित्रम् ॥ पूधातोः पुवः
 संज्ञायामित्यनेन इमे कृते गुणे अवि च पवित्रम् ॥ अथोणादयः ॥ कृधातोः
 कृवापाजिमिखादिसाध्यशून्य उण् इत्यनेन उणि अचोऽङ्गितीति वृद्धौ च
 कृतायां कारुः ॥ वाधातोः कृवापाजीति उणि अतो युक्चिण्कृतोरिति युक्चि
 उको लोपे च वायुः ॥ एवं पाधातोरुणि युक्चि उको लोपे च पायुः ॥ जिधातोः
 कृवापाजीति उणि अचोऽङ्गितीति वृद्धौ आपादेशे च जायुः ॥ माधातोरुणि
 आतो युगिति युक्चि उको लोपे च मायुः ॥ साधधातोरुणि साधुः ॥ अश्वधोरुणि
 अत उपधाया इत्युपधादीर्घे आशु ॥ एवं स्वधातोरुणि उपधादीर्घे च स्वादु ॥ कृष्णं
 द्रष्टुं यातीत्यत्र तुमुन्णुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्यनेन दृशधातोः तुमुनि उनो
 लोपे ब्रश्चभ्रस्जेति शस्य पत्वे घृना घृरिति तस्य घृत्वे द्रष्टुम् इति जाते कृदन्तप्राति-
 पदिकत्वे सौ समागते कृन्मेजन्त इत्यनेन मान्तत्वादव्ययत्वे अव्ययादाप्रसुप इति
 सुपो लोपे कृष्णं द्रष्टुं यातीति जातम् ॥ दृशधातोर्णुलि च चुहू इति गत्येतसंज्ञायां तस्य
 लोप इति णलोपे लस्यापीतसंज्ञायां लोपे च दृश् क इति जातं तत्र युवोरनाकौ इत्य-
 नेन वोरकादेशे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे विभक्तिकार्ये च कृष्णं दर्शको याति ॥
 मुजधातोः कालसमयवेलासु तुमुन् इति तुमुनि उनो लोपे चोः कुरिति कुत्वे पुग-
 न्तलघूपधस्येति गुणे च भोक्तुम् ॥ पचनं पाक इत्यत्र पच्धातोर्भावे इति सूत्रेण घञि
 कृते अत उपधाया इत्युपधादीर्घत्वे घकारवकारयोर्लोपे चजोः कुरिति कुत्वे विभक्तिकार्ये
 च पाकः ॥ रंजयत इति राग इत्यत्र रंजधातोः अकर्तरि च कारके संज्ञायां
 इत्यनेन घञि कृते घञि च भावकरणयोरिति नकारलोपे घकारवकारयोर्लोपे अत उ-

नैलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रन्त्यस्मिन्निति रङ्गः ॥ निवासचित्तिशरीरोपसमाधानेष्वादेशश्च कः । ॥३॥४१॥ एषु चिनोतेर्घञ् आदेशश्च ककारः ॥ उपसमाधानं रादीकरणम् । निकायः कायः । गोमयनिकायः ॥ एरच् ॥३॥५६॥ इवर्णान्तादच् । चयः जयः ॥ ऋदोरप् ॥३॥५७॥ ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप् । कः । गरः यवः लवः सवः पवः । (घनर्थे कविधानम्) प्रस्थः ॥ द्वितः कित्तः ॥३॥६८॥ कश्चेर्मम् नित्यम् । विस्रप्रत्ययान्त्वान्मम् निर्वृत्तेऽर्थे । पावेन निर्वृत्तं पक्वित्तम् । डुवप् षष्ठित्तम् ॥ द्वितोऽधुच् ॥३॥६९॥ दुवेषु कम्पने । वेपथुः ॥ यजयाचयत्विच्छप्रच्छरक्षो नद्ध ॥३॥९०॥ यज्ञः याच्या यज्ञः विश्वः रक्षणः ॥ स्वपो नन् ॥३॥९१॥ स्रगः ॥ उपसर्गे घोः किः ॥३॥९२॥ प्रधिः उपधिः ॥ स्त्रियां क्तिन् ॥३॥९४॥ क्रील्लिङ्गे भावे क्तिन् स्यात् । कृतिः स्तुतिः । (क-

पधाया इत्युपधादौ चोः कुरिति कुत्वे च कृते उगः ॥ रन्त्यस्मिन्निति रङ्ग इत्यत्र मायकरणत्वाभावात्लघोपामात्रे रङ्गः ॥ निर्वृत्तकविधातोर्निवासचित्तिशरीरोपसमाधानेष्वादेशश्च क इति घञि आदेशस्य ककारे कृते निक्किघञ् इति जाते घस्तेस्तंज्ञायां लोपे अस्तेस्तंज्ञायां लोपे अचोऽङ्गितीति वृत्तौ एचोयवायाच इत्यायादेशो विभक्तिकार्ये च कृते निकायः ॥ एवं जिधातोः कायः ॥ गोमयनिकाय इत्यत्राप्येवमेव ॥ जिधातोः एरच् इत्यनेन अचि गुणे च कृते चयः ॥ एवं जिधातोः जयः ॥ कृधातोः ऋदोरप् इत्यनेन अमि कृते गुणे च करः ॥ गृधातोः ऋदोरप् इत्यपि गुणे गरः ॥ गुधातोर्ऋदोरप् इत्यपि गुणे अवि यवः । एवं लुधातोरेपि गुणे अवि च लवः ॥ एवं सवः पवश्च ॥ प्रपूर्वकस्याधातोर्घञर्थे कविधानमित्यनेन कप्रत्यये आतो लोप इटि चेसाकारलोपे च प्रस्थः ॥ पक्वित्तमित्यत्र पचधातोर्द्वितः कित्तरित्यनेन यत्रौ कश्चेर्मम् नित्यमित्यनेन मपि कृते पच् त्रिमप् इति जातं तत्र पलोपे विभक्तिकार्ये च पक्वित्तम् ॥ उपधिममित्यत्र डुवपधातोर्द्वितः किः इत्यनेन कौ कश्चेर्मम् नित्यमित्यनेन ममि मलोपे वचिस्त्रपियजादीनां किति इति संप्रसारणे उत्पिमम् ॥ वेपथुरित्यत्र द्वितोऽधुच् इत्यनेन दुवेषुधातोः अयुचि विभक्तिकार्ये च कृते वेपथुः ॥ यज्ञ इत्यत्र यज्धातोः यजयाचयत्विच्छप्रच्छरक्षो नद्ध इत्यनेन नडि यज् न इति जातं तत्र स्तोऽश्रुना श्रुरिति नस्य अवे जजोर्ज्ञ इति ज्ञे कृते यज्ञः ॥ याच्धातोर्नडि अजायतष्टाप् इति टापि स्तोऽश्रुना श्रुरिति नस्य अवे याच्या ॥ एवं विश्वः प्रश्नः रक्षणः इत्यादयो ज्ञेयाः । सप्धातोः स्वपो नन् इति नपि स्रगः ॥ प्रधिरित्यत्र प्रधूर्कधाधातोः उपसर्गे घोः किरिति सूत्रेण कौ ककारस्तेस्तंज्ञायां लोपे च आतो लोप इटि चेति सूत्रेण धकारोत्तरवर्त्तकारलोपे संयोगे च कृते प्रधिः ॥ एवं उपधिः ॥ कृतिरित्यत्र स्त्रियां क्तिन् इत्यनेन क्तिनि ककारलोपे विभक्तिकार्ये च कृतिः ॥ एवं लुधातोः स्त्रियां क्तिन् इति

त्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः) तेन नलम् । कीर्णिः लूनिः धूनिः पूनिः । (सम्पदा-
दिभ्यः क्तिप्) सम्पत् विपत् आपत् । क्तिन्नपीष्यते । सम्पत्तिः विपत्ति आपत्तिः ॥
ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च । ३३१७ । एते निपातन्ते । उवरत्यर-
स्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च । ६।४।२० । एषामुपधावकारयोरुठ् अनुनासिके औ
झलादौ कृति । अतः क्तिप् । जूः तूः सूः ऊः मूः ॥ हृच्छा । ३३१०१ । इषेर्निपातोऽयम् ।
अ प्रत्ययात् । ३३१०२ । प्रत्ययान्तेभ्यो वातुभ्यः स्त्रियामकारः प्रत्ययः स्यात् । चिकीर्षा
पुत्रकाम्या । गुरोश्च हलः । ३३१०३ । गुरुमतो हलन्तास्त्रियामप्रत्ययः स्यात् ।
ईहा ॥ प्यासश्चन्यो युच् । ३३१०७ । अकारस्यापधादः कारणा हारणा ॥ नपुं-
सके भावे क्तः । ३३११४ । ल्युट् च । ३३११५ । हसितम् हसनम् ॥ पुंसि

क्तिनि नलोपे कलोपे विभक्तिकार्यं च कृते स्तुतिः ॥ कीर्णिरित्यत्र कृधातोः स्त्रियां क्तिन्
इत्यनेन क्तिनि ऋलवादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्य इत्यनेन क्तिनो निष्ठावत्त्वे ऋत इत्
इत्यनेन इदि कृते क्तिरिति जाते रदाभ्यां इत्यनेन तकारस्य नत्वे नकारस्य णत्वे च
कृते वौरुपधाया दीर्घ इति दीर्घत्वे च कीर्णिः ॥ हृन्धातोः स्त्रियां क्तिन् इति
इति क्तिनि ऋलवादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्य इति क्तिनो निष्ठावत्त्वे त्वादिभ्यः
इति तकारस्य नकारे लुनिः ॥ एवं धूनिः ॥ संपत् इत्यत्र संपूर्वकपदधातोः संपदादिभ्यः
क्तिप् इति क्तिपि ककारवकारेकारपकारणामित्संज्ञाकरणपूर्वं लोपे कृते कृते च कृदन्तत्वाश्रित्य
विभक्तिकार्यं संपत् ॥ एवं विपूर्वकपदधातोः क्तिपि विपत् ॥ क्तिन्नपीष्यत इत्यनेन क्तिनि
संपत्तिः विपत्तिः आपत्तिः ॥ उरधातोः क्तिपि क्तिपो लोपे कृदन्तत्वात्सौ उवरस्वर-
स्त्रिव्यविमवामुपधायाश्चेत्यनेन उपधावकारयोरुठि कृते ज् ऊट् र् इति जाते ठकारस्ये-
त्संज्ञायां लोपे संयोगे च जूर् इति जाते कृदन्तत्वात्सौ हृच्छाधिति सुलोपे रस्य
खरवसानयोरिति विसर्गे णः ॥ त्वर् धातोः क्तिपि तूः ॥ सिविधातोः क्तिपि तूः । अर्धातोः
क्तिपि ऊः ॥ मर्धातोः क्तिपि ऊठि च मूः ॥ इषेर्निपातोऽयमित्यनेन चिकीर्षधातोः
अप्रत्ययात् इत्यनेन अकारप्रत्यये कृते चिकीर्ष अ इति जाते अतो लोप इत्यकारलोपे
कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वात् टापि चिकीर्षा ॥ एवं पुत्रमिच्छतीति पुत्रकाम्या इत्यत्रापि ज्ञेयम् ॥
ईहा इत्यत्र ईह् धातोः गुरोश्च हल इत्यनेन अप्रत्यये अजायतष्टाप् इति टापि ईहा ॥
कृधातोर्णिधि वृद्धौ च कारीति जाते प्यासश्चन्यो युच् इत्यनेन युचि कृते कारि
युच् इति जातं तत्र युवोरनाकौ इत्यनेन युकारस्यानदेशे कारि अन इति जातं
तत्र णेरनिटि इत्यनेन णेलोपे कार् न इति जाते अट्कुप्वाङ् इति नस्य
णत्वे टापि च कृते कारणा ॥ एवं णिजन्तात् हारिधातेर्युचि हारणा ॥ हस्धातो-
र्नपुंसके भावे क्त इति के कलोपे आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति इटि विभक्ति-
कार्यं च हसितम् ॥ ल्युट्चेत्यनेन ल्युटि लकारटकारयोरित्संज्ञायां लोपे युवोरनाकौ

संज्ञायां घः प्रायेण । ३।३।११८। छादेर्वे द्व्युपसर्गस्य । ६।४।९६। द्विप्रभृत्युप-
सर्गोऽनस्य छादेर्ह्रस्वो षे परे । दन्तच्छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः । आकुर्वन्त्यस्मिन्नित्या-
करः ॥ अवेतृस्त्रोर्घञ् । ३।३।१२० । अवतारः कूपादेः । अवस्तापो जवनिका ॥
हलश्च । ३।३।१२१। हलन्ताद्बन् । घापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः ।
अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्युपामार्गः ॥ ईपहुःसुपु कृच्छ्राकृच्छ्रायेंषु खल् । ३।
३।१२६। करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । म्पु दुःखमुपार्थेपूपपदेषु खल् । तयोरेवेति
भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे दुष्करः कटो भयता । अकृच्छ्रे ईप्तरः सुकरः ॥ आतो
युच् । ३।३।१२८। खलोऽपवादः । ईप्तापानः सोमो भपता । दुष्पानः सुपानः ॥ अ-
लंखल्योः प्रतिषेधयोः प्राचां क्ता । ३।४।१८। प्रतिषेधार्थयोरलंखल्योऽपवादयोः
क्ता स्यात् । प्राचांमहणं पूजार्थम् अमैवान्वयेनेति नियमाग्नोपपदसमासः । दो द्योः ।
अलं दत्ता । घुमास्थेतीलम् । पीत्ता खलु । अलंखल्योः किम् । माकर्षीत् । प्रतिषेधयोः
किम् । अलंकारः ॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । ३।४।२१। समानकर्तृकयोर्बाल-
र्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्वातोः क्ता स्यात् । भुक्त्वा व्रजति । द्विमतक्रमम् । भुक्त्वा

इत्यनेन योरनादेशे निमित्तिकार्ये च हसनम् ॥ दन्तच्छद इत्यत्र पुंसि संज्ञायां
घः प्रायेण इत्यनेन दन्तपूर्वकछादि धातोर्वे घकारलोपे णेरनिदीत्यनेन दकारोत्तरवर्तिन
इकारस्य लोपे छादेर्वे द्व्युपसर्गस्येति छकारोत्तरवर्त्याकारहस्तरे निमित्तिकार्ये च कृते
दन्तच्छदः ॥ आहपूर्वकधातोः पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घे घकारलोपे सार्व-
धातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे आकारः ॥ अवपूर्वकात् तृधातोः अवेतृस्त्रोर्घञ्
इत्यनेन घञि अचोऽङ्गितीति वृद्धौ निमित्तिकार्ये च अवतारः ॥ एवं अवपूर्वकस्तृधातो-
र्घञि वृद्धौ च अवस्तारः ॥ रम् धातोर्ह्रस्वत्वेत्यनेन घञि अत उपधाया इपुपभावृद्धौ वि०
का० रामः ॥ अपआपूर्वकमृजधातोर्ह्रस्वत्वेत्यनेन घञि मृजेवृद्धिरिति वृद्धौ अपामार्ज
इति जातं तत्र चजोः कुचिण्यतोरिति जस्य गते वि० का० अगामार्गः ॥ दुःपूर्वकह-
धातोः ईपहुःसुपु कृच्छ्राकृच्छ्रायेंषु खल् इति खलि खकारलकारयोर्लोपे सार्व-
धातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे नि० का० दुष्करः ॥ एवं ईप्तरः सुकरः ॥ इप-
त्पूर्वकपाधातोः आतो युच् इति युचि चकारलोपे युवोरनाकौ इति योरनादेशे नि०
का० ईपपानः ॥ दुष्पानः सुपानः ॥ अलंखल्योः अलंखल्योः प्रतिषेधयोः
प्राचांक्त्वा इत्यनेन क्ताप्रत्यये ककारलोपे दोदद्घोरिति दाधातोर्ददादेशे खरि चेति
एस्य तकारे च कृते अलं दत्ता इति जातं तत्र क्त्वातोऽसुनकसुनः इत्यनेन अव्ययत्वे
अच्ययादाप्सुप इति मुलोपे अलदत्ता ॥ एव सलन्तात्पाधातोः क्ताप्रत्यये कलोपे घुमा-
स्थेति एकारोत्तरवर्त्याकारस्य ईकारदेशे पीत्ता खल्विति जातं तत्राव्ययत्वात्मुलोपे पीत्ता-
खलु ॥ भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यनेन पूर्वं विद्यमानाद्भुजि-

पीत्वा व्रजति ॥ न क्त्वा सेह् ॥ १।२।१८। सेह् क्त्वा किञ्च स्यात् । शयित्वा । सेह् किम् । कृत्वा ॥ रलो व्युपधाद्दलादेः संश्च ॥ १।२।२६। इवर्णोवर्णोपधाद्दलादे रल-
न्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः । युक्तित्वा योवित्वा । लिखित्वा । लेखित्वा ।
व्युपधात्किम् । वर्तित्वा । रलः किम् । सेवित्वा । दलादेः किम् । गपित्वा । सेह् किम् ।
भुक्त्वा ॥ उदितो वा ॥ ७।२।६६। उदितः परस्व क्त्वा इट् । शमित्वा शान्त्या । दे-
वित्वा युत्वा । दधातेर्हिः । हित्वा ॥ जहातेश्च क्ति ॥ ७।२।४३। हित्वा । हादस्तु
हत्वा ॥ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप् ॥ ७।१।३७। अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो
ल्यवादेशः स्यात् । तुक् । प्रकृत्य । अनञ् किम् । अकृत्वा ॥ आभीक्ष्ये णमुल् च

धातोः क्त्वाप्रत्यये भुक्त्वा व्रजति एवं पीत्वा व्रजति ॥ शिङ्धातोः समानकर्तृकयोः
पूर्वकाले इत्यनेन क्त्वाप्रत्यये आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति इटि न क्त्वा सेह् इत्यनेन
किनिपेधे सार्वधातुकार्द्धधातुके गुणे अयादेशो च शयित्वा ॥ कृधातोः क्त्वाप्रत्यये सेट्क्त्वाभावात्
क्तिनिपेधाभावः किनिपेधाभावाद्गुणाभावे कृत्वा ॥ चुतधातोः समानकर्तृकयोः पूर्व-
काले इति क्त्वाप्रत्यये आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति इटि जाते तत्र न क्त्वा सेह् इत्य-
नेन नित्यकिनिपेधे प्राप्ते रलो व्युपधाद्दलादेः संश्चेत्यनेन पाक्षिके क्त्वाप्रत्ययस्य क्त्वा-
भावे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे शोतित्वा, पक्षे क्त्वात् क्तिरिति चेति
निपेधे द्युतित्वा ॥ एवं लिखित्वा लेखित्वा ॥ वर्तित्वेत्यत्र इवर्णोवर्णोपधत्वाभावात् न क्त्वा
सेह् इत्यनेन नित्यं किनिपेधात्पुगन्तलघूपधस्येति गुणे यतित्वा ॥ सेवित्वेत्यत्र रलन्ताभावा-
त् न क्त्वा सेह् इति नित्यकिनिपेधे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे च कृते संवित्वा । एवं
एषित्वेत्यत्र हलादित्वाभावात् न क्त्वा सेह् इत्यनेन नित्यकिनिपेधे पुगन्तलघूपधस्येति
गुणे एषित्वा ॥ भुक्त्वेत्यत्र सेट्क्त्वाभावात्किनिपेधाभावाच्च गुणः ॥ शम्धातोः समानकर्तृकयोः
पूर्वकाले इति क्त्वाप्रत्यये उदितो वेत्यनेन पाक्षिके इटि शमित्वा ॥ इडभावे च अनुना-
सिकस्य कि झलोरिति द्विवे नश्चापदान्तस्य झलीति मस्यानुस्वारे अनुस्वारस्य
ययि परस्वर्ण इति परस्वर्णे च कृते शान्त्या ॥ दिङ्धातोः क्त्वाप्रत्यये उदितोवेति
इटि पुगन्तलघूपधस्येति गुणे च देवित्वा ॥ इडभावे द्योः शृङ्गनुनासिकेचेति ऊटि
कृते युत्वा ॥ धाधातोः क्त्वाप्रत्यये दधातेर्हिः इत्यनेन वास्थाने हिकारे कृते हित्वा ॥ हाधातोः
क्त्वाप्रत्यये जहातेश्च क्ति इत्यनेन हास्थाने हिकारे कृते हित्वा ॥ हाङ्धातोः क्त्वाप्रत्यये
हत्वा ॥ प्रपूर्वकृधातोः क्त्वाप्रत्यये समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप् इति क्त्वा इत्यस्य
त्यपि लकारसकारयोर्लोपे ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् इति तुकि उको ओपे च प्रकृत्य ॥
नञ्पूर्वकृधातोः क्त्वाप्रत्यये नञ्समासत्वात्पञ्चभावे अकृत्वा ॥ स्मृधातोः आभीक्ष्ये णमु-
ल्चेति णमुलि णकारस्य चुट् इति उकारस्य उपदेशोऽजनुनासिक इत् इति लकारस्य
हलन्त्यमित्येभिः सूत्रैरितिज्ञायां तस्य लोप इति लोपे स्म अन् इति जातं तत्र अचो-

३।४।२२। आभीक्ष्ण्ये द्योले पूर्वविषये णमुल् स्यात् क्त्वा च ॥ नित्यवीप्सयोः।८।१।४।
 आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योले पदस्य द्वित्वं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं तिष्ठन्तेष्वन्ययसंज्ञकेषु
 कुन्दतेषु । स्मारंस्मारं नमति शिवम् । स्मृत्वास्मृत्वा । पाथंपायम् । भोजभोजम् । श्रा-
 वंश्रावम् ॥ अन्यथैवंकथमित्यंशु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥३।४।२७। एषु कृषो ण-
 मुल् स्यात्सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एवंप्रवृत्तश्चेत् कुन् । व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथा-
 कारम् एवङ्कारम् कथङ्कारम् इत्यङ्कारं भुङ्के । सिद्धेति किम् । शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्के ।
 इति कृदन्तप्रक्रिया ॥

॥ अथ विभक्त्यर्थप्रकरणम् ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ।२।३।४६। नियतोपस्थि-

ष्णितीति वृद्धौ स्मारम् ॥ नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वे स्मारस्मारमिति जातं तत्र
 कृन्मेजन्त इत्यनेन मान्तरादन्ययत्वे अन्ययादाप्सुप इति सुलोपे स्मार स्मार
 नमति शिवम् ॥ आभीक्ष्ण्ये णमुल्चेत्यनेन चकारात्क्वाप्रत्यये नित्यवीप्सयोरिति
 द्वित्वे च स्मृत्वा स्मृत्वा ॥ पाथातोर्णमुळि आतो युक् इति युफि उको लोपे
 नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वे पाथम् पायम् ॥ मुजिवातोः आभीक्ष्ण्ये णमुल्चेति
 णमुळि पुगन्तलघूपधस्येति गुणे नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वे भोजभोजम् ॥ श्रुधा
 तोर्णमुळि अचोष्णितीति वृद्धौ आवादेशे नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वे श्रावश्रावम् ॥
 अन्यथापूर्वात्कृधातो अन्यथैवंकथमित्यंशुसिद्धाप्रयोगश्चेत् इति णमुळि अचो-
 ष्णितीति वृद्धौ अन्यथाकारम् ॥ एवपूर्वात्कृधातोर्णमुळि वृद्धौ च एवङ्कारम् ॥ कथ
 पूर्वात्कृधातोर्णमुळि वृद्धौ च कथङ्कारम् ॥ इत्थपूर्वात्कृधातोर्णमुळि वृद्धौ च इत्थङ्कारम् ॥
 शिरोन्यथाकृत्वा भुङ्के इत्यत्र कृञ् सिद्धप्रयोगत्वात् णमुल् ॥

इति श्रीमत्सद्गुरुरेशवठ्ठापाकल्पवट्टरीपट्टरायमानाया प्रयोगमणिमालाया

पूर्णताभगण्यकृदन्तप्रक्रिया ॥

विश्वरितेश्वरी विद्या श्रीकेशवमहेश्वरी । हृदयानन्दा ददाता सर्वेभ्य सर्वदेदी गुरु ॥ १ ॥

श्रीमान् श्रेय श्रिय ददादतुल्यमचलामयाम् । देव श्रीराजराजेशोऽसम्यमम्यार्थिताधिकाम् ॥१॥

अनन्यशिवमत्तपासशिवसायुज्यमुक्तिकी । वन्दे दयामयात्मानौ श्रीकेशवमहेश्वरी ॥ २ ॥

उभेर्नचैरित्यप्ययात् प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमेति सूत्रेण

१ प्रातिपदिकापति ॥ पञ्च प्रातिपदिकार्थ इति वक्षे लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वात्लिङ्गप्रदं व्यर्थं सन्
 आपन्नं भवति यस्मिन् प्रातिपदिने उधारिते वस्तुसंज्ञे नियमेनोपस्थिति स प्रातिपदिकाप । वृष्ण इति
 प्रातिपदिन उधारिते वस्तुदेशपक्षस्त्वपुस्तवमिन्द्रादीनां नियमेनोपस्थितत्वात्तस्य प्रातिपदिकारता । एवं स
 र्वप्राप्नुयम् ॥

तिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्मात्रायाधिक्ये
(परिमाणमात्रे) संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । प्रातिपदिकार्थमात्रे । उच्चैः नीचैः कृष्णः
श्रीः ज्ञानम् । लिङ्मात्रे । तटः तटी तटम् । परिमाणमात्रे । द्रोणो ब्रीहिः । वचनं
संख्या । एकः द्वौ बहवः ॥ संबोधने च । २।३।४।७। प्रथमा स्यात् । हे राम ॥ कर्तु-
रीप्सिततमं कर्म । १।४।४९। कर्तुः क्रियया आप्रुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥
कर्मणि द्वितीया । २।३।२। अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् ॥ हरिं भजति । अभिहिते
तु कर्मादौ प्रथमा । हरिः सेव्यते । लक्ष्म्या सेवितः ॥ अकथितं च । १।४।५१।
अपादानाविशिष्टैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । दुष्टाचपचूडण्डरुधिप्रच्छिन्निद्रुश-
सुजिमन्मुषाम् ॥ कर्मयुक्त्यादकथितं तथा स्यान्नोद्विज्ज्वहम् ॥ १ ॥ गां दोग्धि पयः ।

प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा, कृष्ण इत्यत्र वसुदेवापत्यरूपकृष्णशब्दात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा,
श्रीरित्यत्र जलधितनयारूपश्रीशब्दात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा, ज्ञानमित्यत्र बुद्धिप्रकाशनरूप-
ज्ञानशब्दात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा, सर्वत्र नियतोपस्यितिकप्रातिपदिकत्वात् प्रथमा, तटः
तटी तटमित्यत्र प्रातिपदिकार्थत्वेऽपि लिङ्गाधिक्ये प्रथमा, द्रोणो ब्रीहिरित्यत्र द्रोणशब्दात् परि-
माणाधिक्यमात्राप्रथमा, एकः द्वौ बहवः इत्यत्र वचनमात्राधिक्याप्रथमा, हे राम इ-
त्यत्र संबोधने चेति सूत्रेण संबोधनाधिक्ये प्रथमा । हरिं भजतीत्यत्र कर्तुरीप्सिततमं
कर्मिति सूत्रेण कर्मसंज्ञायां कर्मणि द्वितीयेति सूत्रेण द्वितीया । हरिः सेव्यत इत्यत्र
तिङ्प्रत्ययेन उक्तकर्मत्वान्न द्वितीया । लक्ष्म्या हरिः सेवित इत्यत्र कृतप्रत्ययेनोक्तकर्मत्वान्न द्वितीया ।
शतेन श्रौतः शस्य इत्यत्र तद्धितप्रत्ययेनोक्तकर्मत्वान्न द्वितीया । प्राप्तानन्द इत्यत्र समासान्तत्वेनो-
क्तकर्मत्वान्न द्वितीया । गोः पयो दोग्धोत्यत्र गोशब्दात् अपादानस्य अविवक्षितत्वात् अक-
थितं चेत्यनेन कर्मसंज्ञायां कर्मणि द्वितीयेति द्वितीया गांपयोदोग्धि । बलेर्बसुधां याचते
इत्यत्र बलिशब्दात् अपादानस्याविवक्षितत्वात् अकथितं चेत्यनेन कर्मसंज्ञायां कर्मणि द्वि-

१ संबोधने च । प्रातिपदिकार्थेति सूत्रे मात्रशब्दात्संबोधनाधिक्ये अप्राप्ता प्रथमा अनेन विधीयते ।
संबोधने च प्रकृतवाक्यार्थविषयलोपाश्रयत्वप्रकारकेच्छेद्देश्यम् ॥ हे राम मां पाहीत्यत्र समन्वयः ॥
२ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ आप् धातोः संबन्धरूपोऽयंस्वस्य प्रकारत्वसंबन्धेन सर्वत्र इच्छायासमन्वयस्तस्य
विषयत्वसंबन्धेन त्तार्थ उद्देश्येऽन्वयः कर्तृपदं तन्निष्ठव्यापारवाचकं तयाच कर्तुं इति व्यापार प्रयोज्य क-
लाध्यत्य्य प्रकारकेच्छेद्देश्यं कारकं सच्च कर्मसंज्ञं स्यादिति सूत्रार्थः । देवदत्तो हरिं भजतीत्यत्र कर्ता
देवदत्तस्तद्वृत्ति व्यापारः मजनानुकूलस्तद्व्यवहारप्रकारिका वा इच्छा हरिं मजयत्यथो भवतु इत्याकारिका
इच्छेद्देश्यो वो हरित्वस्य कर्मसंज्ञा एवं सर्वत्र समन्वयः ॥ स्फुटतरं तु मत्तत्वं वैष्णवकरणतरगतोऽवसेयम् ।
३ अकथितं च । अन्तः स्थितद्वन्द्वविभागात्तुल्ये दुहेरर्थः । परस्वत्वनिष्ठोत्पत्तिपूर्वकस्वत्वोत्पत्त्यनु-
कूलो देहीत्याद्यभिलाषरूपो वाचेरर्थः विकृत्यनुकूलः पचेरर्थः । सायनानुकूलो दण्ड्यतेरर्थः । निर्गमप्रति-
रोधपूर्वकं यदकिमिद्विषयानुकूलो वजेरर्थः । जिज्ञासाविषयार्थः केन पथा मन्तव्यमित्याद्यभिलाषरूपः वृच्छेदर्थः ।
विभागात्तुल्यविनोतेरर्थ इत्यादयोऽर्थाः स्वयमेव सर्वेषां धातूनां कल्पनीयाः ।

बलिं याचते वसुधाम् । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गोन् शतं दण्डयति । ब्रजमवरुणदि
 गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्त्रि
 वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मग्न्याति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममज्जां
 नयति हरति कर्पति वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । बलिं भिक्षुते वसुधाम् । माण-
 वकं धर्मं भाषते अभिषत्ते वक्तृत्वादि ॥ स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ११४५४ ॥ क्रियायां स्वात-
 न्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥ साधकतमं करणम् ॥ ११४४२ ॥ क्रियाभिद्वौ
 प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् ॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १२११८ ॥ अनभिहिते
 कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन हतो बाली ॥ कर्मणा यमभिप्रैति
 स संप्रदानम् ॥ ११४३२ ॥ दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः स्यात् ॥
 चतुर्थी संप्रदाने ॥ १२११३ ॥ विप्राय गां ददाति ॥ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधा-
 लंबपह्योगाच्च ॥ १२११३ ॥ एभिर्योगे चतुर्थी । हरये नमः । प्रजाभ्यः स्तुतिः ।
 अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्यात्यर्थमहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं

तीयेति द्वितीया बलिं याचते वसुधाम् । तण्डुलेष्योदनं पचतीत्यत्र अधिकरणस्यापि विवक्षितत्वात् ।
 गर्गोभ्यः शतं दण्डयतीत्यत्र अपादानस्यापि विवक्षितत्वात् । ब्रजेभ्यवरुणदि गामित्यत्र अधिकरणस्या-
 विवक्षितत्वात् । माणवकाय पन्थानं पृच्छतीत्यत्र संप्रदानस्यापि विवक्षितत्वात् । वृक्षेभ्योऽवचि-
 नोति फलानीत्यत्र अपादानस्यापि विवक्षितत्वात् । माणवकाय धर्मं ब्रूते शास्त्रि वेत्यत्र संप्रदानस्या-
 विवक्षितत्वात् । शतं जयति देवदत्तादित्यत्र अपादानस्यापि विवक्षितत्वात् । सुधायै क्षीरनिधिं म-
 ग्न्यातीत्यत्र संप्रदानस्यापि विवक्षितत्वात् । देवदत्तात् शतं मुष्णातीत्यत्र अपादानस्यापि विवक्षितत्वात् । रामे
 अज्जां नयति हरति कर्पति वहति वेत्यत्र अधिकरणस्यापि विवक्षितत्वात् । बलेभिर्भुक्ते वसुधामित्यत्र
 अपादानस्यापि विवक्षितत्वात् । माणवकाय धर्मं भाषते इत्यत्र संप्रदानस्यापि विवक्षितत्वात् । सर्वपूक्तेषु
 अपादानादीनामपि विवक्षितत्वात् अकथितं चेलनेन कर्मसंज्ञायां कर्मणि द्वितीया ज्ञेया । रा-
 मेण बाणेन हतो बाली इत्यत्र साधकतमं करणमित्यनेन करणसंज्ञायां कर्तृकरणयो-
 स्तृतीया इत्यनेन रामशब्दात्कर्तरि तृतीया बाणशब्दाच्च करणे तृतीया ज्ञेया । रामकर्तृकमाणक-
 रणकहननाश्रयो बाली इत्यर्थः ॥ विप्राय गां ददातीत्यत्र कर्मणा यमभिप्रैति स संप्र-
 दानमित्यनेन संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी संप्रदाने इति सूत्रेण चतुर्थी ज्ञेया । विप्रसंप्रदानक-
 गोर्कर्मपादानानु कृडप्यापारवान् देवदत्तः । हरये नम इत्यत्र नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालं-
 बपह्योगाच्चेलनेन नमोयोगे चतुर्थी ज्ञेया । प्रजाभ्यः स्वस्तीत्यत्र स्वस्तियोगे, अग्नये स्वाहेत्यत्र
 स्वाहायोगे, पितृभ्यः स्वधा इत्यत्र स्वधायोगे, दैत्येभ्यो हरिरलमित्यत्र अलंयोगे च, चतुर्थी ज्ञेया ।

१ स्वतन्त्रः कर्ता । प्रपत्नीभूतप्राप्त्यर्थं प्राप्ते चाधक्य स्वतन्त्रम् । उक्तं च । पातुनोक्तकिये निरव वा-
 रो वस्तुनेष्ये ॥ २ साधकतमं करणम् । यथापादानान्नरं निबानिपत्तिसत्प्रकृष्टम् । उक्तं च । क्रियायाः
 परिनिपत्तिर्यथापादानान्नरं विवक्ष्यते यदा यत्र चरणं तत्तत्र स्थितिमिति ॥

प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि ॥ **ध्रुवमपायेऽपादानम्** ११।४।२४।अपायो विशेष-
स्तस्मिन्साध्ये यद् ध्रुवमवधिभूतं कारकं तदपादानं स्यात् ॥ अपादाने पञ्चमी । २।
३।२८। ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पत्ततीत्यादि ॥ **षष्ठी शेषे** १२।३।५०। कारक-
प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः संबन्धः शेषस्तत्र षष्ठी । राज्ञः पुरुषः । क-
र्मादीनामपि संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव । सतां गतम् । सर्पिषो जानीते । मातुः स्म-
रति । एधो दक्षस्योपस्कुरुते । भजे शंभोश्चरणयोः ॥ **आधारोऽधिकरणम्** ११।४।
४५। कर्तृकर्मद्वारा उन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणं स्यात् ॥ **सप्तम्यधिकरणे**
च १२।३।३६। अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकारादूरान्तिकार्थेभ्यः । औपश्लेषिको वैप-
यिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्वाल्यां पचति । मोक्षे इच्छास्ति ।
सर्वस्मिन्नास्तीति । वनस्य दूरे अन्तिके वा ॥ इति विभक्त्यर्थः ॥

॥ अथ समासप्रकरणम् ॥

समासः पञ्चधा । तत्र समसत्तं समासः । स च विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः केवलसमासः
प्रथमः १ प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावो द्वितीयः २ प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पु-
रुषस्तृतीयः ३ (तत्पुरुषभेदः कर्मधारयः । कर्मधारयभेदो द्विभुः) । प्रायेणान्यपदार्थ-

ग्रामात् आयातीत्यत्र **ध्रुवमपायेऽपादानमिति** सूत्रेण ग्रामशब्दस्यापादानत्वात् अपा-
दाने पञ्चमीत्यनेन पञ्चमी । एवं धावतोऽश्वात्पत्ततीत्यत्राप्यपादाने पञ्चमी ग्रामापादानकदे-
वदत्तकर्तृक आगमनानुकूलो व्यापारः । संबन्धविवक्षायां षष्ठी, राज्ञः पुरुष इत्यत्र षष्ठी
शेषे इत्यनेन षष्ठी । सतां गतमित्यत्र कर्मादीनामपि संबन्धमात्रविवक्षायं षष्ठीति धातुिकेन
कर्मादीनां संबन्धमात्रस्य विवक्षायां षष्ठी । सर्पिषो जानीते इत्यत्र करणासंबन्धमात्रविवक्षायां
षष्ठी । मातुः स्मरतीत्यत्र कर्मासंबन्धविवक्षायां षष्ठी । भजे शंभोश्चरणयोरित्यत्रापि कर्मासंबन्ध-
विवक्षायां षष्ठी । कटे आस्ते इत्यत्र **आधारोऽधिकरणमित्यनेन** अधिकरणसंज्ञायां **सप्तम्य-**
धिकरणे च इत्यनेन औपश्लेषिक आधारे सप्तमी । एवं स्वाल्यां पचतीत्यत्रापि सप्तमी । मोक्षे
इच्छास्तीत्यत्र वैपयिके आधारे सप्तमी । सर्वस्मिन्नास्तीत्यत्र अभिव्याप्य आधारे सप्तमीसंज्ञायां
दूरे अन्तिके इत्यत्र **दूरान्तिकार्थेभ्य** इत्यनेन सप्तमी ॥ इति विभक्त्यर्थप्रकरणम् ॥

भूतपूर्वं इत्यत्र पूर्वं अम् भूत सु इत्यलौकिकविभ्रदे **सह सुपेति** समासे जाते **सुपो धा-**
तुप्रातिपदिकयोरिति सूत्रेण सुपोलोपे पूर्वभूत इति जातं तत्र **प्रथमानिर्दिष्टं समा-**
स उपसर्जनमिति सूत्रेणोभयोरुपसर्जनसंज्ञायां **उपसर्जनं पूर्वं** इत्यनेनात्रोभयोरपि प्रथ-
मानिर्दिष्टत्वात्केन पूर्वं भाव्यमित्याशङ्कायां यद्यपि पूर्वशब्दस्य लौकिकालौकिकोभयविधोपसर्जनवि-

१ ध्रुवमपायेऽपादानम् । अत्र ध्रुवपदेन स्वैर्यं न विवक्षितं किन्तु प्रकृतधातुणात्मनाविश्रुते सति
तत्संबन्धविभागाधन्यम् । तत्पदार्थादवनेरेवेत्याह अवधिभूतमिति ॥

प्रधानो बहुव्रीहिस्यतुर्थः ४ प्रायेणोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः पञ्चमः ५ ॥ **समर्थः पद-
विधिः । १२।१।१।** पदसंबन्धो यो विधिः स समर्थाश्रितो योच्यः ॥ **प्राक्कडारात्स-
मासः । १२।१।२।** कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते ॥ सह
सुपो । १२।१।४। सुप् सुपो सह वा समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुक् ।
परार्थाभिधानं वृत्तिः । कृतद्वितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः षष्ठ वृत्तयः । वृत्त्य-
र्थविशेषकं वाक्यं विग्रहः । स च लौकिकोऽलौकिकश्चेति द्विधा । तत्र पूर्वं भूतो भूत-
पूर्वं इति लौकिकः । पूर्वभूतं तु इत्यलौकिकः । भूतपूर्वः । भूतपूर्वं चरदिति निर्देशात्पू-
र्वनिपातः (इवेन सह समासो विभक्त्यलोपश्च) चागर्थो इव चागर्थोविव । इति केव-
लसमासः प्रथमः १ ॥

अथाव्ययीभावाः २ ॥

अव्ययीभावः । १२।१।५। अधिकारोऽयं प्राक् सत्पुरुषात् ॥ अव्ययं विभक्तिस-
मीपसमृद्धिव्युद्ध्यर्थाभावात्प्रत्ययसंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथातुपूर्व्य-
योगपक्षसादृश्यसंप्रतिसाकल्यान्तवचनेषु । १२।१।६। विभक्त्यर्थविषु
वर्तमानमव्ययं सुषन्तेन सह नित्यं समस्यते । प्रायेणाविग्रहो नित्यसमासः ।
प्रायेणास्यपदविग्रहो वा । विभक्तौ । हरि ङि अधि इति स्थिते ॥ **प्रथमा-
निर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १२।१।४३।** समासशब्दे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं
स्यात् ॥ **उपसर्जनं पूर्वम् । १२।१।३०।** समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् । इत्यर्थः प्राक्
प्रयोगः । सुपो लुक् । एकदेशविहृतत्वान्म्यत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिः । अव्ययी-

शिष्टत्वात्पूर्वशब्देनैव पूर्वं भाव्यं तथापि भूतपूर्वं चरद् इति निर्देशाद्भूतशब्देनैव पूर्वं भा-
व्यं तथा सति भूतपूर्वं इति जातं तत्र समासत्वात्प्रातिपदिकत्वे सौ विभक्तिकार्यं च कृते भूतपूर्वः ।
चागर्थो इवेत्यत्र इवेन सह समासो विभक्त्यलोपश्चेत्यनेन समासे विभक्त्यलोपे च ए-
षोपवायाव इत्यादि चागर्थोविव ॥ हरौ इत्यविहरि इत्यत्र हरि ङि अधि इति स्थिते अव्ययं
विभक्तीति सूत्रेण समासे प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमित्यनेन अधीत्यस्योपस-
र्जनसंज्ञाया उपसर्जनं पूर्वमित्यनेन अधीत्यस्य पूर्वनिपातत्वे अधि हरि ङि इति जाते सुपो
धातुप्रातिपदिकयोरिति ङिलोपे अधिहरि इति जाते समासत्वात्प्रातिपदिकत्वे सौ चागते
अव्ययीभावसमासस्य अव्ययीभावश्चेत्यनेनाव्ययत्वात् अव्ययादापसुप इत्यनेन सुलोपे
अधिहरि ॥ गोपि इति अधि गोपमित्यत्र गोपा ङि अधि इति विग्रहे अव्ययं विभक्तीति सूत्रेण
समासे प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति सूत्रेण अधिपदस्योपसर्जनस्य उपस-
र्जनं पूर्वमित्यनेन अधीत्यस्य पूर्वनिपाते अधिगोपा ङि इति जाते सुपो धातुप्रातिपदिक-

१ प्रथमानिर्दिष्टमिति ॥ अत्र सूत्रे समासपद समासविधायके शब्दे आहणितम् । अन्यथा समासे
चिन्तिते यत् प्रथमान्तमित्यर्थे कृष्ण श्रित इत्यादी धातादिसम्बन्धस्य पूर्वप्रयोगापत्तेः ।

भावंश्चेत्यव्ययत्वात्सुपो लुक् । अधिहरि ॥ अव्ययीभावश्च । २।४।१८ अयं नपुंसकं
 स्यात् । गतः पातीति गोपाः तस्मिन्नित्यधिगोपम् ॥ नाव्ययीभावादतोऽम्वपञ्च-
 म्याः । २।४।८३ अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य पञ्चमीं विना अमादेशश्च स्यात् ॥
 तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । २।४।८४ अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्-
 म्भावः स्यात् । उपकृष्णम् उपकृष्णेन । सद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवानानां व्यृद्धिर्दुर्व-
 नम् । नक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । निद्रा संप्रति न युज्यत इत्य-
 त्तिनिद्रम् । हरिश्चब्दस्य प्रकाश इतिहरि । विष्णोः पञ्चादनुविष्णु । योग्यतावीप्सापद्वार्या-
 न्तित्वृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । रूपस्य योग्यमनुरूपम् । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । शक्ति-
 मन्तक्रिय यथाशक्ति ॥ अव्ययीभावे चाकाले । ६।३।८१ सहस्र सः स्यादव्य-
 यीभावे न तु काले । हरेः सादृश्यं सहरि । ज्येष्ठस्यानुपूर्वेणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युग-

योरिति ङिलोपे प्रातिपदिकत्वात्सौ समागते अव्ययीभावश्चेत्यनेन नपुंसकत्वे ह्रस्वो नपुं-
 सके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वत्वे अतोमित्यनेन सोरमि अमि पूर्व इति पूर्वरूपादेशे च
 अधिगोपम् ॥ कृष्णस्य समीपे इत्युपकृष्णमित्यत्र कृष्ण ङस् उप इति विग्रहे अव्ययं विभक्तीति
 सूत्रेण सामीप्यद्योतकेनोपशब्देन सह समासे प्रथमानिर्दिष्टमित्यनेन उप इत्यस्योपसर्जनत्वे
 उपसर्जनं पूर्वमित्यनेन उप इत्यस्य पूर्वनिपाते उपकृष्ण ङस् इति जातं तत्र सुपो धातु-
 प्रातिपदिकयोरिति ङसो लोपे प्रातिपदिकत्वात्सौ प्राप्ते अव्ययीभावत्वात् अव्ययादा-
 प्रसुप इति सुलोपे प्राप्ते नाव्ययीभावादतोऽम्वपञ्चम्या इति सुलोपाभावे सोरमि
 च कृते अमि पूर्व इत्यनेन पूर्वरूपादेशे उपकृष्णम् ॥ उपकृष्ण टा इत्यत्र तृतीया-
 सप्तम्योर्बहुलमित्यनेनामोऽभावे टाङसिङसामिनात्स्या इति इनादेशे गुणे च
 उपकृष्णेन ॥ पक्षे ॥ उपकृष्णम् ॥ एवं सप्तम्यामपि उपकृष्णे उपकृष्णम् ॥ एवं सुमद्रम् ॥
 दुर्यवनम् ॥ निर्मक्षिकम् ॥ अतिहिमम् ॥ अतिनिद्रम् ॥ इतिहरि ॥ अनुविष्णु ॥ अनुरूपम् ॥
 प्रत्यर्थम् ॥ यथाशक्ति इत्यादीनि रूपाणि अव्ययं विभक्तीति सूत्रे तत्तदर्थवाचकाव्यर्थैः सह
 समासे उपसर्जनीभूतानां चाव्ययानां पूर्वनिपातत्वे प्रातिपदिकत्वाद्भिभक्तिकायं च कृते भवन्ति ॥
 सहरि इत्यत्र अव्ययं विभक्तीत्यनेन सादृश्यवाचिना सहेत्यव्ययेन सह समासे उपसर्जनं
 पूर्वमित्यनेन सहेत्यस्य पूर्वनिपाते सहरि ङस् इति जातं तत्र सुपो धातुप्रातिपदिकयो-
 रिति ङसो लोपे अव्ययीभावात्सुलोपे च अव्ययीभावे चाकाले इत्यनेन सहस्य सादेशे
 सहरि ॥ अनुज्येष्ठमित्यत्र अव्ययं विभक्तीति सूत्रेण आनुपूर्व्यार्थवाचिनाऽनुनाव्ययेन स-
 मासे पूर्वनिपाते सुब्लोपे सोरमि च ॥ अनुज्येष्ठम् ॥ सचक्रमित्यत्र अव्ययं विभक्तीति
 सूत्रेण यौगपदवाचिना सहेत्यव्ययेन सह समासे पूर्वनिपाते अव्ययीभावे चाकाले
 इति सूत्रेण सहेत्यस्य सादेशे सचक्र टा इति जातं तत्र सुपो धातुप्रातिपदिकयो-
 रिति टालोपे सौ सोरमि च सचक्रम ॥ ससखीत्यत्र अव्ययं विभक्तीति सूत्रेण सा-

प्रधानो बहुव्रीहिस्यतुर्थः ४ प्रायेणोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः पञ्चमः ५ ॥ समर्थः पद-
विधिः । १२।१।१। पदसंबन्धो यो विधिः स समर्थोऽश्रितो बोध्यः ॥ प्राक्कारास्स-
मासः । १२।१।३। कटाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते ॥ सह
सुपो । १२।१।४। सुप् सुपा सह वा समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुक् ।
परार्थाभिधानं वृत्तिः । कृच्छ्रितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । वृत्त्य-
र्थोपबोधकं वाक्यं विग्रहः । स च लौकिकोऽलौकिकश्चेति द्विधा । तत्र पूर्वं भूतो भूत-
पूर्वं इति लौकिकः । पूर्वभूत सु इत्यलौकिकः । भूतपूर्वः । भूतपूर्वं चरञ्जिति निर्देशात्पू-
र्वनिपातः (इवेन सह समासो विभक्त्यलोपश्च) वागर्थो इव वागर्थाविव । इति केव-
लसमासः प्रथमः १ ॥

अव्ययीभावः २ ॥

अव्ययीभावः । १३।१।५। अधिकारोऽयं प्राक् तत्पुरुषात् ॥ अव्ययं विभक्तिस-
मीपसमृद्धिबृद्ध्यर्थभावात्प्राप्तिसंप्रतिशब्दप्राप्तुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्य-
योगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । १२।१।६। विभक्त्यर्थाविपु-
ल्यर्थमानमव्ययं सुषन्तेन सह नित्यं समस्यते । प्रायेणाविग्रहो निश्चयसमासः ।
प्रायेणास्यपदविग्रहो वा । विभक्तौ । हरि ङि अधि इति स्थिते ॥ प्रथमा-
निर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १२।१।४३। समासशक्ते प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं
न्यात् ॥ उपसर्जनं पूर्वम् । १२।१।३०। समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् । इत्यर्थः प्राक्
प्रयोगः । सुपो लुक् । एकदेशविधृतस्वानन्यत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिः । अव्ययी-

शिष्टत्वात्पूर्वशब्देनैव पूर्वं भाव्य तथापि भूतपूर्वं चरट् इति निर्देशाद्भूतशब्देनैव पूर्वं भा-
व्य तथा सति भूतपूर्व इति जातं तत्र समासत्वात्प्रातिपदिकत्वे सौ विभक्तिकार्यं च कुत्र भूतपूर्व ।
वागर्थी इत्यत्र इवेन सह समासो विभक्त्यलोपश्चेत्यनेन समासे विभक्त्यलोपे च ल-
चोपवायाय इत्यादि वागर्थानि ॥ हरौ इत्यधिहरि इत्यत्र हरि ङि अधि इति स्थिते अव्ययं
विभक्तीति सूत्रेण समासे प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति यनेन अधीत्यस्योपस-
र्जनसंज्ञाया उपसर्जनं पूर्वमित्यनेन अधीत्यस्य पूर्वनिपातत्वे अधि हरि ङि इति जाते सुपो
धातुप्रातिपदिकयोरिति ङिलोपे अधिहरि इति जाते समासत्वात्प्रातिपदिकत्वे सौ चागते
अव्ययीभावसमामस्य अव्ययीभावश्चेत्यनेनाव्ययत्वात् अव्ययादाप्सुप इत्यनेन मुहोरे
अधिहरि ॥ गोपि इति अधि गोपमित्यत्र गोपा ङि अधि इति विग्रहे अव्ययं विभक्तीति सूत्रेण
समासे प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति सूत्रेण अधिपदस्योपसर्जनत्वे उपस-
र्जनं पूर्वमित्यनेन अधीत्यस्य पूर्वनिपातत्वे अधिगोपा ङि इति जाते सुपो धातुप्रातिपदिक-

१ प्रथमानिर्दिष्टमिति ॥ अत्र सूत्रे समासपदं समासविधायकं प्राप्ते लक्ष्यमित्यम् । अत्रापि समासे
विधीयते । ५१ प्रथमाऽविभक्त्यर्थे इति (जा) इत्यतः त्रिधादिशब्दस्य पूर्वप्रयोगात्पते ।

भावश्चेत्यव्ययत्वात्सुपो लुक् । अधिहरि ॥ अव्ययीभावश्च । १।४।१८ अयं नपुंसकं
स्यात् । गाः पातीति गोपाः तस्मिन्नित्यधिगोपम् ॥ नाव्ययीभावादतोऽम्बपञ्च-
म्याः । १।४।८३ । अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य पञ्चमीं विना अमादेशश्च स्यात् ॥
तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । १।४।८४ । अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलम-
भावः स्यात् । उपकृष्णम् उपकृष्णेन । सद्ग्राणां सगृहिः सुमद्रम् । यवानानां व्यृद्धिर्दुर्वद-
नम् । भक्षिकाणामभायो निर्भक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । निद्रा संप्रति न युज्यत इत्य-
तिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि । विष्णोः पञ्चादनुविष्णु । योग्यताधीप्सापदार्था-
नतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । रूपस्य योग्यमनुरूपम् । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । शक्ति-
मनतिक्रम्य यथाशक्ति ॥ अव्ययीभावे चाकाले । ६।३।८१ । सहस्र सः स्यादव्य-
यीभावे न तु काले । हरेः सादृश्यं सहरि । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणानुज्येष्ठम् । चक्रेण युग-

योरिति ङिलोपे प्रातिपदिकत्वात्सौ समागते अव्ययीभावश्चेत्यनेन नपुंसकत्वे ह्रस्वो नपुं-
सके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वत्वे अतोमिलनेन सोरमि अमि पूर्व इति पूर्वरूपादेशे च
अधिगोपम् ॥ कृष्णस्य समीपे ह्युपकृष्णमित्यत्र कृष्ण ङस् उप इति विग्रहे अव्ययं विभक्तीति
सूत्रेण सामीप्यद्योतकेनोपशब्देन सह समासे प्रथमानिर्दिष्टमित्यनेन उप इत्यस्योपसर्जनत्वे
उपसर्जनं पूर्वमित्यनेन उप इत्यस्य पूर्वनिपाते उपकृष्ण ङस् इति जातं तत्र सुपो धातु-
प्रातिपदिकयोरिति ङसो लोपे प्रातिपदिकत्वात्सौ प्राप्ते अव्ययीभावत्वात् अव्ययादा-
पसुप इति सुलोपे प्राप्ते नाव्ययीभावादतोऽम्बपञ्चम्या इति सुलोपाभावे सोरमि
च कृते अमि पूर्व इत्यनेन पूर्वरूपादेशे उपकृष्णम् ॥ उपकृष्ण टा इत्यत्र तृतीया-
सप्तम्योर्बहुलमित्यनेनामोऽभावे टाङ्सिङ्सामिनात्स्या इति इनादेशे गुणे च
उपकृष्णेन ॥ पक्षे ॥ उपकृष्णम् ॥ एवं सप्तम्यामपि उपकृष्णे उपकृष्णम् ॥ एवं सुमद्रम् ॥
दुर्वदनम् ॥ निर्भक्षिकम् ॥ अतिहिमम् ॥ अतिनिद्रम् ॥ इतिहरि ॥ अनुविष्णु ॥ अनुरूपम् ॥
प्रत्यर्थम् ॥ यथाशक्ति इत्यादीनि रूपाणि अव्ययं विभक्तीति सूत्रे तत्तदर्थवाचकाव्ययैः सह
समासे उपसर्जनीभूतानां चाव्ययानां पूर्वनिपातत्वे प्रातिपदिकत्वादिभक्तिकार्यं च कृते भवन्ति ॥
सहरि इत्यत्र अव्ययं विभक्तीत्यनेन सादृश्यवाचिना सहेत्यव्ययेन सह समासे उपसर्जनं
पूर्वमित्यनेन सहेत्यस्य पूर्वनिपाते सहरि ङस् इति जातं तत्र सुपो धातुप्रातिपदिकयो-
रिति ङसो लोपे अव्ययीभावासुलोपे च अव्ययीभावे चाकाले इत्यनेन सहस्य सादेशे
सहरि ॥ अनुज्येष्ठमित्यत्र अव्ययं विभक्तीति सूत्रेण आनुपूर्व्यर्थवाचिनाऽनुनाद्ययेन स-
मासे पूर्वनिपाते सुलोपे सोरमि च ॥ अनुज्येष्ठम् ॥ सचक्रमित्यत्र अव्ययं विभक्तीति
सूत्रेण यौगपद्यवाचिना सहेत्यव्ययेन सह समासे पूर्वनिपाते अव्ययीभावे चाकाले
इति सूत्रेण सहेत्यस्य सादेशे सचक्र टा इति जातं तत्र सुपो धातुप्रातिपदिकयो-
रिति टालोपे सौ सोरमि च सचक्रम् ॥ ससखीत्यत्र अव्ययं विभक्तीति सूत्रेण सा-

पत्तचक्रम् । सदृशः सख्या ससपि । क्षत्राणा संपत्तिः सक्षत्रम् । तृणमप्यपरित्यज्य
 सतृणमपि । अभिग्रन्थपर्यन्तमधीते सापि ॥ नदीभिश्च । २।१।२०। नदीभिः सह
 संख्या समस्यते । समाहारे चावमिष्यते । पञ्चगङ्गम् द्वियमुनम् ॥ तद्धिताः । ४।१।
 ७६। आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । ५।४।
 १०७। शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीपमुपशरदम् । प्रति-
 विपाशम् । जराया जरश्च । उपजरसमित्यादि ॥ अनश्च । ५।४।१०८। अन्नन्तादव्य-
 यीभावाद्दृच् स्यात् ॥ नस्तद्धिते । ६।४।१४४। नान्तस्य मस्य टेलोपस्तद्धिते । उपराजम्
 अभ्यात्मम् ॥ नपुंसकादन्यतरस्याम् । ५।४।१०९। अन्नन्तं यत्स्त्रीषं तदन्तादन्ययी-
 भावादृज्या स्यात् । उपचर्मम् उपचर्म ॥ झयः । ५।४।१११। झयन्तादन्ययीभावादृच्
 स्यात् । उपसमिधम् उपसमित् ॥ इत्यव्ययीभावः ॥ २ ॥

इत्यनाचिना सहेत्यव्ययेन समासे पूर्वनिपाते अव्ययीभावे चाकाले इति सहस्य सादेशो
 निभक्तिकार्ये च ससपि ॥ सक्षत्रमित्यत्र अव्ययं विभक्तीति सूत्रेण सपत्त्यर्थ-
 वाचिना सह इत्यव्ययेन समासे पूर्वनिपाते सहस्य सादेशो च सक्षत्रम् ॥ सतृणमित्यत्र अव्ययं
 विभक्तीति साकल्यवाचिना सहेत्यव्ययेन सह समासे पूर्वनिपाते सहस्य सादेशो विभक्तिकार्ये
 च सतृणमपि ॥ साक्षीत्यत्र अव्ययं विभक्तीति सूत्रेण पर्यन्तानाचिना सहेत्यव्ययेन
 सह समासे पूर्वनिपाते सहस्य सादेशो निभक्तिकार्ये च कृते सापि ॥ पञ्जाना गङ्गाना समाहार
 पञ्चगङ्गमित्यत्र पञ्चन् आम् गङ्गा आम् इति विग्रहे नदीभिश्चेत्यनेन समासे सुपो लोपे नलोपः
 प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपे पञ्चगङ्गा इति जात तत्र स नपुंसकमित्यनेन नपुंसकत्वे
 ह्रस्वो नपुंसके इत्यनेन ह्रस्वे पञ्चगङ्ग इति जात तत्र प्रातिपदिकत्वात्सौ अतोमिति सो-
 रमि अमि पूर्वं इति पूर्वरूपदेशे पञ्चगङ्गम् ॥ एव द्वियमुनम् ॥ उपशरदमित्यत्र अ-
 व्ययं विभक्तीत्यनेन समासे पूर्वनिपाते अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इत्यनेन
 टचि टच्योलोपे सौ नाव्ययीभावादिति सोरमि अमि पूर्वं इति पूर्वरूपदेशे ॥
 ॥ उपशरदम् ॥ एष निपात्त प्रतीति प्रतिनिपाशम् ॥ उपजरसमित्यत्र अव्ययं विभ-
 क्तीति समासे पूर्वनिपाते अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति टचि जराया
 जरस्येति जरसि निभक्तिकार्ये कृते उपजरसम् ॥ राज समीपमुपराजमित्यत्र अव्ययं
 विभक्तीति समासे पूर्वनिपाते उपराजन् इति जात तत्र अनश्चेति सूत्रेण टचि टच्यो-
 लोपे नस्तद्धिते इति सूत्रेण टिलोपे विभक्तिकार्ये च उपराजम् ॥ एवमात्मनीत्यप्यात्मम् ॥
 उपचर्ममित्यत्र अव्ययं विभक्तीति समासे पूर्वनिपाते नपुंसकादन्यतरस्यामिति
 टचि टिलोपे च उपचर्मम् । पक्षे टचोऽभावे नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपे
 उपचर्म ॥ उपसमिधमित्यत्र अव्ययं विभक्तीति समासे पूर्वनिपाते झय इति टचि
 उपसमिधम् । पक्षे उपसमित् ॥ इत्यव्ययीभावः ॥

॥ अथ तत्पुरुषः ॥

तत्पुरुषः । २।१।२१। अधिकारोऽयम् प्राग्वद्गृहीतेः ॥ द्विगुणः । २।१।२३। द्विगुणं तत्पुरुषसंज्ञकः स्यात् ॥ द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापत्तैः । २।१।२४। द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुचन्तैः सद् समस्यते वा स च तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रित इत्यादि ॥ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २।१।३०। तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थेन च सद् वा प्राग्वत् । शङ्खलया खण्डः शङ्खलाखण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् । अक्ष्णा काणः ॥ कर्तृकरणे कृता बहुलम् । २।१।३२। कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा प्रातो हरिजातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः । कृद्ग्रहणे गतिकारकर्ष्वस्याऽपि ग्रहणम् । नगनिभिन्नः । चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः । २।१।३६। चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाभिन्नार्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । यूपाय दारु यूपदारु । तदर्थेन प्रकृतिकृतिकृतिभाव एवेष्टः । तेनेह न । रन्धनाय स्थाली । (अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति

कृष्णं श्रित इत्यत्र द्वितीयाश्रितातीतेति समासे कृष्ण अम् श्रितः सु इति विग्रहे सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति सुब्लुकि विभक्तिकार्यं च कृष्णश्रितः ॥ शङ्खलया खण्ड इत्यत्र तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेनेति सूत्रेण समासे सुब्लुकि प्रातिपदिकत्वात् विभक्तिकार्यं च शङ्खलाखण्डः ॥ एवं धान्येन अर्थ इत्यत्र तृतीयातत्कृतार्थेन गुणवचनेनेति समासे सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुब्लोपे विभक्तिकार्यं च धान्यार्थः ॥ यदि तृतीयातत्कृतार्थेनेति सूत्रेण तत्कृतेति नापठिष्यधेङ्गमयान् पाणिनिस्तर्हि अक्ष्णा काण इत्यत्राप्यभविष्यत्समासः ॥ हरिणा प्रात इत्यत्र कर्तृकरणे कृता बहुलमिति सूत्रेण समासे सुब्लोपे विभक्तिकार्यं च कृते हरिजातः ॥ एवं नखैर्भिन्नो नखभिन्नः । नखैर्निभिन्न इत्यत्र कृद्ग्रहणे गतिकारकर्ष्वस्यापि ग्रहणात्समासे सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपोलोपे विभक्तिकार्यं च नखनिभिन्नः ॥ यूपाय दारु इत्यत्र चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैरित्यनेन समासे सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लोपे यूपदारु ॥ रन्धनाय स्थाली इत्यत्र चतुर्थी सत्यामपि तदर्थार्थभावात् समासः ॥ द्विजाय अवमिलत्र अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यमिति शक्तिरिति समासे द्विज डे अर्थः सु इति विग्रहे सुब्लोपे विभक्तिकार्यं च द्विजार्थः सूपः । एवं द्विजार्थो यवान् । द्विजार्थे पयः । भूतेभ्यो बलिः भूतबलिः । गोभ्यो हितं गोहितं । गोभ्यः सुखं गोसुखं इत्यादिषु चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैरित्यनेन सूत्रेण समासो विशेष्यः ॥ चो-

१ चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितेति । तच्छब्देन प्रकृता चतुर्थी परम्परायते । जलपयङ्गनरिमाया तदन्तविधिः । तदाह चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिहि चतुर्थ्यन्तवच्यस्य सूत्रत्र यदापीति तदापि चतुर्थ्यन्तं समस्त इत्यर्थः ।

वक्तव्यम्) द्विजार्थः सूपः द्विजार्था यवागूः द्विजार्थं पयः । भूतबलि । गोहितम् गोष्ठ-
सम् गोरक्षितम् ॥ पञ्चमी भयेन । २।१।३७। चोराद्वयं चोरमयम् ॥ स्तोका-
न्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन । २।१।३९। पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । ३।१।२।
अलुक्स्यादुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः ।
कृच्छ्रादागतः ॥ पष्ठी । २।२।८। सुवन्तेन प्राग्वत् । राजपुरुषः ॥ पूर्वापराधरो-
त्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । २।२।१। अवयविना सह पूर्वोदयः समस्यन्ते एकज-
संख्याविशिष्टश्चेदवयवी । पष्ठीसमासापवादः । पूर्व कावस्य पूर्वकायः । अपरकायः ।
एकाधिकरणे किम् । पूर्वश्छात्राणाम् ॥ अर्थं नपुंसकम् । २।२।२। सनांशवाच्यर्थ-
शब्दो नित्यं छीये प्राग्वत् ॥ अर्थं पिप्पल्या अर्थपिप्पली ॥ सप्तमी शौण्डैः । २।१।
४०। सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वत् । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्ड इत्यादि । द्वितीयातृ-
तीयेत्यादियोगविभागादन्यत्रापि तृतीयादिबिभक्तीनां प्रयोगवशात्समासो द्वेयः ॥ दिक्-
संख्ये संज्ञायाम् । २।१।५०। संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी । स-
प्तपयः । तेनेह न । उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ॥ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे-
पदप्रमित्यत्र पञ्चमी भयेनेति सूत्रेण समासे मुञ्जोपे विभक्तिकार्यं च चोरमयम् ॥ स्तो-
कान्मुक्त इत्यत्र स्तोकान्तिकदूरार्थेति सूत्रेण क्तान्तेन सह समासे पञ्चम्याः स्तोका-
दिभ्य इत्यनेन पञ्चम्या अलुकि स्तोकान्मुक्तः । एवमेव अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः ।
दूरादागतः । कृच्छ्रादागतः ॥ राजः पुरुष इत्यत्र पष्ठी सुवन्तेन प्राग्वदित्यनेन समासे
राजन् वस् पुरुष सु इति मिहो सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति मुञ्जोपे नलोपः
प्रातिपदिकान्तस्येति नकारलोपे विभक्तिकार्यं च राजपुरुषः । कापस्य पूर्वमित्यत्र
पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे इत्यनेन समासे प्रथमानिर्दिष्टपूर्वशब्दस्य
उपसर्जनत्वात् उपसर्जनं पूर्वमित्यनेन पूर्वशब्दे पूर्वं प्रयुक्ते सुपो धातुप्रातिपदि-
कयोरिति मुञ्जोपे विभक्तिकार्यं च पूर्वकायः ॥ एवमपरकायः ॥ पूर्वश्छात्राणां-
मित्यत्र एकाधिकरणत्वाभावात् समासः ॥ अर्थं पिप्पल्या इत्यत्र अर्थं नपुंसकमित्यनेन
समासे उपसर्जनं पूर्वमिति सूत्रेणार्द्धशब्दे पूर्वं प्रयुक्ते मुञ्जोपे विभक्तिकार्यं च कृते
अर्थपिप्पली ॥ अक्षेषु शौण्ड इत्यत्र सप्तमी शौण्डैरित्यनेन समासे मुञ्जोपे विभक्ति-
कार्यं च अक्षशौण्डः ॥ पूर्वेषुकामशमीत्यत्र दिक्संख्ये संज्ञायामित्यनेन समासः मुञ्जोपे
विभक्तिकार्यं च पूर्वेषुकामशमी ॥ सप्त च ते ऋषयश्चेत्यत्र दिक्संख्ये संज्ञायामित्यनेन
समासे सप्त जस् ऋषि जस् इति मिहो मुञ्जोपे विभक्तिकार्यं च सप्तपयः ॥ उत्तरावृक्षाः ॥

१ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । एकापि पष्ठी विषयभेदाद्विपरीते । इत्याद्येनाह तद्धितार्थे विषये
इत्यादि । यच्च तद्धितार्थं वाच्ये इति व्याख्यायेत तर्हि श्रीरसाक्ष इत्यादौ तद्धितो न स्तात् तदर्थस्य
समासेनैवंशुभत्वात् । तद्धितार्थे परे इति तु बोधः तद्धिते परे समासः समासे इति तद्धित इति अन्योऽन्या-
प्रत्ययत्वात् ॥

सर्पः कचित्र । रामो जामदग्न्यः ॥ उपमानानि सामान्यवचनैः । १२।१५५। वन
 इव श्यामो घनश्यामः । (शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्)
 शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवपूजको ब्राह्मणो देवब्राह्मणः ॥ नञ् ॥ १२।१६।
 नञ् सुपा सह समस्यते ॥ नलोपो नञः । १६।३।७३। नञो नस्य लोप उत्तरपदे । न
 ब्राह्मणः अब्राह्मणः ॥ तस्माद्भुडचि । १६।३।७४। लुप्तनकाराश्रय उत्तरपदस्याजादेर्नु-
 डागमः स्यात् । अनश्चः । नैकपेत्यादौ तु नशब्देन सह सुप्सुपेति समासः ॥ कुगति-
 प्रादयः । १२।११८। एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः ॥ ऊ-
 र्यादिच्चिडाचश्च । १२।४।६१। ऊर्यादयश्च्यन्तान्त्र क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरी-
 कृत्य शुक्लीकृत्य पटपटाकृत्य । सुपुरुषः । (प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया) प्रगत आचार्यः
 प्राचार्यः । (अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया) अतिक्रान्तो भालामिति विग्रहे ॥ एक-
 विभक्ति चापूर्वनिपाते । १२।१४४। विग्रहे यस्मिन्तविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं
 स्यात् तु तस्य पूर्वनिपातः ॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १२।१४८। उपसर्जनं यो गो-

च कृष्णसर्पः ॥ रामो जामदग्न्य इत्यत्र बहुलप्रहणान्न समासः ॥ वन इव श्याम इत्यत्र उप-
 मानानि सामान्यवचनैः नीलं च तदुत्पलं चेत्यत्र विशेषणं विशेष्येण बहुल-
 मित्यनेन समासे सुब्लोपे विभक्तिकार्यं च घनश्यामः ॥ शाकं प्रियं यस्य स. शाकप्रियः शा-
 कप्रियश्चासौ पार्थिवश्चेत्यत्र विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्यनेन समासे सुब्लोपे शा-
 कप्रियपार्थिव इति जातं तत्र शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योप-
 संख्यानमित्यनेन शाकपदपेक्षयोत्तरपदताभाजः प्रियशब्दस्य लोपे यि० का० शाकपा-
 र्थिनः । एनं देवपूजको ब्राह्मण इत्यत्रापि द्वेयम् ॥ नब्राह्मण इत्यत्र नञ् सुपा सह समस्यते इति
 सूत्रेण समासे सुपो लोपे नलोपो नञ इति सूत्रेण नलोपे अब्राह्मणः ॥ न अश्व इत्यत्र नञ्
 इति सूत्रेण समासे नलोपो नञ इति सूत्रेण नलोपे च अ अश्व इति जातं तत्र तस्माद्भुडचि
 इत्यनेन भुटि अनुट् अश्व इति जाते उठो लोपे सयोगे विभक्तिकार्यं च अनश्च ॥ नैकपे-
 स्य सुप्सुपेति सूत्रेण नकारेण समासे नैकधा ॥ कुपुरुष इत्यत्र कुगतिप्रादय इति
 सूत्रेण समासे सुपो लोपे यि० का० कुपुरुषः ॥ ऊरीकृत्येत्यत्र ऊर्यादिच्चिडाचश्चेति
 सूत्रेण ऊरीसस्य गतिसंज्ञाया कुगतिप्रादय इत्यनेन समासे ऊरीकृत्य । एष शुक्ली-
 कृत्य । पटपटाकृत्य ॥ प्रादित्वात्समासे च्यन्तत्वेन गतित्वे सुपुरुषः ॥ प्रगत आचार्य इत्यत्र
 प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया इति समासे सुब्लोपे च प्राचार्यः ॥ अतिक्रान्तो भालामित्यत्र
 अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति सूत्रेण समासे सुब्लोपे अतिगाला इति जातं तत्र
 एकविभक्ति चापूर्वनिपाते इति सूत्रेण अतियोगे नियतविभक्तिकृत्यमाटापदस्य उप-
 सर्जनसंज्ञाया गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति सूत्रेण उपसर्जनीभूतस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकस-

शब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च सदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । अतिमालः । (अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया) अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः । (पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या) परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । (निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या) निष्क्रान्तः कौशाम्याः निष्कौशाम्बिः ॥ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ॥ ११११२१ ॥ सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् ॥ उपपदमतिङ् । ॥ ११२११२१ ॥ उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यतेऽतिवृत्तश्चायं समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । अविङ् किम् । मामवान् भूत् । माङि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङ्गुपपदम् । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः । व्याघ्री अश्वक्रीति कच्छपीत्यादि ॥ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः । ॥ १५॥४॥८६॥ संख्या-

पत्य मालाशब्दस्य ह्रस्वत्वे अतिमालः ॥ अवक्रुष्टः कोकिलयेत्यत्र अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीययेति समासे सुबलोपे अवकोकिल इति जातं तत्र एकविभक्ति चापूर्वनिपाते इति सूत्रेण कोकिलेत्योपसर्जनत्वे गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति सूत्रेणोपसर्जनीभूतत्वं न्तपदस्य ह्रस्वत्वे वि० का० अवकोकिलः ॥ परिग्लानोऽध्ययनायेत्यत्र पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्येति सूत्रेण समासे सुबलोपे विभक्तिकार्यं च कृते पर्यध्ययनः ॥ निष्क्रान्तः कौशाम्या इत्यत्र निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या इति समासे सुबलोपे गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति सूत्रेण ह्रस्वत्वे निष्कौशाम्बिः ॥ कुम्भं करोतीत्यत्र कर्मण्यण् इत्यनेन अणि कुम्भ अन् कृ अण् इति विग्रहे अचोऽङ्गीतीति वृद्धौ तत्रोपपदं सप्तमीस्थमिति सूत्रेण कुम्भशब्दस्योपपदसंज्ञायां उपपदमतिङ् इति सूत्रेण समासे कुम्भ अन् कार इति विग्रहे सुबलोपे विभक्तिकार्यं च कृते कुम्भकारः ॥ मामवान् भूत् इत्यत्र माङि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्मा इत्यस्य यद्युपपदसंज्ञा वर्तत एव तथाति तिङन्तत्वात् उपपदमतिङ् इति सूत्रेण न समासः ॥ विशेषेण आसमन्ताज्जिप्रतीत्यत्र गतित्वात्सुबुत्पत्तेः पूर्वं कुगतिप्रादय इत्यनेन समासे व्याघ्र इति जातं तत्र जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् इत्यनेन ङीप् ङप्रयोलोपे यचिभमिति भसंज्ञायां यस्येति चेति प्रकारोत्तरवर्त्यकारलोपे संयोगे विभक्तिकार्यं च व्याघ्री ॥ अश्वेन क्रीयते स इति विग्रहे अश्व टा क्रीत इति विग्रहे गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति समासे सुबलोपे अश्वक्रीत इति जातं तत्र क्रीतात्करणपूर्वात् इत्यनेन ङीप् यचिभमिति भसंज्ञायां यस्येति चेति सूत्रेण त्कारोत्तरवर्त्यकारलोपे संयोगे सौ हल्ङ्वाविति सलोपे च अश्वक्रीती ॥ कच्छाम्यां पिबतीत्यत्र आतोऽनुपसर्गे कः इति कप्रत्यये ककारलोपे आतोऽलोप इटि चेति पान्तःपात्याकारलोपे गतिकारकोपपदानां कृद्भिः इति समासे सुपो धातुप्रातिपदिकयोरेति सुबलोपे क्रीतात्करणपूर्वात् इति ङीप् ङप्रयोलोपे यचिभमिति भसंज्ञायां यस्येति चेत्यनेन प्रकारोत्तरवर्त्यकारलोपे

व्यादेःकुल्यन्तस्य समासान्तोऽच् स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलम् । निर्घतम-
ङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ॥ अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः । १५।४।८७।
एभ्यो रात्रेरच् स्यात्सासंख्याव्यादेः । अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् ॥ रात्राह्राहाः पुंसि
। २।४।२९। एतदन्तो द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः । सर्वरात्रः संख्या-
तरात्रः । संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम् । द्विरात्रम् ॥ त्रिरात्रम् ॥ राजाहःसखिभ्यष्टच्
। १५।४।९१। एतदन्तात्तत्पुरुषादृच् स्यात् । परमराजः ॥ आन्महतः समानाधि-
करणजातीययोः । १६।३।४६। महत् आकारोऽन्तादेशः सात्समानाधिकरणे वत्तरपदे
जातीये च परे । महाराजः । प्रकारवचने जातीयर् । महाप्रकारो महाजातीयः ॥ द्व्यष्टनः
संख्यायामवहुव्रीहशीत्योः । १६।३।४७। जात्यात् । द्वौ च दश च द्वादश ।

संयोगे विभक्तिकार्यं च कृते कष्टपी ॥ द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्येत्यत्र तत्पुरुषस्याङ्गुलेः
संख्याव्यादेरित्यनेन समासान्ते ङच् प्रत्यये जाते द्वि औ अङ्गुलि औ अ इति विग्रहे
तत्र सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुब्लोपे द्विअङ्गुलि अ इति जातं तत्र इको
यणश्चीति यणि च अङ्गुलि अ इति जातं तत्र यचि भूमिति भसंज्ञायां यस्येति
चेल्यनेन लकारोत्तरवर्तीकारलोपे संयोगे विभक्तिकार्यं च अङ्गुलम् ॥ एवं निर्गतमङ्गुलीभ्यो
निरङ्गुलम् ॥ अहश्च रात्रिश्चेत्यत्र अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः इति
सूत्रेण अहःपूर्वाद्वात्रिशब्दादचि कृते अहन् रात्रि अच् इति जातं भसंज्ञायां यस्ये-
तिचेल्यनेन तत्कारोत्तरवर्तीन इकारस्य लोपे अहन् इत्यनेन नस्य स्त्वे ह्रशि चेति रस्योपे
आहुण इति गुणे अहोरात्र इति जातं परबल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति स्त्रीत्ये प्राप्ते
तद्वधित्वा रात्राह्राहाः पुंसीति सूत्रेण पुंस्त्रे सौ सस्य स्त्वे सस्य विसर्गे च अहो-
रात्रः ॥ एवं सर्वरात्रः ॥ संख्यातरात्रः ॥ द्विरात्रम् ॥ त्रिरात्रमित्यत्र पूर्ववत्स्त्रीत्वं बाधित्वा
पुंस्ये प्राप्ते पुंस्रं बाधित्वा संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमित्यनेन क्लीबत्वम् ॥ परमश्चासी
राजा चेत्यत्र विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्यनेन समासे सुब्लोपे राजाहः-
सखिभ्यष्टच् इति टचि टच्योल्लोपे परमराजन् अ इति जाते यचि भूमिति भसंज्ञायां
नस्तद्धिते इति नान्तरिलोपे संयोगे विभक्तिकार्यं च कृते परमराजः ॥ महाश्चासी राजा
चेत्यत्र विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति समासे सुब्लोपे राजाहःसखिभ्यष्टच्
इति टचि टच्योल्लोपे नस्तद्धिते इति टिलोपे महत् राज इति जाते आन्महतःस-
मानाधिकरणजातीययोरिति सूत्रेण समानाधिकरणे राज इत्युत्तरपदे महत्तत्कार-
स्याकारादेशो अकः सयर्णे दीर्घ इति दीर्घे विभक्तिकार्यं च महाराजः ॥ एवं महाप्रकारो
महाजातीयः ॥ द्वौ च दश च द्वादशेत्यत्र चार्थे द्वन्द्व इत्यनेन समासे सुब्लोपे द्विदश इति
जातं तत्र द्व्यष्टनः संख्यायामवहुव्रीहशीत्योरिति सूत्रेण द्विसन्दस्याकारान्तादेशो
कृते द्वादश ॥ एवं अष्टाभिःशतिः ॥ कुर्कुटश्च मयूरोचेत्यत्र चार्थे द्वन्द्व इति समासे

अष्टाविंशतिः ॥ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २।३।२६। एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुकुटमयूर्याविभे । मयूरीकुकुटाविमौ । अर्धपिणली । (द्विगुप्राप्तापन्नानलं पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः) पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः ॥ अत एव द्रापकात्समासः । निष्कौशाम्बिः ॥ अर्धर्चाः पुंसि च । २।४।३१। अर्धर्चादयः शब्दाः कृषि च स्युः । अर्धर्चः । अर्धर्चम् । एवं ध्वजतीर्थशरीरमण्डपयूपदेहाङ्कुशपात्रसूत्रादयः । सामान्ये नपुंसकम् । मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥ इति तत्पुरुषः ॥ ३ ॥

अथ बहुव्रीहिः ॥ ४ ॥

शेषो बहुव्रीहिः । २।२।३३ अधिकारोऽयं प्राग्ब्रह्मात् ॥ अनेकमन्यपदार्थे ॥ २।२।३४। अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः ॥ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ । २।२।३५। सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कण्ठेकालः । अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः ॥ हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् । ३।३।२। हलन्ताद्वदन्तात्सप्तम्या अलुक् । प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः ॥ ऊढरथोऽनङ्गान् । उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः । (प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वाचोचरपदलोपः) प्रपतितपर्णः प्रपर्णः ।

सुब्लोपे परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्यनेन परवल्लिङ्गत्वे प्रथमाद्विवचन औ समागते इको यणच्येति यणि च कृते कुकुटमयूर्यौ ॥ एवं मयूरीकुकुटौ ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपाल इत्यत्र परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति परवल्लिङ्गत्वे प्राप्ते द्विगुप्राप्तापन्नानलं पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्य इत्यनेन परवल्लिङ्गत्वप्रतिषेधे विभक्तिकार्ये च पञ्चकपालः पुरोडाशः ॥ एवं प्राप्तजीविकः ॥ आपन्नजीविकः ॥ अलंकुमारि इत्यादिषु द्विगुप्राप्तापन्नानलं पूर्वगतिसमासेष्वित्यनेन परवल्लिङ्गत्वनिषेधो ज्ञेयः ॥ अर्द्धर्चं ॥ अर्द्धर्चः ॥ इत्यत्र अर्द्धर्चाः पुंसिचेत्यनेन स्त्रीवत्वं पुंसत्वं च ॥ मृदु पचति ॥ प्रातः कमनीयम् ॥ इत्यादी । सामान्ये नपुंसकमित्यनेन नपुंसकत्वं ज्ञेयम् ॥ इति तत्पुरुषः ॥

कण्ठे काल इत्यत्र सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ इत्यनेन सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातो सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुब्लोपे प्राप्ते हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामित्यनेन सप्तम्या अलुकि वि० कार्ये च । कण्ठेकालः ॥ प्राप्तं उदकं यमित्यत्र अनेकमन्यपदार्थे इति समासे सुब्लोपे आङ्गुण इति गुणे प्रातिपदिकत्वाद्विभक्तिकार्ये च प्राप्तोदको ग्रामः ॥ ऊढो रथो येन स ऊढरथोऽनङ्गान् ॥ उपहृतः पशुर्यसै सः उपहृतपशू रुद्रः ॥ उद्धृत ओदनो यस्याः सा उद्धृतौदना स्थाली ॥ पीतं अम्बरं यस्य सः पीताम्बरो हरिः ॥ वीरः पुरुषा यस्मिन् सः वीरपुरुषको ग्रामः ॥ इत्येतेषु अनेकमन्यपदार्थे इत्यनेन समासे सुब्लोपे विभक्तिकार्ये च कृते तानि तानि रूपाणि भवन्ति ॥ वीरपुरुषक इत्यत्र तु शेषाद्विभाषेत्यनेन कविव्या-

(नवोऽस्त्वर्थानां वाच्यो वाचोत्तरपदलोपः) अविद्यमानपुत्रोऽपुत्रः ॥ स्त्रियाः पुंव-
 द्भाषितपुंस्कादनूद्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । ६।३।३४।
 वक्तुपुंस्कादनूद् ऊकोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिः । निपातनात्पञ्चम्या अलुक् पष्ठयाश्च लुक् ।
 तुल्ये प्रवृत्तिमिति यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊकोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य
 पुंवाचकस्येव रूपं स्यात् समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः ।
 गोस्त्रियोरिति द्वयः । चित्रगुः । रूपवद्भार्यः । अनूद् किम् । यामोरुभार्यः ॥ अप्पूरणी-
 प्रमाप्योः । ६।४।११६। पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत्स्त्रीलिङ्गं सङ्गन्तात्प्रमाप्यन्ताच्च बहुव्रीहे-
 रस्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य
 स स्त्रीप्रमाणः । अप्रियादिषु किम् । कल्याणीप्रिय इत्यादि ॥ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः
 स्वाङ्गात्पच् । ६।४।११६। स्वङ्गाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताहुव्रीहेः पच् स्यात् । दीर्घसक्थः ।
 जलजाही । स्वाङ्गात्किन् । दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः । अक्ष्णोऽदर्शना-

नमधिकम् । प्रपतितानि पर्णानि यस्येत्यत्र प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्योवाचोत्तर-
 पदलोप इत्यनेन समासे उत्तरपदलोपविकल्पे च कृते प्रपतितपर्णः प्रपर्णः ॥ न विद्यमान
 पुत्रो यस्येत्यत्र नवोऽस्त्वर्थानामिति समासे लोपविकल्पे नलोपो नप् इत्यनेन नलोपे वि०
 का० कृ० अपुत्र ॥ लोपाभावनपक्षे तु अविद्यमानपुत्र ॥ चित्रा गावो यस्येत्यत्र अनेकमन्य-
 पदार्थे इति समासे सुब्लोपे च चित्रा गो इति जात तत्र गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति
 ह्रस्वत्वे चित्रागु इति जात तत्र स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादित्यनेन स्त्रीवाचकस्य चित्रा
 इत्यस्य पुंवद्भावे कृते चित्रगु इति जात तत्र गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति गकारोत्तरवर्तिन
 ओकारस्य ह्रस्वत्वे वि० का० कृ० चित्रगु ॥ एव रूपवती भार्या यस्येत्यत्र सुब्लोपे पुंवद्भावे
 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति यकारोत्तरवर्तिन आकारस्य ह्रस्वे वि० का० कृ० रूपवद्भार्य ॥
 यामोरुभार्य इत्यत्र अनूद् इति निषेधान् पुंवद्भावः ॥ कल्याणपदमा इत्यत्र कल्याणीषु पञ्चमीषु
 इति निग्रहे सुब्लोपे अप्पूरणीप्रमाप्योरिति सूत्रेण अपि पकारलोपे कल्याणी पञ्चमी
 च इति जाते यचिभमिति मत्वे यस्येति चेति गोत्तरवर्तिन इकारस्य लोपे कल्याणीपञ्चम
 इति जाते तत्र अजायतष्टाप् इति टापि वि० का० कल्याणीपञ्चमारत्रय इति
 जात अत्र सामानाधिकरणे पञ्चमीशब्दे पूरणप्रत्ययान्तत्वाच्च कल्याणीत्यस्य पुंवद्भावः । स्त्रीप्र-
 माण इत्यत्र भाषितपुंस्कात्तन्मावात्स्त्रीशब्दस्य न पुंवद्भावः । कल्याणीप्रिय इत्यत्र सामानाधिकरणे
 प्रियशब्दस्य विद्यमानत्वात्कल्याणीत्यस्य न पुंवद्भावः ॥ दीर्घे सक्थिनी यस्येत्यत्र अनेकमन्य-
 पदार्थे इति सूत्रेण समासे सुब्लोपे च दीर्घसक्थिन् इति जात तत्र बहुव्रीहौ सक्थ्य-
 क्ष्णोः स्वाङ्गात् पच् इत्यनेन पचि पत्य चः प्रत्ययस्येति पलोपे चलोपे यचिभमिति
 भसङ्गाया नस्तद्धिते इति नान्तदिलोपे सयोगे वि० का० कृ० दीर्घसक्थः ॥ जलजा-
 क्षीरपत्र अनेकमन्यपदार्थे इति समासे सुब्लोपे बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्

दिति वक्ष्यमाणोऽच् ॥ द्वित्रिभ्यां ष मूर्धः । ५।४।११५। आभ्यां मूर्धः षः स्याद्-
बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः ॥ अन्तर्वहिभ्यां च लोभः । ५।४।११७। आभ्यां
लोभोऽस्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोभः । वहिर्लोभः ॥ पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः ।
५।४।१३८। हस्यादिर्वाजितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ । व्याघ्रस्येव
पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्यादिभ्यः किम् । हस्तिपादः । कुसूलपादः ॥ संख्यासुपूर्वस्य
५।४।१४०। पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् सुपात् ॥ उद्विभ्यां
काकुदस्य । ५।४।१४८। लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् ॥ पूर्णाद्विभाषा । ५।
४।१४९। पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुदः ॥ सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोः । ५।४।१५०। सु-
दुभ्यां हृदयस्य हृद्रावो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् दुर्हृदमित्रः ॥ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ।
५।४।१५१। कस्कादिषु च । ८।३।४८। एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य पोऽन्यस्य तु

षच् इति षचि षच्योलोपे भसंज्ञायां टिलोपे संयोगे च जलजाक्ष इति जातं तत्र
षिद्विगौरादिभ्यश्चेति ङीषि ङ्योलोपे पुनर्भसंज्ञायां यस्येति चेत्यकारलोपे
संयोगे वि० का० कृ० ॥ जलजाक्षी ॥ दीर्घसक्वि शकटमित्यत्र स्वाङ्गत्वाभावात् षच् ।
स्थूलाक्षा वेणुयष्टिरित्यत्रापि स्वाङ्गत्वाभावात् षच् षचोऽभावान्दीपोपभावे अक्षणोऽदर्शना-
दित्यनेन अचि अजायतष्टाप् इति टापि च स्थूलाक्षा ॥ द्वौ मूर्धनौ यस्येत्यत्र द्वि-
त्रिभ्यां ष मूर्धः इति सूत्रेण ये षः प्रत्ययस्येति षलोपे षचि भ्रमिति भसंज्ञायां
नस्तद्धिते इति नान्तटिलोपे संयोगे च द्विमूर्धः ॥ एवं त्रिमूर्धः ॥ अन्तर्लोमानि
यस्येत्यत्र अनेकमन्यपदार्थे इति बहुव्रीहौ सुब्लोपे अन्तर्लोमन् इति जातं तत्र अन्तर्व-
हिभ्यां च लोभ इति सूत्रेण अपि कृते षलोपे भसंज्ञायां नस्तद्धिते इति नान्तटि-
लोपे संयोगे वि० का० कृ० अन्तर्लोमः ॥ एवं वहिर्लोमः ॥ व्याघ्रस्येव पादौ यस्येत्यत्र
अनेकमन्यपदार्थे इति बहुव्रीहौ सुब्लोपे व्याघ्रपाद इति जातं तत्र पादस्य लोपो-
ऽहस्यादिभ्य इत्यनेन दकारोत्तरवर्त्यकारलोपे व्याघ्रपात् । हस्तिपादः कुसूलपादः इत्यत्र
हस्यादित्वान्नलोपः । द्वौ पादौ यस्य सुष्टु पादौ यस्येत्यत्र च बहुव्रीहौ सुब्लोपे संख्यासुपूर्व-
स्येत्यनेन दकारोत्तरवर्त्यकारलोपे वावसाने इति दस्य ते द्विपात् सुपात् ॥ उत्काकुदं यस्य
विकाकुदं यस्येत्यत्र पूर्वबद्बहुव्रीहौ सुब्लोपे उद्विभ्यां काकुदस्येत्यनेन दकारोत्तरवर्त्यकारलोपे
वावसाने इति दस्य ते च कृते उत्काकुत् विकाकुत् । पूर्णकाकुत् इत्यत्र पूर्णाद्विभाषे-
त्यनेन लोपे पूर्णकाकुत् लोपामावे च पूर्णकाकुदः ॥ सुष्टु हृदयं यस्य दुष्टं हृदयं
यस्येत्यत्र च बहुव्रीहौ सुब्लोपे सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोरिति सूत्रेण हृदयस्य हृद्राव-
निपाते वावसाने इति दस्य ते च कृते सुहृन्मित्रम् ॥ दुर्हृदमित्रम् ॥ ब्यूढं उरो यस्येत्यत्र
अनेकमन्यपदार्थे इति बहुव्रीहौ सुब्लोपे ब्यूढ उरस् इति जातं तत्र उरःप्रभृतिभ्यः
कप् इति कचि पकारलोपे खरवसानयोरिति सस्य विसर्गे कस्कादिषु चेत्यनेन विस-

स इति सः । व्यूदोरस्कः प्रियसर्पिष्कः ॥ निष्ठा । २।२।३६। निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्व
स्यात् । युक्तयोगः ॥ शेषादिभाषा । ५।४।१५४। अनुक्तसमासान्ताद्बहुव्रीहेः कत्वा ।
महायशस्कः महायशाः ॥ इति बहुव्रीहिः ॥ ४ ॥

अथ द्वन्द्वसमासः ॥ ५ ॥

चार्ये द्वन्द्वः । २।२।२९। अनेकं सुवन्तं चार्यं वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः ।
समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराच्चार्यः । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति परस्परनिरपेक्ष-
स्थानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । भिक्षामष्ट गां चानयेत्यन्वतरस्यानुपद्विकलेनान्वयोऽ-
न्वाचयः । अनयोरसामर्थ्यात्समासो न । धवरादिरौ द्विन्धीति । मिलितानामन्वय इत-
रेतरयोगः । संज्ञापरिभाषम् । समूहः समाहारः ॥ राजदन्तादिषु परम् । २।२।
३१। एषु पूर्व प्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः । धर्मादिष्वनियमः ।
अर्थधर्मौ धर्मोर्थावित्यादि ॥ द्वन्द्वे चि । २।२।३२। द्वन्द्वे विसंख्यं पूर्वं स्यात् । हरिश्च ह-
रश्च हरिहरौ ॥ अजाद्यदन्तम् । २।२।३३। इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ ॥
अल्पाक्षतरम् । २।२।३४। शिवकेशवौ ॥ पिता मात्रा । २।२।७०। मात्रा स-
होक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ मातापितरौ वा ॥ द्वन्द्वश्च प्रा-
णितूर्यसेनाद्धानाम् । २।४।२। एषां द्वन्द्व एकवत् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकवैजयिकम् ।

गत्स्य सकारे च कृते व्यूदोरस्क ॥ एव प्रिय सर्पस्येत्थन्न कपि प्रियसर्पिष्कः ॥ युक्तो
योगो येन स इत्यत्र अनेकमन्यपदार्थे इति बहुव्रीहौ सुव्लोपे च निष्ठा इत्यनेन निष्ठा-
न्तस्य पूर्वनिपाते युक्तयोगः ॥ महायशस्क इत्यत्र शेषादिभाषेत्यनेन कपि महा-
यशस्कः ॥ कवभावपक्षे तु महायशाः ॥ इति बहुव्रीहिः ॥

धवथ लदिरक्षेत्यत्र इतरेतरयोगत्वाच्चार्ये द्वन्द्व इत्यनेन द्वन्द्वसमासे सुव्लोपे विभक्तिकार्ये
च कृते धवरादिरौ ॥ सज्ञा च परिभाषा च अनयोः समाहार इत्यत्र समाहारत्वाच्चार्ये द्वन्द्व
इति द्वन्द्वसमासे सुव्लोपे स नर्पसकमित्यनेन नपुंसकत्वे प्रथमैकवचनस्य सोरतोमित्यनेन
अमि अमि पूर्वं इति पूर्वरूपे च संज्ञापरिभाषम् ॥ दन्तानां राजा इत्यत्र उपसर्जनं पूर्व-
मित्यनेन पूर्वप्रयोगार्हेस्य दन्तशब्दस्य राजदन्तादिषु परमित्यनेन परप्रयोगे राजदन्त ॥
धर्मश्च अर्थश्चेत्यत्र धर्मादिषु न नियम इत्यनेन नियमाभावात् धर्मार्थौ अर्थधर्मौ वा ॥
हरिश्च हरश्चेत्यत्र द्वन्द्वे चि इति सूत्रेण विसंख्यापति हरिशब्दे पूर्वं प्रयुक्ते हरिहरौ ॥ ईशश्च
कृष्णश्चेत्यत्र अजाद्यदन्तमित्यनेन ईशशब्दस्य अजाद्यदन्तत्वात्पूर्वप्रयोगे ईशकृष्णौ ॥
शिवश्च केशश्चेत्यत्र चार्ये द्वन्द्व इति द्वन्द्वे सुव्लोपे अल्पाक्षतरम् इत्यनेन अल्पाक्षि
शिवशब्दे पूर्वं प्रयुक्ते शिवकेशवौ ॥ माता च पिता चेत्यत्र चार्ये द्वन्द्व इति द्वन्द्वे सुव्लोपे
मातृपितृ इति जात तत्र पिता मात्रा इति सूत्रेण पितृशब्देऽवशिष्टे औ गुणे च पितरौ
पक्षे मातापितरौ ॥ पाणिश्च पादश्चेत्यत्र द्वन्द्वे सुव्लोपे द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाद्धानाम्

रथिकाश्वारोहम् ॥ **द्वन्द्वानुदषहान्तात्समाहारे** । ५।४।१०६। चवर्गान्तादपहान्ताच्च द्वन्द्वानुदषहान्तात्समाहारे । वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । त्वस्तजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्वचम् । छत्रोपानहम् । समाहारे किम् । प्रावृट्शरदौ ॥ ५ ॥ इति द्वन्द्वसमासः ॥

अथ समासान्ताः ॥ ६ ॥

ऋक्पूरब्धुः पथामानक्षे । ५।४।७४। अ अनक्ष इति छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः । अक्षे या भूस्तदन्तस्य तु न । अर्धर्चः । विष्णुपुरम् । विमलापं सरः । राजपुरा । अक्षे तु अक्षधूः । दृढधूरक्षः । सखिपथः । रम्यपथोदेशः ॥ **अक्ष्णोऽदर्शनात्** । ५।४।७६। अचक्षुःपर्यायादक्ष्णोऽच्स्यात्समासान्तः ॥ **उपसर्गादध्वनः** । ५।४।८५। प्रगतोऽध्वानं प्राप्नो रथः ॥ **न पूजनात्** । ५।४।६९। पूजनार्थत्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा अतिराजा ॥ इति समासान्ताः ॥ ६ ॥

इत्यनेनात्र प्राप्यङ्गत्वात् एकवद्भावे पाणिपादम् ॥ एवं मार्दङ्गिकवैणविकमिल्यत्र तूर्याङ्गत्वादेकवद्भावो रथिकाश्वारोहमित्यत्र च सेनाङ्गत्वादेकवद्भावो भवति ॥ वाक् च त्वक् चेत्यत्र चार्धे द्वन्द्व इति द्वन्द्वे सुब्लोपे च वाक् त्वच् इति जातं तत्र द्वन्द्वानुदषहान्तात्समाहारे इत्यनेनात्र चान्तत्वाच्च टचो लोपे संयोगे विभक्तिकार्यं च कृते वाक्त्वचम् ॥ एवं त्वक्त्वजम् ॥ शमीदृषदम् ॥ वाक्त्वचम् ॥ छत्रोपानहम् इत्यादीनि द्वन्द्वानुदषहान्तात्समाहारे इत्यनेन क्रमेण चान्तदान्तधान्तहान्तावाच्च टचि कृते रूपाणि भवन्ति ॥ प्रावृट् च शरश्चेत्यत्र दान्तत्वे सत्यपि समाहासत्वाभावाच्च टच् तेन प्रावृट्शरदौ ॥ इति द्वन्द्वः ॥

अचः अर्द्धे अर्द्धर्च इत्यत्र **अर्द्धे नपुंसकम्** इति समासे सुब्लोपे अर्द्ध ऋच् इति जाते **आहुणः** इति गुणे अर्द्धर्च् इति जातं तत्र **ऋक्पूरब्धुः पथामानक्षे** इत्यनेन अप्रत्यये वि० का० कृ० अर्धर्चः ॥ विष्णुपुरमित्यत्र पुरन्तत्वादप्रत्ययः ॥ विमलापं सर इत्यत्र अन्तत्वादप्रत्ययः । राजपुरा इत्यत्र धुरन्तत्वादप्रत्ययश्च भवति । अक्षधूरित्यत्र अध्वत्वादप्रत्ययाभावः । एवं दृढधूरक्ष इत्यत्रापि अक्षत्वादप्रत्ययाभावो भवति । सखिपथ इत्यत्र पथान्तत्वादप्रत्ययो भवति ॥ एवं रम्यपथ इत्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ गवामक्षीवेत्यत्र **अक्ष्णोऽदर्शनादिति** सूत्रेण अचक्षुःपर्यायादक्षिणादादि **यचि भमिति** भसंज्ञायां टिलोपे संयोगे अवलिं गवाक्षः ॥ प्रगतोऽध्वानमित्यत्र **उपसर्गादध्वनः** इति सूत्रेण अचि भसंज्ञायां नस्तद्धित इति नान्तटिलोपे संयोगे च प्राप्नो रथः । सुराजा अतिराजा इत्यत्र **राजाहःसखिभ्यष्टच्** इति टचि प्राप्ते **न पूजनात्** इति सूत्रेण टचो निषेधे सुराजा अतिराजा ॥ इति श्रीमत्सद्गुरुश्रीकेशवगुरुल्लपाकल्पवल्लरीपल्लवायमानायां प्रयोगमणिमालायां समाप्तिमगच्छसमासप्रकरणम् ॥

सर्वमङ्गलमाप्नोत्यमूलं श्रीसर्वमङ्गल ॥ श्रीसर्वमङ्गलेश्वर सर्वमङ्गलदोऽस्तु नः ॥

त्यक्त्वा दयामयात्मानौ श्रीकेशवमहेश्वरी ॥ कमन्यमाश्रये विद्यावासये चित्त मे वद ॥

स इति सः । व्यूहोरस्कः प्रियसर्पिष्कः ॥ निष्ठा । २।२।३६। निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्व
स्यात् । युक्तयोगः ॥ शेषादिभाषा । ५।४।१५४। अनुक्तसमासान्ताद्बहुव्रीहेः कन्वा ।
महायशस्कः महायशाः ॥ इति बहुव्रीहिः ॥ ४ ॥

अथ द्वन्द्वसमासः ॥ ५ ॥

चार्ये द्वन्द्वः । २।२।२९। अनेकं सुवन्तं चार्ये वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः ।
समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराच्चार्याः । तत्रेश्वरं गुहं च भजस्वेति परस्परनिरपेक्ष-
स्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । मिश्रामट गां चानयेत्यन्यतरस्यानुपद्विकलेनान्वयोऽ-
न्याचयः । अन्वयोरसामर्थ्यात्समासो न । धवखदिरौ छिन्धीति । मिष्ठितानामन्वय इत-
रेतरयोगः । संज्ञापरिभाषम् । समूहः समाहारः ॥ राजदन्तादिषु परम् । २।२।
३१। एषु पूर्वं प्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः । धर्मादिष्वनियमः ।
अर्थधर्मा धर्मार्थावित्यादि ॥ द्वन्द्वे चि । २।२।३२। द्वन्द्वे विसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च ह-
रश्च हरिहरौ ॥ अजायदन्तम् । २।२।३३। इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ ॥
अल्पाचूतरम् । २।२।३४। शिवकेशवौ ॥ पिता मात्रा । २।२।७०। मात्रा स-
होक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ मातापितरौ वा ॥ द्वन्द्वश्च प्रा-
णितूर्यसेनाङ्गानाम् । २।४।२। एषां द्वन्द्व एकवत् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिक्वैजविकम् ।

गस्य सकारे च कृते व्यूहोरस्कः ॥ एवं प्रियं सर्पस्येत्यत्र कपि प्रियसर्पिष्कः ॥ युक्तो
योगो येन स इत्यत्र अनेकमन्यपदार्थे इति बहुव्रीहौ सुबलोपे च निष्ठा इत्यनेन निष्ठा-
न्तस्य पूर्वनिपाते युक्तयोगः ॥ महायशस्क इत्यत्र शेषादिभाषेत्यनेन कपि महा-
यशस्कः ॥ कवभावपक्षे तु महायशाः ॥ इति बहुव्रीहिः ॥

धवश्च खदिरश्चेत्यत्र इतरेतरयोगत्वाच्चार्ये द्वन्द्व इत्यनेन द्वन्द्वसमासे सुबलोपे विभक्तिकार्ये
च कृते धवखदिरौ ॥ संज्ञा च परिभाषा च अनयोः समाहार इत्यत्र समाहारत्वाच्चार्ये द्वन्द्व
इति द्वन्द्वसमासे सुबलोपे स नपुंसकमित्यनेन नपुंसकत्वे प्रथमेकवचनस्य सोरतोमित्यनेन
अमि अमि पूर्वं इति पूर्वलोपे च संज्ञापरिभाषम् ॥ दन्तानां राजा इत्यत्र उपसर्जनं पूर्व-
मित्यनेन पूर्वप्रयोगार्हस्य दन्तशब्दस्य राजदन्तादिषु परमित्यनेन परप्रयोगे राजदन्तः ॥
धर्मश्च अर्थश्चेत्यत्र धर्मादिषु न नियम इत्यनेन नियमाभावात् धर्मार्थौ अर्थधर्मौ वा ॥
हरिश्च हरश्चेत्यत्र द्वन्द्वे चि इति सूत्रेण विसंज्ञावति हरिशब्दे पूर्वं प्रयुक्ते हरिहरौ ॥ ईशश्च
कृष्णश्चेत्यत्र अजायदन्तमित्यनेन ईशशब्दस्य अजायदन्तत्वात्पूर्वप्रयोगे ईशकृष्णौ ॥
शिवश्च केशवश्चेत्यत्र चार्ये द्वन्द्व इति द्वन्द्वे सुबलोपे अल्पाचूतरम् इत्यनेन अल्पाचि
शिवशब्दे पूर्वं प्रयुक्ते शिवकेशवौ ॥ माता च पिता चेत्यत्र चार्ये द्वन्द्व इति द्वन्द्वे सुबलोपे
मातापितृ इति जातं तत्र पिता मात्रा इति सूत्रेण पितृशब्देऽवशिष्टे ओ गुणे च पितरौ
पक्षे मातापितरौ ॥ पाणिश्च पादश्चेत्यत्र द्वन्द्वे सुबलोपे द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्

रथिकाश्वरोहम् ॥ द्वन्द्वाचुदषहान्तात्समाहारे । ५।४।१०६। चवर्गान्तादपहान्तात् द्वन्द्वाचुदषहान्तात्समाहारे । वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । लक्त्वजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्वचम् । छत्रोपानहम् । समाहारे किम् । प्रावृट्शरदौ ॥ ५ ॥ इति द्वन्द्वसमासः ॥

अथ समासान्ताः ॥ ६ ॥

ऋक्पूरवधूः पथामानक्षे । ५।४।७४। अ अनक्ष इति छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः । अक्षे वा घूस्तदन्तस्य तु न । अर्धर्चः । विष्णुपुरम् । विमलार्पं सरः । राजधुरा । अक्षे तु अक्षधूः । दृढधूरक्षः । सखिपथः । रन्वपथोदेशः ॥ अक्षणोऽदर्शनात् । ५।४।७५। अचक्षुःपर्यायादक्षणोऽच्युत्समासान्तः ॥ उपसर्गादध्वनः । ५।४।८५। प्रगतोऽध्वानं प्राप्नो रथः । न पूजनात् । ५।४।६९। पूजनात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा अतिराजा ॥ इति समासान्ताः ॥ ६ ॥

इत्यनेनात्र प्राप्यङ्गत्वात् एकवद्भावे पाणिपादम् ॥ एवं गार्दङ्गिकवैणविकमित्यत्र तूर्याङ्गत्वादेकवद्भावे रथिकाश्वरोहमित्यत्र च सेनाङ्गत्वादेकवद्भावो भवति ॥ वाक् च त्वक् चेत्यत्र चार्धे द्वन्द्व इति द्वन्द्वे सुबलोपे च वाक् त्वक् इति जातं तत्र द्वन्द्वाचुदषहान्तात्समाहारे इत्यनेनात्र च्वन्तत्वाट्ठचि ट्ठो लोपे संयोगे विभक्तिकार्ये च कृते वाक्त्वचम् ॥ एवं त्वक्त्वजम् ॥ शमीदृषदम् ॥ वाक्त्वचम् ॥ छत्रोपानहम् इत्यादीनि द्वन्द्वाचुदषहान्तात्समाहारे इत्यनेन क्रमेण च्वन्तदान्तपान्तहान्तत्वाच्च ट्ठचि कृते रूपाणि भवन्ति ॥ प्रावृट् च शरश्चेत्यत्र दान्तत्वे सत्यपि समाहारत्वाभावाच्च ट्ठच् तेन प्रावृट्शरदौ ॥ इति द्वन्द्वः ॥

ऋक्ः अर्द्धं अर्द्धर्च इत्यत्र अर्द्धं नंपुसकम् इति समासे सुबलोपे अर्द्धं ऋक् इति जाते आहुपाः इति गुणे अर्द्धर्च इति जातं तत्र ऋक्पूरवधूः पथामानक्षे इत्यनेन अप्रत्यये पि० का० ङ० अर्द्धर्चः ॥ विष्णुपुरमित्यत्र पुरन्तत्वादप्रत्ययः ॥ विमलार्पं सर इत्यत्र अन्तत्वादप्रत्ययः । राजधुरा इत्यत्र धुरन्तत्वादप्रत्ययश्च भवति । अक्षधूरित्यत्र अक्षत्वादप्रत्ययामावः । एवं दृढधूरक्ष इत्यत्रापि अक्षत्वादप्रत्ययामावो भवति । सखिपथ इत्यत्र पथान्तत्वादप्रत्ययो भवति ॥ एवं रन्वपथ इत्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ गवामक्ष्वेत्त्यत्र अक्षणोऽदर्शनादिति सूत्रेण अचक्षुःपर्यायादक्षिराष्टादचि यच्च भूमिति मसंज्ञायां टिलोपे संयोगे अवहि गवाक्षः ॥ प्रगतोऽध्वानमित्यत्र उपसर्गादध्वनः इति सूत्रेण अचि मसंज्ञायां नस्तद्धित इति नान्तटिलोपे संयोगे च प्राप्नो रथः । सुराजा अतिराजा इत्यत्र राजाहःसखिभ्यष्टच् इति टचि प्राप्ते न पूजनात् इति सूत्रेण ट्ठो निपेधे सुराजा अतिराजा ॥ इति श्रीमत्सहस्रश्रीकेशवपुराणकल्पवृक्षटीकपट्टवायमानायां प्रयोगमणिमालायां समाप्तिमगच्छत्समासप्रकरणम् ॥

सर्वमङ्गलाङ्गुलं सुलं श्रीसर्वमङ्गल ॥ श्रीसर्वमङ्गलेश्वर सर्वमङ्गलदोस्तु नः ॥

सकृदा दयावान्मानौ श्रीकेशवभट्टेश्वरी ॥ कमन्यमाश्रये विद्यावाप्तये चित्त मे धद ॥

अथ तद्धितप्रकरणम् ॥

समर्थानां प्रथमाद्या ॥४१॥८२॥ इदं पदत्रयमधिक्रियते । प्राग्दिश इति यावत् ॥
 अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥४१॥८४॥ एभ्योऽण् स्यात्प्राग्दीन्यतीयेष्वर्थेषु । अश्वपतेरपत्यादि
 आश्वपतम् । गाणपतम् ॥दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः ॥१॥४॥८५॥ दित्या-
 दिभ्यः पत्युत्तरपदाश्च प्राग्दीन्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यात् । अणोऽपवादः । दितेरपत्यं दैत्यः ।
 अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः । प्राजापत्यः । (देवाद्यन्नौ) दैव्यम् दैवम् (बहिष्पटि-
 लोपो यश्च) बाह्यः (ईकक्च) ॥ किति च ॥७२॥११८॥ किति तद्धिते चाचामा-
 देरचो वृद्धिः स्यात् । वाहीकः । (गोरजादिप्रसङ्गे यत्) गोरपत्यादि गव्यम् ॥ उत्सा-
 दिभ्योऽङ् ॥४१॥८६॥ औत्सः ॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थाः प्रत्ययाः ॥ * ॥ स्त्री-
 पुंसाभ्यां नञ्संज्ञौ भवनात् ॥४१॥८७॥ धान्यानां भवन इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुं-

अश्वपतेरपत्यमित्यत्र अश्वपत्यादिभ्यश्चेति सूत्रेण अणि सुपो धातुप्रातिपदि-
 कयोरिति सुब्लोपे णलोपे यच्च भ्रमिति मसंज्ञायां यस्येति चेति तत्कारोत्तरवर्तिन इका-
 रस्य लोपे तद्धितेष्वचामादेरिति सूत्रेणाचो वृद्धौ आश्वपतम् ॥ एवं गणपतेरप-
 त्यादि गाणपतम् ॥ दितेरपत्यमित्यत्र तस्यापत्यमित्यनेन अणि प्राप्ते तं बाधित्वा दित्य-
 दित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः इति सूत्रेण ण्यप्रत्यये सुब्लोपे णकारलोपे मसंज्ञायां
 यस्येति चेति दत्कारोत्तरवर्तिन इकारस्य लोपे तद्धितेष्वचामादेरिति सूत्रेणाचो दत्का-
 रोत्तरवर्तिन इकारस्य वृद्धौ संयोगे वि० का० कृ० दैत्यः ॥ एवं ॥ आदित्यस्यापत्यमित्यत्र आदि-
 त्यशब्दाण्यप्रत्यये णकारलोपे मसंज्ञायां यस्येति चेत्यकारान्तःपालकारलोपे आदित् य य इति
 जाते ह्रलो यमां यमि लोप इति यकारलोपे संयोगे वि० का० कृ० आदित्यः । प्रजापतेः
 अपत्यमित्यत्र पत्युत्तरपदाण्यप्रत्यये सुब्लोपे मसंज्ञायां यस्येति चेति तत्कारोत्तरवर्तिन
 इकारस्य लोपे संयोगे आयाचोवृद्धौ वि० का० कृ० प्राजापत्यः ॥ देवस्यापत्यमित्यत्र देवा-
 द्यन्नौ इति यञि सुब्लोपे मसंज्ञायां भलोपे आदिवृद्धौ संयोगे विभक्तौ च दैव्यम् ॥ अणि
 प्रत्यये दैवम् ॥ बहिर्भवो बाह्य इत्यत्र बहिष्पटिलोपो यश्च चेति वार्तिकेन टिलोपे यञि
 च कृते बह्वम् इति जाते जलोपे आदिवृद्धौ विभक्तौ च बाह्यः ॥ बहिर्भवो वाह्य इत्यत्र
 ईकक्चेति वार्तिकेन ईकक् कृते बहिष् ईकक् इति जाते टिलोपे कलोपे शिकिति चेति
 सूत्रेण अचो वृद्धौ विभक्तौ च वाहीकः ॥ गोरपत्यमित्यत्र तस्यापत्यमित्यत्र प्राप्ते तं बा-
 धित्वा गोरजादिप्रसङ्गे यत् इति यञि सुब्लोपे वान्तो यि प्रत्यये इत्यत्र इत्यवादेशे विभक्तौ
 च गव्यम् ॥ उत्सस्यापत्यमित्यत्र उत्सादिभ्योऽङ् इति अणि सुब्लोपे मसंज्ञायां भलोपे
 आदिवृद्धौ वि० औत्सः ॥ स्त्रिया अपत्यमित्यत्र स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्संज्ञौ इत्यनेन नञि सुब-
 लोपे च स्त्री नञ् इति जातं तत्र जलोपे आदिवृद्धौ मसंज्ञायां भलोपे संयोगे विभक्तौ च लोपः

साभ्यां क्रमान्नवृत्तौ स्तः । छैनः पौनः ॥ तस्यापत्यम् । ४।१।९२। पठ्वान्तात्क-
 तसंधेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः ॥ ओर्गुणः । ६।४।१४६।
 उवर्णान्तस्य भस्य गुणस्तद्धिते । उपगोरपत्यमौपगवः । आश्वपतः दैत्यः औत्सः छैनः पौ-
 नः ॥ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् । ४।१।१६२। अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं
 स्यात् ॥ एको गोत्रे । ४।१।९३। गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यमौ-
 पगवः ॥ गर्गादिभ्यो यञ् । ४।१।१०६। गोत्रापत्ये । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । वात्स्यः
 यज्वभ्योश्च । २।४।६४। गोत्रे यज्वन्तमन्तं च तद्वचयवयोरेतयोर्लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे
 न तु क्षियाम् । गर्गाः वत्साः ॥ जीवति तु वंश्ये युवा । ४।१।१६३। वंश्ये पि-
 त्रादौ जीवति पौत्रादेर्घदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव स्यात् ॥ गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्
 । ४।१।९४। यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् । क्षियां तु न युवसंज्ञा ॥ य-
 जिज्रोश्च । ४।१।१०१। गोत्रे यौ यजिनौ तदन्तात्फक् स्यात् ॥ आयनेयीनी-
 यियः फट्खड्घां प्रत्ययादीनाम् । ७।१।२। प्रत्ययादेः फस्य आयन् ढस्य एय्
 खस्य ईन् छस्य ईय् षस्य इय् स्युः । गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः दाक्षायणः ॥ अत
 इज् । ४।१।९५। अपत्येऽर्थे । दाक्षिः ॥ बाह्यादिभ्यश्च । ४।१।४५। बाह्विः औ-

एवं क्षवि पौनः ॥ उपगोरपत्यमित्यत्र तस्यापत्यमित्यनेन अणि संज्ञायां ओर्गुण इत्य-
 नेन गुणे तद्धितेष्वचामादेरित्यादिकृदौ एचोयवायाव इत्यन्तादेशे संयोगे च
 औपगवः ॥ उपगोर्गोत्रापत्यमित्यत्र अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति गोत्रसंज्ञायां तस्याप-
 त्यमित्यनेन अणि औपगवः ॥ एको गोत्रे इति सूत्रेण औपगवशब्दादपत्यप्रत्ययाभावः ॥
 गर्गस्य गोत्रापत्यमित्यत्र गर्गादिभ्यो यञ् इति यञि सुब्लोपे भसंज्ञायां यस्येतिचे-
 त्यकारलोपे तद्धितेष्वचामादेरित्याद्यज्वृद्धौ गार्ग्यः ॥ एवं वात्स्यः ॥ गर्गस्य गोत्रा-
 पत्यानि गर्गा इत्यत्र गर्गादिभ्यो यञ् इति यञि सुब्लोपे भसंज्ञायां यस्येति चेत्यकार-
 लोपे तद्धितेष्वचामादेरित्याद्यज्वृद्धौ गार्ग्या इति जातं तत्र यजज्रोश्चेत्यनेन गकारोत्तरव-
 र्त्तित्यकारलोपे निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावा इति यकारनिमित्तबुद्ध्यभावे
 गर्गाः एवं वत्साः ॥ गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यस्य गोत्रापत्यमित्यत्र जीयति तु वंश्ये यु-
 वा इति सूत्रेण युवसंज्ञायां यजिज्रोश्चेति सूत्रेण यज्वन्तात् गार्ग्यशब्दात्फकि कलोपे
 आयनेयीनीयियः फट्खड्घां प्रत्ययादीनाम् इत्यनेन फस्य स्थाने आयनि
 कृते गार्ग्य आयन् च इति जाते यचि भमिति भसंज्ञायां यस्येतिचेति म्यकारोत्तरवर्त्तकार-
 लोपे संयोगे अट्कुप्वाङ्मुम्यवायेपीति नस्य णत्वे गार्ग्यायणः ॥ एवं दाक्षस्य
 युवापत्यं दाक्षेर्गोत्रापत्यं दाक्षायणः ॥ दाक्षस्यापत्यमित्यत्र अत इज् इति इञि सुब्लोपे
 भसंज्ञायां यस्येतिचेति क्षकारोत्तरवर्त्तकारलोपे तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धौ दाक्षिः ॥

बुलोमिः । आकृतिगणोऽयम् ॥ अनृप्यानन्तर्यं विदादिभ्योऽञ् ॥ ४१११०४ ॥
 ये त्वानृपयस्तेभ्योऽपत्येऽन्यत्र तु गोत्रे । विदस्य गोत्रं वैदः वैदो विदाः । पुत्रस्यापत्यं
 पौत्रः पौत्रो पौत्राः । एवं दौहित्रादयः ॥ शिवादिभ्योऽण् ॥ ४११११२ ॥ अपत्ये ।
 शैवः गाङ्गः ॥ ऋष्यन्धकवृष्णिङ्कुरुभ्यश्च ॥ ४११११४ ॥ ऋषिभ्यः—वासिष्ठः वै-
 श्वामित्रः । अन्धकेभ्यः—श्राफल्कः । वृष्णिभ्यः—वासुदेवः । कुरुभ्यः नाकुलः साह-
 देवः ॥ मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ॥ ४११११५ ॥ सख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्य
 उदादेशः स्यादण् प्रत्ययश्च । द्वैमातुरः । पाष्मातुरः । भद्रमातुरः ॥ स्त्रीभ्यो ढक्
 ॥ ४१११२० ॥ स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् । वैनतेयः ॥ कन्यायाः कनीन च ॥ ४१११
 ११६ ॥ षादण् । कानीनो व्यासः कर्णश्च ॥ राजश्वशुराद्यत् ॥ ४१११३७ ॥
 (राज्ञो जातावेवेति याच्यम्) ॥ ये चाभावकर्मणोः ॥ ४१११६८ ॥ यादौ तद्धिते
 बाहोरपत्यमित्यत्र बाह्वादिभ्यश्चेति सूत्रेण इति भसज्ञाया ओगुर्ण इति गुणे एचो-
 यचायाव इति अचि बाह्वि ॥ उडुलोप्पोऽपत्यमित्यत्र बाह्वादिभ्यश्चेति सूत्रेण इति
 सुडुलोपे उडुलोमन् इ इति जात तत्र भसज्ञाया नस्तद्धिते इति टिलोपे तद्धितेष्वचा-
 मादेरिति वृद्धौ औडुलोमि ॥ विदस्य गोत्रापत्यमित्यत्र अनृप्यानन्तर्यं विदादि-
 भ्योऽञ् इति अचि भसज्ञाया यस्येतिचेत्यकारलोपे तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धौ
 वैदः ॥ एव पुत्रस्यापत्यमित्यत्र पौत्र दुहितुरपत्यमित्यत्र विदादिभ्योऽञ् इति अचि
 दुहित् अ इति जात तत्र तद्धितेष्वचामादेरित्याद्यम्बुद्धौ इको पणञीति यणि च
 दौहित् ॥ शिवस्यापत्यमित्यत्र शिवादिभ्योऽण् इत्यणि भसज्ञायामकारलोपे आद्याञ्चुद्धौ च
 कृताया शैव ॥ एव गङ्गाया अपत्य गाङ्ग ॥ वसिष्ठस्यापत्यमित्यत्र ऋष्यन्धकवृ-
 ष्णिकुरुभ्यश्चेत्यणि भसज्ञायामकारलोपे वृद्धौ च वासिष्ठ ऋषित्वात् एव वैश्वामित्र ॥
 श्राफल्कस्यापत्यमित्यत्र अन्धकत्वादणि श्राफल्क ॥ वसुदेवस्यापत्यमित्यत्र वृष्णित्वादणि
 वासुदेव । नाकुलस्यापत्यमित्यत्र सहदेवस्यापत्यमित्यत्र च कुरुत्वादणि नाकुल ॥ साहदेव ॥
 द्वयोर्मात्रोरपत्यमित्यत्र मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वाया इति सूत्रेण मातृउदादेशे अणि
 च द्वैमातुर् अ इति जात तत्र सयोगे तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धौ च द्वैमातुर ॥
 एव पण्णा मातृणामपत्य पाष्मातुर ॥ भद्रमातुरपत्य भद्रमातुर ॥ विनताया अपत्यमि-
 त्यत्र स्त्रीभ्यो ढक् इत्यनेन ढकि ककारलोपे विनता ढ इति जात तत्र आयनेपीनी-
 यियः फटखच्छर्पां प्रत्ययादीनामित्यनेन ढत्वाने एयादेशे याचि भमिति भसज्ञाया
 यस्येतिचेति तमारोत्तरवर्लकारलोपे किति चेति वृद्धौ सयोगे च ॥ वैनतेय कन्याया
 अपत्यमित्यत्र कन्यायाः कनीन च इति सूत्रेण कन्यास्थाने कनीनादेशे चकारादणि च
 वृते कनीन भ इति जात तत्र तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धौ कानीन ॥ राज्ञोऽपत्य-
 मित्यत्र राजश्वशुराद्यत् इति सूत्रेण जातिवाचिनो राजशब्दात् यति भसज्ञाया नस्तद्धिते

परेऽण् प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः । जातावेवेति किम् ॥ अन् । ६।४।
 १६७। अन् प्रकृत्या स्यादणि परे । राजनः श्वशुर्यः ॥ क्षत्राद्धः । ४।१।१३८। क्ष-
 त्रियः । जातावित्येव । क्षात्रिरन्यत्र ॥ रेवत्यादिभ्यष्टक् । ४।१।१४६। ठस्येकः ।
 ७।३।५०। अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् ॥ रैवतिकः ॥ जनपदशब्दात्क्षत्रि-
 यादञ् । ४।१।१६८। जनपदक्षत्रियवाचकाच्छब्दादन् स्यादपत्ये । पाञ्चालः । क्षत्रि-
 यसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । (पूरोरण् घ-
 स्तव्यः) पौरवः । (पाण्डोर्ध्वण्) पाण्डवः ॥ कुरुनादिभ्यो ण्यः । ४।१।१७२।
 कौरव्यः नैषधः ॥ ते तद्राजाः । ४।१।१७४। अवाद्यस्तद्राजसंज्ञाः स्युः ॥ तद्रा-
 जस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २।४।३२। बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् तदर्थकृते य-
 हुजे न तु स्त्रियाम् । इक्ष्वाकवः पञ्चालः इत्यादि ॥ कम्बोजास्तुक् । ४।१।१७५।

इत्यनेन नान्तदिलोपे प्राप्ते ये चाभावकर्मणोरित्यनेन अनः प्रकृतिभावे राजन्यः जाति-
 मात्राभावे राज्ञोऽपत्यमित्यत्र तस्यापत्यमित्यनेन अणि णलोपे अन् इत्यनेन अनः प्रकृतिभावे
 च राजनः ॥ श्वशुरस्यापत्यमित्यत्र राजश्वशुराद्यत् इति यति भसंज्ञायां यस्येति चेति
 रकारोत्तरवर्त्यकारलोपे श्वशुर्यः ॥ क्षत्रस्यापत्यमित्यत्र क्षत्राद्धः इति सूत्रेण घप्रत्यये कृते
 क्षत्रं च इति जातं तत्र आयनेधीनीयियः फटस्त्वर्घा प्रत्ययादीनामित्यनेन घस्य
 इयि यच्च भमिति भसंज्ञायां यस्येति चेत्यकारलोपे च क्षत्रियः ॥ जाल्यभावे तु क्षत्र-
 त्यापत्यमित्यत्र अत इच्छ इत्यनेन इञि भसंज्ञायामलोपे वृद्धौ च क्षात्रिः ॥ रेवत्या अपत्य-
 मित्यत्र रेवत्यादिभ्यष्टक् इति ठकि कलोपे ठस्येक इत्यनेन ठस्य इकादेशे भसंज्ञायामकारलोपे
 किति चेति वृद्धौ रैवतिकः ॥ पञ्चालस्यापत्यमित्यत्र जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्
 इति अञि ङलोपे भसंज्ञायामलोपे तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धौ च पाञ्चालः ॥ पञ्चा-
 लानां राजा इत्यत्रापि क्षत्रियसमानशब्दादिति वार्तिकादत्रि पाञ्चालः ॥ पूरोरपत्य-
 मित्यत्र पूरोरण् इति अणि भसंज्ञायां ओर्गुण इति गुणे एचोयवायाव इति अवा-
 देशे वृद्धौ च पौरवः ॥ पाण्डूनां राजा इत्यत्र पाण्डोर्ध्वण् इति ड्वणि डकारणकारयोर्लोपे
 भसंज्ञायां टेरिति टिरूपस्य डकारोत्तरवर्त्यकारलोपे संयोगे च पाण्डवः ॥ कुरुणां राजेत्यत्र
 कुरुनादिभ्यो ण्यः इति ष्ये णलोपे भसंज्ञायां ओर्गुण इति गुणे अवादेशे संयोगे च
 कौरव्यः ॥ एवं नैषधः ॥ इक्ष्वाकोस्पत्यानि इत्यत्र जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् इति अञि
 तेतद्राजा इत्यनेन अजस्तद्राजसंज्ञायां तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामित्यनेन अञो
 लोपे इक्ष्वाकवः ॥ एवं पञ्चालानामपत्यानि राजानो वेत्यत्र ते तद्राजा इति तद्राजसंज्ञायां
 लुकि च पञ्चालः ॥ कम्बोजानां राजा इत्यत्र जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् इत्यञि
 ते तद्राजा इत्यनेनाजस्तद्राजसंज्ञायां कम्बोजास्तुक् इत्यनेन तद्राजसंज्ञायाञ्च लुकि

अस्माच्छाजस्य लुक् । कम्बोजः कम्बोजौ । (कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्) चोलः
 शकः केरलः यवनः ॥ इत्यपत्याधिकारः ॥ * ॥ तेन रक्तं रागात् । ४।२।१। अण्
 स्यात् । रज्यतेऽनेनेति रागः । कपायेण रक्तं वस्त्रं कापायम् ॥ नक्षत्रेण युक्तः
 कालः । ४।२।३। अण् स्यात् (तिव्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वान्यम्) पुष्येण
 युक्तं पौषमहः ॥ लुचविशेषे । ४।२।४। पूर्वेण बिहितस्य लुप् स्यात् । षट्पदञ्जाल-
 कस्य कालस्यायान्तरविशेषश्चेन्न गन्बते । अथ पुष्यः ॥ दृष्टं साम । ४।२।७। तेने-
 लेव । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम ॥ वामदेवाद्दृष्ट्यद्दृष्टौ । ४।२।९। वामदेवेन
 दृष्टं साम वामदेव्यम् ॥ परिचृतो रथः । ४।२।१०। अस्मिन्नर्थेऽण् प्रत्ययो भवति ।
 वस्त्रेण परिचृतो वासो रथः ॥ तन्नोद्धृतममत्रेभ्यः । ४।२।१४। शराये उद्धृतः शा-
 राव ओदनः ॥ संस्कृतं भक्षाः । ४।२।१६। सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे पतंसकृतं
 भक्षाश्चेत्ते स्युः । आष्ट्रेषु संस्कृता आष्ट्रा भक्षाः ॥ सास्य देवता । ४।२।२४। इन्द्रो
 देवता अस्मेति येन्द्रं हविः । पाशुपतं वार्हस्पत्यम् ॥ शुक्राद्धन । ४।२।२६। शुक्ति-

कम्बोजः कम्बोजौ ॥ चोलानां राजा शकानां राजा केरलानां राजा यवनानां राजा इत्यत्र
 कम्बोजादिभ्य इति व्यक्तव्यमिति वार्तिकेन तद्वाजसंज्ञस्याजो लुकि चोलः
 शकः केरलः यवनः इति रूपाणि जातानि ॥ इत्यपत्याधिकारः ॥ कपायेण रक्तं वस्त्रमि-
 त्यत्र तेन रक्तं रागादिति सूत्रेण अणि मुञ्चलोपे वृद्धौ भसंज्ञायां यस्येतिचेत्यका-
 रलोपे संयोगे च कापायम् ॥ पुष्येण युक्तमित्यत्र नक्षत्रेण युक्तः काल इति सूत्रेण
 अणि मुञ्चलोपे पुष्य अ इति जातं तत्र भसंज्ञायां यस्येतिचेति पकारोत्तरवर्त्यकारलोपे
 तद्धितेप्यचामादेरिति वृद्धौ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वान्यमिति
 वार्तिकेन यलोपे संयोगे च पौषमहः ॥ पुष्येण युक्त इत्यत्र नक्षत्रेण युक्तः काल
 इत्यणि लुचविशेषे इत्यनेन अनिशेपात्पादणो लोपे पुष्यः ॥ वसिष्ठेन दृष्टमित्यत्र
 दृष्टं सामेति सूत्रेण अणि भसंज्ञायामकारलोपे वृद्धौ च वासिष्ठं साम ॥ वामदेवेन दृष्टं
 सामेति वामदेवाद्दृष्ट्यद्दृष्टौ इति त्र्यटि उटयोर्लोपे मुञ्चलोपे भसंज्ञायामकारलोपे सं-
 योगे च वामदेव्यम् साम ॥ वस्त्रेण परिचृत इत्यत्र परिचृतो रथ इत्यनेन अणि मुञ्चलोपे
 भरे भगादकारलोपे वृद्धौ च वासो रथः ॥ शराये उद्धृत इत्यत्र तन्नोद्धृतममत्रेभ्य
 इत्यणि मुञ्चलोपे भन्ने भगादलोपे वृद्धौ च शारायः ओदनः ॥ आष्ट्रेषु संस्कृता इत्य-

यम् ॥ सोमाद्वयण् । ४।२।३०। सौम्यम् ॥ वाय्वृतुपिबुषसो यत् । ४।२।३१।
वायव्यम् । ऋतव्यम् ॥ रीङ् ऋतः । ७।४।२७। अकृचकारे असार्वधातुके यकारे
कौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीङ्देशः । यस्येति च । पित्र्यम् उपस्यम् ॥ पितृव्यमा-
तुलमातामहपितामहाः । ४।२।३६। एते निपात्यन्ते । पितुर्भाता पितृव्यः । मा-
तुर्भाता मातुलः । पितुः पिता पितामहः ॥ तस्य समूहः । ४।२।३७। काकानां समूहः
काकम् ॥ भिक्षादिभ्योऽण् । ४।२।३८। भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां स-
मूहो गर्भिणम् । इह भस्याडे तद्धित इति पुंवद्भावे कृते ॥ इनण्यनपत्ये । ६।४।
१६४। अनपत्यार्थेऽणि परे इन्द्रकृत्या स्यात् । तेन नस्तद्धित इति टिलोपो न । युव-
तीनां समूहो यौवतम् ॥ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् । ४।२।४३। तलन्तं क्रियाम् । आ-

इति जातं तत्र आयनेयिनीयीय इत्यनेन घस्थाने इयादेशे भवे भत्वादकारलोपे संयोगे
च शुक्रियन् ॥ वायुर्देवतास्येत्यत्र वाय्वृतुपिबुषसोयत् इति यति सुब्लोपे तलोपे
भवे ओर्गुण इति गुणे वान्तोधीत्यवादेशे च वायव्यम् ॥ एवम् ऋतव्यम् ॥ पिता
देवतास्येति वाय्वृतुपिबुषसोयत् इति यति सुब्लोपे तलोपे पितृय इति जातं
रीङ्कृत इति रीङ्देशे पित्रीय इति जातं भवे भत्वाच्च रकारवर्तिन ईकारस्य लोपे संयोगे
च पित्र्यम् ॥ उषा देवतास्येत्यत्र वाय्वृतुपिबुषसो यत् इति यति सुब्लोपे संयोगे
च उपस्यम् ॥ पितुर्भातित्यत्र पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः इति सूत्रेण
पितृशब्दात् भ्रातर्ये व्यस्ये सुब्लोपे च भ्रातृव्यः ॥ एवं मातृशब्दात् डुलचि सुब्लोपे
डच्योर्लोपे मातृ लळ इति जातं भवे भत्वात् टेरिति टिलोपे मातुलः ॥ मातुः पिता-
मातामह इत्यत्र मातृपितृभ्यां पितरि ढामहच् इति ढामहचि सुब्लोपे डकारच-
हारयोर्लोपे भसंज्ञायां टेरिति सूत्रेण ङिति भस्य तकारोत्तरवर्तिन ऋकारस्य लोपे संयोगे
च मातामहः ॥ एवं पितुः पिता पितामहः ॥ काकानां समूह इत्यत्र तस्य समूह
इत्यनेन अणि सुब्लोपे भसंज्ञायां ककारोत्तरवर्त्यकारलोपे काकम् ॥ भिक्षाणां समूह इत्यत्र
तस्य समूह इत्यनेन अणि प्राप्ते अचिसहस्तिघेनोष्ठक् इत्यनेन भिक्षाया अचिस-
हादिकि प्राप्ते ढकं वाधित्वा भिक्षादिभ्योऽण् इत्यणि सुब्लोपे भसंज्ञायां भत्वादाकार-
लोपे तद्धितेष्वाचामादेरिति वृद्धौ भैक्षम् ॥ एवं गर्भिणीनां समूहो गर्भिणम् इत्य-
त्रापि स्त्रीभ्योऽङ् इति ढकि प्राप्ते तं वाधित्वा भिक्षादिभ्योऽण् इत्यणि सुब्लोपे
भवे भत्वादेव भस्याडे तद्धिते इति सूत्रेण पुंवद्भावे कृते गर्भिण् अ इति जातं तत्र
नस्तद्धिते इत्यनेन नान्तटिलोपे प्राप्ते इनण्यनपत्ये इति सूत्रेण अणि इनः प्रकृतिभावे
संयोगे तद्धितेष्वाचामादेरिति वृद्धौ गर्भिणम् ॥ एवं युवतीनां समूहो यौवतम् इत्यत्रापि
भिक्षादित्वादिणि सुब्लोपे भवे पुंवद्भावे वृद्धौ च यौवतम् ॥ ग्रामाणां समूह इत्यत्र
ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् इत्यनेन समूहार्थे तलि सुब्लोपे ललोपे अजायतष्टाप् इति

शैवः ॥ अदूरभवश्च । ४।२।७०। विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम् ॥ जनपदे
 लुप् । ४।२।८१। जनपदे वाच्ये चातुरार्थिकस्य लुप् ॥ लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ।
 १।२।६१। लुपि सति प्रकृतिवद्विज्ञवचने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालः
 कुरवः अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गाः ॥ वरणादिभ्यश्च । ४।२।८२। अजनपदार्थ आरम्भः ।
 वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः ॥ कुमुदनडवेतसेभ्यो ङातुप् । ४।२।८७। झयः ।
 ८।२।१०। झयन्तान्मतोर्मस्य वः । कुमुद्वान् नड्वान् ॥ मादुपधायाश्च मतोर्वोऽ-
 यवादिभ्यः । ८।२।९। भवर्णावर्णान्तान्भवर्णावर्णोपधाश्च यवादिर्वजितात्परस्य मतो-
 र्मेत्य वः । वेतस्वान् ॥ नडशादाद्ङलच् । ४।२।८८। नडलः ॥ शिखाया च-
 लच् । ४।२।८९। शिखावलः ॥ इति चातुरार्थिकाः ॥ * ॥ श्लोपे । ४।२।९२। अपत्या-
 दिचतुरर्थ्यन्तादन्वोऽर्थः शेषस्तत्राणादयः स्युः । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः
 शब्दः । औपनिपदः पुरुषः । दृषदि पिष्टा दार्पदाः सक्तवः । चतुर्भिरुक्तं चातुरं शक-

भवे भव्यादकारलोपे संयोगे च शैवः ॥ विदिशाया अदूरभवमित्यत्र अदूरभवश्चैत्यनेन
 अपि वृद्धौ भवे भव्यादकारलोपे संयोगे च ॥ वैदिशम् ॥ पञ्चालानां निवास इत्यत्र तस्य
 निवास इत्यनेन अपि सुब्लोपे जनपदे लुप् इति सूत्रेण अणो लुपि लुपि युक्तवद्व्य-
 क्तिवचने इति सूत्रेण प्रकृतिवद्विज्ञवचने जसि च पञ्चालः ॥ एवं कुरवः अङ्गाः
 वङ्गाः कलिङ्गाः इत्यादयोपि । तस्य निवास इत्यणि जनपदे लुप् इति लुपि जसि
 जकारलोपे प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति पूर्वसवर्णदीर्घे सस्य रत्वे रस्य विसर्गे च भवन्ति ।
 वरणानामदूरभवमित्यत्र अदूरभवश्चैत्यणि वरणादिभ्यश्चेति अणो लुपि जसि च
 वरणाः ॥ कुमुदमस्यास्ति इत्यत्र कुमुदनडवेतसेभ्यो इमत्तुप् इति इमत्तुपि ङकारोका-
 रपकाराणां लोपे सुब्लोपे टेरिति सूत्रेण ङित्वसाध्यदिभस्यापि टेलोपे कुमुद्वान् इति जातं तत्र
 झय इति सूत्रेण मस्य कवे अत्वसन्तस्य चाधातोरिति उगिद्चामिति नुमि उगो
 लोपे च कुमुद्वान् तस् इति जातं हल्ङ्यावभ्य इति सुब्लोपे संयोगान्तस्य लोप
 इति तलोपे च कुमुद्वान् ॥ एवं नड्वान् ॥ वेतस्वानित्यत्र कुमुदनडवेतसेभ्यो
 इमत्तुप् इति इमत्तुपि ङकारोकारपकारलोपे टिलोपे सुब्लोपे च वेतस् मत् इति जातं मादु-
 पधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य इति सूत्रेण मकारस्थाने वकारे अत्वसन्तस्य
 चाधातोरिति दीर्घे उगिद्चामिति नुमि उगो लोपे हल्ङ्याविति सुब्लोपे
 संयोगान्तस्य लोप इति तलोपे च वेतस्वान् ॥ नडाः सन्ति अत्येत्यत्र नडशादा-
 द्ङलच् इति क्वचि सुब्लोपे भवे टेरिति टिलोपे च नडलः ॥ शिखास्यत्येत्यत्र
 शिखाया चलच् इति क्वचि चलोपे विभक्तौ च शिखावलः ॥ इति चातुरार्थिकाः ॥
 चक्षुषा गृह्यते इत्यत्र श्लोपे इति सूत्रेण अपि सुब्लोपे तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धौ
 विभक्तौ च चाक्षुषम् रूपम् । एवं श्रवणेन गृह्यते इत्यत्र श्लोपे इत्यनेन अपि भवे भ-

टम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः । तस्य विकार इत्यतः प्राक् शेषाविकारः ॥
 राष्ट्राऽवारपाराद्धखौ । ४।२।९३। आभ्यां क्रमाद्धखौ स्तः शेषे । राष्ट्रे जातवि-
 राष्ट्रियः ॥ अवारपारीणः । (अवारपारादिगृहीतादपि विपरीताचेति वक्तव्यम्) अवा-
 रीणः पारीणः पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद्वाद्यष्ट्युत्पुल्लन्ताः प्रत्यगा उच्यन्ते तेषां
 जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ॥ ग्रामाद्यख्यौ । ४।२।९४।
 ग्राम्यः ग्रामीणः ॥ नद्यादिभ्यो ढक् । ४।२।९७। नादेयम् माहेयम् वाराणसेयम् ॥
 दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् । ४।२।९८। दाक्षिणात्यः पाश्चात्यः पौरस्त्यः ॥ शुभा-
 गपागुदक्प्रतीचो यत् । ४।२।१०१। दिव्यम् । प्राच्यम् अवाच्यम् उदीच्यम् प्र-
 तीच्यम् ॥ अच्यचाच्यप् । ४।२।१०४। (अमेहकवसित्रेभ्य एव) अमात्यः इत्यतः

त्वादकारलोपे वृद्धौ संयोगे विभक्तौ च श्रावणः शब्दः ॥ एवमुपनिपदा गृह्यते इत्यत्र
 शेषे इत्यणि तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धौ विभक्तौ च औपनिपदः ॥ वृषदि पिष्टा
 इत्यत्र शेषे इत्यनेन अणि मुब्लोपे तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धौ विभक्तौ दार्पदाः
 सक्तवः ॥ एवं चतुर्भिस्सुते इत्यत्र शेषे इत्यणि वृद्धौ चातुरम् शकटम् ॥ चतुर्दश्यां
 दृश्यते इत्यत्र शेषे इत्यणि मुब्लोपे भवे भवादीकारलोपे वृद्धौ चातुर्दशम् रक्षः ॥
 राष्ट्रे जात इत्यत्र राष्ट्रावारपाराद्धखौ इत्यनेन घप्रत्यये मुब्लोपे आयनेयीनी-
 यिय इत्यनेन घस्याने ईनादेशे भवे भवादकारलोपे च राक्षियः ॥ अवारपारे जात इ-
 त्यत्र राष्ट्रावारपाराद्धखौ इत्यनेन खप्रत्यये मुब्लोपे आयनेयीनीयिय इति
 खस्याने ईनादेशे भवे भवादकारलोपे संयोगे अइकुप्वाङनुन्वयायेपीति नस्य
 ण्ये अवारपारीणः ॥ अवारे जात इत्यत्र अवारपारादिगृहीतादपि विपरीता-
 चेति वक्तव्यम् इत्यनेन खे एस्याने ईनादेशे भवादकारलोपे नस्य ण्ये च अवारिणः ॥
 एवं पारे जातः पारीणः पारावारे जात इत्यत्र विपरीतत्वात्खे रास्य ईनादेशे भवे भवा-
 दकारलोपे नस्य ण्ये च पारावारीणः ॥ ग्रामे भव इत्यत्र ग्रामाद्यख्यौ इति पे मुब्लो-
 पे भवे भवादलोपे संयोगे विभक्तौ च ग्राम्यः ॥ खनि खस्याने आयनेयीनी-
 यिय इत्यनेन ईनादेशे भवे भवादकारलोपे नस्य ण्ये ग्रामीणः ॥ नदां जातमित्यत्र
 नद्यादिभ्यो ढक् इति ढकि कलोपे मुन्त्रोपे टस्याने आयनेयीनीयिय इत्यनेन
 एणादेशे भवे भवादलोपे किति चेति वृद्धौ नादेयम् ॥ एवं माहेयम् ॥ वाराणसे-
 यम् ॥ दक्षिणास्यां भव इत्यत्र दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् इति लकि मुब्लोपे कट्रोपे कि-
 तिचेति वृद्धौ दाक्षिणात्यः । एवं पश्चाद्भव इत्यत्र लकि किति चेति वृद्धौ पाश्चात्यः ॥ एवं
 पुगेवान् इत्यत्र लकि किति चेति वृद्धौ पौरस्त्यः ॥ दिवि भवमित्यत्र शुभागपागुदक्-
 प्रतीचो यत् इति यति मुन्त्रोपे तलोपे संयोगे च दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् ॥
 उदीच्यम् ॥ प्रतीच्यम् इत्येकानि शुभागपागुदक्प्रतीचो यत् इत्यनेन यति मुन्त्रोपे

कस्यः ततस्त्यः तत्रत्यः (त्यन्नेर्भुव इति वक्तव्यम्) नित्यः ॥ वृद्धिर्यस्याचामादि-
स्तद्वृद्धम् । १।१।७३। यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ॥ त्यदा-
दीनि च । १।१।७४। वृद्धसंज्ञानि स्युः ॥ वृद्धाच्छः । १।२।११४। शालीयः मा-
लीयः तदीयः । (वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या) देवदत्तीयः दैवदत्तः ॥ गहा-
दिभ्यश्च । १।२।१३८। गहीयः ॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च । १।३।१।
चाच्छः । पक्षेऽण् । युवयोर्युष्माकं वायं युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥ तस्मिन्नणि च
युष्माकास्माकौ । १।३।२। युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञि अणि च । यौष्मा-
कीणः आस्माकीनः यौष्माकः आस्माकः ॥ तवकममकावेकवचने । १।३।३। ए-
कार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञि अणि च । तावकीनः तावकः । माम-
तलोपे संयोगे विभक्तौ च रूपाणि भवन्ति ॥ अमा सह भवतीति अमास्य इत्यत्र अव्य-
यात्थप् इत्यनेन त्यपि यलोपे विभक्तौ च अमास्यः ॥ एवं इहस्यः कस्यः तत-
स्यः तत्रत्यः ॥ नित्य इत्यत्र त्यन्नेर्भुवे इत्यनेन निरूपादव्ययात्थपि पलोपे विभक्तौ च
नित्यः ॥ शालायां भव इत्यत्र वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् इत्यनेन शालाशब्दस्य
वृद्धसंज्ञायां वृद्धाच्छ इत्यनेन छे सुब्लोपे शाला छ इति जातं तत्र आयनेयीनीयिय
इति छस्थाने ईयादेशे भवे भत्वादाकारलोपे संयोगे विभक्तौ च शालीयः ॥ एवं मालीयः ॥
तस्यायमित्यत्र त्यदादीनि च इति वृद्धसंज्ञायां वृद्धाच्छ इति छे तदीयः ॥ देवदत्त-
स्यायमित्यत्र वा नामधेयस्येति वृद्धसंज्ञायां वृद्धाच्छ इति छे छस्य ईयादेशे भवे भत्वाद-
लोपे संयोगे विभक्तौ च देवदत्तीयः ॥ वृद्धसंज्ञाभावे शेषे इत्यणि तद्धितेष्वचामा-
देरिति वृद्धौ भवे भत्वादलोपे च दैवदत्तः ॥ गहस्यायमित्यत्र गहाच्छ इति छे आयने-
यीनीयिय इति छस्य ईयादेशे भवे भत्वादलोपे संयोगे विभक्तौ च गहीयः ॥ युवयो-
र्युष्माकं वायमित्यत्र युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेति सूत्रेण छे छस्य ईयादेशे
विभक्तौ च युष्मदीयः ॥ एवमावयोरस्माकं वायमित्यत्र युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां
खञ्चेति छे छस्य ईयादेशे संयोगे विभक्तौ च अस्मदीयः ॥ खञि तु आयनेयी-
नीयिय इत्यनेन खस्य ईनादेशे युष्मद् ईन इति जातं तत्र तस्मिन्नणि च युष्माका-
स्माकौ इति सूत्रेण युष्मदः स्थाने युष्माकादेशे युष्माक ईन इति जातं भवे भत्वादलोपे
संयोगे विभक्तौ तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धौ तस्य णत्वे च यौष्माकीणः ॥ एवं
आस्माकीनः ॥ पक्षे अणि सुब्लोपे युष्मद् अ अस्मद् अ इति जातं तस्मिन्नणि च यु-
ष्माकास्माकौ इत्यनेन युष्मदो युष्माकादेशे अस्मद् अस्माकादेशे च युष्माक अ अ-
स्माक अ इति जातं भवे भत्वादलोपे वृद्धौ संयोगे च यौष्माकः आस्माकः ॥ तव
अयमित्यत्र युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेत्यनेन खञि सुब्लोपे तवकममका-
वेकवचने इत्यनेन तवकादेशे खस्थाने ईनादेशे भवे भत्वादलोपे तावकीनः ॥ अण्

कीन मामकः छे तु ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ४।२।९८। मपर्यन्तयोरेतयोरेकार्थवाचिनो-
 स्त्वमौ साः प्रत्यये उत्तरपदे च परतः । तदीयः मदीयः तत्पुत्रः मत्पुत्रः ॥ मध्यान्मः ।
 ४।३।८। मध्यमः ॥ कालाट्टजू ॥ ४।३।११। कालवाचिभ्यष्टच् स्वात् । कालिकम् मासिकम्
 सावत्सरिकम् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । सायंप्रातिकः पौन पुनिकः ॥ प्रावृष एण्यः
 ॥ ४।३।१७। प्रावृषेण्यः ॥ सायंचिरंप्राहेप्रगेऽव्ययेभ्यष्टचुट्युलौ तुह च ॥ ४।३।२३।
 सायमित्यादिभ्यश्चतुभ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्टचुट्युलौ स्तुतयोस्तुह च । सायन्तनम्
 चिरन्तनम् । प्राहे प्रगेऽनयोरेदन्तस्व निपात्यवे । प्राहेतनम् प्रगेतनम् दोषातनम् ॥ तत्र जातः
 ॥ ४।३।२६। सप्तमीसमर्थजात इत्येऽणादयो घादयश्च स्युः । सुप्ते जातः औप्सः । उत्से
 जातः औत्सः । राष्ट्रे जातः राष्ट्रियः । अवारपारे जातः अवारपारीण इत्यादि ॥ प्रा-
 वृषष्ठप् ॥ ४।३।२६। एण्यापवादः । प्रावृषिकः ॥ प्रायभवः ॥ ४।३।३९। तत्रेत्येव ।

पक्षे तत्त्वकममकार्येकवचने इत्यनेन युष्मदस्तपकादेशे भवे भत्वादलोपे वृद्धौ तावक ॥
 एव मामक ॥ तत्र अव्ययित्वा युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खद्यच्चेति सूत्रे चकारत्
 छप्रत्यये सुबलोपे छत् इयादेशे प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रेण युष्मदो मपर्यन्तस्य त्वा-
 देशे एव अत् ईय इति जात अतो गुणे पररूपे सयोगे च तदीय ॥ एव मदीय ॥
 तत्र पुन इत्यत्र प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यनेन पुत्रशब्दे उत्तरपदस्ये त्वादेशे एव अत् पुत्र
 इति जातम् । तत्र अतोऽगुणे इति पररूपादेशे एव पुत्र ॥ एव मपुत्र ॥ मध्ये जात
 इत्यत्र मध्यान्म इत्यनेन मप्रत्यये विभक्तौ मध्यम ॥ काले जातमित्यत्र कालात् ठञ्
 इति ठञि ठस्येक इति ठस्येकादेशे काल इक इति जात भवे भत्वादलोपे सयोगे च
 कालिकम् ॥ एव मासिकम् ॥ सावत्सरिकम् ॥ सायंप्रातर्भन इत्यत्र कालाट्टजू इति ठञि
 ठस्येक इति ठस्य इकादेशे सायंप्रातर् इक इति जात भसङ्गाया अव्ययानां भमात्रे-
 टिलोप इति टिलोपे सायंप्रातिक ॥ एव पुन पुनर्जात इत्यत्र कालाट्टजू इति ठञि
 ठस्येक इति ठस्येकादेशे पुन पुनर् इक इति जात तत्र भसङ्गाया अव्ययानां भमात्रे
 टिलोप इति टिलोपे वृद्धौ च पौन पुनिक ॥ प्रावृषि जात इत्यत्र प्रावृष एण्य
 इति एण्यादेशे सयोगे च प्रावृषेण्य ॥ सायमरमित्यत्र सायंचिरंप्राहेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट-
 चुट्युलौ तुहच्चेत्यनेन व्यप्रत्यये छु इत्यस्य च तुडागमे उटो लोपे टप्पु इत्यस्य टलोपे च सायन्तुह
 इति जात तत्र युवोरनाकौ इति अनादेशे सयोगे च सायन्तनम् ॥ एव चिरन्तनम् ॥
 प्राहेतनम् ॥ प्रगेतनमित्यत्र एदन्तस्वनिपातनाट्टपे ज्ञेये ॥ दोषातनमप्येवमेव । सुप्ते जात इत्यत्र
 तत्र जात इत्यणि वृद्धौ औप्स ॥ उत्से जात इत्यत्र तत्र जात इत्यणि तद्धितेष्वा-
 चामादेरिति वृद्धौ औत्स ॥ राष्ट्रे जात इत्यत्र जात इत्यनेन आदिप्रणाच्छप्रत्यये छत्स्य
 च आयनेयीति सूत्रेण ईयादेशे मये भत्वादलोपे राष्ट्रीय ॥ अवारपारे जात इत्यत्र तत्र
 जात इत्यनेन राञि रास्य आयनेयीति ईयादेशे भवे भत्वादलोपे च अवारपारीण ॥ प्रा-

रस्यां रूप्यः । ४।३।८१। समादायतं समरूप्यम् । पक्षे गहादिस्वाच्छः । समीयम्
 विपमीयम् । देवदत्तरूप्यम् देवदत्तम् ॥ भयद् च । ४।३।८२। सममयम् देवदत्तम-
 यम् ॥ प्रभवति । ४।३।८३। हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा ॥ तद्गच्छति पथि-
 दूतयोः । ४।३।८५। सुभ्रं गच्छति सौभ्रः पन्था दूतो वा ॥ अभिनिष्क्रामति
 द्वारम् । ४।३।८६। सुभ्रमभिगच्छति सौभ्रं कान्यकुब्जद्वारम् ॥ अधिकृत्य कृते प्र-
 न्धे । ४।३।८७। शरीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शरीरकीयः ॥ सोऽस्य निवासः
 । ४।३।८९। सुभ्रो निवासोऽस्य सौभ्रः ॥ तेन प्रोक्तम् । ४।३।१०१। पाणिनिना प्रो-
 क्तं पाणिनीयम् ॥ तस्येदम् । ४।३।१२०। उपगोरिदं औपगवम् ॥ इति शैपिकाः ॥
 तस्य विकारः । ४।३।१३४। (अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः) अश्मनो विकारः
 आश्मः । भास्मनः । मार्तिकः ॥ अचयवे च प्राण्यौपधिवृक्षेभ्यः । ४।३।१३५।

औपाध्यायकः ॥ एवं पितामहादागत इत्यत्र विद्यायोनिसंघन्वेभ्यो वुञ् इति योनि-
 संनन्वात् मुञि जलोपे शुधोरनाकौ इति वुस्थाने अकादेशे भवे भवादलोपे आदिवृद्धौ
 च पैतामहकः ॥ समादागतमित्यत्र हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यामिति रूप्यप्रत्यये
 मुञ्जलोपे विभक्तौ च समरूप्यम् ॥ पक्षे गहादिस्वाच्छ इति छस्थाने ईयादेशे
 भवे भवादकारलोपे विभक्तौ च समीयम् ॥ एवं विपमादागत विपमरूप्यम् ॥ वि-
 पमीयम् ॥ देवदत्तादागत देवदत्तरूप्यम् ॥ पक्षे तत आगत इत्यणि मुञ्जलोपे भवे
 भवादलोपे तद्धितेष्वाचामादेरिति वृद्धौ देवदत्तम् ॥ समादागतमित्यत्र भयद्भवेति
 सूत्रेण भयदि मुञ्जलोपे च सममयम् ॥ एवं देवदत्तमयम् ॥ हिमवतः प्रभवतीत्यत्र प्रभ-
 वतीति सूत्रेण अणि तद्धितेष्वाचामादेरिति वृद्धौ हैमवती इति जार्तं टिङ्गाणञ् इति
 ङीप् भवे भवादलोपे सयोगे च हैमवती गङ्गा ॥ सुभ्रं गच्छतीत्यत्र तद्गच्छतिपथि-
 दूतयोः इत्यणि मुञ्जलोपे वृद्धौ च सौभ्रः ॥ सुभ्रं अभिगच्छतीत्यत्र अभिनिष्क्राम-
 ति द्वारमित्यणि वृद्धौ च सौभ्रम् कान्यकुब्जद्वारम् ॥ शरीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः इत्यत्र
 अधिकृत्यकृते श्रेथे इत्यनेन छप्रत्यये आयनेधीरिति सूत्रेण छस्थाने ईयादेशे भवे
 भवादलोपे सयोगे विभक्तौ च शारीरकीयः ॥ सुभ्रो निवासोऽस्येत्यत्र सोऽस्य निवास
 इत्यणि आदिवृद्धौ च सौभ्रः ॥ पाणिनिना प्रोक्तमित्यत्र तेन प्रोक्तमित्यनेन छप्रत्यये
 आयनेयीति छस्थाने ईयादेशे भवे भवादकारलोपे सयोगे विभक्तौ च पाणिनीयम् ॥
 उपगोरिदमित्यत्र तस्येदमित्यणि आदिवृद्धौ भवे भवादोर्गुण इति गुणे पचोयवापाव
 इत्यादेशे च औपगवम् ॥ इति शैपिकाः पूर्णतामगच्छन् ॥ अश्मनो विकार इत्यत्र
 तस्य विकार इत्यनेन अणि नस्तद्धित इति टिलोपे प्राप्ते अन् इति सूत्रेण टिलोप-
 बाधे अश्मनो विकारे टिलोप इति वार्तिकेन टिलोपे वृत्ते तद्धितेष्वाचामादेरिति
 वृद्धौ विभक्तौ च आश्म ॥ भास्मनो विकार इत्यत्र तस्य विकार इत्यणि नस्तद्धित

चाद्विकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । मौर्व काण्डं मम वा । पैण्डम् ॥
मयडैतयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः । १४३।१४३। प्रकृतिमात्रान्मयदा म्ना-
द्विकारावयवयोः । अश्ममयम् । आश्मनम् । अभक्षेत्यादि किम् । मौद्रः सृणः । कर्पा-
समाच्छादनम् ॥ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः । १४३।१४४। आश्रमयम् ॥ गोश्च पु-
रीपे । १४३।१४५। गोः पुरीषं गोमयम् ॥ गोपयसोर्यत् । १४३।१६०। गव्यम् पय-
सम् ॥ इति प्राग्दीव्यतीयाः ॥*॥ प्राग्वहतेष्टक् । १४।४।१। तद्वहतीत्यतः प्राक् ड-
गधिक्रियते ॥ तेन दीव्यति खनति जयति जितम् । १४।४।२। अर्क्षदीव्यति
खनति जयति जितं वा आक्षिकः ॥ संस्कृतम् । १४।४।३। दध्ना संस्कृतं दार्धिकम् ।
मारिचिकम् ॥ तरति । १४।४।५। तेनेलेव । वडुपेन तरति औदुषिकः ॥ चरति । १४।

इति ढिलोपे प्राप्ते अन् इति सूत्रेण टेः प्रकृतिभावे वृद्धौ च आश्मनः ॥ मृत्तिकाया वि-
कार इत्यत्र तस्य विकार इत्यनेनाणि तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धौ भवे भत्वादाका-
रलोपे संयोगे विभक्तौ च मार्तिकः ॥ मयूरस्य अवयवो विकारो वेत्यत्र अवयवे च प्रा-
ण्योपधिवृक्षेभ्य इत्यणि आदिवृद्धौ भवे भत्वादलोपे विभक्तौ च मायूरः ॥ गर्गाया
अवयवो विकारो वेत्यत्र अवयवे च प्राण्योपधिवृक्षेभ्य इत्यणि आदिवृद्धौ भवे
भत्वादाकारलोपे च मौर्वम् ॥ काण्डम् मस ॥ पैण्ड्या अवयवो विकारो वेत्यत्र
अवयवे च प्राण्योपधिवृक्षेभ्य इत्यणि तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धौ भत्वादाका-
रलोपे च पैण्डम् ॥ अश्मनो विकार इत्यत्र मयडैतयोर्भाषायामभक्षा-
च्छादनयोरिति सूत्रेण मयटि मुव्लोपे नलोपः प्रतिपदिकान्तस्येति नलोपे
अश्ममयः ॥ अश्मनोऽवयवो आश्मनम् ॥ मुद्रानां विकार इत्यत्र भक्षत्वान्मयडमादे
तस्यविकार इत्यणि वृद्धौ च मौद्रः ॥ कर्पास्तानां विकार इत्यत्र आच्छादनत्वान्मयडमादे
तस्य विकार इत्यनेन अणि वृद्धौ च कर्पासः ॥ आन्नाणां विकारोऽवयवो वेत्यत्र नित्यं
वृद्धशरावादिभ्य इत्यनेनात्र वृद्धिर्यस्याचामादेरिति सूत्रेणान्नस्यस्य वृद्धसंज्ञाया-
न्मयटि मुव्लोपे विभक्तौ च आश्रमयम् ॥ गोः पुरीषमित्यत्र गोश्च पुरीपे इत्यनेन
मयटि गोमयम् ॥ गोर्विकार इत्यत्र गोपयसोर्यत् इति सूत्रेण यति गो य इति वा-
न्तोऽयीति सूत्रेण जवादेशे गव्यम् ॥ पयसो विकार इत्यत्र गोपयसोर्यत् इति मुव-
लोपे संयोगे च पयस्यम् ॥ इति प्राग्दीव्यतीयप्रकरणं समाप्तम् ॥ अर्क्षदीव्यति खनति
जयति जितं वेत्यत्र तेन दीव्यतिखनतिजयतिजितमिति सूत्रेण ठकि । ठस्येक
इति ठस्य इकादेशे भवे भत्वादकारलोपे तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धौ आक्षिकः ॥
दध्ना संस्कृतमित्यत्र संस्कृतमिति सूत्रेण ठकि ठस्येक इति ठस्येकादेशे भवे भत्वादिका-
रलोपे वृद्धौ च दार्धिकम् ॥ एवं मरीचेन संस्कृतं नारिचिकम् ॥ वडुपेन तरति इत्यत्र
तरतीति सूत्रेण ठकि ठस्येक इति ठस्येकादेशे भवे भत्वादकारलोपे संयोगे वृद्धौ मा-

४।८। तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयति वेलययोष्ठक् स्यात् । हस्तिना चरति हास्तिकः ।
 दध्ना चरति दाधिकः ॥ संसृष्टे । ४।४।२२। दध्ना संसृष्टं दाधिकम् ॥ उञ्छति । ४।
 ४।३२। वदराण्युञ्छति वादरिकः ॥ रक्षति । ४।४।३३। समाजं रक्षति सामाजिकः ॥
 शब्ददर्दुरं करोति । ४।४।३४। शब्दं करोति शाब्दिकः । दर्दुरं करोति दार्दुरिकः ॥
 धर्मं चरति । ४।४।४१। धार्मिकः (अधर्माच्चेति वक्तव्यम्) आधर्मिकः ॥ शिल्प-
 म् । ४।४।५५। मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः ॥ प्रहरणम् । ४।४।५७। तदस्ये
 त्येव । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । धानुष्कः ॥ शीलम् । ४।४।६१। अपूपभक्षणं
 शीलमस्य आपूपिकः ॥ निकटे वसति । ४।४।७३। नैकटिको भिक्षुकः ॥ इति ठग-
 धिकारः ॥ * ॥ प्राग्घिताद्यत् । ४।४।७५। तस्मै हितमितवः प्राग् यदधिक्रियते ॥
 तद्वहति रथयुगप्रासंगम् । ४।४।७६। रथं वहति रथ्यः । युग्यः । प्रासंग्यः ॥
 रिचिकम् ॥ हस्तिना चरतीत्यत्र चरतीति सूत्रेण ठकि ठस्येक इति इकादेशे भवे
 भत्वाद्गच्छति इति टिलोपे तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धौ हस्तिकः ॥ एवं दध्ना
 चरतीति दाधिकः ॥ दध्ना संसृष्ट इत्यत्र संसृष्टे इति ठकि ठस्येकादेशे भवे भत्वादिका-
 रलोपे वृद्धौ च दाधिकः ॥ वदराणि उञ्छतीत्यत्र उञ्छतीति सूत्रेण ठकि ठस्येक
 इति इकादेशे भवे भत्वादकारलोपे संयोगे वृद्धौ च वादरिकः ॥ समाजं रक्षतीत्यत्र र-
 क्षतीति सूत्रेण ठकि इकादेशे भवे भत्वादकारलोपे वृद्धौ सामाजिकः ॥ शब्दं करोती-
 त्यत्र शब्ददर्दुरं करोतीति सूत्रेण ठकि ठस्येकादेशे भवे भत्वादकारलोपे
 संयोगे वृद्धौ च शाब्दिकः ॥ एवं दर्दुरं करोतीति दार्दुरिकः ॥ धर्मं चरतीति
 चरतीति सूत्रेण ठकि ठस्येकादेशे भवे भत्वादलोपे वृद्धौ च धार्मिकः ॥ अधर्ममाच-
 रतीत्यत्र अधर्माच्चेति वक्तव्यमिति वार्तिकेन ठकि ठस्येक इति ठस्य इका-
 देशे भवे भत्वादलोपे तद्धितेष्वचामादेरिति आदिवृद्धौ आधर्मिकः मृदङ्गवादनं शि-
 ल्पमस्येत्यत्र शिल्पमिति सूत्रेण ठकि ठस्येक इति ठस्येकादेशे भवे भत्वादकारलोपे च
 मार्दङ्गिकः ॥ असिः प्रहरणमस्येत्यत्र प्रहरणमिति सूत्रेण ठकि ठस्येकादेशे भवे भत्वा-
 दिकारलोपे आदिवृद्धौ च आसिकः ॥ एवं धनुः प्रहरणमस्येत्यत्र प्रहरणमिति सूत्रेण
 ठकि इसुसुक्तान्तात्क इत्यनेन ठस्थाने कादेशे आदिवृद्धौ ससजुपोरिति सस्य हस्ये
 खरवसानयोरिति विसर्गे विसर्जनीयस्य स इति विसर्गस्य सत्वे आदेशप्रत्य-
 ययोरिति सस्य फले वृद्धौ च धानुष्कः ॥ अपूपभक्षणं शीलमस्येत्यत्र शीलमिति
 सूत्रेण ठकि ठस्येक इति ठस्येकादेशे भवे भत्वादकार आदिवृद्धौ च आपूपिकः ॥ नि-
 कटे वसतीत्यत्र निकटे वसतीति सूत्रेण ठकि ठस्येकादेशे भवे भत्वादलोपे आदिवृद्धौ
 च नैकटिकः ॥ इति ठगधिकारप्रकरणं पूर्णम् ॥ रथं वहतीत्यत्र तद्वहतिरथयुगप्रासङ्ग-
 मिति सूत्रेण यति याचिभमिति भवे यस्येति चेति भत्वादकारलोपे संयोगे च रथ्यः ॥

धुरो यद्भुक्तौ । ४।४।७७ इति चेति दीर्घं प्राप्ते ॥ न भकुर्धुराम् । ८।२।७०।
 भस्य कुर्धुरोश्चोपधाया दीर्घो न स्यात् । धुर्यः धौरेयः ॥ नौवयोधर्मविषमूलमूल-
 सीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाभ्यसमसमितसमितेपु। ४।४।९१।
 नावा तार्यं नाव्यं जलम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् । विषेण वध्यो
 विष्यः । मूलेन आनाभ्यं मूल्यम् । मूलेन समो मूल्यः । सीतया समितं सीत्यं क्षेत्रम् ।
 तुलया संमितं तुल्यम् ॥ तत्र साधुः । १।४।९८। अग्नेः साधुः अद्भ्यः । सामनु सा-
 धुः सामन्यः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः ॥ सभाया
 यः । ४।४।१०५। सभ्यः ॥ इति यतोऽवधिः ॥ ४॥ प्राक् क्रीताच्छः । ५।१।१। ते-
 न क्रीतमित्यतः प्राक् छोऽधिक्रियते ॥ उगवादिभ्यो यत् । ५।१।२। प्राक् क्रीता-
 दित्येव । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत् स्यात् । छस्यापवादः । शङ्क्रे हितं शङ्कन्व्यं वाक् ।
 गन्ध्यम् । (नाभि नभं च) । नभ्योऽक्षः नभ्यमञ्जनम् । तस्मै हितम् । ५।१।५। वस्ते-
 एवं शुर्गं वहतीति शुग्मः ॥ प्रसङ्गं वहतीति प्रासङ्ग्यः ॥ धुरं वहतीत्यत्र धुरो
 यद्भुक्तौ इति यति इति चेति उपवादीर्घत्वे न भकुर्धुरामिति सूत्रेण भत्वादीर्घाभावे
 धुर्यः ॥ ढकि तु आयनेयीति सूत्रेण ढस्थाने एयादेशे किति चेति शब्दो धौरेयः ॥
 नावा तार्यमित्यत्र नौवयोधर्मविषमूलेति सूत्रेण यति वांतोयिप्रत्यये इति अवादेशे
 च नाव्यम् जलम् ॥ वयसा तुल्य इत्यत्र नौवयोधर्मविषमूलेति यति ॥ वय-
 स्यः ॥ एवं धर्मेण प्राप्यं धर्म्यं ॥ विषेण वध्यो विष्यः ॥ मूलेन आनाभ्यं मूल्यं ॥
 मूलेन समो मूल्यः ॥ सीतया समितं सीत्यम् ॥ तुलया संमितं तुल्यम् ॥ एते शब्दा नौवयो-
 धर्मविषमूलेति सूत्रेण यति यच्चिभमिति भसंज्ञायां यस्येति चेति भत्वादकारलोपे संयोगे
 विभक्तौ च भवन्ति ॥ अग्ने साधुरित्यत्र तत्र साधुरिति सूत्रेण यति सुब्लोपे भवे भत्वाद-
 लोपे च अद्भ्यः ॥ सामनु साधुरित्यत्र तत्र साधुरिति यति सुब्लोपे सामन् यत् इति
 जातं यच्चिभमिति भत्वे नस्तद्धित इति टिलोपे प्राप्ते येचाभावकर्मणोरिति
 सूत्रेण अभावकर्मविशिष्टयकारपरत्वात्प्रकृतिभावे संयोगे च सामन्यः ॥ एवं कर्मणि साधुः ॥
 कर्मण्यः ॥ शरणे साधुरित्यत्र यति भवे भत्वादकारलोपे संयोगे च शरण्यः ॥ सभायां
 साधुरित्यत्र सभाया यः इति सूत्रेण यप्रत्यये सुब्लोपे भवे भत्वादकारलोपे च तम्यः ॥
 इति यतोवधिः ॥ शङ्क्रे हितमित्यत्र प्राक्क्रीताच्छ इति छप्राप्तौ तं वाचित्वा उगवा-
 दिभ्यो यत् इति यति भवे ओर्धुण्य इति गुणे वान्तो यीति अवादेशे च शङ्क-
 व्यम् ॥ एवं गत्रे हितं गन्ध्यम् ॥ नाभये हिमित्यत्र उगवादिभ्यो यत् इति यति
 सुब्लोपे नाभिभ्रं चेति वार्तिकेन नायिश्चदस्य नभादेशे भवे भत्वादलोपे नभ्यः
 अक्षः ॥ एवं नभ्यम् अञ्जनं ॥ तस्मै हितमित्यत्र तस्मै हितमिति सूत्रेण
 छप्रत्यये सुब्लोपे आयनेयीति छस्थाने ईयादेशे भवे भत्वादकारलोपे च वस्तीयः

भ्यो हितो यत्सीयो गोधुक् ॥ शरीरावयवाद्यत् ॥५१॥६॥ दन्त्यम् कण्ठ्यम् नस्य-
म् ॥ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्स्वः ॥५१॥९॥ आत्माध्वानौ खे ॥६॥
४१॥६९॥ एतौ खे प्रकृत्या स्वः । आत्मने हिवं आत्मनीनम् । विश्वजनीनम् । मातृभो-
गीणः । छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥३॥ प्राग्बतेष्ठञ्च ॥५१॥२८॥ तेन तुल्यमिति वतिं
वक्ष्यति ततः प्राक् ठवधिक्रियते ॥ तेन क्रीतम् ॥४१॥३७॥ सप्तत्या क्रीतं साप्तति-
कम् । प्रास्थिकम् । तस्येश्वरः ॥५१॥४२॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणवौस्तः ॥
अनुशतिकादीनां च ॥७१॥२०॥ सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः । पार्थिवः ॥ पङ्क्ति-
विंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्पष्टिसप्तत्यष्टीतिनवतिशतम् ॥१॥१॥
५९॥ एते रुदिशब्दा निपात्यन्ते ॥ तदर्हति ॥५१॥६३॥ उभुं योग्यो भवतीत्यर्थं हि-
तीयान्तादृशादयः स्युः । श्वेतच्छत्रमर्हति श्वेतच्छत्रिकः ॥ दण्डादिभ्यो यत् ॥५॥
१॥६६॥ एभ्यो यत्स्यात् । दण्डमर्हति दण्ड्यः अर्घ्यः वध्यः ॥ तेन निर्वृत्तम् ॥५॥
१॥७९॥ अह्ना निर्वृत्तं आह्निकम् ॥ इति ठञोऽवधिः ॥३॥ तेन तुल्यं क्रिया चे-
गोधुक् ॥ दन्ताय हितमित्यत्र शरीरावयवाद्यत् इति यति भवे भत्वादलोपे च
दन्त्यम् ॥ एवं कण्ठ्यम् ॥ नासिकायै हितमित्यत्र शरीरावयवाद्यत् इति यति सु-
व्लोपे पङ्क्त इति सूत्रेण नासिका शब्दस्य नसादेशे संयोगे च नस्यम् आत्मने हितमि-
त्यत्र आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्स्व इति स्वप्रत्यये आयनेयीति सूत्रेण
स्वस्थाने ईनादेशे भवे मन्वाद्यस्तद्धिते इति टिलोपे प्राप्ते आत्माध्वानौ खे इति
प्रकृतिभावे संयोगे च आत्मनीनम् ॥ विश्वजनाय हितमित्यत्र खे स्वस्थानादेशे भवे भत्वादलोपे
च विश्वजनीनम् ॥ मातृभोगाय हितमित्यत्र भोगोत्तरपदात्स्वे स्वस्य आयनेयी इति ईनादेशे
भवे भत्वादलोपे ऋवर्णाग्रस्य णस्य वाक्यमिति नस्य णत्वे मातृभोगीणः ॥ इति
छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥ सप्तत्या क्रीतमित्यत्र तेन क्रीतमित्यनेन ठञि ठस्येक इति ठस्य
इकादेशे भवे भत्वादिकारलोपे तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धौ साप्ततिकम् एवं प्र-
त्येन क्रीतं प्रास्थिकम् ॥ सर्वभूमेरीश्वर इत्यत्र तस्येश्वर इति सूत्रेण अणि अनुश-
तिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धौ भवे भत्वादिकारलोपे संयोगे च सार्वभौमः ॥ एवं पृथिव्या
ईश्वरः इत्यत्र तस्येश्वर इति सूत्रेण अणि सुव्लोपे पृथिवी अ इति जातं तत्र भवे भत्वादी-
कारलोपे तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धौ संयोगे च पार्थिवः ॥

श्वेतच्छत्रमर्हतीत्यत्र तदर्हतीति सूत्रेण ठञि ठस्येक इति ठस्य इकादेशे भवे भत्वादिका-
रलोपे तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धौ श्वेतच्छत्रिकः ॥ दण्डमर्हतीत्यत्र दण्डादिभ्यो
यत् इति यति भवे भत्वादलोपे दण्ड्यः ॥ एवमर्हतीति अर्घ्यः ॥ वधमर्हतीति
वध्यः ॥ अह्ना निर्वृत्तमित्यत्र तेन निर्वृत्तमिति सूत्रेण ठञि ठस्येक इति ठस्य इकादेशे
भवे भत्वादलोपे वृद्धौ च आह्निकम् ॥ इति ठञोऽवधिः पूर्णः ॥ ब्राह्मणेन तुल्यमित्यत्र तेन

५।२।४२। पञ्च अवयवा अस्व पञ्चतयम् ॥ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ॥ ५।२।४३।
 द्वयम् द्वितयम् त्रयम् त्रितयम् ॥ उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ५।२।४४। उभशब्दात्तय-
 पोयच् स्यात्स चासुदात्तः । उभयम् ॥ तस्य पूरणे ङ्ह् ॥ ५।२।४५। एकादशानां पू-
 रणः एकादशः ॥ नान्तादसंख्यादेर्मह् ॥ ५।२।४६। ङटो महागमः । पञ्चानां पू-
 रणः पञ्चमः । नान्तात्किम् ॥ ति विशतेर्ङिति ॥ ५।२।४७। विशतेर्भस्य तिश्-
 व्दस्य लोपो ङिति परे विशः ॥ असंख्यादेः किम् । एकदशः ॥ षट्कतिकतिपय-
 चतुरां थुक् ॥ ५।२।४८। एषां थुगागमः स्थाङ्गिति । पण्णां पूरणः पष्ठः । कतिथः ।
 कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यत एव ज्ञापकाङ्गत् कतिपययः । चतुर्थः ॥ द्वेस्तीयः ॥ ५।
 २।४९। ङटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः ॥ त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५।२।५०।
 तृतीयः ॥ ओत्रियं छन्दोऽधीते ॥ ५।२।५१। ओत्रियः वेत्यनुवृत्तेश्छान्दसः ॥
 पूर्वादिनिः ॥ ५।२।५२। पूर्वं कृतमनेन पूर्वी ॥ सपूर्वाच्च ॥ ५।२।५३। कृतपूर्वी ॥

अवयवे तयप् इत्यनेन तयपि पलोपे द्वितय इत्यवशिष्टं तत्र द्वित्रिभ्यां तयस्या-
 यज्वा इति सूत्रेण तयस्थाने अयचि कृते द्वि अयच् इति जातं तत्र चलोपे भत्वादि-
 कारलोपे विभक्तौ च द्वयम् ॥ अयमादेशमावपक्षे द्वितयम् ॥ एवं त्रयम् ॥ त्रितयम् ॥
 उभौ अवयवौ अत्येतन्न संख्याया वयवे तयप् इति तयपि उभादुदात्तो नि-
 त्यमित्यजादेशे भत्वे भत्वादलोपे च उभयम् ॥ एकादशानां पूरण इत्यत्र तस्य पूरणे ङ्ह् इति
 ङटि ङित्वाङ्गलोपे एकादशः ॥ पञ्चानां पूरण इत्यत्र तस्य पूरणे ङ्ह् इति ङटि नान्ताद-
 संख्यादेर्मह् इति ङटो मटि ङलोपे च नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपेच
 पञ्चमः ॥ विशतीनां पूरण इत्यत्र तस्य पूरणे ङ्ह् इति ङटि विशति अ इति जातं तत्र
 नान्तत्वाभावात् नान्तादसंख्यादेर्मह् इति ङटो मडभावात् तिर्विशतेर्ङिति
 इति तिलोपे भावाङ्गलोपे संयोगे च विशः ॥ एकादश इत्यत्र नान्तत्वेपि संख्यादित्वाच्च मह्
 ॥ पण्णां पूरण इत्यत्र तस्य पूरणे ङ्ह् इति ङटि षट् कतिकतिकपयचतुरां थुक्
 इति थुकि ङको लोपे षप् थ् अ इति जातं तत्र छुना छुरिति थस्य ङत्वे च पष्ठः ॥
 कतीनां पूरण इत्यत्र तस्य पूरणे ङ्ह् इति ङटि षट्कतिकतिकपयचतुरां थुक्
 इति थुकि ङको लोपे कतिथः ॥ एवं कतिपयानां पूरणः कतिपययः ॥ चतुर्णां पूरणश्च-
 तुर्थः ॥ द्वयोः पूरण इत्यत्र तस्य पूरणे ङ्ह् इति ङटि प्राप्ते तं बाधित्वा द्वेस्तीय
 इत्यनेन तीयप्रत्यये द्वितीयः ॥ त्रयाणां पूरण इत्यत्र त्रेः संप्रसारणं चेति तीयप्रत्यये
 संप्रसारणे च कृते तृ इतीय इति तत्र संप्रसारणाच्चेति सूत्रेण पूर्वस्मादेशे कृते तृतीयः ॥
 छन्दोऽधीते इत्यत्र ओत्रियं छन्दोऽधीते इति सूत्रेण ओत्रियनि प्रत्यये नलोपे वि-
 भक्तौ च ओत्रियः ॥ वेत्यनुवर्त्तनात् छन्दोधीते इत्यत्र तदधीतेतद्देदेति सूत्रेण अणि
 वृद्धौ च छान्दसः ॥ पूर्वं कृतमनेनेत्यत्र पूर्वादिनिः इति सूत्रेण इतिप्रत्यये इकारलोपे

सख्युर्यः । ५।१।१२६। सख्युर्मानः कर्म वा सख्यम् ॥ कपिज्ञात्योर्दक् ॥ ५।१।
 १२७। कापेयम् ज्ञातेयम् ॥ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ ५।१।१२८। सैनाप-
 त्यम् । पौरोहित्यम् ॥ इति नञ्स्त्वोरोधिकारः ॥ ३॥ धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्
 ॥ ५।२।१। भवत्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्रानां भवन क्षेत्र मौढीनम् ॥ ब्रीहिशाल्यो-
 र्दक् ॥ ५।२।२। त्रैहयम् शालेयम् ॥ हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ ५।२।२३। क्षोगोदो-
 हशब्दस्य द्वियद्वारादेशः विकारार्थं सञ्च निपात्यते । दुह्यत इति दोहः क्षीरम् । क्षोगो-
 दोहस्य विकारः हैयङ्गवीनं नवनीतम् ॥ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥
 ५।२।३६। तारकाः संजाता अस्य तारकितं नमः ॥ पण्डितः । आकृतिगणोऽयम् ॥
 प्रमाणे द्वयसज्जदघ्नज्मात्रचः ॥ ५।२।३७। तदस्येत्यनुवर्तते । ऊरु प्रमाणमस्य
 ऊरुद्वयसम् ऊरुदघ्नम् ऊरुमात्रम् ॥ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ५।
 २।३९। यत्परिमाणमस्य यावान् तावाम् एतावान् ॥ संख्याया अवयवे तथप् ॥

रयम् ॥ कपेर्मानः कर्म वेत्यत्र कपिज्ञात्योर्दक् इति ढकि सुनलोपे कलोपे आयनेयीति
 दस्थाने एयादेशे भवे भत्वादिकारलोपे सयोगे च कापेयम् ॥ एव ज्ञातेर्मानः कर्म वेत्यत्र कपि-
 ज्ञात्योर्दक् इति ढकि दस्य एयादेशे भत्वादिलोपे च ज्ञातेयम् ॥ सैनापतेर्मानः कर्म वेत्यत्र
 पत्यन्तकरोहितादिभ्यो यक् इति यकि भवे भत्वादिकारलोपे आदिद्वौ सयोगे च
 सैनापत्यम् ॥ एव पुरोहितस्य माच कर्म पौरोहित्यम् ॥ इति नञ्स्त्वोरोधिकारः पूर्णः ॥ सु-
 मुद्रानां भवन क्षेत्रमित्यत्र धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् इति सूत्रेण क्षाजि आयने-
 यीति सूत्रेण खस्थाने ईनादेशे भवे भत्वादिलोपे द्वौ च मौढी नम् ॥ ब्रीहीणां भवन
 क्षेत्रमित्यत्र ब्रीहिशाल्योर्दक् इति ढकि आयनेयीति दस्थाने एयादेशे भत्वादिकार-
 लोपे किति चेति द्वौ त्रैहयम् ॥ एव शालेयम् ॥ क्षोगोदोहस्य विकार इति हैय-
 गवीनं संज्ञायामिति सूत्रे क्षोगोदोहशब्दस्य द्वियद्वारुपादेशे खञ्प्रत्यये च जाते द्वियद्व
 खञ् इति जातं तत्र आयनेयीति खस्थाने ईनादेशे भवे भत्वादोर्गुणे इति गुणे अपि
 द्वौ च हैयङ्गवीनम् ॥ तारका संजाता अस्येत्यत्र तदस्य संजातं तारकादिभ्य
 इतच् इति इतचि भवे भत्वादिकारलोपे सयोगे च तारकितम् ॥ ऊरु प्रमाणमस्येत्यत्र
 प्रमाणे द्वयसज्जदघ्नज्मात्रच इति सूत्रेण द्वयसचि चलोपे विभक्तौ च ऊरुद-
 यसम् ॥ एव दघ्नचि ऊरुदघ्नम् ॥ मात्रचि च ऊरुमात्रम् ॥ यत्परिमाणमस्येत्यत्र यत्तदे-
 तेभ्यः परिमाणे वतुप् इति वतुपि यत् वत् इति जातं आ सर्वनाम्न इति सूत्रेण
 तकारस्य आकारादेशे यावत् इति जातं तत्र अत्वसन्तस्येति दीर्घे उगिदचामिति गुमि
 उगो लोपे सुलोपे संयोगान्तस्येति तकारलोपे च यावान् ॥ एव तत्परिमाणमस्येति
 तानान् ॥ एतत्परिमाणमस्येति एतावान् ॥ पञ्च अवयवा अस्येत्यत्र संख्याया अव-
 यवे तथप् इति तथपि पलोपे विभक्तौ च पञ्चतयम् ॥ द्वौ अवयवावस्येत्यत्र संख्याया-

५।२।४२। पञ्च अवयवा अस्मि पञ्चतयम् ॥ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ।५।२।४३।
द्वयम् द्वितयम् त्रयम् त्रितयम् ॥ उभादुदात्तो नित्यम् ।५।२।४४। उभशब्दात्तय-
पोयच् स्यात्स चाशुदात्तः । उभयम् ॥ तस्य पूरणे ङ्ह ।५।२।४५। एकादशानां पू-
रणः एकादशः ॥ नान्तादसंख्यादेर्मह ।५।२।४६। ङटो महागमः । पञ्चानां पू-
रणः पञ्चमः । नान्तात्किम् ॥ ति विशतेर्ङिति ।५।२।४७। विशतेर्भस्य तिश्-
धस्य लोपो ङिति परे विशः ॥ असंख्यादेः किम् । एकदशः ॥ षट्कतिकतिपय-
चतुरां थुक् ।५।२।४८। एषां युगागमः सांङुटि । पण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः ।
कतिपयशब्दस्यासंख्यालेऽप्यत एव ज्ञापकाङ्क कतिपयथः । चतुर्थः ॥ द्वेस्तीयः ।५।
२।४९। ङटोऽपवादः ॥ द्वयोः पूरणो द्वितीयः ॥ त्रैः संप्रसारणं च ।५।२।५०।
तृतीयः ॥ ओत्रियंश्छन्दोऽधीते ।५।२।५१। ओत्रियः वेत्यनुवृत्तेरुच्चान्वसः ॥
पूर्वादिनिः ।५।२।५२। पूर्वं कृतमनेन पूर्वा ॥ सपूर्वाच्च ।५।२।५३। कृतपूर्वा ॥

अथयवे तयप् इत्यनेन तयपि पलोपे द्वितय इत्यवशिष्टं तत्र द्वित्रिभ्यां तयस्या-
यज्वा इति सूत्रेण तयस्थाने अयचि कृते द्वि अयच् इति जातं तत्र चलोपे भत्वादि-
कारलोपे विभक्तौ च द्वयम् ॥ अयजादेशाभावपक्षे द्वितयम् ॥ एवं त्रयम् ॥ त्रितयम् ॥
उभौ अवयवौ अत्येसत्र संख्याया वयवे तयप् इति तयपि उभादुदात्तो नि-
त्यमित्यजादेशे भत्वे भत्वादलोपे च उभयम् ॥ एकादशानां पूरण इत्यत्र तस्य पूरणे ङ्ह इति
ङटि ङित्वाङिलोपे एकादशः ॥ पञ्चानां पूरण इत्यत्र तस्य पूरणे ङ्ह इति ङटि नान्ताद-
संख्यादेर्मह इति ङटो मटि टलोपे च नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपेच
पञ्चमः ॥ विशतीनां पूरण इत्यत्र तस्य पूरणे ङ्ह इति ङटि विशति अ इति जातं तत्र
नान्तत्वाभावात् नान्तादसंख्यादेर्मह इति ङटो मडभावात् तिर्विशतेर्ङिति
इति तिलोपे भत्वादलोपे संयोगे च विशः ॥ एकादश इत्यत्र नान्तत्वेपि संख्यादित्वात् मट्
॥ पण्णां पूरण इत्यत्र तस्य पूरणे ङ्ह इति ङटि षट् कतिकतिपयचतुरां थुक्
इति थुकि उको लोपे प् थ् अ इति जातं तत्र छुना छुरिति थस्य ठत्वे च षष्ठः ॥
कतीनां पूरण इत्यत्र तस्य पूरणे ङ्ह इति ङटि षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्
इति थुकि उको लोपे कतिथः ॥ एवं कतिपयानां पूरणः कतिपयथः ॥ चतुर्णां पूरणश्च-
तुर्थः ॥ द्वयोः पूरण इत्यत्र तस्य पूरणे ङ्ह इति ङटि प्राप्ते तं वाधित्वा द्वेस्तीय
इत्यनेन तीयप्रत्यये द्वितीयः ॥ त्रयाणां पूरण इत्यत्र त्रैः संप्रसारणं चेति तीयप्रत्यये
संप्रसारणे च कृते तृ इतीय इति तत्र संप्रसारणाच्चेति सूत्रेण पूर्वरूपादेशे कृते तृतीयः ॥
छन्दोऽधीते इत्यत्र ओत्रियंश्छन्दोऽधीते इति सूत्रेण ओत्रियनि प्रत्यये नलोपे वि-
भक्तौ च ओत्रियः ॥ वेत्यनुवृत्त्यात् छन्दोऽधीते इत्यत्र तदधीतेतदेदिति सूत्रेण व्यभि-
वृद्धौ च छान्दसः ॥ पूर्वं कृतमनेनेत्यत्र पूर्वादिनिः इति सूत्रेण इतिप्रत्यये ईकारलोपे

इष्टादिभ्यश्च । १।२।८८। इष्टमनेनेष्टी अधीती ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्
 । १।२।९४। गावोऽस्मादिभ्यः सन्ति गोमान् ॥ तसौ मत्वर्थे । १।४।१९। तान्त-
 सान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । तसोः संप्रसारणम् । विदुष्मान् । गुणवचनेभ्यो
 मतुपो लुगिष्टः । शक्ते गुणोऽस्मासीति श्रुष्टः पटः । कृष्णः ॥ प्राणिस्थादातो लज-
 न्यतरस्याम् । १।२।९६। घृढाढः घृढावान् । प्राणिस्थात्किम् । शिखावान् दीपः ।
 प्राण्यद्वादेव । नेह । मेघावान् ॥ लोमादिषामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः
 । १।२।१००। लोमादिभ्यः शः । लोमशः लोमवान् रोमशः रोमवान् । पागादिभ्यो नः
 पामनः । अद्वात्कल्याणे । अद्भना । लक्ष्म्या अश्च । लक्ष्मणः । पिच्छादिभ्य इलच् ।

मन्थे भगद्वारलोपे सर्वनामस्थाने चासंवुद्धामिति दीर्घे नलोपः प्रातिपदि-
 फान्तस्येति नलोपे पूर्वी ॥ कृतं पूर्वमनेनेत्यत्र सपूर्वाद्येति सूत्रेण इति प्रत्यये कृतपूर्वी ॥
 इष्टमनेत्यत्र इष्टादिभ्यश्चेति इतिप्रत्यये इकारलोपे उपधादीर्घे नलोपे च इष्टी ॥ एवं
 अत्रोत्तमनेनेत्यत्र इष्टादिभ्यश्चेति सूत्रेण इति प्रत्यये अधीती ॥ गावोऽस्य अस्मिन् वा सन्ती-
 त्यत्र तदस्यास्त्यस्मिन्नितिमतुप् इति सूत्रेण मतुपि मुञ्जलोपे उञ्जलोपे च गोमत् इति
 जातं तत्र अत्वसन्तस्येति दीर्घे उगिद्वामिति नुमि उमो लोपे गोमान् तस् इति
 जातं तत्र हृत्प्रत्यायिति सलोपे संयोगान्तस्येति तलोपे च गोमान् ॥
 निद्रामः संयत्य अस्मिन् पेल्यत्र तदस्यास्त्यस्मिन्नितिमतुपि मुञ्जलोपे उपो लोपे च नि-
 द्गु यन् इति जातं तत्र तसौ मत्वर्थे इति सूत्रेण भसंज्ञायां भगद्वसोः संप्रसा-
 रणमित्यनेन सप्रमाणे विदुस् मन् इति जातं तत्र अत्वसन्तस्येति दीर्घे उगिद्वामि-
 निति नुमि उमो लोपे आदेशप्रत्यययोरिति सत्य परे हृत्प्रत्यायिति सलोपे सं-
 योगान्तस्येति तलोपे च विदुष्मान् ॥ गुहोऽस्मासीत्या तदस्यास्त्यस्मिन्निति
 मतुपि गुणवचनेभ्यो मतुपोलुगिष्ट इति मतुपो लुकि पिभक्तौ च गुहः ॥ एष
 एग्यः पटः ॥ घृढास्यासीत्यत्र प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्यामिति लजि
 घृढात् ॥ यो मतुपि मादृपधायाश्च मतोन्यांऽपधादिभ्य इति माधाने यप्रातो कृतो

पिच्छिलः पिच्छवान् ॥ दन्त उन्नत उरच् ॥५॥२॥१०६॥ उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य
दन्तुरः ॥ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥५॥२॥१०९॥ केशवः केशी केशिकः केशवान् ।
(अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते) मणिवः । (अर्णसो लोपश्च) अर्णवः ॥ अत इनिठनौ ॥५॥२॥
११५॥ दण्डी दण्डिकः ॥ ग्रीह्यादिभ्यश्च ॥५॥२॥११६॥ ग्रीही ग्रीहिकः ॥ अस्मा-
यामेधास्रजो विनिः ॥५॥२॥१२१॥ यशस्वी यशस्वान् मायावी मेधावी स्रग्वी ॥
वाचो गिमनिः ॥५॥२॥१२४॥ वाग्मी ॥ अर्शआदिभ्योऽच् ॥५॥२॥१२७॥ अ-
र्शोऽस्य विद्यते अर्शसः । आकृतिगणोऽयम् ॥ इति मत्वर्थीयाः ॥*॥ प्राग्दिशो चि-
भक्तिः ॥५॥३॥१॥ दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः ॥*॥
अथ स्वार्थिकाः ॥ किंसर्वनामबहुभ्योऽद्यादिभ्यः ॥५॥३॥२॥ किमः सर्वनाम्नो
बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते ॥ पञ्चम्यास्तसिल् ॥५॥३॥७॥ पञ्चम्यन्तेभ्यः फि-

लोमादीति सूत्रेणात्रापि पिच्छादित्वा इलचि भवे भत्वादलोपे च पिच्छिलः ॥ मतुपि
पिच्छवान् ॥ उन्नता दन्ताः सन्त्यस्येत्यत्र दन्तउन्नत उरच् इति उरचि भवे भत्वादलोपे
च दन्तुरः ॥ केशाः सन्त्यस्येत्यत्र केशाद्वोऽन्यतरस्यामिति वप्रत्यये केशवः पक्षे
मनुपि केशवान् ॥ अत इनिठनौ इति इनि प्रत्यये केशी ॥ ठनि प्रत्यये ठस्येक इति
ठस्थाने इकादेशे भत्वादलोपे संयोगे च केशिकः ॥ मणिरत्यास्तीत्यत्र अन्येभ्योऽपि दृश्यते
इति वप्रत्यये मणिवः ॥ अर्णोसि सन्त्यस्येत्यत्र अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वप्रत्यये अर्णसो
लोपश्चेति सूत्रेण सकारलोपे च अर्णवः ॥ दण्डोऽस्यास्तीत्यत्र अत इनिठनौ इति इन्
प्रत्यये भत्वे भत्वादलोपे इत्युपधादीर्घत्वे नलोपे च दण्डी ॥ ठनि प्रत्यये तु ठस्येक
इति इकादेशे भत्वादलोपे संयोगे च दण्डिकः ॥ ग्रीहयः सन्त्यस्येत्यत्र ग्रीह्यादिभ्य-
श्चेति सूत्रेण इनि प्रत्यये भत्वे भत्वादिकारलोपे उपधादीर्घे नलोपे च ग्रीही ॥ ठनि प्र-
त्यये तु ठस्येकदेशे भत्वे भत्वादिकारलोपे संयोगे च ग्रीहिकः ॥ यशोऽस्यास्तीत्यत्र
अस्मायामेधास्रजो विनिरिति सूत्रेण विनिप्रत्यये इकारलोपे सर्वनामस्थाने चा-
संबुद्धाविति दीर्घे सुलोपे नलोपे च यशस्वी ॥ पक्षे तदस्यास्त्वस्मिन्निति मतुपि
मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य इति मस्य वकारे अत्वसन्तस्येति दीर्घे
उगिद्वां सर्वनामस्थाने इति गुमि उमो लोपे सुलोपे त्कारस्य संयोगान्तरस्येति
लोपे यशस्वान् ॥ एवं मायावी मेधावी स्रग्वी ॥ वागस्यास्तीत्यत्र वाचो गिमनिरिति गिमि-
प्रत्यये सुब्लोपे स्कोः संयोगाद्योरिति कलोपे तत्र सर्वनामस्थाने ऋषुपधादीर्घे सुलोपे
नलोपे वाग्मी अर्शोऽस्यास्तीत्यत्र अर्शआदिभ्योऽच् इत्यचि संयोगे च अर्शसः ॥
इति मतुवर्थाः पूर्णाः ॥ कस्यादित्यत्र पञ्चम्यास्तसिल् इति तसिलि सुब्लोपे प्राग्दिशो

मादिभ्यस्तसित्वा स्यात् ॥ कु तिहोः । ७।२।१०४। किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च
 विभक्तौ परतः । कुतः कस्मात् ॥ इदम् इश् ७।३।३। प्राग्विशीये परे । इत् ॥
 अन् ७।३।५। एतद् प्राग्विशीये । अनेकान्त्वत्सर्वादेशः । अतः अमुतः यतः ततः
 बहुतः । व्यादेस्तु द्वाभ्याम् ॥ पर्यभिभ्यां च ७।३।९। आभ्यां वसिल् स्यात् । प-
 रितः । सर्वत इत्यर्थः । अभितः । उभयत इत्यर्थः ॥ सप्तम्यास्त्रल् ७।३।१०। कुत्र
 यत्र ॥ यः यदुत्र ॥ इदमो हः ७।३।११। त्रलोऽपवादः । इह ॥ किमोऽत्
 ७।३।१२। धाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात् पक्षे त्रल् ॥ क्वाति ।
 ७।३।१०५। किमः कादेशः स्यादति । क कुत्र ॥ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।

विभक्तिरित्यनेन तसिछोऽपि विभक्तिसङ्गाया कुतिहोः इति सूत्रेण किम कादेशे सप्त-
 म्यत्वे रोत्रिर्गो च कुतः ॥ अस्मादित्यत्र पञ्चम्यास्तसित् इति तसिछि मुन्लोपे इदम्
 तस् इति जात तत्र इदम् इश् इत्यनेन शित्वात् इदम् सर्वस्य इशादेशे शकारलोपे
 च इत् ॥ एतस्मादित्यत्र पञ्चम्यास्तसित् इति तसिछि मुन्लोपे एतदोऽन् इत्यनेन
 एतद् सर्वस्य अनादेशे नस्य हलन्त्यमित्यनेनेत्सङ्गाया तस्य लोप इति लोपे सप्त रौ रस्य
 त्रिर्गो च अतः ॥ अमुष्मादित्यत्र पञ्चम्यास्तसित् इति तसिछि मुन्लोपे अदस्
 तस् इति जात तत्र त्यदादीनाम् इति अत्वे अद अतस् इति जाते अतो गुणे इति
 पररूपे अदसोसेर्दादुदोम् इत्यनेन दकारोच्चरवर्त्यकारस्योकारे दकारस्य मकारे च
 कृते अमुतः ॥ यस्मादित्यत्र तसिछि त्यदादीनामित्यकारे अतोऽगुणे इति पररूपे
 च यतः ॥ एष तस्मादिति ततः ॥ बहोरिति बहुतः । परीत्यव्ययात् पर्यभि-
 भ्यामित्यनेन तसिछि परितः ॥ एवमभितः ॥ कस्मिन् इत्यत्र सप्तम्यास्त्रल् इति
 त्रलि कुतिहोरिति किम कादेशे कुत्र ॥ यस्मिन् इत्यत्र सप्तम्यास्त्रल् इति त्रलि
 त्यदादीनाम् इत्यकारे अतोऽगुणे इति पूर्वरूपे च यत्र ॥ एष तत्र ॥ गणुञ्जिति
 बहुत्र ॥ अस्मिन् इत्यत्र त्रलि प्राप्ते इदमो ह इति हप्रत्यये इदम् ह इति जात इदम्
 इश् इति इशादेशे शालोपे च इह ॥ कस्मिन् इत्यत्र किमोऽत् इति अति मुन्लोपे
 तलोपे च किम् अ इति जात तत्र क्वातीति सूत्रेण किम कादेशे उपदेशोऽजनुना-
 सिक इत् इत्यनेन अकारस्येत्सङ्गाया लोपे सयोगे च कः ॥ पक्षे त्रलि कुतिहोरिति
 किम कुत्वे च कुत्र ॥ सप्तम्यन्तस्य इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते इति तसिछि मुन्लोपे
 तद् तस् भगानिति जात तत्र त्यदादीनाम् इति अकारे अतो गुणे इति पररूपे सप्त
 म्यत्वे सप्त उच्चे च ततोभगान् ॥ एव त्रलि प्रत्यये तत्रभगान् ॥ एव त भगन्तमित्यत्र द्विती-
 यान्तात्तसिछि ततोमन्ताम् ॥ त्रलि च तत्रमन्तम् ॥ सदीर्घागुरित्यत्र तसिछि
 ततोदीर्घाणु ॥ त्रलि च तत्रदीर्घाणु । सदेवाना प्रिय इत्यत्र इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते

५।३।१४। पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलदयो दृश्यन्ते । दशमिषण्णान्न-
वदादियोग एव । स भवान् ततो भवान् तत्र भवान् । तं भवन्तम् ततो भवन्तम् तत्र-
भवन्तम् । एवं दीर्घायुः देवानां प्रियः आयुष्मान् ॥ सर्वैकान्यकिञ्चित्तदः काले
दा ॥ ५।३।१५। सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् ॥ सर्वस्य सोऽन्यत-
रस्यां दि ॥ ५।३।१६। दादौ प्राग्निदशीये सर्वस्य सो वा स्यात् । सर्वस्मिन् काले सदा
सर्वदा अन्यदा कदा यदा तदा । काले किम् सर्वत्र वेशे ॥ इदमोर्हित् ।
५।३।१६। सप्तम्यन्तात् काल इत्येव ॥ एतेतौ रथोः ॥ ५।३।१४। इदमश्नदस्य एत
इत इत्यादेशौ सो रेफादौ धकारादौ च प्राग्निदशीये परे । अस्मिन्काले एतर्हि । काले
किम् इह देशे ॥ अनयतनेर्हिलन्यतरस्याम् ॥ ५।३।२१। कर्हि कदा यर्हि यदा
तर्हि तदा ॥ एतदः ॥ ५।३।१५। एत इत एतौ सो रेफादौ धकारादौ च प्राग्निदशीये ।
एतस्मिन्काले एतर्हि ॥ प्रकारवचने थात् ॥ ५।३।२३। प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्य-
स्थात् स्यात् स्वार्थे । तेन प्रकारेण तथा यथा ॥ इदमस्थमुः ॥ ५।३।२४। थालो-
ऽपवादः (एतदोऽपि वाच्यः) अनेन एनेन वा प्रकारेण इत्यम् ॥ किमश्च ॥ ५।३।२५।

इति तत्तिलि ततो देवानां प्रियः ॥ त्रलि तत्रदेवानां प्रियः ॥ एवं स आयुष्मान्
इत्यत्र तत्तिलि ततआयुष्मान् ॥ त्रलि तत्रायुष्मान् ॥ सर्वस्मिन् काले इत्यत्र सर्वैकान्य-
किञ्चित्तदः काले दा इत्यनेन दाप्रत्यये सुब्लोपे च सर्वदा इति जातं तत्र सर्वस्य
सोन्यतरस्यां दि इत्यनेन सर्वस्य सादेशे सदा ॥ पक्षे सर्वदा ॥ एवमन्यदा
कदा यदा तदा इत्यादीनि रूपाणि ॥ सर्वैकान्यकिञ्चित्तदः काले दा इति सूत्रेण
दाप्रत्यये कृते सुब्लोपे त्यदादीनाम् इत्यकारे अतो गुणे इति पूर्वरूपे च भवन्ति ॥
सर्वस्मिन् देशे इत्यत्र कालाभावाद् दाप्रत्ययाभावे सप्तम्यास्त्रत् इति त्रलि सर्वत्र ॥
अस्मिन् काले इत्यत्र इदमोर्हित् इति हिंलि सुब्लोपे च इदम् हिंल् इति जातं तत्र
एतेतौ रथोरित्यनेन इदम् एतादेशे एतर्हि ॥ अस्मिन् देशे इत्यत्र कालाभावात् हिंल्
प्रत्ययाभावे इदमो ह् इति ह्प्रत्यये इदम् इश् इत्यनेन इदम् इशादेशे शकारलोपे च
इह देशे ॥ अस्मिन्काले इत्यत्र अनयतनेर्हिलन्यतरस्यामित्यनेन हिंलि किम् हिं
इति जातं तत्र किमः क इति किमः कादेशे कर्हि ॥ पक्षे दाप्रत्यये कदा ॥ एवं
यर्हि यदा तर्हि तदा ज्ञेयानि ॥ एतस्मिन् काले इत्यत्र अनयतनेर्हिलन्य-
तरस्यामित्यनेन हिंलादेशे सुपो लोपे एतद् इत्यनेन एतद् एतादेशे च एतर्हि ॥ तेन
प्रकारेणेत्यत्र प्रकारवचने थात् इत्यनेन थालि सुब्लोपे त्यदादीनाम् इत्यत्र
अतो गुणे पररूपे तथा ॥ अनेन प्रकारेणेत्यत्र इदमस्थमुरिति थमौ सुब्लोपे इदम्
थम् इति जातं तत्र एतेतौ रथोरित्यनेनात्र थपरत्वाद्विदम् इतादेशे इत्यम् ॥ एवं एतेन
प्रकारेणेत्यत्र एतदोरपि वाच्य इत्यनेन थमौ इतादेशे च इत्यम् ॥ केन प्रकारेण

केन प्रकारेण कथम् ॥ इति प्राग्दिशीयाः ॥ * ॥ अतिशायने तमविष्टानौ । १५।३।५५।
 अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वर्थे एतो स्तः । अयमेवामतिशयेनाद्व आद्वयतमः । लघुतमो
 लघिष्ठः ॥ तिङश्च १५।३।५६। तिङन्तादतिशये खोले तमप् स्यात् । तरप्तमपौ
 घः । १।१।२२। ण्वौ घसंज्ञौ खः ॥ किमेस्तिङव्यपधादाम्बद्रव्यप्रकर्षे ।
 ५।४।११। किम् एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादाम् । स्यात् तु द्रव्यप्रकर्षे ।
 किन्तमाम् । प्राहेतमाम् पचतितमाम् उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमस्तरः ॥
 द्विवचनविभज्योपपदे तरयीयसुनौ । ५।३।५७। द्वयोरेकस्यातिशये वि-
 भक्त्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतो स्तः । पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघुतरः
 लघीयान् । उचीच्याः प्राच्येभ्यः पठुतराः पटीयास्तः ॥ प्रशस्यस्य अः । ५।३।५०।
 अस्य आदेशः स्वादजाघोः परतः ॥ प्रकृत्यैकाच् १५।४।१६३। इष्टादिष्केफाच् प्र-
 कृता स्यात् । श्रेष्ठः श्रेयान् ॥ ऊय च १५।३।५१। प्रशस्यस्य न्यादेशः स्यादिष्टेयसौः ।

इत्यत्र किमश्चेति सूत्रेण थमो मुन्लोपे किम् क इति कादेशे च कथम् ॥ इति प्रा-
 ग्दिशीयविभक्तिप्रत्यया समाप्ता ॥ अतिशयेन आत्त्व इत्यत्र अतिशायने तमविष्टानौ
 इति सूत्रेण तमपि मुन्लोपे विभक्तौ च आद्वयतम ॥ एवमतिशयेन लघु लघुतम ॥
 इष्टमि तु भव्ये टेरित्यनेन टिलोपे लघिष्ठः ॥ अतिशये किमित्यत्र अतिशायने तम-
 विष्टानौ इति तमपि किम् तमप् इति जात तत्र तरप्तमपौ घ इति तमपो घसंज्ञाया
 किमेस्तिङव्यपधादाम्बद्रव्यप्रकर्षे इत्यनेन अमी अकः सवर्णे इति दीर्घे
 कितमाम् ॥ एव प्राहेतमाम् । अतिशयेन पचतीत्यत्र तिङश्चेति सूत्रेण तमपि तरप्तम-
 पौ घ इति घसंज्ञाया किमेस्तिङव्यपधादाम्बद्रव्यप्रकर्षे इति आमुप्रत्यये उकार
 लोपे पचतितमाम् ॥ उच्चैस्तमाम् उच्चैस्तमस्तरित्यत्र सूत्रे अद्रव्यप्रकर्ष इत्युक्तान-
 दामुप्रत्ययाभावे उच्चैस्तम ॥ अयमनयोरतिशयेन लघुरित्यत्र द्विवचनविभज्योपप-
 दे तरयीयसुनौ इति सूत्रेण तरपि मुन्लोपे पलोपे विभक्तौ च लघुतर ॥ ईयसुनि
 उनो लोपे मुन्लोपे च लघु ईयस् इति जात तत्र टेरिति सूत्रेणोकारलोपे अत्वसन्तस्येति
 दीर्घे लघीयास् इति जात तत्र उगदिच्चाभिति जुमि उमो लोपे लघीयान् स् ए इति
 जात तत्र हल्ङ्याच्म्य इति सलोपे संयोगान्तस्येति सलोपे च उघायान् ॥ एव
 पटीयास्तः ॥ अतिशयेन प्रशस्य इत्यत्र अतिशायने तमविष्टानौ इति इष्टमि प्रशस्य
 इष्ट इति जाते प्रशस्यस्य अ इति प्रशस्यस्य आदेशे अ इष्ट इति जात तत्र टेरिति सूत्रेण
 टिलोपे प्राप्ते प्रकृत्यैकाच् इति सूत्रेण प्रकृतिभावे गुणे च श्रेष्ठः ॥ एव द्वयोर्मध्ये प्र-
 शस्य इत्यत्र द्विवचनविभज्योपपदे तरयीयसुनौ इति ईयसि प्रशस्यस्य अ
 इति आदेशे टेरिति टिलोपे प्राप्ते प्रकृत्यैकाच् इति लोपामावे गुणे च श्रेयस् इति
 जात तत्र प्रथमेकवचने सौ अत्वसन्तस्येति दार्ध उगदिच्चाभिति जुमि उमो लोपे

ज्येष्ठः ॥ ज्यादादीयसः । ६।४।१६०। आदेः परस्य । ज्यायान् ॥ बहोर्लोपो
भू च बहोः । ६।४।१६८। बहोः परयोरिष्टेमेयसोर्लोपः स्वाद्विडागमश्च । भूमा ॥
इष्टस्य यिट् च । ६।४।१६९। बहोः परस्य इष्टस्य लोपः स्वाद्विडागमश्च । भूयिष्ठः ॥
विन्मतोर्लुक् । ६।३।६६। विनो मतुपश्च लुक् स्वादिष्टेयसोः । अतिशयेन सग्वी मजिष्ठः ।
सजीयान् । अतिशयेन त्वयान् त्वचिष्ठः त्वचीयान् ॥ ईपदसमासौ कल्पवृक्षदेश्यदे-
शीयरः । ६।३।६७। ईपदूनी विद्वान् विद्वत्कल्पः । विद्वद्देश्यः विद्वद्देशीयः पचतिक-
ल्पम् ॥ विभाषासुपो बहुच पुरस्तात् ॥ ६।३।६८। ईपदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सु-
हृत्ख्याद्यभ्य इति सलोपे संयोगान्तस्येति सलोपे च श्रयान् ॥ अति-
शयेन प्रशस्य इत्यत्र अतिशायने तमविष्टनौ इति इष्टनि नकारलोपे ज्यच्चेति
सूत्रेण प्रशस्यस्य ज्यादेशे आहुण इति गुणे च ज्येष्ठः ॥ द्वयोर्मध्ये प्रशस्य इत्यत्र
द्विवचनविभजोपपदेतरवीयसुनौ इत्यनेन ईयसुनि उकारनकारयोर्लोपे
ज्यच्चेति प्रशस्यस्थाने ज्यादेशे ज्यादादीयस इति सूत्रेण अलोन्त्यपरिभाषानुसा-
रादन्यस्य सकारस्य आदादेशः प्राप्तः परं त्वादेः परस्येत्यनेनादेरिक्कारस्याकारादेशे अकः
सवर्णे इति दीर्घत्वे च ज्यायस् इति जातं तत्र अत्वसन्तस्येति दीर्घे उगिदच्चा-
मिति नुमि उमो लोपे ज्यायान् स् स् इति जातं तत्रान्यसकारस्य हृत्ख्याचिति लोपे
संयोगान्तस्येति उपान्यसकारलोपे च ज्यायान् ॥ अतिशयेन बहुरित्यत्र पृथ्यादि-
भ्य इमनिज्जेति सूत्रेण इमनिनि बहु इमन् इति जातं तत्र बहोर्लोपो भू च
बहोरिति सूत्रेण ह्रस्वलोपे बहुस्थाने भू इत्यादेशे च जाते भूमन् इति जातं तत्र
सौ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति दीर्घे हृत्ख्याचिति सकारलोपे नलोपः
प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपे च भूमा ॥ पक्षे द्विवचनविभज्येति ईयसुनि
उमो लोपे बहु ईयस् इति जातं तत्र बहोर्लोपो भू च बहोरिति सूत्रेण ईयस ईकारलोपे
बहुस्थाने भू इत्यादेशे च भूयस् इति जातं अत्वसन्तस्येति दीर्घे उगिदच्चा-
मिति नुमि उमो लोपे सकारयोर्लोपे च भूयान् ॥ अतिशयेन बहुरित्यत्र अतिशायने तमवि-
ष्टनौ इति इष्टनि इष्टस्य यिट् चेति सूत्रेण इष्टन ईकारलोपे बहोः स्थाने भू इत्यादेशे
यिटि च भूयिष्ठः ॥ अतिशयेन सग्वीत्यत्र अतिशायने तमविष्टनौ इति इष्टनि
सग्वी इष्ट इति जातं तत्र विन्मतोर्लुक् इति विनो लोपे संयोगे च त्वजिष्ठः ॥ पक्षे
द्विवचनविभज्येति ईयसुनि उमो लोपे विन्मतोर्लुगिति विनो लोपे सजीयान् एवं
त्वचिष्ठः त्वचीयान् ॥ ईपदूनी विद्वान् इत्यत्र ईपदसमासौ कल्पवृक्षदेश्यदेशीयर इत्य-
नेन कल्पपि सुवृत्ते विद्वत्कल्प इति वसुसंभवंस्वनुद्धृत्वा द् इति सत्य दत्वे खरि-
चेति दत्त ते च विद्वत्कल्पः ॥ एवं देश्यप्रत्यये विद्वद्देश्यः देशीयटि प्रत्यये च विद्वद्देशीयः ॥
एवं किंचिदूनं पचतीत्यत्र कल्पपि प्रत्यये पचतिकल्पम् ॥ ईपदूनः पदुरित्यत्र विभाषा

यन्ताद्बहुज्वा स्यात्स च प्रागेव न तु परतः । ईपदूनः पटुर्बहुपटुः पटुकल्पः । सुपः किम् ।
 यजतिक्त्वम् ॥ प्राग्विवात्कः । ५।३।७०। इवे प्रतिकृतावित्ततः प्राकाधिकारः ॥
 अव्ययसर्वनामनामकच् प्राक्टेः । ५।३।७१। कापवादः । तिकृतेत्यनुवर्तते ॥ अ-
 ज्ञाते । ५।३।७३। कस्यायमश्वोऽश्वकः उच्चकैः नीचकैः सर्वकैः ॥ कुत्सिते । ५।३।७४।
 कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः ॥ किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् । ५।३।९२।
 अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः ततरः ॥ वा यहुनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ।
 ५।३।९३। यहुनां मध्ये एकस्य निर्धारणे डतमच्चा स्यात् । जातिपरिप्रश्न इति प्रत्या-
 ख्यातमाकरे । कतमो भवतां कठः । यत्तमः तत्तमः । वाप्रहणमकजर्थम् । यकः सकः ॥
 इति प्राग्वीयाः ॥ * ॥ इवे प्रतिकृतौ । ५।३।९६। कन्स्यात् । अश् इव प्रतिकृ-
 तिरश्वकः । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे कन् । अश्वकः ॥ तत्प्रकृतवचने मयद् ।
 ५।४।२१। प्राचुर्येण प्रस्तुत प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम् । मावे अधिकरणे वा ल्युट् ।
 आद्ये प्रकृतमन्त्रमन्त्रमयम् । अपूपमयम् । द्वितीये तु अन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व ॥
 प्रजादिभ्यश्च । ५।४।३८। अण् स्यात् । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । दैवतः वा-

सुपो बहुच् पुरस्तात् इति सूत्रेण पटुशब्दात्पुरस्ताद्बहुचि प्रत्यये बहुपटु ॥ पक्षे
 कल्पपि पटुकल्प ॥ यजतिक्त्वमित्यत्र मुबन्तत्वाभावाद्वहुच्यत्वयामान ॥ कस्यायमश्व इत्यत्र
 अज्ञाते इति सूत्रेण कप्रत्यये सुबुलोपे विभक्ती च अश्वक ॥ उच्चैरित्यत्र अव्ययसर्व-
 नाश्रामकच्प्राक्टेः इति टे. पूर्वमकचि उच्चकैः ॥ एव नीचकैः ॥ सर्वकैरित्यत्र सर्व-
 नाम्नात् टे पूर्वमकचि सर्वकैः । कुत्सितोऽश्व इत्यत्र कुत्सिते इत्यनेन कप्रत्यये अश्वक ॥
 अनयो क इत्यत्र किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् इति डतरचि
 सुबुलोपे च किं डतरच् इति जात तत्र भवे ककारोत्तरस्य इन्भागस्य लोपे जुहू इति डस्य
 हलन्त्यमिति चस्य चेतस्रश्चाया तस्य लोप इति तयोर्लोपे विभक्ती च कतरः ॥ एन-
 मनयोर्ये इति यतर ॥ अनयो स इति ततर ॥ एषा मध्ये क इत्यत्र वा यहुनां जा-
 तिपरिप्रश्ने डतमच् इति डतमचि सुपोलोपे किं डतमच् इति जात तत्र डच्चयोर्लोपे
 भवे भद्राग्निलोपे च वत्तमः ॥ एवमेषा मध्ये य इति यत्तमः ॥ एवमेषा मध्ये स इति
 तत्तमः ॥ पक्षे अव्ययसर्वनामनामकच्प्राक्टेः इति सूत्रेण अकचि यकच्
 अत् इति जात तत्र हलन्त्यमिति चस्य उपदेशेऽजनुनासिकइदिति ककारोत्तर-
 वर्त्यकारस्य चेतस्रश्चाया तस्य लोप इति तयोर्लोपे यक् अ इत्यनशिष्ट सयोगे विभक्ती च
 यक । सक । इति प्राग्वीया ॥ अश् इव प्रतिकृतिरित्यत्र इवेप्रतिकृतौ इति कनि
 नलोपे विभक्ती च अश्वक ॥ अश् एव इत्यत्र सर्वप्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे कन्
 इति कनि अश्वक ॥ प्रकृतमन्त्रमित्यत्र तत्प्रकृतवचने मयद् इति मयटि ठलोपे
 विभक्ती च अन्नमयम् ॥ एवमपूपमयम् ॥ अन्नमयो यज्ञः ॥ प्रज्ञ एव इत्यत्र प्रज्ञादि-

न्धवः ॥ बहुलपार्थच्छस्कारकादन्यतरस्याम् । ५।४।४२। बहुनिददाति बहुशः
 अल्पशः । (आद्यादिभ्यस्तसेरुपसंख्यानम्) आदौ आदितः मध्यतः अन्ततः पार्श्वतः ।
 आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण स्वरतः वर्णतः ॥ कृन्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि चिवः ।
 ५।४।५०। (अभूततद्वाव इति वक्तव्यम्) विकारात्मतां प्राप्नुवतां प्रकृतौ वर्तमानाद्विका-
 रशब्दात्स्वार्थे चिवर्वा स्वात्करोत्यादिभिर्योगे ॥ अस्य च्वौ । ७।४।३२। अवर्णस्य ई-
 त्स्यात् च्वौ । वेलोपे च्वन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः कृष्णः संपद्यते तं करोति कृष्णी-
 करोति ब्रह्मीभवति गङ्गीस्यात् । (अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम्) दोषाभूतमहः
 दिवाभूता रात्रिः ॥ विभाषा साति कात्स्न्ये ॥ ५।४।५२। च्विविपद्ये साति वा
 स्वात्साफल्ये ॥ सात्पदाद्योः । ५।३।१११। सस्य पत्नं न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं
 शस्त्रमग्निः संपद्यतेऽभिसाद्भवति ॥ च्वौ च । ७।४।२६। च्वौ च परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् ।
 अभीभवति ॥ अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् । ५।४।५७।
 द्व्यचोऽवरं द्व्यजवरं न्यूनं न तु ततो न्यूनमनेकाजिदि यावत्तादृशमर्थं यस्य तस्माद्वाच्
 स्यात् कृन्वस्तिभिर्योगे । (डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्) इति डाचि विवक्षिते द्विरत्वं (नित्य-
 माग्नेदिते डाचीति वक्तव्यम्) डाच्परं यदाग्नेदितं वस्मिन्परे पूर्वपरयोर्धर्णयोः पररूपं
 स्यात् । इति पकारतकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्किम् । ईपत्क-
 भ्यश्चेल्यणि वृद्धौ भवे भवादकारलोपे प्राङ् ॥ देवता एव दैवत इत्यत्राप्यणि भत्पे भत्वा-
 दालोपश्च भवति । बहुनीत्यत्र बहुलपार्थच्छस्कारकादन्यतरस्यामित्यनेन शस्ति
 बहुशः ॥ एवमल्पशः ॥ आदौ इत्यत्र आद्यादिभ्यस्तसेरुपसंख्यानम् इत्यनेन
 तसि आदितः ॥ एवं मध्यतः पार्श्वतः पृष्ठतः स्वरतः ॥ वर्णत इत्यत्र आकृतिगण-
 त्वात्तस्मिन्भवति । अकृष्णं करोतीत्यत्र कृन्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विरित्यनेन च्वौ
 कृष्णं च्वि इति जातं चकारेकारवकाराणां लोपे कृष्ण इत्यवशिष्टं तत्र अस्य च्वौ इत्यनेन
 ष्णकारोत्तरवर्त्यकारस्य ईकारे कृष्णीकरोति ॥ एवं ब्रह्मीभवति ॥ गङ्गीस्यात् ॥
 दोषाभूतमहः दिवाभूतारात्रिरित्यत्र अस्य च्वौ इत्यनेन अवर्णस्य ईवे प्राप्तेऽपि
 अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यमिति वार्तिकेन नेत्वम् । दधि सिञ्चति इत्यत्र
 सस्य आदेशप्रत्यययोरिति पत्वे प्राप्ते सात्पदाद्योरिति निषेधः ॥ कृत्स्नं शस्त्रं
 अग्निः संपद्यते इत्यत्र कृन्वस्तियोग इति च्वौ चकारवकारेकाराणां लोपे विभाषा
 साति कात्स्न्ये इति सातिप्रत्यये अग्निस्यात् ॥ पटकरोतीत्यत्र अव्यक्तानुकरणा-
 द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् इति डाचि पटत् डाच् इति जातं तत्र डाचि बहुलं द्वे
 भवत इति द्वित्वे पटत् पटत् करोतीति जातं नित्यमाग्नेदिते डाचीति वक्तव्य-
 मिति वार्तिकेन पूर्णपटत्संबन्धिनि तकारे पररूपतां प्राप्ते पट पटत् डा करोतीति जातं
 तत्र डित्वाङ्लोपे संयोगे च पटपटाकरोति ॥ ईपत्करोतीत्यत्र अव्यक्तानुकरणवामावात्

संख्यानम्) खैणी पौली शक्तीकी आह्वयङ्गुणी तरुणी तलुनी ॥ यञ्च ॥ १४११२३ ॥
यञन्तात् स्त्रियां ङीप्स्यात् अकारलोपे कृते ॥ हलस्तद्धितस्य ॥ १४११२४ ॥ हलः प-
रस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोप इति परे । गार्गी ॥ प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ १४११२५ ॥
१४१२७ ॥ यञन्तात् ष्फो वा स्यात् स च तद्धितः ॥ पिद्गौरादिभ्यश्च ॥ १४११२८ ॥
पिद्गो गौरादिभ्यश्च ङीप्स्यात् । गार्ग्यायणी नर्तकी गौरी अनटुही अनट्टाही । आकृति-
गणोऽयम् ॥ वयसि प्रथमे ॥ १४११२९ ॥ प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तास्त्रियां ङीप् स्यात् ।
कुमारी ॥ द्विगोः ॥ १४११३० ॥ अदन्ताद्विगोर्ङीप्स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात्रिफला
त्र्यनीका सेना ॥ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ १४११३१ ॥ वर्णवाची योऽनुदा-
त्तान्तस्त्रोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप् तकारस्य नकारादेशश्च । एता एनी ।
रोहिता रोहिणी ॥ वोतो गुणवचनात् ॥ १४११३४ ॥ उदन्ताद्गुणवाचिनो वा ङीप्स्यात्

वार्तिकेन नञ्प्रत्ययान्तात्स्त्रियशब्दात् ङीपि खैणी ॥ सञ्प्रत्ययान्तात्स्त्रियशब्दात् ङीपि पौली ॥
ईकङ्प्रत्ययान्तात् शाक्तीकशब्दात् ङीपि शाक्तीकी ॥ स्तुनृप्रत्ययान्तात् आह्वयङ्गुणीशब्दात्
ङीपि आह्वयङ्गुणी ॥ तरुणशब्दात् ङीपि तरुणी । एवं तलुनी ॥ तरुणतलुनशब्दाभ्यां
वयसि प्रथमे इति सूत्रोपरि वयस्य चरम इति वाच्यमिति ङीपि प्राप्ते तं वाधित्वा
गौरादिगणपाठात् ङीपि प्राप्ते तमपि वाधित्वा ङीपैव भाव्यमित्येतदर्थं नञ्छब्द इति वार्तिके
तरुणतलुनयोर्ग्रहणम् । गार्गी इत्यत्र गार्ग्यशब्दात् यञश्चेति सूत्रेण ङीपि भसंज्ञायामकारलोपे
गार्ग्य ई इति जातं तत्र हलस्तद्धितस्येति सूत्रेण यकारलोपे संयोगे च गार्गी ॥ गार्ग्याद-
णीत्यत्र गार्ग्यशब्दात् प्राचां ष्फ तद्धित इति सूत्रेण ष्फप्रत्यये षः प्रत्ययस्येति
पत्येतसंज्ञायाम् तस्य लोप इति लोपे आयनेयीनीति सूत्रेण फस्त्वाने आयनादेशे
नस्य णत्वे गार्ग्यायणी इति जातं तत्र पिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीपि उपयोर्ङीपे भत्वे
भत्वादलोपे च गार्ग्यायणी ॥ नर्तकशब्दात् पिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीपि उपयोर्ङीपे
भत्वे भत्वादलोपे च नर्तकी ॥ एवं गौरशब्दाद् ङीपि गौरी ॥ अनटुहशब्दात् अनटुह-
शब्दस्याम् ङीपि वा वाच्य इति वार्तिकेन आसि इको यणच्येति यणि गौरा-
दिभ्यश्चेति ङीपि च अनट्टाही ॥ पक्षे अनटुहशब्दात् ङीपि अनटुही ॥ कुमारशब्दात्
वयसिप्रथमे इति ङीपि भत्वादलोपे कुमारी ॥ त्रयाणां लोकानां समाहारत्रिलोकी
इत्यत्र त्रिलोकशब्दात् द्विगोरिति सूत्रेण ङीपि भत्वादलोपे त्रिलोकी ॥ त्रिफला ।
त्र्यनीका इत्यत्र द्विगोरिति सूत्रेण ङीपि प्राप्तेपि अजादिगणे त्रिफलात्र्यनीकाशब्दयोः
पाठात् अजाद्यतष्टाप् इति टापि त्रिफला । त्र्यनीका । एनी इत्यत्र एतच्छब्दात् वर्णा-
दनुदात्तात्तोपधात्तो नः इति ङीपि तकारस्थाने नकारे भत्वादलोपे संयोगे च
एनी ॥ पक्षे अजाद्यतष्टाप् इति टापि एता ॥ एवं रोहितशब्दात् ङीपि तकारस्थाने
नकारे नस्य णत्वे रोहिणी पक्षे टापि रोहिता ॥ मृदुशब्दात्वोतो गुणवचनात् इति

मृद्वी मृदुः ॥ बह्वादिभ्यश्च । ४।१।४५। एभ्यो वा ङीष्वात् । बह्वी बहुः । (कृदि-
कारादक्तिनः) रात्रिः रात्री । (सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके) शकटी शकटिः ॥ पुंयोगा-
दाख्यायाम् । ४।१।४८। या पुमाण्या पुंयोगात्स्त्रियां वर्तते उतो ङीप् । गोपस्य स्त्री
गोपी । (पालकान्तात्र) गोपालिका अश्वपालिका ॥ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात्
इदाप्पसुपः । ७।३।४४। प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापि स आप्सुपः
परो न चेत् । सविका कारिका । अतः किम् । नौका । प्रत्ययस्थात्किम् । शक्रोर्ताडि
शक्रा । असुपः कित् । बहुपरिव्राजका नगरी । (सूर्यादेवतायां चात्रान्यः) सूर्यस्य स्त्री
देवता सूर्या । देवतायां किम् (सूर्यागस्त्ययोश्छे च इयां च) यलोपः । सूरौ कुन्ती
मानुषीयम् ॥ इन्द्रवरुणभयशर्चरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्या-
णामानुक् । ४।१।४९। एवामानुगागमः स्यात् ङीप् च । इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी वरु-
णानी भयानी शर्चाणी रुद्राणी मृडानी । (हिमारण्ययोर्महस्वे) महद्विगं हिमानी ।

सूत्रेण ङीपि इको यणच्येति यणि ॥ मृद्वी पक्षे मृदुः ॥ बहुशब्दात् बह्वादिभ्य-
श्चेति ङीपि ङपयोर्लोपे यणि च बह्वी पक्षे बहुः ॥ रात्रिशब्दात्कृदिकारादक्तिन इति
सूत्रेण ङीपि मत्तादिकारलोपे रात्री पक्षे रात्रिः ॥ शकटिशब्दात् सर्वतोऽक्तिन्नर्था-
दित्येके इति वार्तिकेन ङीपि मत्तादिकारलोपे शकटी ॥ पक्षे शकटिः ॥ गोपस्य स्त्री
इत्यत्र पुंयोगादाख्यायामिति सूत्रेण गोपशब्दात् ङीपि मत्तादिकारलोपे गोपी ॥
गोपालकस्य स्त्री इत्यत्र पुंयोगादाख्यायामिति ङीपि प्राप्ते पालकान्तात्रेति
निषेधे अजायतष्टाप् इति टापि अकारलोपे प्रत्ययस्थात्कादिति सूत्रेण क-
कारात्पूर्वस्य लकारोत्तरवर्त्यकारस्थाने इकारे कृते गोपालिका ॥ एवमश्वपालिका ॥ सर्व-
कशब्दात् अजायतष्टाप् इति टापि अकारलोपे प्रत्ययस्थात्कात् इति कपूर्वस्य
पकारोत्तरवर्त्यकारस्य स्थाने इकारे सविका ॥ एन कारकशब्दादपि कारिका ॥ प्रत्ययस्था-
त्कादिति सूत्रे अत इति नापठिष्यधेदाचार्यास्तर्हि नौका इत्यत्र कपूर्वस्य औकारस्यापि
स्थाने इकाराप्तातिः समभविष्यत् । प्रत्ययस्थात्कादित्यनुक्तौ शका इत्यत्र धातुस्थकारात्पूर्वस्यापि
शकारोत्तरवर्त्यकारस्य स्थाने इकारः समभविष्यत् । असुप इत्यनुक्तौ बहुपरिव्राजका इत्यत्र सुपः
परोऽप्यपि इकारोऽभविष्यदित्येकत्रिनारणायैव असुप इत्युक्तम् ॥ सूर्यस्य स्त्री इत्यत्र सूर्यशब्दा-
त्सूर्यादेवतायां चाप् इति चापि चकारपकारयोर्लोपे अकारलोपे सूर्या ॥ सूर्यस्य
मानुषी स्त्री इत्यत्र पुंयोगादाख्यायामिति ङीपि मत्तादिकारलोपे सूर्य ई इति जात तत्र
सूर्यागस्त्ययोश्छे च इयां च इति यलोपे रेफस्य ईकारेण सह योगे सूरौ ॥
इन्द्रस्य स्त्री इत्यत्र इन्द्रशब्दात् पुंयोगादाख्यायामित्यनेन ङीपि ङपयोर्लोपे इन्द्र ई इति
जात तत इन्द्रवरुणभयशर्चेति सूत्रेण आनुकि उको लोपे अकः सवर्ण इति दीर्घे
नस्य णत्वे संयोगे च इन्द्राणी ॥ एन वरुणस्य स्त्री वरुणानी ॥ भयस्य स्त्री भयानी ॥

महदरण्यमरण्यानी । (यवाद्दोषे) दुष्टो यवो यवानी । (यवनाद्विष्याम्) यवनानां
लिपिर्धवनानी । (मातुलोपाध्याययोरानुग्या) मातुलानी मातुली । उपाध्यायानी उपा-
ध्यायी । (आचार्यादणत्वं च आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी । (अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे)
अर्याणी अर्या । क्षत्रियाणी क्षत्रिया ॥ क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ १४११५० ॥ क्रीतान्साद-
दन्तात्करणदेः स्त्रियां ङीप् स्वात् । वस्त्रक्रीती । कचित्र । धनक्रीता ॥ स्वाङ्गाचोप-
सर्जनादसंयोगोपधात् ॥ १४११५४ ॥ असंयोगोपधमुपसर्जनं वत्सङ्गं तदन्ताद्दन्ता-
न्ङीप्वा स्वात् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी अतिकेशा चन्द्रमुखी चन्द्रमुखा । असंयो-
गोपधात्किम् । सुगुल्फा । उपसर्जनात्किम् । शिखा ॥ न क्रोडादिबहुचः ॥ १४११
५६ ॥ क्रोडादेर्बहुचश्च स्वाङ्गाच्च ङीप् । कल्याणक्रोडा । आकृतिगणोऽयम् । नखमु-
खात्संज्ञायाम् ॥ १४११५८ ॥ न ङीप् ॥ पूर्वपदात्संज्ञायामगः ॥ ८॥ १४१३ ॥ पूर्वप-

दार्बस्य स्त्री शर्वाणी मृडस्य स्त्री मृडानी इत्यादिषु इन्द्रवरुणभवशर्वेति सूत्रेण ङीपि
आनुकि च कृते तानि तानि रूपाणि सिद्ध्यन्ति ॥ महस्त्रिमित्यत्र हिमशब्दात् हिमारण्य-
योर्महत्वे इति वार्तिकेन ङीपि आनुकि च हिमानी ॥ एवं महदरण्यमरण्यानी ॥
दुष्टो यव इत्यत्र यवाद्दोषे इति वार्तिकेन ङीपि आनुकि च यवानी ॥ यवनानां
लीपिरित्यत्र यवनाद्विष्यामिति ङीपि आनुकि च यवनानी ॥ मातुलस्य स्त्री
इत्यत्र इन्द्रवरुणभवशर्वेति ङीपि मातुलोपाध्याययोरानुग्येति आनुकि च
मातुलानी ॥ वाग्रहणात् आनुगभावे मातुली ॥ एवमुपाध्यायस्य स्त्री उपाध्यायानी उपाध्या-
यी ॥ आचार्यस्य स्त्री इत्यत्र इन्द्रवरुणभवशर्वेति सूत्रेण ङीपि आनुकि च अकः
सवर्णे इति दीर्घे आचार्यान् ई इति जातं तत्र अहङ्कुप्वादिति नस्य णत्वे
प्राप्ते आचार्यादणत्वं चेति णत्वाभावे आचार्यानी ॥ अर्यशब्दात्स्वार्थे अर्य-
क्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे इति वार्तिकेन विकल्पेन ङीपि आनुकि च अर्याणी
पक्षे अर्या ॥ एवं क्षत्रियाणी क्षत्रिया ॥ वस्त्रक्रीतशब्दात् क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीपि
वस्त्रक्रीती ॥ धनक्रीतशब्दात् गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं
प्राक्सुबुत्पत्तेरिति परिभाषया अप्राप्तौ समासत्वात्पूर्वं टाप् ततोदन्तात्त्वाभावाच्च ङीप्
धनक्रीता ॥ केशान् अतिक्रान्ता इत्यत्र अतिकेशशब्दात् स्वाङ्गाचोपसर्जनादसंयो-
गोपधात् इति सूत्रेण ङीपि अतिकेशी ॥ एवं चन्द्रमुखी ॥ सुगुल्फा इत्यत्र संयो-
गोपधात्वाच्च ङीप् ॥ शिखेत्यत्र उपसर्जनत्वाभावाच्च ङीप् ॥ कल्याणक्रोडशब्दात् स्वाङ्गाचो-
पसर्जनादिति ङीपि प्राप्ते न क्रोडादिबहुच इति सूत्रेण ङीपो निषेधे टापि च
कल्याणक्रोडा ॥ एवं मुजवना इत्यत्रापि स्वाङ्गाचोपसर्जनादिति ङीपि प्राप्ते न क्रो-
डादिबहुच इति तत्रिषेधे टानेव ॥ शूर्पणखा इत्यत्र स्वाङ्गाचोपसर्जनादिति ङीपि
प्राप्ते नखमुखात्संज्ञायामिति निषेधे टापि शूर्पणखा इति जातं तत्र पूर्वपदात्सं-

दस्यान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां न ॥ गकारव्यवधाने । शूर्पणखा गौरमुखा ।
 संज्ञायां किम् । ताम्रमुखी कन्या ॥ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । ४।१।६३।
 जातिवाचि यत्र च स्त्रियां नियमयोपपन्नः स्त्रियां ङीप् स्यात् । तटी वृषली कटी
 बह्वची । जातेः किम् । मुण्डा । अस्त्रीविषयाकिम् । बलाका । अयोपधात्किम् । क्षत्रिया ।
 (योपधप्रतिषेधे गवयह्यगुफयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः) गवयी हयी मुफयी । हलस्त-
 द्धितस्येति यलोपः । मनुषी । (मत्स्यस्य ङधाम्) यलोपः । मत्सी ॥ इतो मनुष्य-
 जातेः । ४।१।६५। ङीप् । दाक्षी ॥ ऊङुतः । ४।१।६६। उदन्तादयोपधान्मनुष्यजा-
 तिवाचिनः स्त्रियान्ङ् स्यात् । कुरुः । अयोपधात्किम् । अप्वयुर्ग्राहणी ॥ पद्मोश्च । ४।१।६८।
 पद्मः (श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च) चादूह श्वश्रूः ॥ ऊरुत्तरपदादौपम्ये । ४।१।६९।
 उपमावाचि पूर्वपदमूळत्तरपदं यस्यातिपदिकं तस्मादूह स्यात् । करभोरुः ॥ संहित-
 शफलक्षणवामादेश्च । ४।१।७०। अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरुः शफोरुः उक्ष-
 णोरुः वामोरुः ॥ शार्ङ्गरवाद्यजो ङीन् । ४।१।७३। शार्ङ्गरवादेरनो योऽकारस्तद-
 न्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात् । शार्ङ्गरवी वैदी ब्राह्मणी । नृनरयोर्द्विश्च । नारी ॥

ज्ञायामग इति नस्य णते शूर्पणखा ॥ एन गौरमुखा ॥ ताम्रमुखी इत्यत्र सज्ञाया
 अमानाङ् ङीपो निषेधः । तटशब्दात् जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् इति ङीपि
 भत्वादकारलोपे सयोगे च तटी । एष वृषली ॥ कटी । बह्वची । मुण्डा इत्यत्र जाति-
 त्वामानाङ् ङीप् । बलाका इत्यत्र नित्यस्त्रीत्वान्न ङीप् । क्षत्रिया इत्यत्र योपधत्वान्न ङीप् ॥
 गवयशब्दस्य योपधत्वेपि ह्यगवयमुफयमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेध इति वार्तिकेन
 प्रतिषेधामाने जातेरस्त्रीविषयादयोपधादिति सूत्रेण ङीपि गवयी ॥ एष हयी ॥
 मुफयी ॥ मत्स्यशब्दात् ङीपि भत्वे भत्वादकारलोपे सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां
 प उपधाया इति सूत्रेण यलोपे प्राप्ते वार्तिकेन नियमात् मत्सी ॥ एन मनुष्यशब्दात्
 ङीपि भत्वादकारलोपे हलस्तद्धितस्य इत्यनेन यकारलोपे च मनुषी ॥ दाक्षिशब्दात्
 इतो मनुष्यजातेः इत्यनेन ङीपि भत्वे भत्वादिकारलोपे च दाक्षी ॥ कुरु इत्यत्र ऊङुत
 इत्यनेन ऊटि अकः सवर्ण इति दीर्घे कुरु ॥ पद्मशब्दात् पद्मोश्चेति सूत्रेण ऊटि
 दीर्घे च पद्म ॥ श्वश्रूत्यत्र श्वशुरशब्दात् श्वशुरस्योकाराकारलोपश्चेत्यनेन
 ऊटि शकारोत्तरवर्त्युक्तरस्य रकारोत्तरवर्त्युक्तरस्य च लोपे सयोगे च श्वश्रूः ॥ करभोरु-
 शब्दात् ऊरुत्तरपदादौपम्ये इति सूत्रेण ऊटि अकः सवर्ण इति दीर्घे च करभोरुः ॥
 संहितोरुशब्दात् संहितशफलक्षणवामादेश्च इति ऊटि दीर्घे च संहितोरुः ॥
 एन शफोरुः ॥ उक्षणोरुः ॥ वामोरुः ॥ शार्ङ्गशब्दात् शार्ङ्गरवाद्यजो ङीन् इति
 ङीनि भत्वादिकारलोपे सयोगे च शार्ङ्गरवी ॥ एव वैदशब्दादन्तत्वात् शार्ङ्गरवाद्यजो
 ङीन् इति ङीनि भत्वादिकारलोपे सयोगे च वैदी ॥ एव ब्राह्मणी ॥ नरशब्दात् शार्ङ्ग-

यूनस्तिः । ४ । १ । ७ । युवन्शब्दादिभ्यां तिः प्रत्ययः स्यात् ॥ युवतिः ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

शास्त्रान्तरेप्रविष्टानां बालानां चोपकारिका ॥

कृता वरदराजेन लघुसिद्धान्तकौमुदी ॥ १ ॥

इति श्रीवरदराजकृता लघुसिद्धान्तकौमुदी समाप्ता ॥

रधाद्यञो ङीन् इति ङीनि नृनरयोर्वृद्धिश्चेति वार्तिकेन नकारोत्तरवर्त्यकारस्य स्थाने वृद्धौ नारी ॥ युवन्शब्दात् यूनस्तिः इति सूत्रेण तिप्रत्यये नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नकारलोपे युवतिः ॥ श्रीरस्तु ॥ इति श्रीमात्सर्यरुश्रीकेशवकृपाकल्प-महारीपल्लवायमानायां प्रयोगमणिमालायां स्त्रीप्रत्ययाः पूर्णतामवाच्छन् ॥

इयं श्रीराजराजेश्वरीराजराजेश्वरीर्यया ॥ समर्थते पदद्वन्द्वे प्रयोगमणिमालिकाः ॥ १ ॥

नयविनयमयात्मा श्रीरवानिक्षितीन्द्रो हरिहरपतिभक्ता मोंचित्रा तस्य पत्नी ॥

परशिवपदभाजौ तावुमौ सर्वदास्तामलिखदखिलमेतद्यनिदेशाब्जनोऽयम् ॥ २ ॥

माहेश्वरात्मजनुषोर्द्धशशांकमौलेर्दासस्य वर्क्यगुरुकेशवधर्मसूनोः ॥

एषा कृतिर्मम जटाशिवमित्रमौलेर्गीरीगिरीशपदयोः कुसुमाञ्जलिः स्यात् ॥ ३ ॥

महाराजश्रीरवानिपाठशालैकशस्त्रिणा ॥ कृता शंकरजलेन कृतिरेषा सतां मुदे ॥ ४ ॥

देवः प्रयोगमणिमालिकयानया श्रीशैलधिराजतनयापतिरस्तु तुष्टः ॥

भूयाच्च मज्जधिगतोत्तममोक्षलक्ष्म्योः श्रीकेशवेश्वरमहेश्वरयोः प्रसादः ॥ ५ ॥

दयादृष्टिमुधादृष्ट्या श्रीकेशवमहेशयोः ॥ समन्तात्फलितो मेऽव मनोरयमहाद्रुमः ॥ ६ ॥

शिवमस्तु क्वा सदाशिवप्रसादात्

सर्वेषाम् ।

श्रीः ।

लघुकौमुदीस्थसूत्राणामकारादिवर्णक्रमः ।

अइउण १ ऋलृक् २ एओङ् ३ ऐऔच् ४ ह्यवरट् ५ लण् ६ अमळणनम् ७ क्षभञ् ८ घडधप् ९ जघगडदश १० खफछठथचटतव् ११ कपय् १२ क्षपसर् १३ हल् १४ । इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि ।

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
२५९ अकथितं च	८८ अत आदेः	१३० अवः खर्वेषां	२५७ अपलं पीत्र.
२५३ अकतरि च.	२७७ अत इल्	२८८ अधिकुल्लुक्.	२३२ अपरमे नः
२३९ अकर्मकाच	२९७ अत इविठनी	२८ अनङ् ली	२६१ अपादाने
८ अकः सव.	९० अत उपधा.	४ अनचि च	२८ अपृचा एकात्
१०१ अकृत्सर्व.	१३६ } अत ल.	८१ अनयसने.	६९ अपो नि
२७५ अङ्गोऽदर्श.	२०६ }	८५ अनयसने.	३३ अणुनृच्
१०० अवल्लास.	९२ अत एकह.	२९९ अनयसनेहि.	२७२ अपूर्वनी.
२८९ अविसहस्ति.	३०० अतिशायने	२६४ अनय	२५५ अपराधात्
३८ अचि र.	४८ अतो गुणे	४८ अनाप्यकः	२३९ अनिदावच.
१९९ अचि विभा.	७९ अतो दीर्घे.	५९ अनिदितां.	२८८ अभिमिष्का.
३१ अभिक्षुपाद्.	२२ अतो भिन्न	१३१ अनुदातोष.	२३३ अभिप्रल.
८ अचोऽम्बा.	४१ अतोऽम्	७८ अनुदात्तडित.	१३८ अन्वागसा.
२८ अचो ङि.	१७ अतो रोर.	१८३ अनुदासास.	१३१ अन्वागस
२४२ अचो यव	८६ अतो मेयः	२३१ अनुनासिक.	८० अन्वाभे सर्व
१० } अचो रहा.	९६ अतो लोपः	१६ अनुनासिकात्	२२ अने पृष्टः
४७ }	९१ अतो ह्रस्वदे.	२३३ अनुपराभ्यां.	३० अन्वाभेन.
६० अचः	८४ अतो हेः	२८७ } अनुवाति.	४७ अमर्दुर्वा
२१९ अचः पर.	२४५ अतःकुफमिकं.	२९२ }	११५ अमरान्ता.
२७ अच घेः	१६ अत्रानुना.	१४ अनुस्वारस्य.	२४५ अमर्दुर्वा.
२७४ अजायदन्तम्	६२ अत्वसन्तस्य.	२७८ अनृध्यान.	१५५ अक्षिप.
३०४ अजायतष्टाप्	१५२ अदम्बस्ताव	२११ अनेकमन्त्रप.	१९२ अक्षिपृष्टः
२२३ अज्जनगमां.	१ अदर्शनं लोपः	८ अनेकस्त्रि.	३११ अक्षिपृष्टी.
३०२ अज्ञाते	६६ अदस गी.	२७९ अन्	२० अर्कदधात्.
२०१ अज्ञेः सिचि	९ अदसो माव	२९८ अन्	२०१ अर्कः पुंवि.
२२ अटकुप्वाद्.	६६ अदसोऽसेर्दी.	२५ अन्तरं बहिर्षो.	२६६ अर्कं नृपुंशक.
१९२ अटम्बास.	१२९ अदिप्रचृति.	२७३ अन्वर्षेहि.	२१७ अर्कभादि.
४२ अट्टरादिभ्यः	२८३ अवूरमवथ	२५८ अन्वर्षी कर्त्त	५३ अर्कवक्त्र.
२ अणुदित्वाव.	५ अदेह् गुणः	२४६ अन्येष्वोऽप्रि.	४ अलोऽन्यस्य

५४म् सूत्रम्

- २८ आलोऽन्त्या
 २५६ अलखरयो
 २७४ अल्पाक्षरम्
 ४३ अङ्गोपोऽन
 ९ अवद् स्फो
 २८८ अवयवे च
 १५६ अवे वृत्तो
 १०३ अव्यक्तानुक्त
 ३०२ अव्ययसप्त
 २८४ अव्ययात्त्व
 ७६ अव्ययादाप्यु
 ७६ अव्ययीभाव
 २६३ अव्ययीभाव
 २६४ अव्ययीभा.
 २६३ अव्ययीभावे
 २६२ अव्ययीभाव
 २६३ अव्यय विभक्ति
 २७६ अक्षपला
 ५३ अक्षन आ
 ५३ अष्टाभ्य जीष्
 १३२ अक्षिरुचद
 ८९ अक्षयोगाति
 ८९ अक्षित्तिचौ
 १३७ अक्षेर्भू
 ४३ अस्त्यदधि
 ७९ अस्त्युत्त
 २९७ अस्मानामे
 १०३ अस्त्यौ
 १४९ अस्त्यतिवर्धि
 ७२ अहन्
 २७० अह सर्वक
 २६ आ कदारा.
 २५१ आक्रेष्ट
 ३६ आदि चाप
 २७ आदौ ना
 २५२ आ न सा
 १५७ आ च हौ

५४म् सूत्रम्

- ७३ आच्छीनयो
 ३१ आटय
 ८९ आळजादीना
 ८४ आद्धतमस्य
 ३० आम्भया
 १०३ आत औ ण
 २४४ आतयोद
 २४४ आतोऽनुप
 २९ आतोधातो
 ११० आतो दित
 १३८ आतो युक्
 २५६ आतो युष्
 १०४ आतो लोप
 १०४ आत
 ११४ आत्यनेपदे
 १८५ आत्यनेपदे
 २४५ आत्ममाने
 २९२ आत्मगिभ्य
 २९२ आत्माध्या
 १ आदिरग्लेन
 ९२ आदिर्गिद्वय
 १०४ आद्यश्च उप
 २३ आदेशप्र
 १२ आदे परस्व
 ५ आहृण
 ४९ आपन्तव
 १४ आपन्ती ट
 २६१ आपारोऽधि
 ८४ आनि छेद्
 २९० आने मुक्
 २७० आन्यहृत्
 २५७ आभीक्ष्ये
 २४ आनि सर्व
 ११३ आमेत
 ९६ आम
 १११ आम्रप्रत्यय
 २७७ आयवेयीनी
 ९६ आयादय

५४म् सूत्रम्

- १३२ आर्षयातुके
 ८२ आर्षयातुक
 ८१ आर्षयातुक
 ८३ आशिषि
 ६३ आ सर्वेनाप्र.
 १४८ आहृष्य
 ४३ इकोऽचि
 १० इकोऽस्य
 २२३ इको मत्
 ३ इको यणचि
 २४४ इगुपभशा
 ४६ इग्यण स
 २५५ इच्छा
 १११ इजादेश
 ८९ इट ईटि
 ११४ इटोऽत्
 १३० इवत्यति
 १३९ इणो ना कृ
 १३८ इणो वप्
 १११ इण पीञ
 २९८ इतरान्योऽपि.
 ८५ इत्य
 ५२ इतोऽस्त्य
 ३०८ इतो मनुष्य
 २९८ इदम इश्
 १९९ इदमस्थमु
 ४८ इदमो म
 २९९ इदमोर्हित्
 २९८ इदमो ह
 ९२ इदितो तुम्
 ३८ इड्ङ्गणम्
 ४८ इडोऽप्युशि
 २८१ इण्यनपस्ते
 ३०६ इन्द्रवर्ण
 ९ इदे च
 ५० इहृत्प्रा
 १६६ इरितो या

५४म् सूत्रम्

- ३०२ इवे प्रतिकृती
 १०८ इयुगमियमा
 २९६ इष्टादिभ्यश्च
 ३०१ इष्टस्य थिद
 २८२ इष्टमुक्तान्ता.
 २९९ ई न गण
 ९ ईददेद्विवचन
 २४२ ईयति
 ३०१ ईयदसमात्तौ
 २५६ ईयतु ह्रु
 १५७ ई हल्ययो
 २९१ उगवादिभ्यौ
 १०४ उगितथ
 ५१ उगिरक्षा
 १ उर्ध्वसदाश
 २६० उच्छति
 २५३ उणादयो बहु
 १०७ उतथ प्रत्य
 १३३ उतो वृद्धि
 २७६ उसादिभ्यौ
 ६० उद ईत्
 २३२ उदधर स
 २५७ उदितो वा
 १५५ उद्योष्ठपयू
 १२ उद स्पाह
 २७३ उद्विभ्या
 ६ उपदेशोऽननु
 १०० उपदेशोऽप्रवत्
 २६१ उपपदमतिद्
 २६८ उपमानानि
 २३० उपमाना
 १३७ उपसर्गाश्च.
 ८ उपसर्गादिति
 ७ उपसर्गा कि
 २७५ उपसर्गादध
 ९१ उपसर्गादस

शृङ्गम् सूत्रम्	शृङ्गम् सूत्रम्	शृङ्गम् सूत्रम्	शृङ्गम् सूत्रम्
११७ उपसर्गस्या.	२५४ ऋदोरप्	३५ औतोम्भसो.	२८३ कुमुदन्त.
२४८ उपसर्गं च.		२९ औत्	२७९ कुहनादि.
२५४ उपसर्गं घोः.	५७ एकवचनस्य		९० कुहोश्चुः
२६२ उपसर्जनं.	२१ एकवचनं.	२३२ कृद्वादिभ्यो.	२४५ कृनो हेतु.
२३३ उपाय	२६८ एकविभक्ति.	२७८ कन्याशाः.	९६ कृगानु.
२०८ उपात्प्रतिय.	९७ एकाच उप.	२९४ कपिवालो.	२० कृतद्वित.
२९५ उभाहुदात्तो.	४५ एकाचो वक्षो.	११५ कर्गोर्णिङ्	२४२ कृत्वात्पुदो.
६२ उभे अभ्य.	८ एङः पदा.	२७९ कन्वोवाङ्	२४१ कृत्वाः
६ उरञ् रपरः	८ एङि परह्व.	२४७ कर्णे यजः	५३ कृदतिङ्
९६ उरत्	१२ एङ् हलात्तं.	२३२ कर्तरि कर्म	७६ कृन्मेजन्तः
२७१ उरःप्रभृति.	४४ एच इगप्रत्या.	२४१ कर्तरि कृत्	३०३ कृन्वस्तिथोगे.
१२३ उध	५ एचोऽयवा.	७९ कर्तरि कृप्	१०० कृष्टभृष्ट.
१३५ उधविज्ञापृ.	६१ एत ईङ्हु.	२५९ कर्तुंरीप्तिवत्.	२९७ केशाद्वा.
१०४ उत्स्यपदान्ता.	११३ एत ऐ	२६० कर्तृकरणयो.	२८७ कोशाट्टम्
	१९ एतत्तद्योः.	२६५ कर्तृकरणे.	८६ कृति च
१ ककालोऽञ्ज.	२९९ एतद्व्यतसो.	२६० कर्मणा वसभि.	२४८ कृत्वापत्.
३०८ कहुतः	२४२ एतिस्तुता.	२५९ कर्मणि द्वितीया	७६ कृत्वातोऽगुन्
२५५ कतियूति.	२९९ एतेती रयोः	२४७ कर्मण्यप्	२२० क्यचि च
३०८ कर्तृतरपदा.	१३८ एतेष्टिहि	२३९ कर्मयत्कर्मणा.	२३० क्यस्य विभाषा
१४५ कर्णोर्तिविनाषा	७ एलेभयवृत्तु	२३१ कष्टाव कमणे	२८२ मगादिभ्यो.
१५१ कर्णोर्तिविभा.	३१ एरनेकाचो.	२७२ कत्कादिपु च	१०३ ऋमः परस्येः
२६८ कर्षादिटिच.	८३ एरुः	१७ कानाभेविते	३०७ क्रीवात्परण.
	१०४ एर्णिहि	२३० काम्यच	२०९ कृत्वादिभ्यः श्रा.
२७५ कवपूरकङ्	५० एकागुत्तर	२५३ कालसमव.	२४९ कसुच
१५५ कच्छत्पृताम्	२७७ एको गोत्रे	२८६ कालाहन्	२९८ कषाति
३३ कृत उत्	२४५ एजेः सश.	२१६ किति च	५३ किन्प्रत्यय.
१०५ कृतश्च सं.	२५४ एरच्	८६ कित्वाशिपि	२४६ कित् च
१७९ कृतश्च संथो.		२९९ किमश्च	२७९ क्षत्राद्वाः
३२ कृतो हि स.	१६८ ओतः श्यनि	३०० किमेतिङ्	२४९ क्षायो मः
१०१ कृतो भार.	१० ओत्	२९८ किमोत्	२२५ क्षुभ्रादिपु च
१० कृत्यकः	२४८ ओदितश्च	४८ किमः कः	१४५ क्तस्याधि
५३ कस्त्रिङ्गुक्.	३ ओमाडोश्च	१९२ किरती लयने	
३२ कट्टकानस्प.	२७७ ओर्गुणः	३०२ कियत्तदोभि.	१६ खरवसान.
१०६ कट्टनोः स्वे.	२३ ओसि च	२९७ कित्सर्वनाम.	१३ खरि च
४० कृन्मेभ्यो ङीप्	२२० ओः पुयण्य.	२६८ कुगतिप्राद्वयः	२४७ खिलनञ्च.
२७८ कृष्यन्वक.	३४ ओः युधि.	२९८ कु तिहोः	२८ ख्यलात्पर.
२४२ कृहलोर्ण्यत्		३०२ कुत्सिते	
१९१ कृत इक्ष्वा.	३६ ओङ् आपः	१७ कुन्वोः कर्त्तव्य	३९ गतिश्च

४४म् सूत्रम्	४४म् सूत्रम्	४४म् सूत्रम्	४४म् सूत्रम्
२३३ गन्धनायक्षे.	२२ देवैः	२७७ जीवति तु.	१६४ मित्रां त्रया.
१०८ ममहृगजन.	१५ दैः कुक्.	१५२ लुति च	११९ मिथिदुधुभ्यः
१०९ गमेरिद्.	२१ दयाप्रातिप.	१५१ लुहोत्सादि	११७ मेरनिटि
२७७ यर्गादिभ्यो.		२१२ लृक्षाम्भु.	९१ णो नः
२८५ गहादिभ्यश्च	११७ चटि	१७३ ज्ञाननोर्जा	११७ णी चट्ठुप.
१४९ गाह्लुटा.	२४३ चजोः कुपि	३०० ज्य च	२५५ ष्यासध्रन्धो.
१४० गाह्लु लिटि	४६ चतुरनङ्गो.	१०१ ज्ञापादीय.	२४३ षुल्लुचो
८७ गतिस्त्रासु.	२६५ चतुर्थी तदर्ध.	२५५ ज्वरत्वर.	
२९३ गुणवचन.	२६० चतुर्थी संप्र.		५८ तद्वानावा.
१५० गुणोऽष्टुषो	२८९ चरति	२६४ जयः	२८७ तत् आगतः
१०६ गुणोऽतिस.	२४५ चरेष्टः	२८३ जयः	२४७ तत्सुरपे इ.
२९४ गुणो बह्ल.	९ चादयोऽसत्वे	१३ जयो होऽन्य.	२६८ तत्सुरपसा.
१५ गुणधूप.	२७४ चार्थे इन्द्रः	१३ जरो क्षरि	२६५ तत्सुरपः
२५५ गुरोध हलः	१७४ चिणो लृङ्.	४ जलां जश्.	२६७ तत्सुरपः समा.
२४४ गेहे कः	१७४ चिण् तै पङ्.	१२ जलां जशो.	१०२ तत्प्रकृतपच.
३५ गोतो गिह्	२३५ चिण्माव.	९९ जलो क्षि.	२२० तत्प्रवोजको.
२७७ गोत्राचून्य.	२१ शुद्	१२७ जपसायो.	२८९ तत्र आतः
२८९ गोपयसौर्य	५४ योः कुः	११४ जस्य रन्	२९३ तत्र तस्त्व
२६७ गोरतद्धित.	६० चो	८६ क्षेर्जुस्	२९१ तत्र साधुः
२८९ गोथ पुरीषे	८७ चिल लुटि	७९ क्षोऽन्तः	२८० तन्नोद्धृत.
२६८ गोत्रियोरप.	८७ च्लोः सिन्		२६९ तन्नोपपदं.
१६९ ग्रहिण्याव.	३०३ च्मी च	२३ दासिडसा.	२८७ तत्र भवः
११६ ग्रहोऽलिटि.	२९६ छादेर्धे लु.	३०४ दिङ्गणन्	२८२ तवधीते.
२८१ ग्रामजनवन्धु.	१७ छे च	११० दित आत्मने.	२९३ तदर्धति
२८४ ग्रामायप्रणी	६३ जसिस्तादयः	४२ डेः	२८९ तदस्मिन्नस्त्री
	२७९ जनपदश्च.	२९३ डेः	२९६ तदस्यास्त्व.
१५३ यमि च भाव.	२८३ जनपदे लृङ्	२५४ द्वितोऽधुष	५५ तदोः स.
१४२ दुमास्याणा.	२०५ जनसमल.		२८८ तद्गच्छति.
२७ घेटिति.	२५ जराया जर.	२८७ ठपायस्थाने.	२६४ तद्विता
१३७ एवसारेद्वा.	२५१ जल्पमिध.	२७९ ठस्वैकः	२६६ तद्वितायांत्तर.
	४१ जस्वसोः		२६७ तद्वितेष्य.
२७ ढसिडसोय	२७ जसि च	२९ ठति च	२७९ तद्राजस्व.
१५ ढमो ढसा	२४ जसः ङी	१४ ठ. सि शुद्	२९० तद्गृहति रथ.
२४ ढसिडयोः	१५७ जहोतेथ.	२५४ द्वितः वितः	१३६ } तनादिरु.
९ दिग	२५७ जहोतेथ मित्	१८ ढ्लोपे पूर्व.	२०४ } तनादिभ्यस्त्व.
३७ दिति हल	३०८ जातेरध्री.	९० णलुत्तमो वा	२३८ तन्नोर्तेयकि.
६६ देप्रथम.	१७४ जनिवर्ण्योय	२१८ मिचय	५ तत्परमाहारा.
३१ देराप्रथा.	२८७ त्रिदामूल्य.		

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
२३० तयोऽनुशास्ये.	१८० तुवादिभ्यः	२८४ दक्षिणाध्या.	२९१ दिग्ध
२४१ तयोरेव.	५७ तुभ्यमर्था.	२९२ दन्तादिभ्यो.	३०५ दिभोः
२८९ तरति	२५३ शुमुन्मुत्वा.	१९३ दधस्तमोव	४९ दितीयादि.
तरत्तमर्पा घः	२ तुभ्यास्त्रय.	२४९ दधातोर्देः	५३ द्वितीयागर्ता व
२८५ तवकममका.	८३ मुलोस्ता.	२९७ दन्त उन्नत.	२९५ द्वितीया त्रित्ता.
५७ तवमर्मा.	३२ तुज्वल्लोटुः	१९८ दन्तायास्तथ	२७२ द्विदिभ्यां तय.
२४१ तज्वस्तज्या.	१९९ तज्ज ह्रस्व	४८ दध	२९५ द्विदिभ्यां व.
२९५ ततो मत्वर्थे	२६३ तुतीयास्तम.	१३६ दध	९७ द्विगन्तमर्धनि
८४ तस्थस्तमि.	२६५ तुतीया तत्तु.	२३२ दानव सा.	३०० द्विगन्तविभ.
२६८ तस्माद्युत्तयि	२५१ तन्	४५ दार्ध्यातोर्पः	२९५ द्वेस्तीयाः
२२ तस्माच्छतो	१२१ तृकलमज.	१६२ दानाज.	३७० दान्तः सं.
१२ तस्मादित्यु.	२९२ तेन शीतम्	२५२ दासीशय.	२१ शीतयोति.
९३ तस्माद्युद्.	२७५ ते तद्गजाः	२६७ दिनपूर्वपदा.	
२८५ तस्मिन्नि	२९२ तेन तुभ्यं.	२६६ दिक्शब्दा	२९० धर्म वरनि
३ तस्मिन्निति.	२८९ तेन दीव्यति.	२८७ दिग्वादिभ्यो.	२३३ धातोरेकाचो.
२९१ तस्य हितम्	२८२ तेन निर्गुलम्	२७६ दित्वादित्वा.	२४१ धातोः
२८२ तस्य निषादः	२९२ तेन निर्गुलम्	४७ दिव उत्	२९२ धातोः कर्मणः
१७ तस्य परमा.	२८८ तेन प्रोक्तम्	४७ दिव आत्	४५ धातादिः वःरः
२९५ तस्य पूरणे.	५८ तेनयावेक.	१६६ दिवादिभ्यः	२९४ धान्यानां मधमे.
२९२ तस्य भाव	२८० तेन रक्तं रागा	१७२ दीदो गुटनि	११३ धि न
१ तस्य लोपः	८५ ते प्राग्धातोः	१७३ दीपजन.	२९१ धुरो यदुर्द्धा
२८८ तस्य विकारः	१२ तोर्ल.	१३८ दीपं दणः	२६१ ध्रुवमपाय.
२८१ तस्य समूहः	१२ तोः पि	२६३ दीर्घानपि.	
२९४ तदस्य संजातं.	२५० ती सत्	३०३ दीर्घाऽकितः	२५७ न बला सद्
२७७ तस्यापलम्	६३ लदादिपु.	११७ दीर्घो लघोः	३०७ न प्रोदादि.
२८८ तस्योदम्	३० लदादीना.	८९ दीर्घ न	२८० तद्वर्गेण युक्तः
२९२ तस्येश्वरः	२८५ लदादीनि न	९ वराद्धे न	३०७ नयमुत्ता.
७० तान्येकवच.	३८ त्रिचतुरोः	२४९ दधः स्थूल.	२३२ न गतिर्दिता.
८२ तासास्त्वो.	२९ त्रैप्रवः	२४७ दधोः कनिष्	४९ न द्विसंयुज्योः
३०० तिष्ठथ	२९५ धेः संप्रसार.	२८० दधं सान	२६८ नम्
२९५ ति विशते.	५६ समावेक.	२४९ दोददोः	२८३ नदशादाद्.
७५ तिङ्गतीणि.	५८ त्वानां द्विती.	२८४ द्युपमण.	३८ न तिष्ठचतस्र
७५ तिङ्गित्ता.	५६ त्वाहौं सी	११९ द्युप्रथो ज्युष्टे	२६४ नदीभिश्च
२५२ तितुन्नतम.		२७४ द्वन्द्वश्च प्राणि.	२८४ नद्यादिभ्यो.
७७ तिङ्गदिश.		२७५ द्वन्द्वानुदप.	२४३ नन्दिप्रहि
६१ तिरसत्त्विर्च.	५२ थलि न.	२७४ द्वन्द्वे पि	१५० नन्दाः संघो.
२२१ तिष्ठतेरिद्	११० थसः से	२६७ द्विगुरेव.	११ न पशन्ता.
१८८ तीप्रसाद्.	५२ थोऽन्यः		१४ नपरे नः

शृष्टम् सूत्रम्	शृष्टम् सूत्रम्	शृष्टम् सूत्रम्	शृष्टम् सूत्रम्
४२ नपुसकस्य	२८९ निकटे वसति	२१ परथ	२१ प्रलय
४१ नपुसकाच्च	२०७ नित्य करो	८० परस्मैपदाना	२५ प्रथमचरम
२६४ नपुसकाद्	२२४ नित्य कौटि	२८० परित्यक्तो रथ	२१ प्रथमयो
२५५ नपुसकै	८५ नित्य डित	२३२ परित्यक्तेभ्य	२६२ प्रथमानिदिष्ट
२७५ न पूजनात्	२५८ नित्यवीप्सयो	२३३ परेष्टुष	५६ प्रथमायाश्च
२९१ } न भकुर्धुराम्	२९० नित्य ऊद्	८० परोक्षे लिट्	२८८ प्रभवति
२०७ }	९ निपात एका	२ पर सति	२९४ प्रमाणे द्वय
३३ न भूसुधियो	२५४ निवासचिति	२९८ पथभिभ्याश्च	३०० प्रशस्त्वश्च
८७ न माणथोमे	२७४ निष्ठा	१०३ पात्राध्याया	२९० प्रहरणम्
६७ न मुने	२४८ निष्ठा	२७३ पादस्य लो	२९१ प्राप्तीताच्छ
२६० सम स्तस्ति	२४९ निष्ठाया सेटि	५९ पाद पत्	२९२ प्राकङ्गारा
२४० न यदि	१ नीपरमुदात्त	२७४ पिता मात्रा	३०२ प्रागिवात्क
२८२ न ग्वाभ्या पद्	६५ नुम्बिसजनी	२८१ पितृव्यमाहु	२९० प्राग्निघताद्यत्
५० न सयोगा	१५ नृ च	८९ गुणन्तसम्	२९७ प्राग्निदशो नि
२१४ न लिङि	१७ नृप	१६ पुम राज्यम	२८९ प्राग्वहतेष्टक्
२९ न लुमताद्वस्य	९९ नृति	२५३ पुव सहा	२९३ प्राग्वतेष्टप्
२८ नलोप प्राति	२४६ नेद्विषि कृति	१०९ पुषादिपुता	३०५ प्राचा प्त
२६८ नलोपो नन	४९ नेदमदतो	३०६ पुयोगादा	२९६ प्राणिस्थावा
४९ नलोप सुप्	३९ नेयदुक्	२५५ पुषि सहा	२५८ प्रातिपदिकार्थ
२१ न विभक्तौ	९० नगदनाद्	६५ पुतोऽङ्गुह	९ प्रादय
१२० न उज्जयश्च	२३९ नेर्विश	२७३ पूषादिभाषा	२३३ प्राद्वह
१२१ न शसदद्	५३ नोपगवा	६ पूषनासिद्धम	२८६ प्रायभव
६३ नदीषा	२९१ नीपयोधम	३०७ पूषपवात्सरा	२८६ प्राद्वपट्
१५ नद्य	२३० न नये	२५ पूर्वोदिभ्यो	२८६ प्राद्वप एष्
१४ नक्षापदा		२६६ पूषापराधरो	२४५ प्रियवशे
१६ नक्षत्रज्य	३०८ पद्मोक्ष	२४ पूषपरावर	९ मुत्तमष्टया
४० न पद्वत्सवा	२९७ पक्षिगशति	२३२ पूषवचन	२१३ प्वादीना रु
५१ न सप्रसा	२४९ पक्षो व	२९५ पूषादिनि	
२६४ नस्तद्धितै	२६६ पक्षमी भयेन	८० पूर्वोऽभ्यास	२९ बहुवण
६८ नद्धितै	५७ पक्षम्या अत्	२९३ पृथ्वादिभ्य	२३ बहुवचने क
६८ नद्धो ध	२९७ पक्षम्यास्तसिद्	२४२ पौरदुपपात्	५८ बहुवचनस्य
६१ नाथे पूजा	२६६ पक्षम्यास्तोवा	२९९ प्रकारवचने	२७२ बहुमीदी
२१ नादिनि	२९ पति समास	३०० प्रहर्त्स्वेषाच्	२१ बहुउ बहु
१९५ नान्तादस	२९४ पत्यत्तपुरो	३०२ प्रहादिभ्यश्च	३०१ बहुलोपो
१६५ नाभ्यस्तस्या	५३ पथिमव्यु	२९ प्रलयलोपे	३०२ बहुन्यायीच्छ
६३ नाभ्यस्ताच्छ	२२ पदा तस्य	३०६ प्रलयस्यात्वा	२७७ } नाङ्गादिभ्यश्च
२३ नामि	१७ पदा तादा	२९ प्रलयस्य ऊद्	३०६ }
२६३ नाज्यधीभाषा	२७१ परवर्ति	२८६ प्रलयोत्तर	१४८ ह्य इद्

पृष्ठम् सूत्रम्

१४८ ध्रुवो रविः

१४७ नृपः पञ्चानां.

२३८ भोज्यं विधि

८० भगतेरः

५२ भयं डेलोंपः

२३४ भावनार्मणोः

२५३ भाषे

२८१ मिधादिभ्यो

२४५ मिधासेना.

१५३ भिवोऽन्य.

१५२ भीतीभृद्भुतां.

२०३ भुजोऽनन्तं

८० ध्रुवो गुरुदृ.

७ भूपादयो.

८७ भूगुणोक्तिरिति

१५८ भूयामित्

२४३ भोज्यं भाष्ये

१८ भोभगोअधो.

५७ भयसोऽभ्यम्

१८१ भ्रजो रोपध.

२५१ आजभास.

५१ मपधा य.

२८६ मज्जान्तः

२४७ मनः

१० मय उन्मो नो.

२८८ मयदृ च

२८९ मयदृत्तयो.

१७१ मरिजनरो.

८७ मादि लङ्

२७८ मागुत्तं.

२८३ मादुपधाया.

२२१ मित्तां हलः

४२ मिद्वोऽन्या.

१७२ मीनातिनि.

१ मुरानासिक्क.

२४२ मुञ्जेविभाषा

पृष्ठम् सूत्रम्

२४३ मुञ्जेरुदिः

८४ मनिः

१४ मोऽनुत्तरः

४८ मो मो भावोः

१४ मो रतिमि स.

१९३ भिवोऽन्य.

२४९ स्वीय

२२६ नटोऽनि व

२२६ यतो वा

२६ यनि यम्

२५४ यज्यान्.

२७७ यमनोध

३०५ यवध

२७७ यमिनोऽध

२६४ यतादेतेभ्यः

५ यथासंयमम्.

१०५ } यमरग्न.

१६९ } यमरग्न.

१२ यरोऽनुना.

२१ यस्तात्प्रत्यय.

२२५ यस् हलः

४१ यरोति न

३६ याटापः

८५ यागुदपर.

५४ गुजैरयमणि

५६ गुणाणां द्वि.

२४३ गुवोरनार्की

५८ गुप्मदसादोः

२८५ गुप्मदस.

५७ गुप्मदसाद्रपां.

५७ गुप्मदसादो.

७९ गुप्मदुपपदे

२०८ वृनसिः

५६ वृयवचो.

२० वृयवचो

२०७ वे च

२७८ वे चाभाव.

पृष्ठम् सूत्रम्

२०५ ने निनात

५७ नोटनि

६८ नः भो

२९३ रत्नयो.

२९० रक्षणि

२४८ रक्षभ्यां.

१७१ रत्तादिभ्यम्.

२५७ रतो य्नुगमा.

४७ रत्ताभ्यां.

२७४ राजदन्ता.

२४७ राजनि. गुणि.

२७८ राजभन्.

२७० राजाहः य.

२७० राजाहाः.

३३ रातास्त

३५ रातो हल्लि

२५१ रातोयः

२८४ रात्रानार.

१२३ रिट् राव.

८५ रि च

२२५ रीण्डुपधस्य.

२८२ रीट् क्तः

१९४ रक्षादिभ्यः

२७९ रैवत्सादि.

४८ रोऽनुपि

१८ रो रि

१८ रोः रुपि

६४ रौप्यधावा.

१३४ लटः शा.

२४९ लटः ज.

२४० लट् स्मे

२२ ल्वाज्जतद्धि.

८६ लिङादि.

११४ लिङः सीनुद्

८५ लिङः सलो.

८७ लिङ्नि.

पृष्ठम् सूत्रम्

१४५ निविधिया.

२१४ निविधियो.

११३ निविध्यान्तो.

८० निविध् भावो

२८९ लिङः नान

८१ लिङ् न

१२९ लिङाभ्य.

१२६ लिङाभ्याम्.

१८५ लिपिगिति.

१४५ लुगता लुट्.

१३२ लुटि च

८७ लुट्

८५ लुटलट्.

१३१ लुट्गमो.

८३ लुटः प्रथमस्य.

२८३ लुपि लुक्चय.

२८० लुपिचये

२५० लुटः सद्वा

८३ लुट् शेषे च

८४ लोटो लङ्चय.

८३ लोट् च

१०७ लोपधा.

१५७ लोपो वि

८६ लोपो व्यो.

६ लोपः शाक्.

७७ लः कर्मणि.

७८ लः परस्मै.

२९६ लोमादिपा.

२५५ ल्युट् च

२४८ ल्यादिभ्यः

१४९ ल्यट् उम्

१२६ ल्यचिस्त्रि

१४ ल्यट्जज

३०५ ल्यसि प्रथमे

२८३ ल्यणादिभ्य.

२८७ ल्यगन्ताद्य

२९३ ल्यगन्ताद्य.